

منهاج المعرفة

شيخ المشائخ شاه لطف الله قادري

تحقيق، مقدمو، تشریحی حوالا:

ڈاکٹر عبدالغفار سومرو

منهاج المعرفة

شيخ المشائخ شاه لطف الله قادري

تحقيق، مقدمو ۽ تشريحي حوالا:

ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

انستيتيوٽ آف سنڌالاجي

سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو

2009ع

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي اشاعتي سلسلي جو ڪتاب نمبر 200

ڇاپو پهريون: جون 2009ع

تعداد: 500 ڪاپيون

منهاج المعرفة

ڪاپي رائيٽ © انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 2009ع

سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

سھڪار: پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، اسلام آباد

شوڪت حسين شورو ڊائريڪٽر، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي،

يونيورسٽي آف سنڌ، ڄام شورو، پاڪستان مان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو

ڇپيندڙ: انٽيل ڪميونيڪيشنز، حيدرآباد

ٽائيل ڪور ڊزائين: سعيد منگي

قيمت: 350 روپيا

ISBN 978-969-405-091-1

MINHAJ AL-MARFAT

Shaikh Al-Mashaikh Shah Latufallah Qadri

Published by:

Shoukat Hussain Shoro

Director, Institute of Sindhology

University of Sindh, Jamshoro Sindh,

E-mail: sindhology_s@yahoo.com

Printed by:

Intel Communications, Hyderabad

First Edition: June 2009

Copies: 500

All Rights reserved

In Collaboration with

Pakistan Academy of Letters, Islamabad.

Price Rs: 350-00

فهرست

- (i) ناشر طرفان
- (ii) تعارف ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ
- مهاڳ پھريون-ٽيون
- مقدمو ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو چوٿون-پنجاھ
- ڊاڪٽر بلوچ جو نسخو- پھرين صفحي
- (1) جو عڪس
- پير جھنڊو. قومي عجائب گھر وارو
- (2) نسخو آخري صفحي جو عڪس
- (5-3) شروعات
- (12-6) باب پھريون پير ۽ مرشد ۽ ان جي ڪيفيت جي بيان ۾
- (24-13) باب ٻيون مردي ۽ ان جي حقيقت جي بيان ۾
- (50-25) باب ٽيون مردي کي نصيحت ڪرڻ ۽ ان جي ڄاڻڻ ۾
- باب چوٿون شريعت ۽ حقيقت، طريقت ۽ معرفت
- (56-51) جي بيان ۾
- باب پنجون ڪوڙن سالڪن جي طريقن ۽ سڃاڻپ
- (62-57) جي بيان ۾
- (72-63) باب ڇهون فقيرن جي ٽولن ۽ انهن جي سڃاڻپ ۾
- باب ستون چلو ڪيڏن ۽ ان جا شرط ۽ اثر

باب اٺون	پير طريقت جي علمن ۽ ان جي	
	حقيقت بابت	(83-73)
باب نائون	طريق ۽ سلوڪ بابت	
باب ڏهون	سلوڪ جي طريقي جي بيان ۾	(89-84)
باب يارهون	زباني ذڪر ۽ ان جي ترتيب	(92-90)
باب ٻارهون	ذڪرنفي ۽ ان جي ترتيب بابت	(95-93)
باب تيرهون	ذڪر قلبي ۽ ان جي ترتيب بابت	(97-96)
باب چوڏهون	روحي ذڪر ۽ ان جي ترتيب بابت	(122-98)
باب پندرهنون	سالڪن جي احوال، غلبي، شوق ۽	
	محبت جي بيان ۾	(130-123)
باب سورهون	راه حقيقت جي مقامن ۽ سلوڪ	
	بابت	(149-131)
باب سترهون	الله جي وحدت جي آثارن ۽ سلوڪ	
	جي حقيقت بابت	(156-150)
باب ارڙهون	الله تعاليٰ جي اصولي صفتن جي	
	بيان ۾	(161-157)
باب اٺويهون	باري تعاليٰ جي وحدت ۽ سلوڪ جي	
	اشارن بابت	(179-162)
باب ويهون	طريقت جي منزلن ۽ سلوڪ جي	
	حقيقت بابت	(197-180)

باب ايڪويهون حقيقت جو دائرو ۽ اولياءُ الله جي

سڃاڻپ (198-202)

(203-219) ضميمو الف: الهامات غوث

(220-226) ضميمو ب: قصيده قادريه

(227-242) ضميمو ت: مرغوب القلوب

(243-320) تشريحي حوالا:

(321-323) قرآن جون آيتون

(324-327) حديثون ۽ قول

(328-329) نالن جي ڏسڻي:

(330-338) حوالن ۾ آيل ڪتابن جا نالا

ناشر طرفان

ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو بنيادي طور هڪ ريسرچ اسڪالر آهي. ”سنڌ ۾ تصوف“ سندس خاص موضوع آهي جنهن تي هن مهل نائين ڪيل سندس عالمانه تحقيق سنڌي علم ادب ۾ هڪ پيش بها اضافو آهي، هن ڏهاڪو سال اڳ شاھ عبداللطيف ڀٽائي جي شاعريءَ ۾ تصوف ۽ رومي، بابت تحقيقي مقالو لکي سنڌ يونيورسٽي مان پي ايڇ - ڊي حاصل ڪئي. ان کان پوءِ شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ملفوظات ”بيان العارفين“ جي فارسي متن تي ڪيل تحقيق سندس هڪ ڪارنامو آهي.

شاھ عبداللطيف ڀٽائي جي همعصر خواجه محمد زمان لواڙيءَ واري جي ابيات سنڌي جي مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي ٻارھين صديءَ جي آخر ۾ عربيءَ ۾ شرح لکي هئي. ڊاڪٽر عبدالغفار سومري ان تي جيڪو تحقيقي ڪم ڪيو اهو سال 2008ع ۾ مڪمل ”شرح ابيات سنڌي“ جي نالي سان انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي پاران نهايت اهم سان ڇپجي پڌرو ٿيو آهي، جنهن کي سنڌ جي علمي حلقن ۾ گهڻو ساراهيو ويو آهي. هاڻي يارهين صدي ۾ سنڌ جي وڏي صوفي ۽ بزرگ هستي شيخ المشائخ لطف الله قادري جو تصوف بابت بنيادي ڪتاب ”منهاج المعرفة“ پڻ سنڌالاجي کي ئي پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ جو شرف حاصل ٿي رهيو آهي.

هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته ”شاھ لطف الله قادري جو ڪلام“ هن کان اڳ نامور عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيق جي نتيجي ۾ سامهون آيو، جيڪو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي پاران پهريون ڀيرو 1968ع ۾ شايع ٿيو هو، جنهن ٻيو ڇاپو 2004ع ۾ پڌرو ڪيو ويو آهي.

”منهاج المعرفة“ شاھ لطف الله قادريءَ جي تصوف جي موضوع تي فارسي ۾ تهذيب اهم تاليف آهي جنهن جي هر باب جي آخر ۾ هڪ يا ٻه سنڌي بيت ڏنل آهن. اهڙيءَ طرح ڪل زيهه بيت آهن جيڪي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ”شاھ لطف الله قادريءَ جو ڪلام“ ۾ شامل ڪيا هئا، ليڪن اصل فارسي ڪتاب بابت ڪم ٿيل نه هو. ڊاڪٽر عبدالغفار سومري جي تحريڪ تي فارسي متن جو سنڌيءَ ۾ ابتدائي ترجمو مولوي حافظ محمد رمضان مهيري ڪيو، جڏهن ته ترجمي کي سوڌڻ سنوارڻ توڙي ان بابت تفصيلي مقدمي ۽ حاشين لکڻ جو ڪم ڊاڪٽر سومري پاڻ ڪيو آهي. اسين سمجهون ٿا ته سومري صاحب جي هيءَ ڪاوش جديد علمي تحقيق جو هڪ بهترين نمونو آهي، جنهن ۾ مستقبل جي محقق لاءِ اصل فارسي ناياب متن جو عڪس به شامل ڪيو ويو آهي.

تصوف جو بنيادي پيغام جيڪو امن، صلح ۽ مذهبي هم آهنگيءَ تي ٻڌل آهي ان جي ضرورت جيتري اڄ آهي، اوتري اڳ ۾ ڪڏهن نه هئي. دنيا هن وقت جنهن مذهبي انتهاپسندي ۽ دهشت گرديءَ ۾ ڪوڙيل آهي، ان مان جند ڇڏائڻ جو ر تڻيڪ سان صرف تصوف جي تعليمات ۾ آهي. سنڌ جي بزرگن جا تصوف جي موضوع تي لکيل ڪتاب ان ڏس ۾ وڏي رهنمائي ڪري سگهن ٿا. اسان جي ڪوشش آهي ته سنڌ جي صوفين جي ٻين اهڙين تحريرن کي پڻ منظر عام تي آندو وڃي.

شوڪت حسين شورو
ڊائريڪٽر،
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي،
سنڌ يونيورسٽي.

ڄام شورو - سنڌ
25 اپريل 2009

تعارف

هي ڪتاب سلوڪ ۽ معرفت (تصوف) جي مشڪل موضوع بابت لکيل آهي، ۽ سنڌ ۾ تصوف جي تاريخ کي سمجھڻ لاءِ بنيادي حيثيت رکي ٿو. ڪتاب جو مصنف شاھ لطف الله قادري سنڌ جي تاريخي شهر اڳهر ڪوٽ (موجوده ضلعو حيدرآباد) جو وڏو باخبر عالم عارف هو. هو سنڌ جي وڏي صوفي شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري (فوت 1038ھ) جي آخري عمر ۾ عاقل بالغ هو ۽ گمان غالب آهي ته سنه 1020 ڌاري ڄائو. اصل ڪتاب فارسي نثر ۾ آهي جيڪو موضوع جي مناسبت، توڙي اسلوب بيان جي لحاظ سان، البت مشڪل آهي، جنهن کي مولوي حافظ محمد رمضان مهيري سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. وڌيڪ وڏي خدمت محترم عبدالغفار سومري ڪئي آهي، جنهن شاھ لطف الله جي آندل 'شواهد' جي ماخذن کي ڳولي لڌو آهي: يعني ته مصنف شاھ لطف الله هن ڪتاب ۾ سمجهاڻي ڏيندي جيڪي اقوال، امثال يا اشعار آندا آهن، تن بابت ڄاڻ ڏني آهي ته اهي ڪنهن جا آهن يا ڪهڙن ڪتابن مان ورتل آهن. اها وضاحت شاھ لطف الله جي مَسَلڪ ۽ مقصد کي وڌيڪ روشن ڪري ٿي. علمي اصطلاح ۾، انهيءَ عالمانه تحقيق جو ٻيو نالو تخریج آهي جيڪا پهريون ڀيرو هن ڪتاب ذريعي پڙهندڙن جي سامهون آئي آهي.

اصل ڪتاب صفحي ٽئين کان وٺي بن سون صفحن تائين آهي، جنهن کان پوءِ فاضل محقق ڊاڪٽر سومري اڳتي قدم وڌائي ستن ٻين موضوعن هيٺ هڪ سئو ستاويهه صفحا سمجهاڻيءَ طور لکيا آهن. انهن کان سواءِ ڪتاب جي شروع ۾ ٻه پنجاهه کن صفحن جو قيمتي مواد شامل آهي: يعني ته ٿلهي ليکي، اڌ ڪتاب مصنف جو ته اڌ ڪتاب محقق طرفان مهاڳ ۽ مقدمي جو آهي.

تصوف جي موضوع تي منهاج المعرفة کي هڪ معياري درسي ڪتاب چئي سگهجي ٿو. نوئي (نئين) سالڪ لاءِ هي ڪتاب سونهون

آهي. بلڪ سلوڪ جي سفر جي سمجهاڻيءَ لاءِ هڪ باقاعدي 'باب نامو' آهي. وڏن صوفين عارفن مان، ڪن پنهنجي فطري فڪر جي اظهار ذريعي معرفت جا معيار سمجهايا، ڪن پنهنجن قولن ۽ فعلن سان سلوڪ جي راهه کي روشن ڪيو، ۽ ڪن عالمن عارفن لکت ۾ سلوڪ ۽ معرفت جي معنيٰ ۽ ماهيت کي وهجايو. سنڌ جي عارفن مان قاضي قادن، شاهه عبدالڪريم ۽ شاهه لطف الله انهن ٽن مسلڪن جا مثالي ڪردار هئا.

منهاج المعرفة ذريعي، شاهه لطف الله قادري نئين سالڪ کي، سلوڪ جي تربيت لاءِ شروع کان ڪامل استاد، رهبر، شيخ يا مرشد وٺڻ کان پوءِ اڳتي ويندي اعليٰ منزلن ۽ مدارج تائين آداب ۽ اطوار جي سلسليوار سمجهاڻي ڏني آهي. هڪ وڏي عالم عارف جي حيثيت ۾ شاهه لطف الله پاڻ باب 15 کان وٺي نوئي سالڪ جي وجودي احوال ۽ آزمائشن، طريقت جي منزلن، عرفان الاهي جي جلون ۽ وحدت جي اهڃاڻن اشارن کي وهجايو آهي. ڪتاب جي آخري باب ۾ هن 'حقيقت' جي حقيقت سمجهاڻي آهي ۽ اولياءُ الله جي سڃاڻپ ڪرائي آهي.

هن ڪتاب جي ٻي هڪ وڏي خصوصيت اها آهي جو سواءِ ٽن بابن (20، 9، 7) جي، ٻين بابن جي آخر ۾ (۽ فقط هڪ باب جي وچ ۾) سنڌي بيت آندا ويا آهن، جيڪي انهن بابن جي مقصد تي شاهد آهن. اهي جملي ويهه بيت آهن، جيڪي سنه 1968ع ۾ مون شاهه لطف الله جي سنڌي رسالي جي پويان شايع ڪيا. انهن سنڌي بيتن سميت هي آڳاٽو تصنيف ڪيل ڪتاب هڪ دستاويزي حيثيت رکي ٿو.

خادم العلوم
ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

علامه آءِ. آءِ. قاضي چيئر
سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد،

سنڌ 71000

مهاڳ

شاه لطف الله قادريءَ جي فارسي تصنيف ”منهاج المعرفة“ ۽ ان ۾ شامل سنڌي بيتن جي نشاندهي پهريون ڀيرو ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي سال 1951 ۾ لکيل هڪ مقالي ’شاه کان اڳ جا شاعر‘ ۾ ڪئي. جنهن ۾ هن فقط پنج سنڌي بيت نقل ڪيا. بهرحال ڊاڪٽر دائود پوٽي جو اندازو هو ته لطف الله پڪ سان وڏو شاعر هو ۽ سندس ٻيو ڪلام به موجود هوندو. ليڪن معلوم ٿئي ٿو ته ان ڪلام تائين سندس دسترس ٿي نه سگهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ انهيءَ حقيقت کي مد نظر رکي جستجو جاري رکي. تانجو سندس تحقيق سان لطف الله قادريءَ جو ڪلام سال 1968 ۾ سنڌ الاچي جي زير اهتمام شايع ٿيو. ڊاڪٽر صاحب جي تحقيق جي نتيجي ۾ نه صرف ”منهاج المعرفة“ دستياب ٿيو جنهن ۾ ويهه سنڌي بيت ملن ٿا، بلڪه ان کان سواءِ لطف الله قادريءَ جو رسالو پڻ مليو جنهن ۾ لڳ ڀڳ 337 سنڌي بيت هئا. ائين سنڌي ادب جي تاريخ ۾ شاه عبدالڪريم بلڙيءَ کان پوءِ هڪ ٻئي وڏي صوفي شاعر جي خبر پئي جنهن جو ڪلام نهايت معياري ۽ اعليٰ علمي تصوف جي شاهڪار جي حيثيت رکي ٿو.

جيئن ڊاڪٽر بلوچ جي لکڻ مان واضح ٿئي ٿو ته سندس سمورو ڌيان صرف لطف الله جي شاعري طرف هو، تنهنڪري نه صرف رسالي جا بيت سوڌي سنواري ۽ صحيح پڙهڻين سان بيهاريائين، بلڪه لطف الله جي تصوف جي موضوع تي لکيل رسالي ”منهاج المعرفة“ مان پڻ ويهه سنڌي بيت ڌار ڪري ٻئي سنڌي ڪلام سان گڏ شامل ڪري شاه لطف الله قادريءَ جو ڪلام ايڊٽ ڪيائين. البته ”منهاج المعرفة“ ڪتاب جيڪو وٽس موجود هو ان بابت شاه لطف الله قادريءَ جي ڪلام جي مقدمي ۾

ٻيو

سرسري روشني وڌي وئي ۽ ڪنهن حد تائين ان جي موضوع جو احاطو ڪيو ويو.

سال 2005 ۽ 2006 ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي ميمبر جي حيثيت ۾ سنڌ جي ڪتب خانن ۾ محفوظ قلمي نسخن ۽ مخطوطات جي فهرست جي نگراني ڪندي پتو پيو ته قومي عجائب گهر ڪراچي طرفان خريد ڪيل پير جهنڊي جي ڪتابن ۾ ”منهاج المعرفة“ جو هڪ نسخو موجود آهي. جيتوڻيڪ اهو نسخو خوشخط هو پر ان جا ابتدائي ست صفحا غائب هئا، ليڪن آخر ۾ مڪمل هو ۽ اهو 1282 هـ ۾ لکيو ويو هو. ساڳي ريت معلوم ٿيو ته مٽياريءَ جي معروفه ڪتب خاني ۾ پڻ ”منهاج المعرفة“ جو انتخاب موجود هو.

شيخ عبدالرحيم گرهوڙيءَ جي پنهنجي مرشد خواجه محمد زمان لواريءَ واري جي سنڌي بيتن جي عربيءَ ۾ لکيل شرح ابیات سنڌي تي تحقيق مڪمل ٿيڻ کان پوءِ، شوق ٿيو ته منهاج المعرفة جيڪو پاڻ هڪ صدي اڳ جي تصنيف آهي، ان تي پڻ تحقيق ٿيڻ گهرجي. اهو ذڪر جڏهن مون ڊاڪٽر بلوچ سان ڪيو ته پاڻ يڪدم ”منهاج المعرفة“ جو ساندیل نسخو کڻي منهنجي حوالي ڪيائون جيڪو 1208 هـ ۾ لکيل آهي. هاڻي جڏهن پاڻ وٽ به نسخا ٿي ويا ته تحقيقي ڪم جو آغاز ڪيو ويو. پهرين مرحلي ۾ سنڌي ترجمي جو ڪم حافظ محمد رمضان مهيريءَ جي حوالي ڪيو ويو. ليڪن ترجمي جي سوڌن سوار ۽ آخري صورت جي ذميواري منهنجي پنهنجي آهي.

جيئن ”منهاج المعرفة“ جي مواد مان ظاهر ٿيندو ته لطف الله قادري يارهين صدي سنڌ جو هڪ وڏو عالم ۽ عارف، صوفي ۽ شاعر هو ۽ ان جو ثبوت سندس هي تصنيف آهي. سنڌ ۾ تصوف جي تاريخ جي سلسلي ۾ هي ڪتاب وڏي اهميت جو حامل آهي ۽ ان کان سواءِ سنڌ جي تصوف جي تاريخ غير مڪمل رهجي ويندي. اسان انهيءَ احساس تحت سنڌ ۾

ٽيون

”تصوف جا اهم فكري ماخذ“ ۾ اهڙن اٺن ڪتابن جي نشاندهي ڪئي آهي. بيان العارفين ۽ ابليات سنڌي کان بعد هي ٽيون ڪتاب آهي جنهن سان گڏ اصل متن جو عڪس پڻ ڏنو ويو آهي. اهو ان لاءِ ته سنڌ جي صوفين جون هي عالمانه تحريرون پنهنجي اصل شڪل ۾ هڪ ڀيرو دنيا جي آڏو اچي سگهن. ان جو احساس ان وقت زياده اڀريو جڏهن تازو ڏهين يا سورهين صدي سنڌ جي صوفي شيخ عيسيٰ پانائي ٿر برهانپوري جي هڪ رسالي جو انگريزي ترجمو امريڪا مان Teachings of Sufis ۾ شايع ٿيو آهي. پر اهو اصل رسالو سنڌ جي ڪتب خانن ۾ موجود نه آهي. اصل متن جي شايع ٿيڻ سان اسين سمجهون ٿا ته سنڌ کان ٻاهر پڻ ان ڪتاب تي مستقبل ۾ تحقيق جا وڌيڪ امڪان روشن ٿين ٿا.

هتي اها ڳالهه پڻ واضح ڪرڻ ضروري آهي ته اسان جي آڏو موجود ٻنهي قلمي نسخن ۾ معمولي اختلاف آهي. بهرحال ڊاڪٽر بلوچ کان مليل نسخو جيڪو مڪمل ۽ اوائل آهي، پير جهندي واري نسخي کان بهتر آهي. اهوئي سبب آهي جو اسان ان جو ئي عڪس ڏئي رهيا آهيون. تاهم ٻنهي نسخن ۾ ستون ۽ نائون باب ڪٽل آهن. ليڪن تمام ٿورن هنڌن تي پر اڪثر فارسي بيتن جي پڙهڻين ۾ ٻيو نسخو ڪٿي ڪٿي بهتر آهي، جنهن ڪري اها تصحيح به ڪئي وئي آهي. ان کان علاوه جتي اصلي عربي ۽ فارسي ماخذن تائين رسائي ٿي آهي. جهڙوڪ الهامات غوث اعظم ۽ مصيبت نام عطار ته متن جي ڪن هنڌن تي ان لحاظ کان اصلاح ڪئي وئي آهي.

آخر ۾ آءٌ سنڌ جي وڏي محقق ۽ عالم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ان لحاظ کان خاص شڪريو ادا ڪرڻ لازم سمجهان ٿو جو هيءَ ڪاوش به سندس ڪيل علمي جستجو جي ڪري ممڪن ٿي سگهي. جناب حافظ محمد موسيٰ پٽو صاحب هن ڪتاب جي ڪمپوزنگ ۾ ۽ برادر مراد سليم الله صديقي پروفن پڙهڻ ۾ مدد ڪئي جنهن لاءِ آءٌ سندن ٿورائتو آهيان.

عبدالغفار سومرو

ڪراچي سنڌ.

مقدمو

لطف الله قادري جي سوانح:

”منهاج المعرفة“ جي آغاز ۾ لطف الله تصنيف جو سال 1078ھ ڄاڻايو آهي. ان کان سواءِ ڪتاب ۾ ٻيو ڪوبه اهڙو اشارو نه ڏنو اٿس جنهن مان سندس رهائش يا سندس پير مرشد جي نالي وغيره جي خبر پئجي سگهي ته هو پاڻ ڪنهن کان فيض يافتہ هو. ليڪن پنهنجي نالي پويان قادري لکڻ سان اهو بلڪل واضح ڪري ڇڏيائين ته سندس واسطو اسلامي دنيا جي مشهور صوفي شيخ عبدالقادر جيلاني جي سلسلي سان آهي. اها عجيب ڳالهه آهي ته لطف الله قادريءَ جو ذڪر ڪنهن به همعصر يا پوءِ لکيل تاريخ يا تذڪري جي ڪتاب ۾ نه ملي سگهيو آهي. ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيقي راءِ موجب هو سنڌ جي مشهور تاريخي ماڳ اگهر ڪوٽ جو هو. ڊاڪٽر صاحب اهو نتيجو سنڌي رسالي جي قلمي نسخي جي ترقيمي مان ڪڍيو آهي جنهن ۾ ڪاتب ”شيخ المشائخ شاه لطف الله قادري“ رحمت الله عليه ساڪن اڳام ڪري لکيو. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

”زياده قرين قياس ائين ئي معلوم ٿئي ٿو ته شاه لطف الله قادري سنڌ

جي مشهور ۽ قديم تاريخي شهر ”اگهر ڪوٽ“ جو هو. جيڪو ڏهين صدي هجري ۾ بلڪ ان کان اڳ عالمن صوفين ۽ درويشن جو مرڪز بڻجي چڪو هو. خصوصاً ڏهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ مشهور ولي مخدوم اسماعيل سومري (وفات 998ھ) ۽ سندس همعصر عالمن ۽ بزرگن پنهنجي علمي ۽ روحاني فيض سان اگهر ڪوٽ کي نوازيو. جنهنڪري هتي وڏا مدرسا قائم ٿيا. جن ۾ مشهور عالمن پڙهايو. اهي درسگاهون ۽ بزرگن جون درگاهون ٻارهين صدي هجري تائين وڏي اوج تي

هيون. شاه لطف الله جي تعليم ۽ تربيت اگهر ڪوٽ جي انهن ئي اعليٰ درسگاهن ۾ لائق استادن جي زير نظر ٿي.

هو اڳتي چوي ٿو:

”ساڳئي وقت اگهر ڪوٽ ”سهروردي“ توڙي ”قادري“ طريقن جي بزرگن جي فيض ۽ هدايت جو پڻ مرڪز هو جن پنهنجي زندگي کي عوام جي اخلاقي تربيت ۽ روحاني خوشين لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هو. حضرت غوث الثقلين عبدالقادر جيلاني جي اولاد مان ابوالمنقب شيخ جمال الدين عبدالله جي مريدن مان حضرت شيخ اسحاق بن سلطان بن بهلول قادري اگهر ڪوٽ ۾ سڪونت اختيار ڪري اتي قادي طريقي جي دائري کي وسيع ڪيو هو. سندس وفات پڻ اگهر ڪوٽ ۾ ٿي. قادري طريقي جي فيض جا اهي سرچشما جاري هئا جو شاه لطف الله پڻ انهن مان سيراڻ ٿي ”قادري مشرب“ اختيار ڪيو ۽ قادري نسبت سان مشهور ٿيو.“

سنڌ جي تاريخ ۾ اگهر نهايت قديم ماڳ آهي ايتري قدر جو اهو نالو سنڌ جي مسلمانن هٿان فتح بابت پهرين لکيل تاريخ ’چچنامي‘ ۾ پڻ ملي ٿو. چون ٿا ته اهو راءِ گهراڻي جي راجا اگهر نالي ٻڌرايو هو جيڪو لوهائي علائقي جو حڪمران هو. راجا جو تعلق ٻڌ ڌرم سان هو ۽ لوهائو سنڌو درياءَ جي انهيءَ وڏي وهڪري جو نالو هو جيڪو اتان وهندو هو ۽ هي شهر ان جي ڪناري تي آباد هو.

تحفته الڪرام جو مصنف مير علي شير قانع اگهر ڪوٽ ۾ مدفون ڪيترن اوليائن جو ذڪر ڪري ٿو، جيڪو طوالت جي خوف کان هتي نه ٿو ورجائجي. تحفته الڪرام کان اڳ ۾ مخدوم اسماعيل سومري جو ذڪر سنڌ جي صوفين جي اوائلي تذڪري ’حديقته الاولياءَ‘ ۾ پڻ ملي ٿو جيڪو مخدوم اسماعيل سومري جي وفات کان فقط ارڙهن سال پوءِ 1016ھ ۾ عبدالقادر نصريوري تاليف ڪيو هو.

حديقته الاولياءَ کان پوءِ اگهر ڪوٽ توڙي مخدوم اسماعيل جو ذڪر شاه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ملفوظات ”بيان العارفين“ ۾ ملي ٿو.

بلڪ ان ۾ مخدوم اسماعيل جي هڪ ٻئي همعصر مخدوم عثمان اگهميءَ جو ذڪر پڻ ملي ٿو جنهن جي زباني مخدوم اسماعيل جي مالدار هجڻ ۽ وڏي سخي ۽ غني هجڻ جو ذڪر ٿيل آهي. مخدوم عثمان جو هڪ بيت پڻ بيان العارفين ۾ ملي ٿو. انهيءَ پنس منظر ۾ ڊاڪٽر بلوچ جو چوڻ آهي ته شاهه ڪريم جو اگهم ڪوٽ ۾ اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. جنهن جو ٻيو ثبوت وري هي آهي ته لطف الله جي ڪن بيتن ۾ شاهه ڪريم جو واضح اثر محسوس ٿئي ٿو. مطلب ته يارهين صديءَ ۾ اگهم ڪوٽ سنڌ جو هڪ وسندڙ شهر ۽ علمي مرڪز هو. ايتري قدر جو 1022ھ ۾ جڏهن سنڌ کان ٻاهر گجرات جي رهواسي محمد غوثي شطاري ’گلزار ابرار‘ مرتب ڪري رهيو، جنهن ۾ هن سنڌ هند جي 612 صوفين جو احوال جمع ڪيو آهي، تنهن ۾ هن اگهم ڪوٽ مان مخدوم اسماعيل سومري جو پڻ ذڪر ڪيو آهي.

معلوم ٿئي ٿو ته اگهم ڪوٽ ٻارهين صدي هجري تائين وڏو وسندڙ ۽ آباد شهر هو ۽ سندس علمي اوج ان وقت تائين قائم هو. اهوئي سبب آهي جو هند جي وڏي عالم ۽ صوفي شاهه ولي الله دهلوي جتي سنڌ جي وڏي صوفي مخدوم معين ٺٽوي سان خط و ڪتابت ڪئي، اتي سندس هڪ خط محمد شريف نالي بزرگ ڏانهن ملي ٿو جيڪو ان وقت اگهم ڪوٽ ۾ رهندو هو جنهن کانئس طريقت جي سلسلي ۾ اجازت گهري هئي. اهي خط ”تفهيمات الهيه“ ۾ موجود آهن.

هينئر اگهم ڪوٽ جا ڦٽل آثار ”اگهاماڻي“ جي نالي سان حيدرآباد کان ويهارو ميل کن ڏکڻ اوڀر طرف گلاب لغاري جي ڀرسان تعلقي ماتليءَ ۾ موجود آهن. اهي آثار ڊڙن ۽ پڙن جي صورت ۾ چڱي خاصي ايراضيءَ ۾ ڦهليل آهن جتي مخدوم اسماعيل سومري جي مزار جي ونگ تي نيري ڪاشيءَ ۾ 998ھ سن بلڪل واضح طور موجود آهي.

يارهين صديءَ جو علمي ماحول:

سنڌ ۾ هن ۾ فارسي زبان جو تسلط ستن صدين کان به وڌيڪ عرصي تي چانيل رهيو آهي. اهو پنجين يا يارهين صدي کان شروع ٿئي ٿو ۽ تيرهين يا اٺويهين صديءَ جي وچ ڌاري يعني انگريزن جي اچڻ تائين برقرار نظر اچي ٿو. يارهين صدي هجريءَ کي ان لحاظ کان خاص اهميت آهي جو ان کي فارسيءَ ۾ تصنيف ۽ تاليف لاءِ عروج جو زمانو چئي سگهجي ٿو. هن صديءَ جي شروع ۾ سنڌ اندر صوفين جو پهريون سوانحي تذڪرو ”حديقہ الاولياءَ“ جي نالي سان سال 1601/1016 ڌاري سيد عبدالقادر مرتب ڪيو جنهن ۾ هن سنڌ جي اڪيٽالهن بزرگن جو احوال روايتي ۽ عقيدت واري انداز ۾ نثر ۽ نظم ۾ لکيو. هن اهو ڪتاب ٺٽي جي امير خسرو چرڪس جي نالي منسوب ڪيو جنهن جي سرپرستي ڪيس حاصل هئي.

سنڌ ۾ تصوف ۽ تذڪره نويسيءَ جي گڏيل موضوع تي پهرين اهم ۽ ضخيم تصنيف ”رساله فتحيه“ آهي جيڪو مخدوم نوح جي پوتي مخدوم فتح محمد سال 1610 / 1019 ۾ مرتب ڪيو. جنهن ۾ هن تصوف جي ڪيترن بنيادي اصطلاحن جي تشريح نئين نموني ۾ ڪئي آهي. هڪ ڊگهي باب ۾ مخدوم نوح جي سوانح ۽ ڪرامتن جو به ذڪر ڪيو اٿس. هو پاڻ فارسيءَ جو شاعر هو ۽ ڪيترا شعر پڻ موضوع جي مناسبت سان آندا اٿس.

سنڌ جي بزرگن ۽ مشائخن جي تذڪري جي لحاظ سان ٻيو اهم ڪتاب ”گلزار ابرار“ آهي جيڪو سنڌ کان ٻاهر گجرات جي شهر مانڊو جي رهواسي محمد غوثي 1613/1022 ڌاري مرتب ڪيو جنهن ۾ هن سنڌ جي چاليهن کان وڌيڪ صوفي بزرگن جو احوال ڏنو آهي. وڏي ڳالهه ته هو

سنڌ مان هجرت ڪري ويل شيخ عيسيٰ جندالله پاتائي جو وڏو عقيدت مند هو جنهن جو وڏو ۽ تفصيلي احوال قلمبند ڪيو اٿائين ۽ هن جي ڪيترين تصنيفن مان ڪيترا اقتباس حوالي طور ڏنا اٿس.

صوفي ادب ۾ ملفوظات جي روايت هڪ جداگانہ اهميت رکي ٿي، يارهين صدي سنڌ ۾ هن سلسلي جي پهرين تصنيف ”بيان العارفين وتنبيه الغافلين“ جيڪا شاه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ملفوظات آهي، سندس مريد محمد رضا شاه ڪريم جي وفات کان فقط ڇهه سال پوءِ 1038 ۾ لکي پوري ڪئي، جنهن ۾ شاه ڪريم جي چيل چورانوي سنڌي بيتن کي پڻ محفوظ ڪيو ويو آهي. اهڙي طرح شاه ڪريم طرفان مختلف موقعن تي به بل قاضي قادن جا ست بيت به محفوظ ٿي ويا. سنڌ جي عظيم صوفي شاعر شاه عبداللطيف جي فڪري اوسر ۾ ”بيان العارفين“ جي اهميت کي نظر انداز نٿو ڪري سگهجي.

انهيءَ صدي اندر سنڌ جي تاريخي شهر ٺٽي جو رهاڪو ملا عبدالرشيد ٺٽوي پنهنجي علمي قابليت سبب شاهجهان بادشاه جي دربار ۾ پهتو هو اعليٰ پايي جو نثر نويس ۽ لغت دان هو. سندس تصنيفات ۾ منتخب اللغات، فرهنگ رشيدِي ۽ معربات رشيدِي شامل آهن. هن فرهنگ رشيدِي 1046ھ ۾ مرتب ڪئي ۽ پاڻ 1077ھ ۾ اگره ۾ وفات ڪيائين. فرهنگ رشيدِي پهريائين لکنو مان ۽ ڪجهه سال اڳ ايران مان شايع ٿيل آهي.

يارهين صديءَ ۾ سنڌ جي تاريخ تي پڻ ڪيترا ڪتاب لکيا ويا جن کي مختصر طور هن ريت بيان ڪري سگهجي ٿو.

(1) تاريخ معصومي	1600/1009ع
(2) بيگلارنامہ	1608/1017ع
(3) تاريخ طاهري	1602/1030ع

(4) تاريخ مظهر شاهجهاني 1635/1044ع

(5) ترخان نامہ 1646/1065ع

تاريخي تذڪريءَ جي صنف ۾ ”ذخيرہ العوانين“ جو ذڪر پڻ ضروري آهي جنهن جو مصنف شيخ فريد بکري آهي جنهن جو تعلق بکر سنڌ سان هو. هن سنڌ هنڌ جي ڪل 513 مشاهيرن ۽ تاريخي هستين جو احوال قلمبند ڪيو آهي ۽ ڪتاب سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي طرفان ڇپيل آهي. بيگلر نامہ جي مصنف ادارڪي بيگلاري سنڌ جي نيم تاريخي داستان ”ليلا چنيسر“ جي نالي سان 1010ھ ۾ چنيسر نامہ منظوم ڪيو، جنهن ۾ هن مولانا جامي جي يوسف زليخا کي تتبع ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

شعرو شاعري جي ميدان ۾ مرزا غازي بيگ ترخان جو نالو سر فهرست آهي جيڪو پنهنجي پيءُ کان پوءِ سنڌ جو حڪمران ٿيو. هو پاڻ شاعر هو ۽ شاعرن جو وڏو قدردان هو. هن سال 1612/1021 ۾ وفات ڪئي. هن دور جي ٻين شاعرن ۾ حاجي محمد رضائي پڻ آهي (وفات 1668/1079) جنهن سسئي پنهنون جي قصي کي فارسي مثنوي ”زيبا نگار“ نالي سان منظوم ڪيو آهي. سنڌ جي وڏي تاريخ نه بس مير علي شير قانع مقالات الشعراءَ ۾ هن دور جي ٻين ڪيترن شاعرن جو ذڪر ڪيو آهي.

هن دور جو آخري وڏو شاعر عبدالڪريم عطا ٺٽري هو جنهن جو هڪ وڏو ديوان ۽ اٺ مثنويون ’هشت بهشت‘ موجود آهن جيڪي سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيل آهن. عطا پنهنجون اهي مثنويون فارسي زبان جي عظيم صوفي شاعرن سنائي، خاقاني، رومي، سعدی، ۽ ڄاميءَ جي تتبع تي ڇيون آهن. ڪي غزل حافظ جي طرز تي پڻ ڇپيا اٿس. سندس غزلن ۾ ڪٿي ڪٿي تصوف جي چاشني موجود آهي. عطا وڏي ڄمار ۾ اٽڪل سئو سالن جي عمر ۾ 1114ھ ۾ وفات ڪئي. ديوان عطا جي

مرتب راشد برهانپوريءَ جي راءِ آهي ته عطا قادري سلسلي سان انس رکندڙ هو.

اورنگزيب عالمگير جڏهن سنڌ ملتان جو صوبيدار هو ته نٿي جو باشندو ابوالفتح قابل خان ننڍي عمر ۾ ئي پنهنجي قابليت سببان سندس مير منشي جي عهدي تي فائز ٿيو. قابل خان جو ڪارنامو آداب عالمگيريءَ ۾ شامل آهي شاهي خط آهن جيڪي هن اورنگزيب جي لاءِ لکيا. اهي خط پنهنجي جڳهه تي فارسي زبان ۾ انشا پردازي ۽ زباندانيءَ جو اعليٰ مثال آهن. قابل خان اڃا چاليهن سالن جو مس هو ته اورنگزيب جي تخت نشين ٿيڻ کان ٻه سال پوءِ طبيعت جي ناسازيءَ سبب ان عهدي کان الڳ ٿي ويو. هن 1012ھ ۾ وفات ڪئي.

سنڌ هند ۾ شروع کان وٺي چشتي ۽ سهرودي سلسلا ڄاڻيل هئا، ۽ ڏهين صديءَ جي آخر ۾ مجدد الف ثاني جي بي مثال جرأت سبب نقشبندي سلسلو زور وٺڻ لڳو. ليڪن يارهين صديءَ ۾ سنڌ ۽ ان کان ٻاهر قادري سلسلو وڌيڪ ڦهلجڻ لڳو. مغل حڪمران جيڪي وچ ايشيا کان آيا هئا بابر کان وٺي نقشبندي سلسلي سان وابسته هئا، پر شاهجهان جي دور ۾ قادري صوفين جو اثر رسوخ وڌڻ لڳو. يارهين صديءَ جي اوائل ۾ سيوهڻ جو باشندو ميان مير جيڪو قاضي قادن جو ڏوهٽو هو، سنڌ ڇڏي وڃي لاهور ۾ مقيم ٿيو. جتي وڏو نالو پيدا ڪيائين. هڪ دفعي جڏهن جهانگير لاهور ۾ هو ته خاص طور گهراڻي ساڻس ملاقات ڪئي. شاهجهان پاڻ ٻه دفعا ميان ميروٽ حاضر ٿيو. ان وقت داراشڪوه سندس پٽ گڏ هو جيڪو اڃا چوڪرو هو. اڳتي هلي دارا شڪوه ميان مير جي خليفي ملا شاه جي هٿ تي بيعت ڪري قادري طريقي ۾ شامل ٿيو ۽ پاڻ کي قادري لکڻ لڳو. سال 1052ھ ۾ جڏهن داراشڪوه جي عمر فقط 25 سال هئي ته هن ميان مير جي سوانح ’سڪينهت الالياءَ‘ جي نالي سان مرتب ڪئي جنهن ۾

هو غير معمولي عقيدت جو اظهار ڪندي نظر اچي ٿو.

سنڌ هنڌ ۾ قادري سلسلي جي تعليمات جو سلسلو نائين يا پندرهن صديءَ جي آخر ۾ شروع ٿئي ٿو ۽ ڏهين توڙي يارهن صديءَ ۾ ان جو آغاز اتان کان ٿيو جتي غوث اعظم جي اولاد مان محمد غوث 1482ع ۾ اچي آباد ٿيو. اهڙيءَ طرح ساڳيءَ عرصي دوران هي سلسلو سنڌ کان ٻاهر پڻ عروج تي نظر اچي ٿو. خاص طور يارهن صديءَ ۾ ان جو ذڪر شيخ عبدالحق محدث دهلوي (وفات 1052 / 1642) کان سواءِ هرگز مڪمل نٿو چئي سگهجي. شيخ عبدالحق اڄ جي جيلاني خاندان جي بزرگ شيخ موسيٰ جي هٿ تي بيعت ڪري قادري سلسلي ۾ داخل ٿيو هو. شيخ موسيٰ جو سلسلو نسب يارهن پيڙهيءَ ۾ غوث اعظم شيخ عبدالقادر جيلانيءَ سان ملي ٿو. شيخ عبدالحق کي غوث اعظم سان وڏي عقيدت هئي جنهن جو اظهار هن 'اخبارالآخيار' ۾ کلي ريت ڪيو آهي. ان کان علاوه غوث اعظم جي مشهور عربي تصنيف "فتوح الغيب" جي فارسيءَ ۾ زبردست شرح لکي ۽ غنيه الطالبين جو پڻ ترجمو ڪيائين. اهڙي ريت هن غوث اعظم جي سوانح 'بُهجة الاسرار' جي تلخيص "زبدہ الآثار" نالي سان مرتب ڪئي. اهو انهيءَ عقيدت جو اثر هو جو دهليءَ ۾ سندس جاءِ 'خانقاه قادريه' جي نالي سان مشهور ٿي وئي.

سنڌ ۽ ملتان جي علائقي ۾ يارهن صدي اندر قادري فڪر کي عام ڪرڻ ۾ سلطان باهو (وفات 1102 / 1691) جو ذڪر ڪرڻ پڻ ضروري آهي. هو ويهارو کن ڪتابن جو مصنف ۽ شاعر آهي. سندس تصنيف ۾ 'اسرار قادري'، 'رساله روحاني'، 'محڪم الفقرا'، 'عين العارفين' ۽ 'شمس العارفين' قابل ذڪر آهن. فارسيءَ ۽ پنجابيءَ ۾ شاعري جنهن ۾ لفظ "هو" جو تڪرار اچي ٿو سندس خاص سڃاڻپ آهي. ان ڪري سندس اصل نالي سلطان محمد جي بجاءِ سلطان باهو يعني "هو سان گڏ" زياده مشهور آهي.

ھو پنهنجي تصنيفات ۾ ”ھو“ کي الله جو اسم ذاتي قرار ڏئي ٿو. لطف الله قادري ۽ سندس فڪر ۾ ڪيترن نڪتن تي ھر آھنگي ملي ٿي جنھن ۾ بظاھر قادي طريقي موجب ذڪر اذڪار ۽ وجودي سوچ شامل آھي.

لطف الله قادريءَ جو فڪر ۽ ان جا ماخذ

لطف الله قادري پنھنجي دور جو وڏي پايي جو عالم ۽ عارف، صوفي ۽ شاعر ھو. ھو جنھن دور ۾ پيدا ٿيو اھو سنڌ ۾ علم فضل جي حوالي سان وڏي اوج جو زمانو ھو. جيئن ھن ڪتاب جي شروعات ۾ ھو پنھنجي ھڪ ٻي تصنيف ”تحفۃ السالڪين“ پڻ نالو ڪئي ٿو. جنھن لاءِ چوي ٿو تہ اھو ڪتاب ”ڪافيہ“ وانگر آھي ۽ ان جي مقابلي ۾ سندس ھي تصنيف ”ميزان“ وانگر آھي. انھيءَ اشاري مان واضح ڪري ٿو تہ تحفۃ السالڪين وڌيڪ مفصل ۽ دقيق تصنيف آھي. بھرحال اھو ڪتاب اڄ تائين دستياب ٿي نہ سگھيو آھي.

”منھاج المعرفۃ“ جي شروعات ۾ لطف الله ھن ڪتاب لکڻ جو خاص مقصد بيان ڪندي ٻڌائي ٿو تہ جيتوڻيڪ انھيءَ موضوع تي ڪانئس اڳ ڪيتريون تصنيفون موجود آھن، پر اھي گھڻي ڀاڱي علمي انداز جون آھن ۽ سمجھڻ ۾ سوليون ناھن. انھيءَ ڪري کيس خيال آيو تہ پنھنجي دور جي ضرورت مطابق انھيءَ موضوع تي ڪا سولي تصنيف ھجي، جيڪا عام فھر ھجي تہ جيئن ان مان گھٽ علم وارا بہ فائدو وٺي سگھن. ڏٺو وڃي تہ مصنف ھن سلسلي ۾ گھڻي ڪوشش کان ڪم وٺي تصوف تي ھڪ سليس تصنيف ڇڏي ويو آھي جنھن ۾ ھن خاص طور تصوف جي علمي ۽ مخصوص اصطلاحن کي گھٽ استعمال ڪيو آھي. اھڙي طرح سندس انداز بيان، ٻولي ۽ عبارت سادي آھي، بلڪہ گھڻن ھنڌن تي ورجاءُ کان ڪم ورتو اٿس.

مصنف جيئن ته پاڻ تصوف جي عملي دنيا سان وابسته هو تنهنڪري هن جو زور سلوڪ جي واٽ کي آسان طريقي سان سمجھائڻ ۽ ان واٽ ۾ ذڪر اذڪار ۽ خاص طور مرشد ۽ مريد جي تعلق جي اهميت کي واضح ڪرڻ هو. پهريان ٽي باب مريد جي خصلتن، عادتن ۽ مرشد کان فيض حاصل ڪرڻ بابت لکيا اٿس. اهوئي سبب آهي جو ڪتاب ۾ پڻ اڪثر هو اهڙو انداز اختيار ڪري ٿو جيڪو علمي هجڻ بدران عملي (Guide Book) وارو آهي. انهيءَ جي شاهدي هو هڪ کان وڌيڪ ڀيرا پنهنجي لاءِ هن فقير جو طريقي وارو الفاظ استعمال ڪرڻ سان ڏئي ٿو. بلڪ اها دعويٰ به ڪري ٿو ته سندس اهو طريقو آزمائيل ۽ موثر آهي ۽ اڳڪٿي ڪري ٿو ته اهو مستقبل ۾ وڏي مقبوليت ماڻيندو. اهڙي طرح هو ٻيون به ڪيتريون اهڙيون ڳالهون ڪري ٿو جن مان سندس صوفي 'مجتهد' هئڻ جو گمان نڪري ٿو. وڏي ڳالهه ته هو چوي ٿو هر هڪ طريقي جي مشائخن وٽ منزلن جا الڳ طريقا آهن. پر سندس طريقو هڪ سئو چوراسي منزلن تي مشتمل آهي. ان جو سمورو تفصيل هن باب ويهين ۾ ڏنو آهي. ان کان اڳ هو پنهنجي طريقي کي وحدت وارو طريقو ڪوٺي ٿو.

سڀني صوفي سلسلن ۾ ذڪر الله کي خاص اهميت آهي ۽ سڀني جا پنهنجا طور طريقا آهن. مثال طور قادري طريقي جو ذڪر نقشبندين کان مختلف آهي. اهڙي طرح سهروردين ۽ چشتين جي ذڪر جو پنهنجو طريقو آهي. لطف الله وٽ جيتوڻيڪ ذڪر جو بنيادي طريقو قادرين وارو آهي پر هو ساڳئي وقت وسيع نقطه نظر اختيار ڪري ٿو جڏهن هو سڀني عبادتن کي ذڪر جي صورت قرار ڏئي ٿو ۽ ذڪر جي فضيلت کي نهايت واضح طور باب يارهين، ٻارهين، تيرهين، ۽ چوڏهين ۾ بيان ڪري ٿو. گويا ڪتاب جو وڏو حصو ذڪر جي فضيلت ۽ طريقن بابت آهي.

اهڙي طرح باب اٺين ۾ جتي هو ان ڳالهه تي بحث ڪري ٿو ته مرشد

۾ ڪهڙيون خوبيون هجڻ گهرجن ۽ ڪهڙي قسم جي ظاهري تعليم ۽ روحاني تربيت مان گذريو هجي اتي هو ان حقيقت تي بار بار زور ڏئي ٿو ته سالڪ کي مرشديءَ جي مسند ڪڏهن به چاليهن سالن کان اڳ نه سنيالڻ گهرجي. هڪ مثالي مرشد طور هو حسن بصري، جنيد بغدادِي، ابو عبدالله مغربي، ذوالنون مصري، بايزيد بسطامي، ابوالحسن نوري، شيخ عبدالقادر جيلاني ۽ شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جا نالا ڪشي ٿو. پر ساڳئي وقت هو ان ڳالهه تي به زور ڏئي ٿو ته ڪي پير دين جا ڌاڙيل ۽ چور به آهن جنهنڪري اها شناس هجڻ ضروري آهي، چوڻ بهي صورت ۾ هدايت جي بجاءِ گمراهي ڦهلجڻ جو وڌيڪ انديشو آهي. اهو سڄو بحث باب ڇهين ۾ ڪري ٿو جتي هو فقيرن يعني الله وارن جي سڃاڻپ تي زور ڏئي ٿو. هو پنهنجي علم ۽ تجربي جي آڌار تي انهن جي ايڪويهين ٽولن ۾ شناخت ڪري ٿو. انهن مان صرف هڪڙي کي صحيح ۽ باقي ويهن کي گمراهه قرار ڏئي ٿو. سندس چوڻ آهي ته اهڙا ڪوڙا سالڪ ئي دراصل صوفين ۽ سندن تعليمات کي بدنام ڪري رهيا آهن جن جو سچن ۽ صحيح صوفين سان پري جو واسطو به ناهي.

هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته صوفين جي لبادي ۾ غير صوفي جيڪي اصل ۽ صحيح قسم جي صوفين کي بدنام ڪرڻ جو باعث ٿيا آهن، تاريخي طور هر دور ۾ موجود رهيا آهن. اهوئي سبب آهي جو پنجين صديءَ ۾ لکيل ’ڪشف المحجوب‘ توڙي ’رساله قشيره‘ ۾ نقلي صوفين جي مذمت ڪيل آهي ۽ انهن کان بچڻ لاءِ چيو ويو آهي. اهڙي طرح ستين صديءَ ۾ شيخ شهاب الدين سهروردي پنهنجي مشهور تصنيف ”عوارف المعارف“ ۾ پڻ ان تي بحث ڪيو آهي. گویا هر دور ۾ پنهنجي جڳهه تي اهو هڪ مسئلو رهيو آهي. معلوم ٿئي ٿو ته لطف الله جي زماني ۾ پڻ اهو مسئلو ايتري حد تائين عوام ۾ ڦهليل هو جو کيس هڪ پورو باب ان لاءِ

وقف ڪرڻو پيو.

لطف الله جي هن تصنيف منجهان سندس وسيع مطالعي، علمي ذوق، تحقيقي اُنا، از فڪر ۽ تصوف ۾ سندس مجتهدانه نقطه نظر جو بخوبي اندازو ٿئي ٿو. هن جي آڏو اسلامي تصوف جو پورو پس منظر موجود هو جنهن مان هن پوري ريت استفادو ڪيو آهي ۽ هن سلسلي ۾ هو قادري نسبت جي لحاظ سان غوث اعظم شيخ عبدالقادر جيلاني جي فڪر کان وڌ ۾ وڌ متاثر نظر اچي ٿو. ائين چئي سگهجي ٿو ته غوث اعظم جون مشهور تصنيفون ”فتوح الغيب“ ۽ ”فتح الرباني“ هر وقت سندس آڏو هيون. ان کان سواءِ هو ”فيوض ربابيه“ يا ”الهامات غوث“ مان تمام گهڻو مستفيض لڳي ٿو. ايتري قدر جو ان منجهان هو عربي زبان ۾ پورا پنج اقتباس ڏئي ٿو جيڪي ٽئين ۽ چوٿين باب ۾ آيل آهن. غوث اعظم ڏانهن منسوب، اهو هڪ مختصر رٿو آهي تنهنڪري اسان اه سمورو هن ڪتاب جي آخر ۾ عربي متن ۽ سنڌي ترجمي سان گڏ ڏيئي رهيا آهيون. لطف الله انهن الهامات کان ايترو متاثر آهي، جو انهن اقتباسن کان علاوه هو پنهنجي سنڌي بيتن ۾ جيڪي سندس سنڌي ڪلام ۾ شامل آهن، منهاج المعرفة جي ڪجهه بيتن ۾ به انهن الهامات منجهان ڪي عبارتون ۽ محاورا ڪتب آڻي ٿو.

مثال طور الهامات ۾ هڪڙي عبارت، هن ريت آهي.

ثم قال لي يا غوث الاعظم قل لا صحابك واحبابك من اراد
منكم جنابي فعليه باختيار الة. ثم فقر الفقير. فاذا تم الفقر فلا ثم (هر)
الا انا.

لطف الله جي مٿين عبارت ۾ ”فقير الفقير“ ۽ ”فلا هم الا انا“ جهڙين عبارتن کي ڏسو ته منهاج المعرفة جي سنڌي بيتن ۾ ڪيئن ڪتب آندو آهي.

فقر فاقو جن، 'فقر الفقر' جن تئو
تن کي نه رهئو کيترو وچان وچ وئو
"فلاهر الا انا" ڏسي حال اهو
پسو ان کهو، سڌا حضور حق سين
ساڳئي باب جي آخر ۾ وري هي بيت آهي.

چيائون "الله" هاديءَ جو حق
او پائان وٺا پيڙا، ٽين ذات مطلق
"فلاهر الا انا" ات نڪو شبه نه شڪ
حاصل جني حق، سي واصل ٿيا وصال سين
الهامات غوث ۾ هيءَ عبارت پڻ ملي ٿي.

فقلت وما علم العلم. قال علم العلم هو الجهل عن العلم.
ترجمو: مون پڇيو علم جو علم ڇا آهي؟ جواب آيو ته علم جو علم
آهي علم کان اڻڄاڻائي.
منهاج جي باب ۾ هيٺيون بيت ڏسو ته ان الهام سان ڪيتري نه
مناسبت رکي ٿو.

بجهي تيئن ابوجه، ڄاڻ وڃائي پانهنجو
هوئين جي سبوجه، ته بجهه ۾ ٻڙي جيترو

جيئن مٿي شروع وارن بيتن مان ظاهر ٿيندو ته لطف الله قادريءَ جي
فڪر ۾ "فقر" ۽ "فنا" کي خاص اهميت آهي ۽ اها ساڳي ڳالهه شيخ
عبدالقادر جيلاني جي فڪر سان لاڳو آهي بلڪه ان مان رتل آهي. فقر
تصوف ۾ اعليٰ مقام آهي ۽ هن مقام تي پهتل دنيا جي هر شيءِ کان بي

نياز ٿي پوندا آهن ۽ کين الله تعاليٰ کان سواءِ ٻي ڪنهن شيءِ جي حاجت نه رهندي آهي. فنا جو مطلب آهي ته جڏهن انسان پنهنجي بشري ڪمزورين کان خالي يا پاڪ صاف ٿي وڃي. هجويري ”كشف المحجوب“ ۾ ۽ غوث اعظم ”فتوح الغيب“ ۾ تصوف جي جامع تعريف ڪندي چون ٿا ته تصوف ائو: خصلتن جو نالو آهي. سخاوت حضرت ابراهيم ع جي، قضا تي رضا حضرت اسحاق ع جي، صبر حضرت ايوب ع جو، فرياد حضرت زڪريا ع جي، غربت ۽ مسڪيني حضرت يحييٰ ع جي، لباس اوني حضرت موسيٰ ع جو، سير حضرت عيسيٰ ع جو ۽ فقر حضرت محمد ﷺ جن جو، گويا فقر انهن سڀني ۾ تڪميلي حيثيت رکي ٿو. فقر جو مطلب آهي ته خدا کان سواءِ ٻي هر ڪنهن شيءِ جي محتاجي کان پري ٿيڻ. ”الفقر فخري“ حديث کي به صوفي انهيءَ خاص مفهوم ۾ ڏسن ٿا، ۽ ان کي ايترو وسيع ڪن ٿا جو پوري تصوف کي ان ۾ سمائي ڇڏين ٿا. انهيءَ ڪري فقر جي تڪميل ۽ تحصيل کي الله جي وصول برابر سمجهن ٿا ۽ ”اذا تم الفقر فهو الله“ کي شاهديءَ طور پيش ڪن ٿا. تصوف ۾ فقير اهو آهي جيڪو پاڻ وڃائي چڪو آهي يعني پنهنجي ذات کي فنا ڪري، چڪو آهي ۽ وٽس ڪجهه ناهي، تنهنڪري وٽس خدا آهي، هتي غوث اعظم جي ته نيٺ ’فتح الرباني‘ مان صرف هڪ اقتباس پيش ڪجي ٿو.

”اي، صاحبزاده، جيڪڏهن تون غني ۽ فقير جي وچ ۾ جڏهن هوندو تون اچن، فرق نه سمجهيو ته تون چوٽڪارو نه لهندين. انهن صابر فقيرن جي عزت ڪر ۽ برڪت حاصل ڪر. انهن سان ملاقات ڪر ۽ انهن وٽ ويهه. بيشڪ نبي سائين جن فرمايو آهي ته ”صبر ڪندڙ فقير قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ سان گڏ ويندو هوندا. اڄ اهي پنهنجي دليين جي رستي الله وٽ حاضر آهن سڀاڻي پنهنجي جسم سوڌو اتي ويندو هوندا. چوٽ هنن جي دليين هن دنيا ۾ زهد اختيار

ڪيو ۽ ان جي سينگار کان منهن موڙيو. هنن فقر کي غنا تي ترجيح ڏني ۽ ان تي ڄميا رهيا. جڏهن سندن اها حالت پوري ٿي ته آخرت وٽان انهن کي سنيهو مليو جنهن (ڪنوار وانگر) پاڻ کي هنن وٽ پيش ڪيو. ان جي ملڻ کان پوءِ هنن کي خبر پئي ته اها به خدا جو غير آهي. تنهنڪري ان کي به ڇڏي ڏنائون ۽ پنهنجي دلين کي ان کان موڙي ڇڏيائون. تڏهن کين حق تعاليٰ جو حياءُ ٿيو ۽ هنن پڇتايو ته اهي سندس غير سان ڇو مشغول آهن ۽ ان وٽ ڇو ترسيا آهن. پوءِ هنن اها محبت ۽ پنهنجي عملن ۽ نيڪين کي ڇڏي وري پنهنجي مولا ڏي رجوع ڪيو. ائين هو پنهنجي سڃاڻي جي قوت سان ڏانهن پرواز ڪرڻ لڳا. هو پنهنجي پنڃري کان ٻاهر آيا بلڪ پنهنجي وجود کان ٻاهر نڪري پنهنجي خلقتهار ڏانهن وڌڻ لڳا. هنن پنهنجي رفيق اعليٰ کي ڳولهي ورتو جيڪو اول به آهي ته آخر به آهي، ظاهر به آهي ته باطن به آهي.“

فتح الربانيءَ جي پهرين خطبي ۾ وري هيئن فرمائن ٿا.

’هنن جي ننڊ غلبي کان سواءِ ناهي. هنن جو ڪاڌو بڪ آهي. هو ضرورت کان سواءِ ڳالهائڻ ڪونه ٿا. گونگو يعني نه ڳالهائڻ سندن عادت آهي. صرف تقدير خداوندي انهن کي ڳالهائڻ ٿي. الله جو فعل ئي هنن کي سڏي ٿو ۽ انهن جي چپن کي هن دنيا ۾ چوري ٿو. بلڪل ائين جيئن سياڻي قيامت جي ڏينهن عضوا ڳالهائيندا چوٽ تڏهن اهو بالڻهار ئي انهن کي ڳالهائيندو جيئن پٿر کي ڳالهائڻ جي سگهه ملي هجي.“

هڪ هنڌ فتح الرباني جي ملفوظات ۾ وري هيئن آيل آهي:

”جيڪو فقر ۽ فقيرن سان محبت رکڻ کان سواءِ حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن سان محبت جي دعويٰ ڪري ٿو اهو ڪوڙو آهي.“

ملفوظات ۾ آهي ته هڪ دفعي ڪنهن صوفي کين چئي لکي ڪا شيءِ گهري ته پاڻ رنج ٿي چيائون:

’صوفي مخلوق کان پالهو هوندو آهي. مخلوق تي سندس نظر نه هوندي آهي. صوفيءَ کان ٻيا گهرندا آهن. پر هو ڪنهن کان نه گهرندو آهي.“

هڪ ٻئي شخص سوال ڪيو ته ڀلا جڏهن ڇتين لڳل گودڙي ڦاٽي پوي ته پوءِ ڇا ڪري. چيائون خدا جي مرضيءَ تي صبر ڪري ويهي رهي. تانجو انهيءَ ڦاٽل ٽڪري جي حساب سان ڪيس قدرت حاصل ٿئي يا ڪو ٻيو شخص ان جاءِ تي اوتري ضرورت مطابق چتي لڳائي. فقيرن لاءِ اهو به فرمايو اٿن ته هو خدا کان نه دنيا گهرن ٿا نه آخرت. بلڪ هو سندس ذات جا طالبو آهن.

صوفي فڪر جي تاريخ ۾ غوث، قطب ابدال جو نظريو عام آهي پر اهو شيخ عبدالقادر جيلاني جي تقريرن ۽ مقالن ۾ نهايت شدو مد سان ملي ٿو. هڪ هنڌ هو چوي ٿو ته، ’اي نادان، نبوت ۽ رسالت ختم ٿي چڪي آهي پر ولايت، غوثيت ۽ ابداليت ختم نه ٿي آهي.‘ فتح الرباني جي مقالي يارهين ۾ آهي ته ابدالن کي ابدال ان ڪري چيو ويو آهي جو هنن پنهنجي ارادي ۽ اختيار کي الله جي ارادي ۽ اختيار سان بدلائي ڇڏيو آهي. گريا هو الله تعاليٰ جي ارادي جي آڏو پنهنجو ڪو ارادو نٿا رکن ۽ اهڙي طرح هن جي اختيار جي آڏو پنهنجو ڪو اختيار نٿا رکن. اهي هميشه غائب رهن ٿا خلق کان، پر حاضر آهن خدا تعاليٰ وٽ، هو شريعت جي ڪا ڀڃڪڙي نٿا ڪن. چوڻ فرض عبادتن جو ترڪ ڪرڻ زندگي آهي ۽ منع ڪيل شين کان نه رڪجڻ نافرمانی آهي. بيشڪ فرض ڪنهن به حالت ۾ ساقط ڪونه ٿا ٿين.

ابدالن جي باري ۾ اهو ساڳيو نظريو ”فتوح الغيب“ ۾ به ملي ٿو. شيخ عبدالحق دهلوي ان جي شرح ۾ لکي ٿو ته ابدال اولياءَ جي هڪ گروه جو نالو آهي ۽ اهي اوليائن کان مٿين درجي ۾ آهن. ابدال لاءِ وري قطب جي حاضري لازمي آهي، لڪ قطب جا احڪام مخلوق ۾ اهي جاري ڪن ٿا. انهن کي ”قطب ابدال“ چئجي ٿو جڏهن ته انهن جي مقابلي ۾ ٻيا وري قطب ارشاد آهن جن جي ذمي علم الاهي جي تعليم کي ڦهلائڻ آهي.

پر اهو ممڪن آهي ته ڪنهن زماني ۾ قطب ابدال ۽ قطب ارشاد ساڳيو شخص هجي. غوث اعظم جي شخصيت ۾ ٻئي درجا موجود هئا. جنهن جو اظهار ”قصيده غوثيه“ ۾ هيئن ڪيو اٿس.

درست العلم حتي سرت قطبا
ونلت السعد من مولي الموالي

ترجمو: مون اهڙو علم حاصل ڪيو جنهن سان آئون قطب (جي) درجي تي فائز ٿي ويس. اها سعادت مون کي مولا جي مهربانيءَ سان ملي آهي.

قصيده غوثيه کي صوفي ادب ۾ اهم مقام حاصل آهي جنهن ۾ شيخ عبدالقادر جيلاني پاڻ کي قطب جي درجي تي فائز ڏٺو آهي. سنڌ ۾ غوث جيلاني جي باري ۾ انهيءَ قسم جو جيڪو ٻيو ادب تخليق ٿيو آهي ان کي سمجهڻ لاءِ هن قصيدي کي آڏور ڪڍڻ ضروري آهي. تيرهين صديءَ جي آخر ۾ فقير قادر بخش بيدل (وفات 1289/1872) ’رموز القادري‘ نالي سان قصيده غوثيه جي فارسيءَ ۾ نهايت عمدي منظوم شرح لکي آهي. انهيءَ مناسبت سان هن قصيده جو مڪمل متن ترجمي سان ضميمي جي صورت ۾ هن ڪتاب جي آخر ۾ ڏنو ويو آهي.

قطب جي لاءِ فتح الربانيءَ جي ملفوظات ۾ غوث اعظم جو قول آهي:

جيڪڏهن هو قطب آهي ته پوءِ دنيا وارن جي سڀني اعمالن بابت هن کي خبر پوي ٿي بلڪ انهن جي تقسيم ۽ نتيجي بابت به هن کي ڄاڻ ملي ٿي. اهڙو قطب الاهي خزانن جي اسرارن کان به واقف ٿئي ٿو ته دنيا جي ڪا ڀلائي ۽ برائي به کانس ڳجهي نٿي رهي. هو پنهنجي ملڪ ۾ يگانو هوندو آهي. پر ساڳئي وقت نبين ۽ رسولن جو نائب ۽ مملڪت جو امين پڻ هوندو آهي. هن کي ئي زماني جو قطب

جڻبو آهي.

هڪ ٻئي ۾ اها وضاحت پڻ ملي ٿي ته ڪل چاليهه ابدال ست غوث ۽ ٽي قطب آهن. اهڙي طرح نقيب النقباء ۽ نجبا جو ذڪر پڻ ملي ٿو. فتح الغيب جي مقالي ستين ۾ ابدالن ۽ قطبن جي باري ۾ هن طرح روشني وڌل آهي:

’ان مرحلي تي تنهنجي باري ۾ سڀ ڳالهيون درست ثابت ٿينديون ۽ خلق خدا جو چوڻ صحيح نڪرندو. تڏهن تون ’ڪبريت احمر‘ يعني ڳاڙهو گندرف (پارس) بڻجي پوندين ۽ ڪوبه تنهنجي اصل مرتبي کان واقف نه هوندو. تون تڏهن اڪيلن ۾ اڪيلو. ڪلن ۾ لڪل (غيب الغيب) ۽ ڳجهن ۾ ڳجهو (سرالسر) هوندين. ان وقت تون سڀني رسولن، نبين، ۽ صديقين جو وارث هوندين ۽ توتي ولايت ختم ٿيندي ۽ ابدال توڙنهن رجوع ڪندا‘.

مقالي اٺين ۾ اولياءَ ۽ ابدال جي تفريق ڪندي غوث اعظم فرمائن ٿا ”فالاحوال للاولياءَ والمقامات لابدال“ يعني احوال اوليائن لاءِ آهن ۽ مقامات ابدالن لاءِ آهن. احوال هيٺ مٿي يا ڦرندا ڳهرندا رهن ٿا پر مقامات دائمي يا هميشه رهڻ وارا آهن.

فتح الربانيءَ جي مجلس باويهن ۾ وري هيءَ سمجهاڻي ڏنل آهي. ثم ينقل من الايمان الي الايقان. ثم تاتيهِ ائولاتِ ابدليتِ ثم الغوثيت وربما انت في آخر احواله القطبيت.

ترجمو: پوءِ هن جو درجو ايمان مان وڌي ايقان تائين پهچي ٿو. ان کان پوءِ ابدالن جي ولايت ۾ پهچي ٿو. ان کان اڳتي غوثيت آهي ۽ گهڻو ڪري سڀني حالتن جي آخر ۾ قطبيت اچي ٿي.

هن مهل تائين ڏنل حوالن مان اها حقيقت چڱي ريت واضح ٿئي ٿي ته قطب، غوث ۽ ابدال جو تصور شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي تحريرن ۾ نهايت واضح طور موجود آهي ۽ اهوئي تصور لطف الله جي موجوده ڪتاب

۽ خاص طور ان جي آخري باب ۾ ملي ٿو جتي هو بلڪل آخر ۾ دائري جي صورت ۾ نقشو ڪڍي ان جي سمجھائي ڏئي ٿو.

تصوف جي تاريخ ۾ مرشد ۽ مرید جو تعلق بنيادي اهميت وارو موضوع رهيو آهي. انهيءَ اهميت جي پيش نظر ’منهاج المعرفت‘ جي پهرين ٽن بابن ۾ هن موضوع تي تفصيلي بحث ٿيل آهي. سڀ کان پهرين اهو ٻڌايو ويو آهي ته مرشد جي باري ۾ مرید جي لاءِ ڪهڙا لوازمات آهن، سمجھائيءَ خاطر انهن جو ڳاڻيٽو ٿيڻ تي مقرر ڪيو ويو آهي. مرشد ۽ مرید جي باري ۾ گهڻي ڀاڱي اهڙو مواد شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي ڪتاب غنيۃ الطالبين ۽ شيخ شهاب الدين سهروريءَ جي مشهور تصنيف ’عوارف المعارف‘ ۾ ملي ٿو. لطف الله جو چوڻ آهي ته مرید جو مثال پيڙيءَ وانگر آهي ۽ مرشد ان پيڙيءَ جو ٺاڪو نگهبان آهي. ليڪن اهو هن جي قسمت جو مالڪ ناهي يعني مرشد مرید جي تقدير بدلائي نٿو سگهي. بلڪ هو اهو به چوي ٿو ته هدايت مرشد جي هٿ ۾ ناهي البت اهو هدايت جو ذريعو ٿي سگهي ٿو.

قادري فڪر جي مذڪور بنيادي سرچشمن کان علاوه لطف الله فارسي شاعريءَ جي وڏي صوفي شاعر فریدالدين عطار جي خوش چيني ڪندي نظر اچي ٿو. اهو عطار ئي هو جنهن وڏي شدومد سان پنهنجي تصنيف ’مصيبت نامه‘ جو پورو موضوع مرشد ۽ مرید جي روشن ضميريءَ کي بنايو آهي، جنهن ۾ هو ڏيکاري ٿو ته هڪ سالڪ پنهنجي روحاني درد جي درمان خاطر عالم اعليٰ کان سفر جو آغاز ڪري ٿو جتي سندس پهرين ملاقات جبرئيل ملائڪ سان ٿئي ٿي. سالڪ، جبرئيل کان خدا جي ذات تائين پهچڻ لاءِ رهنمائي طلب ڪري ٿو، ليڪن جبرئيل ان کان معذوري ظاهر ڪري ٿو. ان کان پوءِ هو ٻين مقرب ملائڪن ميڪائيل، اسرافيل، عزرائيل ۽ ٻي آسماني مخلوق عرش لوح، قلم، بهشت، دوزخ، سج، چنڊ

باه، هوا، پاڻي، مٽي، جهادات، نباتات، حيوان، جنات وغيره ڪرسي ڏانهن رجوع ڪري ٿو پر اهي به سندس ڪا رهنمائي نٿا ڪن. هر مرحلي تي سالڪ جڏهن نا اميد ٿئي ٿو ته پنهنجي پير ڏانهن رجوع ڪري ٿو جيڪو کيس برابر اڳتي وڌڻ جي تلقين ڪري ٿو. ائين سالڪ اناويه منزلون طي ڪري ٿو پر ڪٿي به کيس رهنمائي نصيب نٿي ٿئي ليڪن سندس پير اڳتي وڌڻ جي تلقين ڪندو رهي ٿو.

اوڻيهين مرحلي تي سالڪ بني نوع انسان يعني پيغمبرن جي منزل ۾ داخل ٿئي ٿو. جتي هو مختلف انبياءَ سان ملاقي ٿئي ٿو جن ۾ حضرت آدم، حضرت نوح، حضرت ابراهيم وٽ پهچي ٿو. حضرت موسيٰ، حضرت دائود، حضرت عيسيٰ، جيڪي کيس حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن جي حضور ۾ پهچڻ لاءِ ڏس ڏين ٿا جيڪا پنجنهين منزل آهي. سالڪ جڏهن اتي پهچي ٿو ته پاڻ ڪريم جن کيس هدايت ڪن ٿا ته پنهنجي همستي کي ڇڏي فقر ۽ فنا جي واٽ وٺ. عطار جي لفظن ۾ حس، خيال، عقل، دل ۽ جان جي پنجن وادين کي مرشد جي رهنمائي ۾ طي ڪر. انهيءَ سفر کي عطار سير انفسي سڏي ٿو ۽ اناويهين منزل تائين اهو سير انفسي ئي آهي جتي سالڪ کي هر شيءِ ظاهر توڙي باطن سڀ وحدت جي رنگ ۾ نظر اچن ٿا ۽ هو پاڻ کي حقيقي ٻانهو سمجهڻ لڳي ٿو. اهڙيءَ طرح انهن پنجن منزلن کي پورو ڪرڻ سان سالڪ آخري چاليهين منزل يعني روح وٽ پهچي ٿو. اتي هو پاڻ کي وحدت جي رنگ ۾ ڏسي ٿو جتي کيس ظاهر ۽ باطن سڀ هڪ نظر اچن ٿا. دراصل اتي پهچڻ سان سير آفاقيءَ جو خاتمو ٿئي ٿو ۽ اڳتي سير انفسي جو آغاز ٿئي ٿو جنهن جي ڪا انتها ناهي. عطار ان کي ٻين مختلف نالن سان پڻ ڪير اهي جنهن کي بقا بعد الفنا يا قرب نوافل ڪوٺيو آهي. يعني جڏهن ٻانهي جو عمل خدا جي عمل موافق ٿئي پوي ٿو يا جڏهن ٻانهي جي مرضي خدا جي مرضيءَ ۾ ضم ٿي پوي ٿي.

”مصيبت نامه“ بابت ايتري ڊيگهه ڪرڻ جو اهو سبب آهي ته ’منهاج

المعرفت، ۾ وڌ ۾ وڌ فارسي شعر ان مان ورتل آهن. خاص طور پير مرشد جي ڪيميا اثر نگاه ۽ ان جي رهنمائي بابت هيٺيان شعر هڪ کان وڌيڪ پيرا آيل آهن.

پير ره ڪبريت احمر آمدست
سينڌ او بحر اخضر آمدست
راه دور است و پر آفت اي پسر
راه رو را مي ببايد راهبر

ان کان علاوه ٻيا ڪيترا شعر آهن جن جي نشاندهي حاشين ۾ ڪئي وئي آهي. عطار کان پوءِ فارسي زبان جي پهرين صوفي شاعر سنائي جا پڻ ڪيترا شعر ملن ٿا. اهڙي طرح سعدي ۽ حافظ جا به ڪيترا شعر آهن. البته روميءَ جي هڪ اڌ شعر کان وڌيڪ نه آهن. ليڪن ڪجهه فارسي شعرا هڙا آهن جن جي نشاندهي نه ٿي سگهي آهي. مطلب ته منهاڃ المعرفة ۾ لطف الله فارسي شاعريءَ جي صوفيانہ روايت مان گهڻي حد تائين مستفيد نظر اچي ٿو.

لطف الله جي شاعري ۽ عرفان

سنڌي زبان جي اوائلي شاعري تصوف تي مبني آهي يا ائين چئجي ته اوائلي سنڌي شاعريءَ جو بنيادي محرڪ تصوف آهي. ٻين لفظن ۾ صوفي ئي سنڌي شاعريءَ جا معمار آهن.

انهيءَ پس منظر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ قاضي قادن (وفات 1551) کي پهريون صوفي شاعر تسليم ڪيو ويو آهي جنهن جو ثبوت سندس اهي ست بيت آهن جيڪي شاه عبدالڪريم جهڙي وڏي درويش ۽ صوفي شاعر پنهنجي محفلن ۾ پاڻ پڙهيا، ائين اهي بيت ”بيان العارفين“

۾ هن جي پنهنجي سنڌي بيتن سان گڏ محفوظ رهجي ويا. قاضي قادن بنيادي طور مذهبي عالم ۽ فقيه هو ۽ ان ڪري وقت جي حڪمرانن طرفان قاضي مقرر ٿيل هو. بيان العارفين جي روايت موجب قاضي قادن جي هڪ دفعي اوچتو ملاقات ڪنهن خدا واري بزرگ سان ٿي جنهن سندس زندگيءَ ۾ روحاني انقلاب آڻي ڇڏيو. انهيءَ سموري روحاني واردات کي قاضي قادن هڪ بيت ۾ هن طرح بيان ڪيو آهي.

جوڳيءَ جاڳا يوس، ستو هوس ننڊ ۾

تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري

مطلب ته آئون غفلت جي ننڊ ۾ هيس ته اوچتو مون کي هڪ جوڳي يعني روحاني بزرگ اچي خبردار ڪيو ۽ تنهن کان پوءِ آئون سلوڪ يا محبوب واري واٽ تي آهيان. اهڙي طرح ڏسجي ته سنڌ جي صوفيان شاعريءَ ۾ جوڳيءَ کي روحاني رهبر ۽ مرشد جي استعاري طور استعمال ڪرڻ جو سهرو قاضي قادن جي سرتي آهي. قاضي قادن وحدت الوجود يا وجودي فڪر جو حامي هو، جنهن جو اظهار سندس انهن ستن بيتن يا پوءِ مليل شاعريءَ مان چڱي ريت ٿئي ٿو. جيئن مٿي ذڪر ٿي چڪو ته شاه ڪريم قاضي قادن جي بيتن ۽ فڪر کان چڱي طرح واقف هو پر هن پنهنجي بيتن ۾ ڪٿي به جوڳيءَ جو اصطلاح استعمال نه ڪيو آهي. شاه ڪريم وري سنڌ جي نيم تاريخي داستانن لپلا، مارئي، سهڻي ۽ سسئي جي حوالي سان ڪي بيت چيا آهن، پر انهن مان ڪي اهڙا به آهن جن ۾ تصوف جا خالص علمي اصطلاح ڪم آندل آهن. مثال طور هڪ بيت ۾ تجريد ۽ تفريد جهڙن اصطلاحن کي استعمال ڪري ٿو.

جي تجريدان نڱا، پينا ۾ تفريد

هن ڪڏهن ٿئي، هن ڏهاڙي عيد

اهڙي طرح هڪ ٻئي بيت ۾ سڌو سنئون صوفي لفظ جو استعمال ڪري ان جي بنيادي اخلاق ۽ ڪردار کي هن ريت واضح ڪري ٿو.

قرب ڪبرياءَ، ماءُ ملاقي نه ٿئي

پورو اِيءَ پرياءَ، صوفيءَ جي صلاح ۾

هڪ تحقيقي اندازي موجب شاه ڪريم کان فقط ٽيهه سال پوءِ جڏهن لطف الله قادري انهيءَ ميدان ۾ قدم رکيو ته سندس چوڌاري انهيءَ قسم جو ماحول هو. لطف الله قادري بنيادي طور عالم ۽ عارف هو تنهنڪري سندس شاعريءَ ۾ به اهوئي عالمانه ۽ عارفانه رنگ ڍنگ آهي. هن جي ذهن ۾ شاعريءَ کان وڌيڪ اهو مقصد هو جنهن لاءِ هن شاعريءَ کي ذريعي طور اختيار ڪيو. انهيءَ پس منظر ۾ هن پنهنجي شاعري جنهن جا ڪل 337 بيت مليا آهن، ستن موضوعن ۾ ورهايو آهي. پهرين پاڻي ۾ ذات باري تعاليٰ جي توحيد ۽ وحدت آهي. ٻئي ۾ سالڪن جي سلوڪ بابت سمجهاڻي ڏئي ٿو، ٽئين ۾ ذر جي چئن ڪلمن جو قادري سلسلي موجب بيان آهي، چوٿين ۾ وحدت ۽ موحدن بابت وجودي رنگ جي تشريح آهي، پنجين ۾ عاشقن ۽ حسن جي حقيقت بابت اظهار خيال ڪري ٿو. ڇهين ۾ دنيا جي ترڪ ڪرڻ ۽ فقر جي حقيقت بيان ٿيل آهي. ستين ۾ مرشد ۽ سالڪ يا جنهن کي هو جوڳين، ڪاپڙين، نانگن، آديسين، ويراڳين، ڪاهوڙين، سامين ۽ سنڀاسين جي روپ ۾ ڏسي ٿو انهن جي فنا ۽ بقا، مراقبي ۽ مشاهدي وارين حالتن جو نهايت اثرائتي انداز ۾ بيان ڪري ٿو.

ڏٺو وڃي ته مٿين ترتيب سان لطف الله پنهنجي شاعريءَ ۾ تصوف جي نهايت اهم ۽ بنيادي مسئلن کي هٿ ۾ کنيو آهي جنهن ۾ سڀ کان اول ذات باري جو وجود، ذات ۽ صفت، وحدت ۽ ڪثرت جو بحث شامل آهي. ان کان پوءِ سلوڪ ۽ معرفت سالڪ ۽ عارف، مرشد ۽ مرید جي تعلق

کي سمجھائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي هڪ لحاظ کان ڏسجي ته لڳ ڀڳ اهي ساڳيا موضوع ”منهاج المعرفة“ ۾ پڻ زير بحث آهن. اهڙي سبب آهي جو منهاج المعرفة ۾ آندل ڪجهه سنڌي بيت ساڳيا رسالي ۾ به موجود آهن.

بهرحال لطف الله جي شاعريءَ مان محسوس ٿئي ٿو ته سندس مقصد شاعريءَ کان وڌيڪ تصوف جي ڳوڙهن مسئلن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ بيتن جي دلڪش روپ ۾ پيش ڪرڻ هو. انهيءَ ڪري هن جو انداز علمي ۽ فڪري آهي جنهن لاءِ هو قرآن شريف جون ڪيتريون آيتون، حديثون، صوفي عارفن ۽ بزرگن جا اقوال جنهن ۾ خاص طرح شيخ عبدالقادر جيلاني، شيخ شهاب الدين سهروردي ۽ ابن عربي شامل آهن، سڌا سنوان شاهديءَ طور تضمين ڪري بيتن ۾ آڻي ٿو. هن سلسلي ۾ سڀ کان وڌيڪ هو ”الهامات غوث“ کان متاثر آهي جنهن جا پنج اقتباس منهاج المعرفة ۾ حوالي طور ڏئي ٿو ۽ ان جا ٻه فقرات بيتن ۾ تضمين طور ”فقرالفقر“ ۽ فلاهر الانا“ پڻ آڻي ٿو.

اهڙي طرح سندس سنڌي ڪلام ۾ پڻ الهامات غوث منجهان هيٺيان پنج فقرات پنجن جدا بيتن ۾ ملن ٿيون.

(۱) فناء ذاتڪ في الذات

(۲) يا دليل المتحيرين

(۳) ان لي عبادا سوي الانبياء والمرسلين

(۴) لاحجاب بيني و بينڪ

(۵) الا انا ولا انا غير.

پهريون بيت هن ريت آهي.

اوه سوجهيندا سپرين، پاتار پهون
 ماڻيندا مان سر، وجود ئي ويندون
 'وفنا ذاتڪ في الذات' اهو ئي اهيڄاڻون
 موٽڻ تا نه ٿئون، وٽا سي وحدت ۾

بيوبيت هن ريت آهي

اونهي ات عميق ۾، ٽپي ڏني جن
 نه سي اوري نه پري، اوه منجهه پاتار پرن
 حاذق حيرت ۾ پٽا، ڪين پروڙ ٿو تن
 'يا دليل المتحيرين' عقل موڙها ان
 ات اڙڻا عارف اين، پر پروجھڻ ناه ڪا

ٽيون بيت هيئنن آهي:

جني آه اوڙاهه جي، ويڄڻ سي وٽا
 وجودون ورتئون، اوه فنا فاني ٿئا
 ان لي عبادا سوي الانبياء والمرسلين آهين سي ائا
 ناه نهايت تن جي، هي جي وحدت سير وٽا
 سندا جني تڪيا، سي وڃي ڪنت ڪنز ٿئا.

چوٿون بيت هن ريت آهي:

نيئي رسائي ذات ڪي، الله اسم ذات
 ات ڪٿ نه اجهي ڪيترو وائي وڃي وات

‘لاحجاب بيني وينڪ؛ اي لذائون ذات

عين جني کي ذات، محو مطلق سي ٿئا

پنجون بيت جنهن ۾ ‘لاهو لا انا ولا انا غيره’ آهي هن ريت آهي.

سوئي سلطان، شاه سو، سوئي پيڙهي راءِ

سوئي حڪم هلائي عالم ۾، سوئي ڏيکاريندڙ راه

سوئي اٿياريندڙ، وهاري سوئي، سوئي سيريندڙ ساه

‘لاغيري ولا انا غيره’ اي هي پر الاه

روح رڳون ۽ ساه، سڀ ڳالهه هيڪڙي

الهامات غوث ۾ هڪڙي عبارت هيئن آهي ‘خلقت الملائڪه من

نور الانسان و خلقت الانسان من نوري’ يعني مون ملائڪن کي انسان جي

نور مان خلقيو ۽ انسان کي وري پنهنجي نور مان خلقيو هڪ ٻي عبارت ۾

مشهور صوفي مقولو ‘الانسان سري وانا سره’ آيل آهي. لطف الله انهن

پنهي قرن کي گڏي انسان لاءِ استعمال ڪيو آهي ۽ ان مان نئون مفهوم

اخذ ڪيو آهي.

نور نوران نڱو، سڀ پريان جي ذات

اي پيهي پروڙج ڳالهڙي، نڪو ڏينهن نه رات

‘يا نورنوري و ياسر سري’، اي له لطيفان لات

ات وائي ڪر م وات، پيهي پروڙج ڳالهڙي

هڪ ٻي روايت موجب ‘يا نورنوري ويا سر سري’ جو خطاب رسول الله

ﷺ ڏانهن آهي.

جيستائين وجودي فڪر جو تعلق آهي ته گهڻي حد تائين لطف الله الهامات غوث منجهان ئي رهنمائي وٺي ٿو. مثال طور هڪ الهام جي عبارت آهي.

ياغوث الاعظم، ما اكل الانسان شيئا وما شرب وما قام وما قعد وما نطق وما صمت وما فعل وما توجه لشيء وما غاب عن شيء الا انا فيه ساكنه ومتحركه.

يعني اي غوث اعظم، انسان ڪا شيءِ نٿو کائي، نٿو پيئي نٿو بيهي، نٿو ويهي، نٿو ڳالهائي، نٿو خاموش رهي، نٿو ڪوئي ڪم ڪري نه ڪنهن ڏانهن متوجه ٿئي نه ڪنهن شيءِ کان پري ٿئي، مگر ان ۾ آئون هوندو آهيان. کيس بيهاريندو آهيان ۽ چوريندو آهيان.

هاڻي لطف الله جي هيٺين بيت تي ٿورو غور ڪريو.

سوئي ساقِي، سوئي سرو، سوئي جانشين، سو جام
سوئي پياري، سو پئي، سوئي مست مدام
سوئي وهاري، سو وهي، سوئي ڪري سلام
سوئي ڳائيندڙ ڳاءِ سو، سوئي ڪهي ڪلام
سيوئي سو تمام، پري ري ڪي نه پسجي.

هن مهل تائين اسان الهامات غوث منجهان صرف اهي فقرا حوالي طور آندا آهن جيڪي سڌو سنئون لطف الله پنهنجي شاعري ۾ ڪتب آندا آهن، هونئن سندس ڪيترن بيتن جي پس منظر ۾ الهامات ۾ سمايل فڪر جي جهلڪ ڏسي سگهجي ٿي. انهيءَ ڪري اسان ”الهامات غوث“ جو مڪمل متن ۽ ترجمو آخر ۾ ضميمو الف طور شامل ڪيو آهي.

الهامات غوث کان پوءِ شيخ عبدالقادر جيلاني جي ٻن مشهور ۽

معروف تصنيفن ”فتح الرباني“ ۽ ”فتوح الغيب“ جو اثر پڻ لطف الله جي فڪر تي واضح نظر اچي ٿو. هن سلسلي ۾ هي آيتون ۽ مقولا جيڪي فتح الرباني ۾ بار بار اچن ٿا اهي لطف الله پنهنجي بيتن ۾ تضمين ڪري آندا آهن.

(۱) هو الاول والاخر والظاهر والباطن

(۲) وما يعلم تاويله الا الله

(۳) يريدون وجهه الله

(۴) من عرف الله كل لسانه

(۵) يا دليل المتحيرين دلني

هاڻي اچو ته فتح الربانيءَ مان چند اقتباس نظر مان ڪڍون.

(i) مافي هاذه الطريق انا ولاتحن الا انت. هو الاول

والاخر والظاهر والباطن.

معني هن وات ۾ ٿون ۽ مان نه آهي بلڪ تون ئي تون آهي. بيشڪ

اهو ئي اول ۽ آخر آهي ته ظاهر ۽ باطن آهي.

(2) المومن لا لباس له ولا طعام له ولا نكاح له ولا سروره ولا امن

له ولا قرار له.

معني: اهي خاص ايمان وارا اهڙا آهن جن جو نه لباس آهي نه طعام

نه نڪاح نه لذت نه آرام، نه قرار.

(3) تنفرد عن الكل لامع الخلق ولا مع الدنيا ولا مع الاخرى تصوير

من الذين يريدون وجهه.

معني: هر شيء کان الڳ ٿي، نه خلق سان گڏ ٿي نه دنيا سان، نه

آخرت سان. بلڪ انهن مان ٿي جيڪي هن جي ديدار جا طالب آهن.

(4) القوم لاليل ولا لهر ولا تهارا..... من عرف الله كل لسانه.

انهن جي لاءِ نه رات آهي نه ڏينهن هنن جو کاڌو بيمارن وارو آهي (ٿورو کائڻ ٿا) هنن جي ننڊ پنڪي آهي. هنن جي گفتگو صرف ضرورت واري آهي. جيڪو الله جو عارف بڻجي ٿو ان جي زبان بند ٿي وڃي ٿي. البته جڏهن خدا گهري ٿو ته نئين طرح اختيار ڪن ٿا. پوءِ هو ڳالهائڻ ٿا بغير وسيلي ۽ مهلت ۽ ترتيب جي ۽ علت جي. تڏهن هنن جي آڱر ۽ زبان ۾ فرق نه هوندو آهي. ان وقت نه ڪو پردو رهندو آهي نه حجاب ۽ نه ڪا بندش. نه ڪوئي دروازو نه ڪو دربان، نه اجازت ۽ نه ڪي ان جي گهرج، نه مقرري ۽ نه عليحدگي، نه شيطان نه ڪو سلطان يعني نڪو گمراه ڪرڻ وارو نه ڪي مالڪي ڪرڻ وارو.

(5) الصوفي لايڪون بخيلا.....

صوفي ڪڏهن به بخيل ٿي نٿو سگهي چو ته هن وٽ ڪجهه بچيل هوندو ئي نه آهي جو ان کي سانڍي، هو ته سڀ ڪجهه ڇڏي ڏيڻ وارو هوندو آهي ۽ جيڪڏهن ڪا شيءِ وٺندو آهي ته اها ٻئي کي ڏيڻ لاءِ، هن جو قلب موجودات ۽ مڙني شڪلين کان پاڪ صاف هوندو آهي. مطلب ته صوفيءَ جون سڀ شيون جڏهن ٻين جون ٿي چڪيون هونديون آهن ته پوءِ هو چا تي بخل ڪندو. هن جو نه ڪو دوست آهي نه ڪو دشمن، هن کي پنهنجي تعريف يا برائي ٻڌڻ جو اونو نه هوندو آهي. هو ڪابه مهرباني ياروڪ، ڪو نفعو يا نقصان، الله کان سواءِ ٻي ڪنهن کان نه سمجهندو آهي. هو نه زنده رهڻ تي خوش هوندو آهي ۽ نه مرڻ تي غمگين. هن جي زندگي خدا جي خوشنودي ۾ آهي ۽ موت هن جي ناراضگي ۾ آهي. هن جي وحشت جلوت ۾ آهي ۽ محبت خلوت ۾ آهي. مالڪ جي ياد هن جو کاڌو آهي ۽ هن جو پيئڻ سندس محبت آهي.

(6) اهرب الله انتقطع اليه عريانا بلا انت وغيرڪ.

پنهنجي مالڪ ڏانهن ڊوڙيا. سڀ رشتا توڙي نانگو ٿي. پنهنجو پاڻ توڙي ٻين سڀني کان الڳ ٿي.

(7) وانفرد بمولاڪ عزوجل عربانا من حيث قلبڪ بلادنيا والاخره ولا تقبل عليه الا مجردا مما سواه.

پاڻ کي پنهنجي مولا لاءِ اڪيلو ڪري دنيا آخرت کي ڇڏي نانگن واري حيثيت اختيار ڪر. ماسوا کي هرگز قبول نه ڪر بلڪ صرف اها ذات. هڪ نظر فتوح الغيب تي پڻ وجهڻ گهرجي جنهن ۾ اهڙي قسم جا خيالات ملن ٿا. مثال طور مقالي ٽئين ۾ هي الفاظ آهن.

فلا يري الا فعل الحق عزوجل فيصير موقنا موحدا ضرورة فيقطع ان لا فاعل علي الحقيقة الا الله.

پوءِ هو خدا جي حڪم کان سواءِ ڪجهه نٿو ڏسي تڏهن هو ضرور يقين ڪرڻ لڳي ٿو ۽ موحّد بڻجي پوي ٿو ۽ ٻي هر ڳالهه کي ڇڏي اهو سمجهڻ لڳي ٿو ته واقعي يعني حقيقت ۾ الله کان سواءِ ٻيو ڪوئي فاعل يا حڪم هلائڻ وارو ناهي.

هاڻي لطف الله جي هيٺين چند بيتن تي غور ڪريو ته صاف معلوم ٿيندو ته سندس ذهن جي فڪري افق تي غوث اعظم جو ڪيڏو نه اثر ڇانيل هو.

وئا نانگا نڪري، نانگا نانگائي
جيڪي نانگا ٿئا، لهندس پڻ سيئي
پريدون وجهه الله، اي سندي ويراڳين وائي
آديسين اهائي، آهي سڌ سبحان جي

☆☆☆

نانگا نسورا ٿئا، چني سگَ سپن
ڪو جو په پئو ڪاڙين، تئن پيون ڏنائون هن

اوڙ نيھ نسوري سبحان جي، تائئو توڙ وڃن
سي پاڻهي ۾ پرچن، منجهه مشاهدي گڏا

☆☆☆

نه گدا نه گبري، نڪين سڪ سمهن
ان اله آديسين، اچي رهئو روح ۾

☆☆☆

اوڙ هلي تنه هنڌ وٺا، ڪونهي جت ڪلام
هوالاول والآخر والظاهر والباطن، ات نڪو خاص نه عام
هي جي محو مطلق مدام، عقل وياچ م ان سين

☆☆☆

پوريائون پري مڻي، وه پئا وڃن
تتهين ڪٿائون تڪيا، عاقل جت منجهن
ات هٿ نه رسي حاڏقين، نڪين سي ڪچن
من عرف الله ڪل لسانه، اي اهڃ آهي ان
توڙ نه ڄاتو تن، ڪنه ڪمال پريءَ جو.

لطف الله جي شاعري ۽ فڪر تي شيخ اڪبر ابن عربيءَ جو پڻ
واضح اثر موجود آهي. ايتري قدر جو ابن عربيءَ جي مشهور مقولي،

سبحان من اظہر الاشياء وهو عینہا، یعنی پاک آہی اہا ذات جنہن شین
کي ظاهر کیو ۽ پاڻ انهن جو عین آہی، جي هڪ بیت ۾ هن ریت تضمین
کری ٿو.

پيئي ٻڙو ناه ڪو شک سیوئي لاه
جا تو دوئي پانئي، سا هڏهين ناه
سبحان من اظہر الاشياء وهو عینہا دوس دل هین ۾ راه
ات هنڌ حکایت ناه، حیرت جیہي ڳالهي

ابن عربي جي سڀني وڏن شارحن انهيءَ فقري کي ابن عربيءَ جي
عينيت جي فڪر جو ما حصل قرار ڏنو آهي جنهن جو بظاهر مطلب آهي ته
ابن عربي خدا ۽ ڪائنات يا موجودات جي وچ ۾ عينيت جو قائل آهي.
هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته اهو فقرو سنڌ جي صوفي ادب ۾ سڀ
کان پهريائين شاه ڪريم جي ملفوظات ”بيان العارفين“ ۾ ملي ٿو.
لطف الله هڪ ٻئي سنڌي بيت ۾ عينيت جي باري ۾ سمجهاڻي
ڏيندي چوي ٿو:

ٿئا جر جي ذات، جي جر منجهان ئي نڱئا
عقل وياچ م ان سين، هي جي منجه منجهائين وئا
اوڻ عينوئي عين ٿئا، نڪو اسر نه جسر ڪو.

اڳتي وڌڻ کان پهرين هتي ضروري آهي ته ابن عربيءَ جي انهيءَ
خاص فڪر عينيت يا جنهن کي عام طور وجودي فڪر چيو وڃي ٿو ان جي
ڪجهه سمجهاڻي ڏجي. ابن عربي ۽ سندس ٻين هر خيال صوفين جو
بنيادي نظريو آهي ته وجود يا هستي هڪ آهي ۽ اها هستي يا وجود ذات

خداوندي آهي. سندس غير، عدم آهي ۽ عدم ناپيد آهي يعني اهو آهي ئي ڪونه. هو چون ٿا ته عدم مان عدم ئي پيدا ٿيندو يعني ڪجهه نه مان ڪجهه پيدا نٿو ٿي سگهي. بلڪ وجود يا هستيءَ منجهان ئي ڪجهه پيدا ٿي سگهي ٿو. انهيءَ ڪري اها ذات واجب الوجود آهي يا ان جي ذات کي وجوب (Necessity) آهي. ان صورت ۾ بنيادي سوال هي ٿو پيدا ٿئي ته پوءِ هي ڪائنات يا موجودات ڇا آهي ۽ ان جو ذات باري يا ان اصل وجود يا هستيءَ سان ڪهڙو تعلق يا نسبت آهي. ان سوال جو جواب هو هن ريت ڏين ٿا ته وجود جا ڇهه مرتبا آهن. پهريان ٽي مرتبا هن ريت آهن احدث، وحدت ۽ واحديت انهن ٽنهي کي ذات الاهي جا مرتبا ڪوٺين ٿا. ٻيا ٽي مرتبا وري هن ريت آهن روح، مثال ۽ جسم ۽ انهن ٽنهي کي امڪاني مرتبا يا ڪوني مرتبا چون ٿا. انهن ڇهن مرتبن کان پوءِ ستين مرتبي ۾ انسان آهي جنهن کي جامع مرتبي جو نالو ڏنو ويو آهي.

احديث يا پهريون مرتبو ذات باري جو اهو مرتبو آهي جيڪو انسان جي هر قسم جي سوچ ۽ سمجهه کان مٿي آهي. انهيءَ کي ذات محض يا ذات بحث به چون ٿا. يعني جتي ذات هر قسم جي تعلق ۽ تقيد کان آجي آهي. انهيءَ کي اطلاقيت جو مرتبو به چون ٿا. انهيءَ جا ٻيا نالا لاتعين، غيب مطلب يا باطن پڻ آهن. ڪي وري ان کي هويت جو نالو به ڏين ٿا ۽ ڪي بي چون ۽ بي رنگيءَ جا اصطلاح استعمال ڪن ٿا.

ٻئي مرتبي کي تعين اول يا تجلي اول ۽ وحدت چون ٿا. اتي ذات باريءَ لاءِ اجمالي علم جو اثبات ڪن ٿا جنهن ۾ سندس سڀ شئون (Predispositions) شامل آهن. ان جو سولو مثال وڻ يا ٻوٽي جو اهو ٻج آهي جنهن ۾ وڻ يا سڀ شيون يا سادن لفظن ۾ قابليتون ۽ صلاحيتون موجود آهن ۽ ان مان مراد پن، ٿاريون، گل ۽ ميوو وغيره سڀ شامل آهن. ٻين لفظن ۾ اهو درجو جڏهن حق تعاليٰ لاءِ ذات ۽ صفات ۾ موجودات جو

اجمالي علم جو اثبات ڪجي. ڪي صوفي ان جي سمجهاڻي ”انا ولا غيري“ يعني مان ئي آهيان ۽ مون کان سواءِ ٻيو ڪير موجود ناهي جهڙن الفاظن ۾ پڻ پيش ڪن ٿا. مشهور حديث: ڪنت ڪنزا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق. يعني آئون لڪل خزانو هوس پوءِ مون گهريو ته آئون سڃاتو وڃان ته مون مخلوق کي پيدا ڪيو. ۾ پڻ انهيءَ درجي يا مرتبي ڏانهن اشارو آهي.

ٽيون مرتبو يا درجو واحديت يا تعين ثاني جو آهي ۽ ان مان مراد آهي ته جڏهن سالڪ ذات باري جو ان لحاظ سان تصور ڪري ته ان جو علم تفصيلي آهي ۽ ان مان مراد ذات، اسماءِ ۽ صفات آهن، ان ۾ شين جو امتياز شامل آهي. ابن عربي وري هن درجي لاءِ ”ايعان ثابت“ جو اصطلاح استعمال ڪري ٿو ته ڪي وري ان کي ’حقيقت انساني‘ به ڪوٺين ٿا.

هتي هيءَ ڳالهه قابل توجهه آهي ته اهي ٽئي مرتبا غيب جا آهن يعني فقط علمي يا اعتباري آهن اهي خارجي طور موجود ناهن. اهي فقط سمجهاڻي خاطر آهن. انهيءَ ڪري صوفي بار بار ذات خداونديءَ لاءِ چوندا آهن ”الآن ڪما ڪان“ يعني اها ذات هينئر به ائين آهي جيئن ازل ۾ هئي يا ٻين لفظن ۾ اها ذات ازل کان ائين آهي جيئن هينئر آهي ۽ اڳتي ابد تائين ائين هوندي.

صوفي ادب ۾ انهن ٽنهي الاهي مرتبن لاءِ ٻيا اصطلاح جيڪي استعمال ٿيا آهن. اهي هي آهن: احديت کي هاهوت به ڪوٺيو ويو آهي. هاهوت لفظ ”هو“ مان نڪتل آهي. اهڙي طرح وحدت کي ”لاهوت“ سڏين ٿا. لاهوت لفظ جو مادو اله آهي. ساڳي ريت ”واحديت“ کي ”جبروت“ جو نالو ڏين ٿا. جبروت لفظ جو مادو ”جبر“ آهي جنهن جي معنيٰ غلبو آهي. تصوف جي ڪتابن ۾ انهن ٽنهي مرتبن جي سمجهاڻي هڪ دائري جي شڪل ۾ ڏنل آهي جنهن جو مٿيون اڌ گول، احديت ڏي اشارو ڪري ٿو ته

هينيون اڌ گول، واحدت جي نشاندهي ڪري ٿو. وحدت انهيءَ دائري جو وچون قطر چئي سگهجي ٿو جيڪو دائري جي پنهجي اڌ حصن کي پاڻ ۾ ملائي ٻه ٿو ته جدا ٻه ڪري ڏيکاري ٿو. صوفين وٽ ان جو ٻيو نالو حقيقت محمدي آهي.

مٿي ڄاڻايل تنهي الاهي مرتبن يا درجن کان بعد صوفي ٻين ٽن امڪاني مرتبن جا به قائل آهن جنهن کي هو عالم ارواح، عالم غيب يا ملكوت، ٻئي کي عالم مثال ۽ ٽئين کي عالم ناسوت يا عالم اجسام يا عالم شهادت چون ٿا. آخر ۾ هو انسان کي انهن پنجن مرتبن جو جامع مظهر قرار ڏين ٿا. ياد رهي ته صوفي ذات يا احديت جي اول مرتبي کي نزول يا هر قسمر جي نسبت کان بالاتر سمجهن ٿا. انهيءَ ڪري هنن جي حساب ۾ جيتوڻيڪ ستين مرتبي ۾ انسان آهي پر اهو نزول جي ڳڻپ ۾ ڇهون آهي. ائين هو نزول جا ڇهه درجا ڄاڻن ٿا ۽ انسان کي ان جي تڪميل جو مظهر سمجهن ٿا. مشهور حديث ”ان الله خلق آدم علي صورته“ يعني بيشڪ الله انسان کي پنهنجو مظهر ڪري پيدا ڪيو آهي ۾ اهو فڪر سمائل آهي ۽ اهائي ان جي سمجهاڻي آهي.

ابن عربيءَ جي وڏي شارح مولانا جاميءَ پنهنجي مشهور تصنيف ”لوائح“ ۾ مراتب جي سمجهاڻي کان پوءِ ان ڳالهه تي زور ڏئي ٿو ته اها تفريق هر حال ۾ مد نظر رکڻ کپي ۽ هڪ مرتبي جون صفتون ٻئي مرتبي سان ملائڻ نه کپن ورنه عقيدتي ۾ بگاڙ اچي ويندو. چوي ٿو:

هر مرتبه از وجود حڪمي دارد

گر فرق مراتب نه ڪني زندیقي

يعني وجود جو هر مرتبو هڪ خاص حڪم رکي ٿو، جيڪڏهن تو اهو لحاظ نه رکيو ته پوءِ تون زنديق ٿي پوندين.

هن هيڏي ساري پس منظر ڏيڻ جو مطلب هو ته لطف الله قادريءَ جي اهڙن بيتن کي سمجهي سگهجي جن ۾ اهي تصور يا اصطلاح استعمال ڪيا ويا آهن. مثلاً هو اڃديت جي بجاءِ ذات بحت جو اصطلاح هڪ کان وڌيڪ پيرا آڻي ٿو.

جي پيهي سا پروڙين، جا عشق آهي پت
ته هوند پسين ڪين پريءَ ري منجهي وڃي مت
ٿئي سڀ ذات بحت، نه وجود نه سجود ڪو
هڪ ٻئي بيت ۾ وري مطلق لفظ استعمال ڪري ٿو جيڪو پڻ
اڃديت جي مرتبي لاءِ ڪم ايندو آهي.

نڪي اوري نه پري، نڪي وڃ، نه پاند
پرينءَ پاڻهين پاڻ سين، هڻڻ ۽ هيڪاند
نڪو وڃ نه ويساند، مڙوئي مطلق سو
ياهي بيت ڏسو

جا تو دوئي پانئي، ايءَ مڙوئي مطلق
سي پسن ڪين پريءَ ري، حاصل جني حق
جني سمجهڻو اي سبق، تن ڪين ڏٺو ڪي ٻڻو
وحدت جي مرتبي بابت پڻ هڪ کان وڌيڪ بيتن ۾ اهو اصطلاح
آندو اٿس.

سوئي محب، محبوب سو سائي سا محبت
پسي ڪين پريءَ ري، سڀوئي وحدت
سدا سي ثابت، پيهي جن پروڙو

هڪ ٻيو بيت ڏسو:

سوئي پاڙهي، پڙهي سو، سوئي ڏئي سبق
سي پسن ڪين پريءَ ري، سڀ سڀوئي حق
جني وارڻو وحدت ورق، تنين ڪين ڏنو ڪي پڻو

هڪ بيت ۾ وري ”وحدت“ ۽ ”ذات بحث“ ٻنهي جي گڏيل سمجهاڻي
هن ريت ڏئي ٿو.

ثابت ٿئا سبحان سين، لنگهي ”لا“ وٽا
اوڻ ڪن دائر دور وحدت جو، هلي حيرت پڻا
تن وڻو ”پاڻ“ وڃاءَ محو ٿي، سي صفت صانع ٿئا
وادي تنه رهڻا، جت ري ذات بحث ناه ڪين.

اهڙي طرح هن بيت ۾ ”واحديت“ يعني ٽئين مرتبي جو ذڪر ملي ٿو.

واحدت سڀ وجود ۾ هڪا هڪ پسن
اوڻ ٻڻايان بهار ٿئا دعويٰ دمر نه ڪن
سي منجهه حيرت رهن، ”ڪين“ ڪيائون تڪيو.

جيتوڻيڪ اڪثر ڪري لطف الله جو انداز بيان علمي ۽ مخصوص
اصطلاحن سان پر آهي، پر ڪن بيتن ۾ هو عام انداز جون تشبيهون ڏئي
احديت ۽ ذات بحث يا ذات مطلق، وحدت ۽ واحديت جهڙن ڏکين موضوعن
کي نهايت سولي انداز ۾ نباهي ٿو. مثلاً

جي ذات گڏي ذات کي ته لهي نه سگهي ڪو
سوئي پاڻي ڪوهرين، سوئي سمندين هو
سوئي وهي واهڙين، سوئي دريائن پوءِ
آه مڙوئي هيڪڙو، جي پروڙي ڪو

ٻئي بيت ۾ وري پاڻي ۽ حباب يعني جر ۽ ڦوٽي جو مثال ڏئي ٿو.

پاڻهين پاڻ رهيو سو، وٺا سڀئي شڪ
تہ ماڙهو، نہ مرون کي، نڪي رهيا ملڪ
ڦوٽا سڀ ڦسي وٺا، لٽي وڃان لڪ
سو سيڪڙو ساسڪ، ڳالهہ مڙوئي هيڪڙي

جيئن هن مهل تائين معلوم ٿي چڪو تہ لطف الله وجودي فڪر جو وڏو حامي آهي. هو ابن عربيءَ جي وجودي توڙي عينيت واري نظريي جي پڻ مڪمل تائيد ڪندي نظر اچي ٿو، جنهن جا اشارا سندس ڪيترن بيتن مان ملن ٿا جتي هو مختلف اصطلاح ۽ تشبيهون ڪم آڻي ٿو. اڳتي وڌڻ کان پهرين اهو ضروري آهي تہ عينيت جو خاص مفهوم پڻ واضح ڪيو وڃي. صوفين وٽ ان جو مطلب هڪ شيءِ جو ٻي شيءِ ڏانهن وجود جي لحاظ کان احتياج آهي، جڏهن تہ اها ٻي ساڳي شيءِ پهرين ڏانهن محتاج ناهي. ان جي سمجهاڻي لاءِ صوفين وٽ آئيني جو مثال نهايت عام آهي ۽ اهو واقعي سمجهڻ ۾ به سولو آهي. مثلاً آئيني جي بنيادي خاصيت اها آهي تہ ان ۾ انسان جيڪو پنهنجو عڪس ڏسي ٿو اهو هڪ لحاظ سان ان شخص جو عين به آهي تہ غير به آهي. عين ان ڪري چئبو ڇاڪاڻ تہ جڏهن اهو شخص آئيني جي اڳيان هتي ويندو تہ آئيني ۾ ڪجهہ نظر نہ ايندو. غيران ڪري چئبو ڇاڪاڻ تہ اصل شخص پنهنجي جاءِ تي قائم رهي ٿو ۽ عڪس جي ڪري ان ۾ ڪا ڦير گهيرنتي اچي. پراها به حقيقت آهي تہ اهو عڪس ٻئي لحاظ کان نہ عين آهي نہ غير. عين انهيءَ ڪري نٿو چئي سگهجي چوہ آئيني جي ڀڄي پوڻ سان انهيءَ عڪس واري اصل شخص تي ڪو اثر نٿو پوي. غير انهيءَ ڪري نٿو چئي سگهجي چوہ آئيني جي

اڳيان انهيءَ شخص جي هٿن سان عڪس جو وجود نٿو رهي ۽ اهو غائب ٿي وڃي ٿو. البت جيستائين شخص موجود آهي ته عڪس به موجود آهي. پر جيئن اهو هٿي ٿو ته عڪس به ختم ٿي وڃي ٿو. انهيءَ لحاظ کان چئي سگهيو ته اهو شخص ته عڪس جو عين (Essence) آهي پر عڪس پنهنجي وجود يا صورت يا ظهور جي لاءِ ان شخص جو محتاج آهي، ان ڪري اهو صرف مظهر (Form) جي حيثيت رکي ٿو.

ابن عربيءَ کي پڻ آئيني جي تشبيهه گهڻو پسند آهي. هو چوي ٿو ته هي ڪائنات ئي اهو آئينو آهي جنهن ۾ خدا پنهنجي صفتن جو عيني مشاهدو ڪري ٿو. ليڪن انهيءَ ۾ وري انسان جيڪو پاڻ حق جو آئينو آهي، ان جي خصوصي حيثيت آهي ته منجهس اسما جي تجلي آهي ۽ باقي ڪائنات ۾ صفتن جي تجلي آهي. هو آئين به چوي ٿو ته هيءَ ڪائنات انسان کان سواءِ هڪ اهڙي آئيني وانگر هئي جنهن ۾ ڪا چمڪ نه هئي بلڪ اها بي جان هئي، تنهنڪري هو انسان کي هن ڪائنات جو روح پڻ قرار ڏئي ٿو.

ابن عربيءَ جي وڏي شارح مولانا جاميءَ ڏاڍي دلنشين انداز ۾ اهو بحث پنهنجي مشهور تصنيف ’لوائح‘ ۾ ڪيو آهي جتي هو چوي ٿو. عالم پيش از ظهور عين حق بود، حق بعد از ظهور عين عالم يعني هي عالم يا ڪائنات ظهور کان اڳ عين حق هو ۽ وري حق ظهور کان بعد عين عالم.

هن جو وڏو دليل اهو آهي ته جيڪڏهن ڪائنات کي حق جو غير سمجهبو ته حق تعاليٰ محدود ٿي ويندو يعني هو ڪائنات ۾ نه آهي پر ان کان ٻاهر آهي. ظاهر آهي ته حق تعاليٰ کي محدود ڪڏهن به نٿو چئي سگهجي. عينيت جو اهو تصور يا مفهوم آهي جنهن جي پيش نظر مولانا جامي اهو نتيجو قائم ڪري ٿو ته آئينو ۽ ان ۾ نظر ايندڙ محبوب جو

عڪس ٻئي هڪ آهن يا انهن ۾ عينيت آهي.

گویند دل آئینہ آئین عجب است
 دروي رخ شاهدان خود بین عجب است
 در آئینہ روئي شاهدان عجب نیست
 خود شاهد و خود آئینہ این عجب است

معني: چون ٿا ته آئينو عجب شيء آهي چو ته ان ۾ پاڻ کي ڏسندڙ
 محبوب پنهنجو چهرو ڏسي ٿو. ليڪن آئيني ۾ محبوب جو چهرو ڏسڻ ڪا
 عجب ڳالهه ناهي عجب اهو آهي ته پاڻ محبوب پاڻ آئينو آهي.
 عينيت جي انهيءَ پس منظر ۾ ابن عربيءَ جي مقولي ”سبحان من
 اظهر الاشياء وهو عينها“ يعني پاڪ آهي اها ذات جنهن پاڻ کي شين ۾
 ظاهر ڪيو ۽ پاڻ انهن جو عين آهي، کي نهايت سولائيءَ سان سمجهي
 سگهجي ٿو.

عينت جي اثبات ۾ لطف الله جا گهڻي ۾ گهڻا بيت ملن ٿا. مثلاً هو
 چوي ٿو:

نکو عرش نه کرسی، نکو ڏينه نه رات
 نکو اسم نه جسم کو، نکا طلب نه تات
 نکو قال نه قيل کي، نکا وائي وات
 سڀ هيڪڙي ذات، بيائي پڙو ناه کي

عينيت جي ثبوت خاطر هو هر قسم جي شاهدي کي بيان ڪري ان
 مان اهو نتيجو اخذ ڪرڻ گهري ٿو. هن سلسلي ۾ هو سوئي، جهڙا الفاظ
 عاميان ۽ عام فهم يا عاميان سطح جا مثال ڏئي ٿو. مثلاً هو چوي ٿو ته
 بادشاهه ڪير آهي، عاشق ڪير آهي عادل، قاضي مفتي، هادي، ساٿي

سونهون، مالڪ، ملڪ ڪير آهي؟

سوئي مالڪ، ملڪ سو، سوئي سو فرمان

سوئي ڏيندڙ، ڏسندڙ سو، سوئي سو عنان

پاڻهين آهي پاڻ سو، پاڻهين پاڻ بيان

سڀ سڀوئي سبحان، پسي ڪين پريءَ ري

اهڙي طرح هر صورت ۾ عينيت جي اثبات کان پوءِ هو غيريت جي

نفي تي پڻ زور ڏئي ٿو. جيئن هن بيت جي پهرين سٽ ۾ واضح ڪري ٿو.

غير هڏهين ناه ڪين، هيڪڙو ئي پاڻ

هڪ ٻئي بيت جي شروع ۾ آهي.

پسي ڪين پري ري، غير سڀوئي وٺو

وري ان جي آخري سٽ آهي

وچان غير وٺو، پريءَ ري ڪي نه پسجي

هڪ لحاظ کان ڏسجي ته عينيت ۽ غيريت جو بحث خالق ۽ مخلوق،

وحدت ۽ ڪثرت، تنزيه ۽ تشبيهه، مطلق ۽ مقيد، وجود ۽ شهود، قديم ۽

حادث بلڪ دراصل ذات ۽ صفات، واجب ۽ ممڪن جو بحث پڻ آهي.

لطف الله جي شاعريءَ ۾ اهي سڀ موضوع ڪنهن نه ڪنهن ريت بحث

هيٺ آيل آهن. البتہ هو ڪوشش ڪري ٿو جيئن انهن خاص علمي

اصطلاحن کان پاسو ڪري، تاهم ذات ۽ صفات جهڙي موضوع بابت هو

شاعري توڙي منهاج ۾ پنهنجي هنڌن تي روشني وجهي ٿو.

”صفت“ ذاتان نڱئي، ۽ پڻ صفتان ”ذات“

چئي ”ذات“ صفت ڪي، جم راهين وات

اي ڳجهي آهي ڳالهڙي، پردي اندر پهات
 ”انا من نورالله“ نڪوات ڏينه نه رات

سائي مسلمانِي ذات، سائي ڪافري هيڪڙي

منهاج المعرفة ۾ پورو هڪ باب ان مسئلي لاءِ وقف ڪري ٿو ۽ آخر
 ۾ سموري بحث ڪي هن بيت ۾ سموهي ٿو.

اصولي صفاتين الله جي، سڻجا گهڻا پار

نه اوڙ عين ذات سي، نه سي ذاتيان ڌار

قديم قادر سين، آهين اهي پار

هي جي نرتا نور نبار، پينا سي پاڪ پرمِل ۾

اصل مسئلي طرف اچڻ کان اڳ بنيادي اصطلاحن ذات، صفت ۽
 اسم کي سمجهڻ ضروري آهي. اسم، ذات ۽ صفات جي مجموعي کي
 چئجي ٿو. صفت اهو لفظ جيڪو موصوف جي حالت بيان ڪري. مثلاً
 قدرت صفت آهي ۽ الله ذات يا موصوف آهي، ان ڪري قدير يا قادر اسم
 آهي. ان ڪري چئبو ته قادر الله جو هڪ اسم آهي ۽ قدرت سندس صفت
 آهي يا ان صفت سان هو موصوف آهي. اهڙيءَ طرح خدا جون صفتون
 لامحدود آهن ليڪن حيات، علم، قدرت، ارادو، سماعت، بصارت، ۽
 ڪلام جي ستن صفتن کي بنيادي يا اصولي صفتون ڪوٺجي ٿو ۽ انهن
 جا اسم هي آهن، حي، علير قادر، مريد، سميع، بصير ۽ ڪليم. انهن کي
 اسماء به چئجي ٿو جيڪو اسم جو جمع آهي. اسم اها شيءِ جنهن سان
 صفت قائم ٿئي يا جنهن کان سواءِ صفت جو تصور نه ڪري سگهجي.

هاڻي اچو ته ڏسون ته ذات ڇا آهي؟ اها شيءِ جيڪا پنهنجي الڳ
 حيثيت ۾ قائم رهي سگهي، ان کي ذات چئجي ٿو.

مطلب ته ذات جي سڃاڻپ يا سمجھه اسما ۽ صفات جي ذريعي ٿي سگهي ٿي. مثلاً احمد هڪ شخص آهي. اچو ته ڏسون ان جي ذات چاڪي ٿو چئجي. بيشڪ احمد ان جو نالو يا اسم آهي ۽ هن جون ڪي صفتون به آهن جيئن هو ڏسي، ٻڌي، ڳالهائي وغيره ٿو. ڇا هن جي صفتن ڏسن، ٻڌن، ڳالهائڻ وغيره جي مجموعي کي احمد جو نالو ڏيئي سگهجي ٿو، هرگز نه. مطلب ته جيستائين اهي صفتون ڪنهن ذات سان نٿيون لڳن جو انهن جي ملڻ سان احمد (اسم) جو اسان کي ادراڪ ٿئي. هتان خبر پئي ته ذات جو تصور ڪيتري بنيادي اهميت جو حامل آهي.

تنهنڪري ته شروع ۾ چيو ويو ته ذات ۽ صفت جي گڏ هجڻ يعني مظهر يا مجموعي کي اسم ڪوٺجي ٿو. هتان ئي سوال پيدا ٿئي ٿو ته ڇا صفت جو ذات کان الڳ وجود ٿي سگهي ٿو. جواب آهي نه!

اڪثر صوفي حضرات توڙي اهل حق ان نظريي جا آهن ته جيستائين الله جي ذات ۽ صفات جو تعلق آهي ته صفات نه عين ذات آهن نه غير ذات. ياد رهي ته هي علم ڪلام جو وڏي ۾ وڏو مسئلو آهي جنهن مطابق معتزلا ۽ فلسفي حضرات صوفين جي برعڪس خدا جي صفات کي ان جي ذات جو عين سمجهن ٿا. ٻين لفظن ۾ هو خدا جي الڳ صفتن جو انڪار ڪن ٿا. هو صفتن کي خدا جي ذات جي برابر سمجهن ٿا. يعني هو چون ٿا ته خدا بذات خود حي آهي، قادر آهي ۽ عالم آهي. هن لاءِ الڳ صفتن يعني حيات، علم ۽ قدرت وغيره جو هئڻ ضروري نه آهي ڇو ته صفتن جي الڳ هجڻ جي صورت ۾ صفتون يا ته حادث هونديون يا قديم. حادث جي صورت ۾ خدا جي قديم هجڻ جي نفی ٿيندي ۽ صفتن کي الڳ قديم مڃڻ سان هڪ کان گهڻا قديم وجود مڃڻا پوندا، جيڪا خدا جي وحدت جي نفی آهي.

لطف الله مٿين بيت ۾ اهل حق جي نهايت اهم عقيدو کي بيان

ڪري ٿو جنهن مطابق حق تعاليٰ جون اهي مستقل صفتون آهن. هو وڌيڪ اهو به چوي ٿو ته اهي ذات سان اهڙي طرح وابسته آهن جو انهن کي ذات کان الڳ ڪري ورهائي نٿو سگهجي، تڏهن ته اهي قديم آهن. ٻئي بيت ۾ هو بلڪل صاف چوي ٿو ته حق تعاليٰ جون صفتون نه سندس ذات جو عين آهن ۽ نه غير. ان کي علم ڪلام جي اصطلاح ۾ ’لاعين و لا غير‘ جو نالو ڏين ٿا.

جيئن اسان مٿي نشاندهي ڪئي ته عينيت ۽ غيريت جو مسئلو فلسفي، الاهيات ۽ تصوف جو بنيادي مسئلو آهي. سڀئي وجودي صوفي ابن عربي سميت صفات کي ذات خداونديءَ جو هڪ لحاظ کان عين ۽ ٻئي لحاظ کان غير چون ٿا. تاهم سندن زور عينيت طرف آهي. ابن عربي ته عارف ئي ان کي ڪوئي ٿو جيڪو هر شيءِ ۾ عين ڏسي ٿو. فصوص الحڪم جي هڪ عبارت آهي ته، فان العارف من يري الحق في كل شيء بل يراه عين كل شيء. يعني بيشڪ عارف اهو آهي جيڪو حق کي هر شيءِ جو عين سمجهي ٿو، بلڪه هر شيءِ کي عين سمجهي ٿو. ليڪن ياد رهي ته هوشين کي هر لحاظ کان ذات جو عين نٿو سمجهي. اهڙي وضاحت هو ڪيترن هنڌن تي ۽ بار بار ڪري ٿو. فتوحات مڪيه ۾ وري هيئن چوي ٿو:

فهو عين كل شيء في الظهور وما هو عين الاشياء في ذواتها بل هو هو والاشياء اشياء.

يعني هو پنهنجي ظهور سبب هر شيءِ جو عين آهي، ليڪن جيستائين شين جي ذات جو واسطو آهي ته هو انهن جو عين ناهي. هو هو آهي ۽ شيون شيون آهن.

مطلب ته وجودي صوفين جو نظريو آهي ته ڇاڪاڻ ته وجود يا هستي صرف هڪ آهي ۽ اهو خدا جو وجود آهي ۽ هن کانسواءِ ٻي ڪا شيءِ موجود

ناهي، تنهنڪري خدا ۽ ڪائنات ۾ وجود جي لحاظ کان عينيت آهي پر ذات جي لحاظ کان غيريت آهي.

مثلا هن سلسلي ۾ مولانا جامي لوائح ۾ ڏاڍي سهڻي وضاحت پيش ڪئي آهي، جڏهن هو چوي ٿو ته عقل جي روءِ سان صفات ذات کان الڳ يا غير ذات آهن ليڪن حقيقت ۽ معرفت جي لحاظ سان صفات عين ذات آهن. سندس مشهور رباعي هيٺين ريت آهي.

اي در هم شان ذات تو پاڪ راهمه شين
ني در حق تو كيف توان گفت نه اين
از روئي تعقل همه غير اند صفات
با ذات تو از روئي تحقق همه عين

ترجمو: بيشڪ هر ڪم ۾ تنهنجي ذات عيب ۽ نقص کان پاڪ آهي. تنهنجي باري ۾ ”ڪيئن“ ۽ ”ڪٿي“ جي ڳالهه نٿي ڪري سگهجي. جيتوڻيڪ عقل ۽ سمجهه موجب تنهنجون صفات تنهنجو غير آهن. پر حقيقت جي لحاظ کان تنهنجي ذات جو عين آهي.

وجودي صوفين جي مقابلي ۾ شهودي حضرات جو زور غيريت طرف آهي ۽ انهن جو وڏي ۾ وڏو شارح نقشبندي صوفي مجدد الف ثاني آهي. هو چوي ٿو هڪ ته صفات عين ذات ناهن ٻيو ته ذات پنهنجي ليکي هر لحاظ کان ڪامل ۽ مڪمل آهي. صفات ذات کان زائد يا واڌو آهن ۽ هي عالم يا مخلوق انهن صفات جو ظل يا پاڇو آهي. هو آئيني واري تشبيه تي پڻ تنقيد ڪندي چوي ٿو ته جڏهن ڪنهن شخص جو پاڇو يا ظل ان جو عين نٿو ٿئي سگهي ته هيءَ ڪائنات يا مخلوقات حق تعاليٰ جيڪو واجب الوجود آهي ان جو عين ڪيئن ٿي سگهي ٿي. هو چوي ٿو ته آئينو ڇا ٿيندو

آهي جو ذات مطلق جي عڪاسي ڪري، چوٽ اها ذات لامحدود، بي رنگ، بي ڪيف ۽ بي مثال آهي. جڏهن ته آئينو هر لحاظ کان محدود، ڪيفيت ۽ ڪميت جو شڪار آهي. مجدد الف ثاني وجودي نظريي تي تنقيد ڪندي چوي ٿو ته عينيت جو مطلب آهي ته واجب ممڪن ٿي پيو آهي ۽ قديم حادث بڻجي ويو آهي. جيڪا ڳالهه حقيقت جي بدلجڻ برابر آهي ۽ تنهنڪري غلط آهي. انهيءَ ڪري سندس نظر ۾ وجودي نقطئه نظر سکر جي نشاندهي ڪري ٿو يا صوفيانہ اصطلاح ۾ اهو ”حال“ آهي. مجدد الف ثاني پنهنجي نظريي جي وضاحت ڪندي چوي ٿو ته هيءَ ڪائنات يا موجودات نه عين آهي نه غير بلڪ اها ظل يا پاڇو آهي. يعني ان جو خارجي وجود آهي. هن وقت ان جو پسنديدہ مثال باھ جي اماڙيءَ يا شعلي کي جڏهن گول ڦيرايو آهي ته اهو شعلو دائري جي شڪل ۾ نظر ايندو آهي. هو چوي ٿو ته اسان شعلي جي دائري واري صورت جو انڪار نٿا ڪري سگهون، جيتوڻيڪ ان جي وجود جو دارومدار ان اصل شعلي تي آهي. مطلب ته شهودي نقطئه نظر موجب پڻ هيءَ ڪائنات ذات خداونديءَ جو مظهر آهي پر اها هرگز عين ناهي.

ڏٺو وڃي ته ابن عربي توڙي مجدد الف ثاني ٻئي حقيقي وجود صرف ذات خداونديءَ جو تسليم ڪن ٿا، ليڪن جيستائين موجودات يا ڪائنات جو حق تعاليٰ سان تعلق آهي ته وجودي حضرات ان کي هڪ ئي وقت عين ۽ غير مڃن ٿا جنهن ۾ هو عينيت تي زياده زور ڏين ٿا. هنن جي مقابلي ۾ شهودي حضرات موجودات کي حق تعاليٰ جو مڪمل طور غير تسليم ڪن ٿا. انهيءَ ڪري مجدد الف ثاني واضح لفظن ۾ اعلان ڪري ٿو ته ذات خداوندي هن ڪائنات يا موجودات کان ماروا بلڪ وء الوراء (Transcendenal) آهي چوٽ سندس نظر ۾ صرف ان صورت ۾ حق ۽ خلق، واجب ۽ ممڪن، قديم ۽ حادث جي وچ ۾ فرق قائم رهي

سگهندو.

انهيءَ پس منظر ۾ اهو سمجھڻ ڏکيو ناهي ته عينيت ۽ غيريت جو مسئلو تصوف جي تاريخ ۾ بنيادي اهميت رکي ٿو جنهن کي هر دور جي صوفين سمجھڻ ۽ سمجھائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اسلامي دنيا جي عظيم صوفي شاعر مولانا جلال الدين رومي حق ۽ خلق، رب ۽ بندي جي وچ ۾ تعلق بابت مثنويءَ ۾ نهايت معنيٰ خيز انداز ۾ هيئن چيو آهي.

اتصال بي تکيف بي قياس
هست رب الناس را با جان ناس

معنيٰ: اهو واسطو يا تعلق سمجھڻ کان مٿي آهي ۽ ان جي ڪيفيت بيان نٿي ڪري سگهجي. انسانن جي رب ۽ سندس ٻانهن جي وچ ۾ اهو تعلق ان نوعيت جو آهي.

بي تعلق نيست مخلوق بدو
آن تعلق هست بي چون، اي عمرو

معنيٰ: هيءَ مخلوق هن (ذات) سان بغير تعلق جي نه آهي. پر اهو تعلق بي مثل ۽ بيان کان ٻاهر آهي، اي ڪم عقل!

سنڌ جي سدا حيات صوفي شاعر شاه عبداللطيف روميءَ واري راءِ کي نهايت سولي پر انوکي انداز ۾ هن ريت کولي سمجهايو آهي:

هو پڻ آهي ”هن“ سين، هيءَ نه هن هان ڌار
’الانسان سري وانا سره‘ پروڙج پچار
ڪندا ويا تنوار عالم عارف اهڙي

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي اشرف قلوب العارفين بنور معرفته واحترق صدور العاشقين بنار محبته
والصلاة على نبينا محمد وآله واصحابه اجمعين لا بعد اعلموا انكم الله تعالى اشرف القادة که روزی در
خطب لایم فخر حقیر گذشت که سالکان سابق در بیان طریق الهیه چیز رسالت وین کردند و در این
دائرة اهل ایمان کم گنای که باین تفصیلات علیا میرسند لهذا این فقیر اضعف العجم لطف ^{قادر} بر
چند سخنان کشفیه در این مضمون بیانیه نمی بریزم و در دست خداید در بیان طرق از ^{خاست} و
از برای آنکه تا روندگان این راه و طالبان خاص الله از غفاله آن ^{حقیق} و لذت یابند
و رغب و مایل بخدا بر تعالی شوند و این رساله ۴۴ منهای المعرفة نام نهاده شد و آغاز
ویر در ^{۸۸} ساله شد چنانچه اهل طبع میگوید ^{۱۰۰} با آنکه در فکر آن شدم که برای نسخ نه لطف
تاریخ ابتدا که بدش چو خورشید پریدم از خرد بدلم این ندا ببلد منهای معرفت که
ره راست تر شد و این رساله در ملکوت مانند حیز است و کتاب دیگر تحفة الالکین
که تصنیف این حقیر است آن مانند کافی است که فہم بفہم عاقل و یک شایسته آن

و آن شیاطین و حیسان کافران و طائفه نیت ششم را بدین نامند و آن بنوانی و مومنان
 باد و باران اند و این هر دو بسبب برکت ایشان می آیند و حکم بستن و گشادن بست
 ایشان و اگر خدا تعالی خود پدید آورد و آیند و اگر هیچ نیاید و طائفه نیت هفتم را آبا و اجداد
 خوانند و آن مانند میوه های درخت عالم ماسوی اند آسمان و زمین و درخت و کرسی
 بهرکت ایشان قرار گرفته است و رحمت الهی از آسمان نیز بهرکت ایشان می آید
 و زمین هم بسبب ایشان بار می دهد و هر یکی طائفه از این طوائف بکار خود مشغول است
 وسیع و وسیع در زمین می آیند زیرا که مدد کارهای عالم برین است و اگر یکی از ایشان
 بمیرد قاعده مقام او دیگری نصب کنند و همچنین نظام عالم است تا هر روز قیامت
 و لیکن هر یک طائفه از این طوائف مقام معین خود را تمام نموده است
 و الله اعلم بالصواب و در وصف اولیاء الله تعالی جلاطانه

اولیاء این عالم جن ستون منج کردن تان کرکی بیکری نذی سب و جن
 بود و کوچی تن بهیچی ساکن سده تن بجی سی و چنی متی ماکه در نیکی
 عالم ابیکه جنتی همون سلامت سی قادر کمال قدرش اساس عطا این نذی
 بود حکمای معنوی قراروت تنکی

این سخن مکرر شده است و بهیچ المعرفت ازید فقیر تقییر سرنده همچنان نظامانی بتایخ
 دروزم ماه صفر ۱۲۸۵ اختتام پذیرت برکت طوائف دارم زاکم من بنده کینه کارم

بسم الله الرحمن الرحيم

شروعات

سڀئي تعريفون ان الله جي لاءِ آهن جنهن عارفن جي دلين کي پنهنجي نور جي معرفت سان مشرف ڪيو ۽ عاشقن جي سينن کي پنهنجي محبت جي باهه سان گرم ڪيو. صلواتون ۽ سلام محمد صلي الله عليه وسلم تي ۽ سندس اولاد ۽ اصحابن سڳورن سڀني تي هجن.

اما بعد: حمد ۽ صلوٰۃ کانپوءِ ڄاڻو ته الله تعاليٰ توهان کي پنهنجي ملاقات جي شرف سان مشرف ڪري. هڪڙي ڏينهن هن حقير فقير جي دل ۾ خيال ٿيو ته اڳوڻن بزرگن، الله تعاليٰ جي واٽ (طريق الاهيه) لاءِ چند رسالا تدوين ڪيا آهن. هن آخري دور ۾ ٿورا ماڻهو ان عالي ۽ بلند تفصيل تي رسائي حاصل ڪن ٿا. انهيءَ ڪري هن ضعيف ۽ ڪمزور ٻانهي فقير لطف الله قادري چند ڪشف جون ڳالهيون هن مضمون ۾ قلم بيٺ آنديون آهن ۽ نئون نسخو ان بيان ۾ جوڙيو آهي ته جيئن ان رستي تي هلندڙ ۽ خاص الله جي رستي جا طالب، ان مان حظ حاصل ڪن ۽ لذت لهن ۽ الله تعاليٰ ڏانهن شوق ۽ رغبت رکن ۽ ان ڏانهن مائل ٿين ۽ هن رسالي جونالو ”منهاج المعرفة“ رڪيم ۽ شروعات سنه 1078ھ ۾ ڪيم جيئن اهل طبع چيو آهي ته: رباعي

درفکر آن شدم کہ مر این نسخہ را بود
تاریخ ابتدای کہ روشن چون خور شود
برسیدم از خرد بدلم این ندا بداد
منهاج معرفت کہ ”رہ راست تر“ شود

ترجمو: (مولا جي طالبن لاءِ) هڪ اهڙو نسخو هجي جيڪو پهرين تاريخ جي چند يعني شروعات کان روشن هجي، ان لاءِ سڄي عمر ان فڪر ۾ هئس جڏهن عقل کان پڇيم، تڏهين منهنجي دل هي آواز ڏنو ته

”منهاج معرفت“ طالبن جي رهنمائي لاءِ بلڪل سڌي رستي جو ڪم ڏيندو.

هي رسالو سلوڪ جي علم ۾ (ڪتاب) ميزان (الصرف) وانگر آهي ۽ ٻيو ڪتاب تحفته السالڪين جيڪو پڻ هن حقير جو تصنيف ڪيل آهي، ان ڪتاب جو مثال (نحو جي ڪتاب) ڪافيءَ وانگر آهي. اها ڳالهه سمجه سان سمجه، عقل مند لاءِ هڪڙو اشارو ڪافي آهي. [۱] طالب کي گهرجي ته فقير جي هن رسالي جو گهڻو مطالعو ڪري ۽ ان ۾ غور و فڪر ڪري ته جيئن حقيقتن ۽ تڪويني رازن ۽ سلوڪ جي منزلن، مقامن ۽ معاملن کان چڱي طرح واقف ٿئي ۽ سلوڪ جي سالڪن ۽ صوفي سڳورن جي دقيق ۽ باريڪ حقيقتن کي اجمال ۽ تفصيل سان سمجهي ۽ انهن جي بنياد کان واقف ٿئي. الله تعاليٰ توفيق ڏيندڙ ۽ مددگار آهي ۽ ان ڏانهن رجوع ۽ موٽڻ آهي.

اي عزيز! ڄاڻ ته هيءُ رسالو ايڪيه بابن تي مشتمل آهي. باب پهريون، پير ۽ مُرشد جي ادب ۽ سندس ڪيفيت ۾. باب ٻيو، مُريد ۽ ان جي حقيقت ۾. باب ٽيون مُريد کي نصيحت ڪرڻ ۽ ان جي ڄاڻڻ ۾. باب چوٿون شريعت ۽ طريقت، حقيقت ۽ معرفت جي بيان ۽ ان جي تفصيل ۾. باب پنجون ڪوڙن سالڪن جو رستو ۽ انهن جي سڃاڻپ. باب ڇهون فقيرن جو ٿولو ۽ انهن جي سڃاڻپ. باب ستون چلڻ ۽ ان جي شرطن ۽ اثرن جي بيان ۾. باب اٺون پير طريقت جي علمن ۽ ان جي حقيقت جي بيان ۾. باب نائون سلوڪ جي طريقي هجڻ جي بيان ۾. باب ڏهون سلوڪ جي طريقي جي تعريف ۽ ان جي معرفت جي بيان ۾. باب يارهون زباني ذڪر ۽ ان جي معرفت جي بيان ۾. باب ٻارهون زباني ذڪر ۽ ان جي ڪرڻ جي ترتيب. باب ٻارهون ذڪر نفسي ۽ ان جي ترتيب جي تعليم جي بيان ۾. باب ٻارهون قلبي ذڪر ۽ ان ۾ مشغول ٿيڻ جي ترتيب جي بيان ۾. باب چوڏهون رُوحِي ذڪر ۽ ان جي ترتيب جي بيان ۾. باب پندرهن سالڪن جي احوال ۽ انهن جي غلبي شوق ۽ محبت جي مقامن قبول ڪرڻ جي

بيان ۾. باب سورھون حقيقت جي مقامات [۲] ۽ سلوڪ اختيار ڪرڻ جي بيان ۾. باب سترھون الله جي وحدت جي آثارن ۽ انهن جي معرفت جي بيان ۾. باب ارڙھون خدا جي اصولي صفتن ۽ لاڳاپيل مسئلن جي بيان ۾. باب اوڻيھون وحدت باري تعاليٰ ۽ سلوڪ جي اشارن جي بيان ۾. باب ويھون طريقت جي منزلن ۽ ترتيب جي بيان ۾. باب ايڪيھون دائري جي حقيقت جي بيان ۾، جيڪو اوليائن جا قسم سُچائڻ لاءِ ٺاھيو ويو آھي.

باب پهريون

پيرو مُرشد ۽ اُن جي ڪيفيت جي بيان ۾

اي عزيز! مُريد ۽ طالب کي گهرجي ته پير ۽ مُرشد جو ادب ڪري ته جيئن پنهنجي طلب مان فائدو لهي ۽ جيڪڏهن ادب نه ڪندو ته ڪجهه به فائدو نه لهندو. ڇاڪاڻ ته جيڪي ڪجهه آهي ادب ۾ آهي ۽ بي ادب الله تعاليٰ جي فضل کان محروم آهي پر هر ڪنهن جو ادب اُن جي علم مطابق آهي. جيئن ڪمائيندڙ (ڪاسب) جو ادب ان جي ڪم مطابق آهي ۽ قاريءَ جو ادب قرات جي مرتبي تي آهي ۽ عالم جو ادب علم جي ڪري آهي ۽ پير ۽ مُرشد جو ادب ان جي پيري ۽ مُرشدي جي ڪري آهي، ان طريقي سان هر ادب کي قياس ڪريو. مثنوي:

بي ادب را بمقامات شما منزل نيست
در مقامات شما منزل انسان ادب است
آدمي زاده اگر بي ادب است انسان نيست
فرق درجسم تن آدم حيوان ادب است

ترجمو: بي ادب جي، توهان جي مقامن مان ڪا منزل نه آهي، توهان جي مقامن ۾ انسان جي منزل ادب آهي. ماڻهو جو اولاد جيڪڏهن بي ادب آهي ته انسان نه آهي، ماڻهو ۽ حيوان (جانور) جي بدن ۽ جسم ۾ فرق ادب جي ڪري آهي.

پير ۽ مُرشد جو ادب هي آهي پهرين ته: پير سان همسري ۽ برابري واري نظر نه ڪري، اُن جي نالي ۽ طريقي (ظاهر) ڏانهن نه ڏسي، پر الله تعاليٰ جي مهرباني ۽ ڪرم جيڪو پير تي آهي اُن ڏانهن ڏسي ۽ هيئن سمجهي ته اهو خدا جو رستو ڏسيندڙ ۽ خدا جي معرفت جو وسيلو آهي ان

جي ارشاد ۽ توجہ کان سواءِ خدا جو رستو نہ ملندو، هر حال ۽ هر وقت ۾ پير سان اخلاص وارو عقيدو رکي ته مقصدن تائين پهچڻ جو رستو لهندو، جيڪڏهن ائين نہ ڪندو ته محروم رهجي ويندو.

ٻيو ته: پير کي حقير نہ سمجھي، جيتوڻيڪ دنياوي دولت ۽ ظاهري صورت ان جي سٺي نہ هجي، پر آخرت سنوارڻ ۽ مولا جي معرفت جو ذريعو ڄاڻي، ۽ زماني جي ماڻھن مان ڪوبہ ان کان وڌيڪ عاقل ۽ فاضل نہ سمجھي، ڪمال يقين، صدق ۽ خلوص سان ان جو تابع ٿئي، ته جيئن ان وٽان معرفت جو نور حاصل ڪري، ۽ سلوڪ وارن جي حقيقتن ۽ رازن تي واقف ٿئي ۽ عرفان وارو بنجي وڃي، جيڪڏهن ائين نہ ڪندو ته محروم رهجي ويندو.

ٽيون ته: پير جي حق ۾ ناپسنديده ڳالھ نہ چوي، خامي ۽ نقص جي نسبت ان ڏانهن نہ ڪري، جيتوڻيڪ علم ۽ عرفان پير کي گھٽ هجي. ڇاڪاڻ ته ماڻھن جي استعداد مختلف آهي، ڪي ان جي حال سان مناسبت رکندا آهن ۽ ڪي نہ رکندا آهن. پر هيئن سمجھي ته پير جي دل نعمت سان ڀريل آهي پر منهنجي نصيب ۾ نہ آهي تڏهن سدو رستو لهندو ۽ جيڪڏهن ائين نہ ڪندو ته هلاڪت جي ڪُن ۾ ڪرندو.

چوٿون ته: پير سان جيڪا بہ ڳالھ ڪري ادب، نرمي ۽ ڊپ سان ڪري وڏو آواز ۽ ڊگھو بيڪار ڪلام نہ ڪري پر ضروري ڳالھ بہ مختصر ڪري. پير جيڪو ادب ۾ فرمائي اهو دل جي ڪنن سان ٻڌي ۽ ان ۾ گھڻو فڪر ڪري ته جيئن حقيقت منجهان واقف ٿئي. جيڪڏهن ائين نہ ڪندو ته محروم رهندو.

پنجون ته: اٿڻ ۽ ويهڻ وقت پير ڏانهن پُٺ نہ ڪري، جيئن ظاهر عبادت ۾ ثابت قدمي لهي ۽ فيض حاصل ڪرڻ جي لائق ٿئي ۽ جيڪڏهن ائين نہ ڪندو ته فيض مان حصو نہ لهندو. [۳]

ڇهون ته: پير جي جاءِ تي نہ ويهي ۽ هر ادب جيڪو پير جي موجودگيءَ ۾ ڪري ٿو پير جي اٿڻ کانپوءِ بہ ان جو لحاظ رکي، ته جيئن پاڻ

به عزت وارو ۽ رحمت الاهي لائق ٿئي جيڪڏهن ائين نه ڪندو ته محروم رهندو.

ستون ته: پير جي پاڇي ۾ ويهي ته سندس دل ڪُشاده ٿئي ۽ عجيب ۽ غريب رستو ان ۾ ظاهر ٿئي ۽ جيڪڏهن ائين نه ڪندو ته ان کان محروم رهندو.

اٺون ته: سمهڻ وقت ان ڏانهن پير نه ڪري، مُرشد چاهي زنده هجي يا هُن جهان ۾ فوت ٿي ويو هجي، پر مريد کي اهوئي ادب ڪرڻ گهرجي، جيڪو سندس حياتيءَ ۾ ڪندو هو، ته جيئن دولت الاهي حاصل ڪري سگهي ۽ الله جي جمال جون صفتون منجهس ظاهر ٿين. جيڪڏهن ائين نه ڪندو ته ان کان محروم رهندو.

نائون ته: مُرشد ۾ ڪامل يقين رکي ۽ پنهنجي دل ۾ ان لاءِ ڪجهه هي، ڪجهه هو خيال نه رکي. پير جي قول ۽ فعل کي صحيح ۽ درست سمجهي. ڇاڪاڻ ته اهي حق جا طالب آهن ۽ الله تعاليٰ جي نافرمانِي هرگز نه ڪندو ۽ جيڪڏهن مريد يا طالب جي دل ۾ شيطان وسوسو وجهي ته توبه ۽ استغفار ڪرڻ گهرجي ۽ حضرت خضر ۽ حضرت موسيٰ عليهما السلام جو قصو ياد ڪرڻ گهرجي، ته جيئن يقين درست ٿئيس ۽ خدا جي رستي جي دولت لهي ۽ جيڪڏهن ائين نه ڪندو ته نفعو نه لهندو.

ڏهون ته: مُرشد جي صحبت اختيار ڪري ۽ جيڪو نقطو مُرشد وٽان ظاهر ٿئي ان ۾ پورو غور و فصر ڪري ۽ دل جي ڪنن سان ٻڌي، ان تي پنهنجي حال مطابق عمل ڪري ته جيئن باطني راهه لهي ۽ لڏني علم وارو ٿئي ۽ حق جو حضور واسطي کان سواءِ حاصل ڪري، جيڪڏهن ائين نه ڪندو ته ان کان محروم رهندو.

يارهون ته: پير جي مجلس ۾ گهٽ ڳالهائي، اتي ٻڌي ته مُرشد ڇا ٿو چوي ته جيئن شعور ۽ وقار جو صاحب ٿئي ۽ ان جي نظر ڪيميا اثر سٺي ٿئي ۽ جيڪڏهن ائين نه ڪندو ته فائدو نه لهندو.

ٻارهون ته: مُرشد جي مجلس ۾ بنان ضرورت جي ۽ اجازت کان سواءِ

ڊگهي ڳالهه نه ڪري ته پنهنجي دل ۾ حڪمت جو چشمو موزن ڏسندو ۽ عجيب و غريب کيس رُخ ملندو ۽ جيڪڏهن ائين نه ڪندو ته انهن شين مان ڪابه ان ۾ ظاهر نه ٿيندي.

تيرهون ته: مرشد جي حضور ۾ سڄي ۽ ڪهي پاسي نه ويهي پر مڪمل طور تي سامهون متوجه ٿي ويهي ته جيئن مرشد جي شفقت جي نظر ان تي پوي ۽ ان جي باطني فيض مان مستفيد ٿئي ۽ جيڪڏهن ائين نه ڪندو ان کان محروم رهندو.

چوڏهون ته: مرشد اڳيان ادب سان ڪنڌ هيٺ ڪري عاجزيءَ سان ويهي ۽ پاڻ کي گهٽ ڏيکاري، ته جيئن رحمت جي لائق ٿئي ۽ مرشد جو اثر ان ۾ تصرف ڪري، ورنه ڪجهه به اثر بخش نه ٿيندو.

پنڏهون ته: مرشد جي ڳالهه سٺي نموني سان ٻڌي، ته دل بيدار ٿيس ۽ علم ۽ هوش وارو ٿئي، عقل ۽ حال جي طاقت جي روشنائي لهي ورنه غفلت جي خواب مان بيدار ۽ سجاڳ نه ٿيندو.

سورهون ته: مرشد جي اڳيان نه هلي پٺيان هلڻ ۾ شرم محسوس نه ڪري پر ابدي سعادت ۽ سرمدي گنج سمجهي ته جيئن بزرگي جي دولت لهي، ورنه ان کان محروم رهندو.

سترهون ته: [4] مرشد جي اٿڻ وقت اٿي ۽ ويهڻ وقت اجازت کانسواءِ نه ويهي ۽ ضرورت کان سواءِ نالو نه وٺي ته جيئن دل جي صلاحيت ۽ مروت وارو ٿئي ورنه ان مان فائدو نه لهندو.

ارڙهون ته: مرشد جي تابعداري جي گهڻي ڪوشش ڪري ۽ ظاهر ۽ باطن کي ان وانگر بنائڻ جي ڪوشش ڪري ته جيئن مناسبت پيدا ٿئي ۽ مرشد جي مناسبت درگاه خداوندي جي حصول جو سبب آهي، ورنه ان مان نفعو نه لهندو.

اوڻيهون ته: مرشد جي خدمت ڪرڻ کي ان تي احسان نه سمجهي ۽ پنهنجو فھر ۽ فضيلت مرشد کي نه ڏيکاري پر پاڻ کي مڪمل طور تي مرشد جي اڳيان فنا ڪري، ته جيئن حصول وارو ٿئي ۽ مرشد جي خزاني

واري دولت مان حصو وٺي، ورنه ان کان محروم رهندو.

ويھون تہ: مرشد جي ڪم ۾ اجورو نہ گھري ۽ پنهنجي دل ۾ آخرت وارو ثواب بہ نہ آڻي تہ جيئن حقيقي اخلاص جو رستو لھي ۽ خالص، مخلص اللہ لاءِ ٿئي ۽ پنهنجو پير مخلصن جي ميدان ۾ رکي ورنہ انھن مرتبن کان پوئتي رھجي ويندو.

ايڪيھون تہ: مرشد جي اجازت ۽ حڪم کانسواءِ ڪو ڪم نہ ڪري، پر مرشد جي رضا جو تابع ٿئي، جيڪڏھن مرشد اجازت ڏي تہ ڪم ڪري ۽ جيڪڏھن اجازت نہ ڏي تہ باز رھي تہ اھو ڪم خير وارو ٿيندو ورنہ اھو ڪم شرڪان خالي نہ ٿيندو.

ٻاويھون تہ: مرشد جي ملڪيت ۾ طمع ۽ اميد نہ رکي ۽ کاڌو بنان اجازت نہ کائي ۽ ڪپڙا نہ پائي تہ جيئن سندس دل غني ٿئي ۽ توفيق ۽ توڪل جو صاحب ٿئي، ورنہ دنياوي هوس ۽ هوا مان چوٽڪارونہ لھندو.

ٽيوڀھون تہ: مرشد جي اصولن ۽ فروعن کي عزت جي نگاه سان ڏسي ۽ ٻين ماڻھن کي بہ عزت وارو سمجھي ۽ هميشہ مرشد سان اخلاص وارو عقيدو رکي، تہ جيئن اللہ جي عنايت سان ان فضل، بڻگي ۽ عزت جي لائق ٿئي ورنہ ان مان نفعو نہ لھندو.

چوويھون تہ: مرشد جي دوستن کي دوست رکي ۽ انڪارين ۽ دشمنن کان پرھيز ڪري تہ جيئن استقامت وارو ٿئي ۽ پنهنجي طريقي تي ثابت قدم ۽ مضبوط ٿئي ۽ سلوڪ جي دولت مان فائدو لھي ورنہ ان کان محروم رھندو.

پنجويھون تہ: مرشد جي حڪم تي راسخ ۽ مضبوط ٿئي ڪنھن بہ حال ۾ انھن تي عمل وسان نہ گھٽائي، انھن تي هميشگي ڪري تہ جيئن وصال حاصل ڪري ۽ الوھيت جي جھان مان آشنائي وارو ٿئي ورنہ ان کان محروم رھندو.

ڇويھون تہ: مرشد جي مھربانيءَ تي غرور نہ ڪري ۽ هيبت کان خالي بہ نہ رھي، تہ جيئن گھڻي مھربانيءَ کان ڌوڪو نہ کائي ۽ شفقت کان رھجي

نه وڃي، ورنه هلاڪت جو ڊپ ۽ خوف آهي.

ستائيهون ته: جيڪو پراڻي ڪري ان سان عداوت نه ڪري دل ۽ جان سان ان لاءِ نيڪ ۽ مخلص ٿئي، ته جيئن نفس ۽ شيطان کان بي ڊپو ٿئي ۽ گمراهي ۽ هلاڪت جي ڪُن مان ٻاهر نڪري، ورنه ان کان هرگز چوٽڪارو نه لهندو.

اٺاويهون ته: [۵] مرشد جي خدمت کان انڪار نه ڪري ۽ زبان مان طعني وارو يا ڪو ٻيو اهڙو جملو نه ڪڍي ۽ ڪمال درجي جو خلوص رکي ته جيئن مرشد جي دولت واري خزاني مان حصول ٿئي، ورنه ان کان خالي رهندو. اوڻٽيهون ته: مرشد جي حاضري ۽ غير حاضري ۾ هڪ جهڙو هجي ته جيئن دولت الاهي جو رستو حاصل ڪري ۽ حال جي مرتبي کي قريب ٿئي، ورنه ان کان محروم رهندو.

تيهون ته: پنهنجو ظاهر ۽ باطن هڪ جهڙو ڪري جيئن دل ۽ زبان ۾ فرق نه ٿئي ۽ زبان ادب واري ۽ دل معرفت الاهي جي نور سان منور ٿئي ۽ الله جي علمن جي ڄاڻ واري ٿئي، رازن ۽ حقيقتن کان واقف ٿئي ورنه، ان مان بهرو نه لهندو.

ايڪٽيهون ته: مرشد جي حضور ۾ خراب خيال ۽ ناقص ڳالهين دل ۾ نه آڻي پر پنهنجي دل کي سڀني خيالن کان پاسيرو ڪري مرشد ڏانهن متوجہ ۽ منتظر رهي ته جيئن سندس دل بارگاه الاهي جي فيض جو محل ۽ غيبي مڪاشفن ۽ الهامن جي لائق ٿئي ورنه ان کان محروم رهندو.

بتيهون ته: مرشد جي خدمت پنهنجي حال مطابق پاڻ تي لازم ڪري پنهنجي جان ۽ مال ان تي خرچ ڪري ته جيئن مرشد جي دل جي رضا طالب جي هٿ ۾ اچي، ۽ پنهنجو اصلي رستو ۽ ڪلي مطلب لهي ۽ ڪوبه مقام ۽ مرتبو الله تعاليٰ جي ٻاجهه کانسواءِ نه آهي، خلوص ۽ اخلاص سان ان جي رويت ۽ رضا جو طالب ٿئي ورنه ان مقام تي نه پهچندو.

تيتيهون ته: جڏهن مرشد هن فاني جهان مان رحلت ڪري عالم جاوداني (آخرت) ڏانهن وڃي تڏهن ان کي ختمون ڏي ۽ ڪا شيءِ ان جي

روح کي هديہ ڪري موڪلي، تہ جيئن اخلاص ۽ محبت جو رشتو نہ ٽٽي ۽
روحاني تعلق باقي رهي، ورنہ ان جي باطني شفقت کان محروم رهندو.

پيرن مُرشدن ۽ انهن جي ڪيفيت ۾ سنڌي بيت:

پُڇيو پر پيغمبري، انهيءَ ۾ راهِ رمن
او سونهان آهن سپرين، اهي پار پُڇن
شريعت سين ساڻي، منجهہ حقيقت هلن
سي ثابت صحي ڏسن، هي جي پر پريان جي رسيا

باب ٻيو

مريدي ۽ ان جي حقيقت جي بيان ۾

اي عزيز! سڄو مريد اهو آهي جيڪو پنهنجي راز ۾ فاني هجي ۽ سندس ڪو اختيار باقي نه هجي، پوءِ پير جو مريد ٿئي ۽ مريدي جي مقام تي رهي، ورنه اهو مريدي جي ڏاڳي کان پري آهي ۽ مريد پاڻ مُراد آهي جيڪڏهن پاڻ کي ائين نه سمجهي ته ان کي مريدي جي دعويٰ نه ڪرڻ چڱائي. ڇاڪاڻ ته مريد جو ڪپڙو هزارين گناهن ۾ ڀريل آهي پير جي تسليم ڪرڻ کان سواءِ ڪيئن پاڪ ٿيندو. ويچارو مريد ان حقيقت کان واقف نه آهي ۽ بي خبر آهي، جيستائين انهن بيمارين کان پاڪ صاف نه ٿيندو، تيستائين هرگز خاص درجن ۽ مرتبن جي لائق نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته [۶] جنهن ۾ بيماري هوندي، ان مان مُشڪ جي خوشبوءِ هرگز نه ايندي، مُريد هزارين پليٽائين ۽ بيمارين سان ڀريل آهن، جيستائين انهن بيمارين کان پاڪ صاف نه ٿيندو، تيستائين فائدو نه ٿيندس. مريد کي سعي، جدوجهد ۽ ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

مريد جو مثال ان ڪپڙي وانگر آهي جيڪو ميرو، پليت ۽ جراثيمن سان ڀريل هجي ۽ پير جو مثال ڪپڙي ڌوئيندڙ (ڌوپي) وانگر آهي، ڌوپي ڪپڙي جي حال موافق جيڪا شيءِ مناسب سمجهندو اها استعمال ڪندو. ڪنهن وقت تلخي ۽ تيزي ڪندو ۽ ڪنهن وقت گرم پاڻيءَ ۾ ڪپڙن کي ڪاڙهيندو ته ڪنهن وقت صابن هڻي تختي تي کڻيندو، ته ڪڏهن صاف پاڻيءَ مان ڪڍندو، وري ڇانو ۾ سُڪائيندو ۽ ڪڏهن ڪپڙي مان سر ڪڍڻ لاءِ ڪاٺ جي ڏونريءَ سان ڌڪ هڻندو ته جيئن ڪپڙو جلاءُ ڪري ۽ چمڪي. اهڙي طرح پير، مريد جي ظاهر ۽ باطن تي نظر ڪندو آهي ۽ جنهن شيءِ منجهان مريد جو نفعو سمجهندو آهي، اها کيس ڏيندو آهي ۽ ان ترتيب سان مريد کي علتن ۽ بيمارين کان پاڪ ڪندو آهي. ويچاري مريد کي

انهن شين جي خبر نه هوندي آهي. مريد جو مثال کير پيئندڙ ٻار جهڙو آهي. کير پيئڻ واري ٻار کي، چاليهه سالن واري مرد جي مصلحت جي ڪهڙي خبر ۽ حاذق حڪيم جي علاج بابت مريض بيهوش کي ڪهڙو پتو. بيت:

او دليل تو بس تو راه مجو
او زبان تو، بس تو ياوه مگو

ترجمو: اهو ئي تنهنجو دليل (رهبر) آهي، بس تون ٻيو رستو نه ڳولھ، اهو تنهنجي زبان آهي بس تون بڪواس نه چئو.

هتي بصيرت وارا چون ٿا ته جيڪڏهن مريد پنهنجي اختيار سان خلوت ۾ ويهڻ چاهي ٿو ۽ خلوت ۾ نفعو سمجهي ٿو، پر پير چوي ٿو ته في الحال خلوت کي ڇڏ، مريد کي مڃڻ گهرجي، ورنه خلوت ۾ خرابي ٿيندي. مريد چاهي ته نفل نمازون پڙهان، الله تعاليٰ جي عبادت آهي، پير چوي ته فرضي نمازن کان سواءِ ٻين نمازن ۾ هينئر مشغول نه ٿي، ته نفل پڙهڻ کان باز اچي، ڇاڪاڻ ته انهن جي نقصان کي مريد نٿو ڏسي. جيڪڏهن مريد چاهي ته علم پڙهڻ ۾ مشغول ٿيان ۽ پير چوي ته خاموش ويه، ته خاموش ٿي ويهي رهي، شايد پڙهڻ ۾ ان جي وقت جو زيان هجي. جيڪڏهن مريد چاهي ته رات جو نفل پڙهان ۽ شب بيداري ڪريان اهو افضل ڪم آهي، پر پير چوي ته سمهي ره، ته سمهي رهي، شايد شب بيداري ۾ نقصان هجي. اهڙن ڪمن ۾ مريد کي پنهنجو اختيار نه هلائڻ گهرجي. بيت:

هرڪ بي پير ڪار گيرد پيش
او پشيمان شود ز ڪار خویش
گفته پير ز اين سبب خوبی است
به يقين دان سخن که لاریب پیر است

ترجمو: جيڪو پير کان سواءِ ڪم ڪندو، اهو پنهنجي ڪم مان پشيمان ٿيندو، پير جو چيل انهيءَ ڪري پلو آهي جو ان ڳالهه ۾ يقين ڄاڻ

تہ ڪوبہ شڪ نہ آهي.

اي عزيز! ويچارو مريد کي ڪهڙي خبر. اهو ته ظاهر ۾ ڪنڊ ڏسي ٿو، پر جيڪو ڪنڊ ۾ زهر پيل آهي اهو نٿو ڏسي. انهيءَ ڪري مرشد ان کي روڪي ٿو ورنه هرگز مرشد پلاري ڪم کان نه روڪيندو. ڇاڪاڻ ته مريد جو مرشد خير خواه آهي. [۷] ويني حقيقتون ۽ شريعت جا اسرار ڄاڻي ٿو ۽ حاذق حڪيم کي ظاهري ۽ باطني بيماريون آڙسي ۽ وانگر صاف نظر اينديون آهن. انهيءَ جو علاج مٿين ۽ ڪڙين دوائن سان ڪندو آهي. مريض کي ان ڳالهه جي خبر نه آهي ۽ مريض کي مناسب نه آهي ته حڪيم کي چوي ته مون کي هيءَ دوا ڏي، ۽ هيءَ نه ڏي، پر حڪيم کي جيڪا سٺي دوا لڳندي اها ڏيندو، پوءِ چاهي مٺي هجي يا ڪڙي. انڌو ڏسڻ واري سان ۽ مقتدي پنهنجو پير امام کان اڳيان ڪندو ته في الحال سندس نماز فاسد ٿي ويندي، جيتوڻيڪ عالم ۽ عاقل هجي ۽ ان مسئلي ۾ علم ۽ عقل مقتدي جي حمايت نه ڪندو. اهڙي طرح پير ۽ مريد جو معاملو آهي. جيڪڏهن مريد پير جي حڪمن جي تابعداري نه ڪندو ته مريد جي سڳي ڏاڳي مان نڪري ويندو ۽ ان جي مريدي واري دعويٰ ڪوڙي آهي ۽ ان تي مريدي جو مقام حرام آهي ۽ مريدي جي دولت کان محروم رهندو. جيتوڻيڪ عالم ۽ عاقل هجي پر علم ۽ عقل ان کي نفعو نه ڏيندا. پيرن جون طبيعيتون به عوام وانگر مختلف آهن. ڪي ڪائيندا آهن ۽ ڪي بکيا رهندا آهن. ڪي نوان ڪپڙا پائيندا آهن ۽ ڪي پراڻن ڪپڙن ۾ رهندا آهن. ڪي ڳالهائيندا آهن ۽ ڪي خاموش هوندا آهن. ڪي بيدار ۽ سجاڳ ۽ ڪي سٺل رهندا آهن ۽ ڪي هر ڪنهن سان ملندا آهن ۽ ڪي ملاقات جي الفت گهٽ رکندا آهن ۽ ڪي صالحن ۽ فاسقن ٻنهي کي دوست رکندا آهن (ته جيئن سندن صحبت سبب فسق ڇڏي ڏين) ۽ ڪي رڳو صالحن سان دوستي رکندا آهن. ڪن جون پنهنجيون عادتون ۽ ڪي عوام واريون عادتون رکندا آهن ۽ ڪن جو ظاهر عقل ۽ شرع جي خلاف هوندو آهي، پر باطن ۾ خدا وارا هوندا آهن. ظاهر کي ڏسي گهڻا ڌوڪو ڪائيندا آهن ۽ پنهنجو يقين ضايع ڪري،

معرفت واري دولت کان محروم رهندا آهن. اهو طبيعتن جي اختلاف سبب ٿيندو آهي. پير کي گهرجي ته ناقص مريد جي دستگيري ڪري ۽ ان کي طبيعتن جي اختلاف کان واقف ڪري ته جيئن مريد غلطيءَ ۾ نه پوي.
بيت:

چون نه ديدي تو دمي سليمان را
تو چه داني زبان مرغان را

ترجمو: تو جڏهن حضرت سليمان ع جو ڏهڊو ڪونه ڏٺو ته پوءِ تون پکين جي ٻولي ڪيئن ڄاڻيندين؟

اي عزيزو! بشري صفتون ۽ عادتون جو اختلاف اولياءُ الله جو پردو آهي. الله تعاليٰ ان پردي سان انهن کي ڏکيو آهي. ظاهر بين اهو ڏسي چوندا آهن ته اسان جون به اهڙيون صفتون آهن ۽ اهڙيون ئي عادتون آهن. انهن جي ولايت جو ڪهڙو نشان آهي ۽ اهي ڪيئن ولي ٿيا، [۸] الله تعاليٰ انهن کي علم ۽ عقل عنايت ڪيو آهي، جنهن کان اهي بي خبر آهن. انهن جو ظاهر حال ڏسي انهن جي بزرگي واري دولت کي نٿا ڄاڻن. اهڙيءَ طرح عام ماڻهن کان، انهن جي ولايت پردي ۾ هوندي آهي، ۽ اهي محروم ٿي ويندا آهن، جيئن انڌو چمڙو سج جي روشنيءَ کان محروم هوندو آهي. ائين عوام، انهن جي ظاهر کي ڏسي کين نه سڃاڻندو آهي.

حديث: اوليائي تحت قبائي لايعرفهم غيري.

ترجمو: منهنجا دوست، منهنجي چادر هيٺان هوندا آهن، جن کي مون کان سواءِ ٻيو ڪوبه نه سڃاڻيندو آهي.

ان حديث ۾ انهن جي حال ڏانهن اشارو آهي. حقيقت ۾ الله تعاليٰ انهن کي شينهن جي صفت بخشي آهي، ٻي مخلوق انهن جي مقابلي ۾ رد ٻڪريءَ وانگر آهي. اهي الله جي شيرن سان ڪهڙي نسبت رکن ٿا، جڏهن ته الله تعاليٰ ڪمال مهربانيءَ سان، انهن کي ڏٺيو آهي ته عام خلق انهن وٽان نسبت حاصل ڪري. انهيءَ ڪري الله تعاليٰ انهن کي بشري صفتن سان

ڏيکيو آهي ته جيئن مخلوق نفعو وٺي سگهي. جيڪڏهن انبياء ۽ اولياءِ مخلوق ۾ نه هجن ته مخلوق گمراهه ۽ هلاڪ ٿي وڃي، انهن جي ڪري مخلوق هدايت، ۽ چوڻڪاري واري ٿئي ٿي ۽ جيڪڏهن انبيائن ۽ اوليائن جون بشري صفتون ۽ عادتون مختلف نه هجن ها، ته مخلوق کي انهن کان نسبت حاصل ڪرڻ محال ٿئي ها. الله تعاليٰ ان ڳالهه جي رعايت ڪري، حضور صلي الله عليه وسلم کي ارشاد فرمايو ته:

قل انما انا بشر مثلكم يوحى الي. (۱۸: ۱۱۰)

ترجمو: اي پيغمبر ﷺ! ڪين چئو ته آئون (به) اوهان ئي جهڙو ماڻهو آهيان، مگر مون ڏانهن وحي ڪيو ويندو آهي.

حضور ﷺ بشري صفت ۾ عام مخلوق وانگر آهن، ورنه عظمت ۽ قرب باري تعاليٰ جو مرتبو بيان کان ٻاهر آهي. اولياءِ الله جو حال به اهڙو آهي ۽ اوليائن مان پيرن جي جماعت يگاني آهي. ڇاڪاڻ ته حضور ﷺ انهن جي حق ۾ فرمايو آهي ته:

الشيخ في قومه كالنبي في امته.

ترجمو: شيخ پنهنجي قوم ۾ ائين هوندو آهي، جيئن نبي پنهنجي امت ۾ هوندو آهي.

مطلب ته اوليائن جو وڏو مرتبو آهي ۽ انهن کي نبين سان نسبت ڏنل آهي. اوليائن جي جماعت جي تابعداري ڪرڻ لازمي آهي. سچي مريد کي گهرجي ته پير جي فرمان جو انڪار نه ڪري، جيتوڻيڪ ڪٿي جو اهو عقل جي خلاف ٿي چوڻ هجي. ڇاڪاڻ ته مريد جو ناقص عقل، ڪامل پير تي حجت نه آهي، پر خلاف شرع ڪمن ۾ پير جي تابعداري نه ڪري ۽ زبان سان ان کي طعنو به نه ڏي، ڇاڪاڻ ته اهو جاهلن جو ڪم آهي. سنو ارادو نيڪ بختن جو آهي، ان کان رڪجڻ بدبختن جو ڪم آهي. حقيقت وارن چيو آهي ته ارادو سعادت جو پچ آهي ۽ ڏيئو الله جي نورن مان آهي. جنهن جي دل ۾ ان وٽ جو نور نه هوندو اهو محروم رهندو. [۹] جيڪڏهن پير کان ظاهر خلاف شرع ڪم ٿئي ته مريد ائين سمجهي ته ان ۾ ڪا حڪمت آهي،

جنهن تائين منهنجو عقل نٿو پهچي ۽ پنهنجي يقين جو سامان ضايع نه ڪري ۽ ڪاملن جي ڪم ۾ دست اندازي هرگز نٿي جڳائي. ڇاڪاڻ ته ان ۾ سندس هلاڪت آهي. جيئن ڪڇي گهڙي کي لوهه تي هڻبو ته ٽٽي پوندو. ان معاملي ۾ ڪلام جو خلاصو هي آهي ته پير جي اڳيان فاني ٿي ۽ چون چرا باطن ۾ نه رک، ان جي قول ۽ فعل جو تابع ٿي، مريد جو پير ڏانهن غلط خيال نه هجڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ ان کي ڪمال علم ۽ عقل واري دل ڏني آهي. مرشد ديني حقيقتون ۽ شريعت جا راز ڄاڻي ٿو، نيڪي ۽ فساد نفس ۽ شيطان جي ڌوڪي کي آئيني ۽ آرسِيءَ وانگر ڏسي ٿو ۽ مريد ٻار وانگر آهي، جنهن کي چون وچران نه ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن مريد ائين ڪندو ته باطن ۾ پير جي عنايت جو ٻيج ان جي دل ۾ گهڙي دير نه رهندو ۽ پير ۾ فاني ٿيڻ حقيقت ۾ مريد جو ارادو آهي. جيستائين مريد مطلق پير ۾ فاني نه ٿيندو، تيستائين فنا في الله کي هرگز نه رسندو. نفس جي معرفت کان اڳ خدا جي معرفت حاصل نه ڪندو. جيئن طريقت جي مشائخن چيو آهي ته پير ۾ فنا ٿيڻ الله تعاليٰ جي معرفت ۽ باري تعاليٰ جي وصال جو وسيلو آهي. پير ۾ فنا ٿيڻ کانسواءِ مريد هرگز الله تعاليٰ کي نه لهندو. پير ۾ فنا ٿيڻ ۽ ان جي فرمانن تي هلڻ، سچي مريد جو ڪم آهي. جيڪڏهن مريد پير جي فرمانن تي هلندو ته سڌو رستو لهندو، ورنه گمراهي ۾ هلاڪ ٿيندو. جيئن الله جي نبي حضرت نوح عليه السلام جو پٽ بيءُ جي فرمان تي نه هليو ته هلاڪ ٿيو. اهڙي طرح جيڪڏهن مريد پير جي فرمان کان ٻاهر نڪرندو ته مريدي جي سڳي ڏاڳي مان نڪري ويندو ۽ پير تان مريد جو حق لهي ويندو. پير جيڪڏهن اهڙي مريد جي تربيت نه ڪري ته ان تي عذاب نه آهي. جيئن نبوت جي دعويٰ ۽ تبليغ کانپوءِ امت انڪار ڪيو ته نبيءَ جي ذمي تان امت وارو حق لهي ويو. پير ۽ مريد جو معاملو به اهڙي طرح آهي، جيئن نبي ۽ امت جو معاملو آهي. جيڪڏهن ڪو نبي جي فرمان جو انڪار ڪندو ته ايمان جي دولت کان محروم ٿيندو ۽ جيڪڏهن ڪو پير جي فرمان جو انڪار ڪندو ته مريدي کان نڪري ويندو، پوءِ ڀلي پاڻ

کي مرید پيو چواڻي. حقيقت ۾ پيري مریدی عظیم ڪم آهي، جنهن جي حقيقت تائين پهچڻ تمام مشڪل آهي. ماڻهو ائين سمجهن ٿا ته جيڪو مڃي (مسند) تي ويٺو ۽ ماڻهن ان کي هٿ ڏنو، اهو پير آهي ۽ جيڪو ارادي سان آيو اهو مرید آهي. اها ظاهري صورت آهي. پر اها معنوي صورت هرگز نه آهي. پيري مریدی ٻي شيءِ آهي. ڪشف، ڪرامتون ۽ انهن جو علم هڪ اطلاع آهي، حقيقتي رازن ۽ ڪُنه باري تعاليٰ تي [۱۰] ان جي محروم ٿيڻ کان ان حقيقت جو ڄاڻڻ تمام سخت مشڪل آهي، هر ڪو نه ٿو ڄاڻي سگهي، پر ڪو ڪو ڄاڻندو آهي. بيت:

محرم دولت نبود هر سري
بار مسيحا نکشد هر خري

ترجمو: هر شخص دولت جي راز جو محرم نه هوندو آهي، هر گڏهه مسيحا ئي جو بار نه کڻندو آهي.

اڄ ڪلهه جا پير دعويٰ ڪندا آهن ته اسين پير آهيون، ڪشف ۽ ڪرامتن کان عاجز هوندا آهن. انهن کي اها خبر نه آهي ته پيريءَ جو مرتبو ڇا آهي ۽ ان جون نشانيون ڪهڙيون آهن. پير جي صورت بناڻ ۽ نفس جي حظ کان سواءِ ڪجهه نٿا ڄاڻن. اها به خبر نه اٿن ته اسين ڪير آهيون ۽ ڪٿي آهيون اهي خالي وڏائي ۽ غرور ۾ آهن. فرد:

خواجہ پندارد ڪہ دارد حاصلی

حاصل خواجہ بجز پندار نیست

ترجمو: وڏائي واري کي ڇا حاصل ٿيندو سواءِ وڏائي جي کيس ڪا شيءِ حاصل نه ٿيندي!!

چيو اٿن ته صبحاڻي قيامت جي ڏينهن، الله تعاليٰ اهڙن پيرن کي ڏاڙيلن سان گڏ اُٿاريندو ۽ فرمائيندو ته منهنجي طالبن کي ڇا جي لاءِ توهان ڪوڙيون دعوائون ڪري گمراه ڪيو؟ بيت:

بت است نفس و قبول خلق زنار
شریعت با حقیقت گفت یکبار

ترجمو: هي نفس بت آهي ۽ مخلوق ۾ مقبوليت جڻيو آهي. شريعت حقيقت کي هڪ دفعو ائين واضح ڪري چيو.

جيڪي اڄ ڪلهه مريدي جي دعويٰ ڪن ٿا، انهن کي اها خبر نه آهي ته مريد ڇا آهي ۽ مريد ڪنهن کي چئجي ٿو؟ انهن خالي مرشدي واري صورت بنائي آهي، ٻيو ڪجهه نه آهي. اي منهنجا پيارا! جڏهن آخري وقت ايندو، تڏهن اهڙا مرشد پيدا ٿيندا، ان وقت ڪامل اوليائن جو ڪلام پڙهڻ گهرجي. ته جيئن ان جي برڪت سان سڄي ۽ ڪوڙي جي خبر پوي ۽ انهن جي ڌوڪي ۾ نه اچي ۽ پنهنجو وقت ضايع نه ڪري، ڇاڪاڻ ته وقت بي بها موتي آهي، ان کي ضايع ڪرڻ نادانن جو ڪم آهي. عقل مند کي وقت ضايع نه ڪرڻ گهرجي، جيئن طريقت جي مشائخن چيو ته:

اطرق الله تعالى بعدد انفس المخلوقات.

ترجمو: مخلوق جي پساهن جيترا، الله (سان ملاقات) جا طريقا آهن. جڏهن سالڪ سلوڪ جي رستي ۾ ايندو آهي، ان وقت جهان جي احوالن کان بي خبر هوندو آهي. ڪي طريقا بدعت آهن. جيڪڏهن انهن طريقن سان سلوڪ طئي ڪندو ۽ ساز سرور سان محبت رکندو ته اهو ڪم شريعت ۾ حرام آهي ۽ ڪي ظاهري علم کان خالي هوندا آهن. جيڪڏهن سالڪ اهو طريقو قبول ڪندو ته ظاهري علم ڏانهن مائل نه ٿيندو ۽ چوندو ته علم هڪ نقطو آهي، اهو هي آهي ته الله تعاليٰ هڪ آهي ۽ محمد صلي الله عليه وسلم الله جو موڪليل رسول آهي ۽ حق ڪٿي آيو آهي. [۱۱] وڌيڪ ڄاڻڻ ضروري نه آهي. جيڪو ان ڳالهه تي ڀروسو ڪري بيهي رهندو ۽ ٻيا ضروري احڪام علم وغيره ڇڏي ڏيندو ته اهو شخص امر ۽ نهجي جي معرفت، حرام ۽ حلال، مڪروه ۽ مباح کان محروم رهجي ويندو. ڪي باطني علم کان خالي هوندا آهن. جيڪڏهن سالڪ انهن جي طريقي ۾

ايندو ته منزلن، مقامن ۽ معاملن کان بي خبر جهان وارو هوندو. اڳوڻن اوليائن ۽ پنهنجي معاملن کان بي خبر رهندڙ انهن سڀني طريقن ۾ نقص آهي. طالب کي انهن طريقن ۾ نه وڃڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهن ۾ ڪو نفعو نه آهي پر بيٺو نقصان آهي ۽ ڪي طريقا هر ناپسنديده شيءِ کان خالي آهن. جيئن سکر ۽ بدعت، ظاهري ۽ باطني علم کان بري، شرعي قاعدن ۽ دين پروري جي احڪامن تي محڪم ۽ مضبوط، پيغمبر جي تابعداري واري ترازو تي سنجيده هوندا آهن. اهو طريقو درياءُ وحدت وارو آهي ۽ انهن جو مشرب تمام بلند آهي. جڏهن سالڪ ان طريقي تي هلندو آهي، تڏهن ظاهري علم ڏانهن لاڙو رکندو آهي ۽ ان ۾ سعيو ۽ ڪوشش ڪندو آهي. انهيءَ ڪري شريعت جي امر ۽ نهی تي ثابت قدم هوندو آهي ۽ احڪامن ۽ ايمان جي ارڪانن تي نگاه رکندو آهي، نماز، روزو، زڪوات، ۽ حج ۽ خدا جي حلال ڪيل کي حلال ۽ حرام ڪيل کي حرام ڄاڻندو آهي. مکروه ۽ مباح ۾ فرق ڪندو آهي ۽ بدعت، سُکر سُور ۽ ساز ۽ بدعت کي روا نه رکندو آهي. سالڪن جو اهو ٽولو حق جي رستي تي تيزپڪيءَ وانگر هلندو آهي ۽ پنهنجي سڀني منزلن ۽ مقامن کي پاڻ لهندو آهي، ۽ اڳوڻن اوليائن جي احوالن ۽ سلوک وارن کي حاضر ڄاڻندو آهي ۽ درياءُ وحدت جنهن جي حقيقت بي بها آهي، ان ۾ ٽپيون ڏيندو آهي ۽ ان جي رستي کان واقف ٿيندو آهي. هن طريقي وارا سالڪ، مصنوعي طريقن ۽ ناشائستہ حرڪتن کان پري هوندا آهن، مطلب ته هن طريقي وارن جو سلوک شرعي احڪامن ۽ ارڪانن موافق هوندو آهي ۽ امام اعظم ابو حنيفه رح جي مذهب جي بلند ۽ عالي قاعدن مطابق هلندا آهن ۽ پيغمبر ﷺ جي تابعداري تي ثابت قدم هوندا آهن. سڌي رستي ۽ صراط مستقيم وارو سلوک قبول ڪندا آهن. بيت:

در طريقت هرچ، پيش سالک آيد خير اوست

بر صراط مستقيم هيچ کس گمراه نيست

ترجمو: طريقت جي رستي ۾ سالڪ کي جيڪي پيش اچي، ان ۾ پلائي آهي. سڌي رستي تي هلندڙ ڪوبه گمراهه نه آهي.

جيڪو ان طريقي سان سلوڪ طئي ڪندو، اميد آهي ته الله تعاليٰ ان کي شيطان جي ڌوڪي ۽ نفس جي مڪر ۽ گمراهيءَ کان بچائيندو ۽ خراب قول ۽ فعل کان امن وارو ٿيندو ۽ خدا جي حڪم تي [۱۲] مُحڪم ۽ ثابت هوندو ۽ پنهنجي مرتبي ۽ مقام تي نظر ڪونه وجهندو. اهڙيءَ طرح ڪشف ۽ ڪرامتن جو به طالب ڪونه ٿيندو پر خالص الله تعاليٰ جي رضا ۽ ديدار جو طالب هوندو ۽ جيڪا شيءِ ان تي ڪشف ٿيندي، اها به شريعت سڳوري جي موافق هوندي، انشاءِ الله تعاليٰ. ڇاڪاڻ ته جيڪو سلوڪ جي هن طريقي ۾ فقير حقير تي ڪشف ٿيندو، اهو به شريعت محمدي ۽ افضل الصلوة واکمل التحيات مطابق هوندو جيڪو طالب پنهنجو ظاهر ۽ باطن شريعت مطابق ڪندو ۽ خدا جي ذڪر ۽ فڪر ۾ مشغول ٿيندو، اهو خدا جي طاقت سان سلوڪ طئي ڪندو ۽ انبيائن جي تابعداري ڪندو. ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ انهن کي هدايت ۽ سندس ذات جي معرفت لاءِ موڪليو آهي ته مخلوق کي دعوت ڏين ۽ اسان جي پيغمبر ﷺ کي به الله تعاليٰ امت جي دعوت لاءِ ٻه شيون ڏنيون ۽ هي فقير (لطف الله قادري رح) پڻ پنهنجي طريقي ۾ هن شين تي زور ڏيندو آهي. اهل حقيقت چون ٿا ته پير جو فرمان نبيءَ جي حديث مطابق هوندو آهي ۽ نبيءَ جو فرمان الله تعاليٰ جي حڪم مطابق هوندو آهي. جيئن قرآن شريف ۾ آهي ته:

من يطع الرسول فقد اطاع الله. (۸۰:۴)

ترجمو: جنهن رسول جي تابعداري ڪئي ان الله جي تابعداري ڪئي. اها آيت انهن اصولن تي دليل آهي. انهيءَ ڪري سڄي طالب کي گهرجي ته پهريان علم جي طلب ڪري، ان کانپوءِ خدا جي ذڪر ۽ فڪر ۾ مشغول ٿئي ۽ جيڪڏهن پڙهڻ کان عاجزيا اڻ پڙهيو هجي ته ٻڌي. بهرحال علم کان خالي نه رهي ته جيئن گمراهي ۽ هلاڪت ۾ نه پوي.

قال النبي صلي الله عليه وسلم كن عالما او متعلما او مستمعا ولا

تڪن رابعا فتهلڪ.

ترجمو: حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته عالم ٿي ۽ يا علم حاصل ڪندڙ شاگرد ٿي ۽ يا ٻڌندڙ ٿي ۽ چوٿون نه ٿي ۽ نه ته هلاڪ ٿيندين! بيت:

چو شمع از بي علم بايد گداخت

ڪه بي علم نتوان خدا را شناخت

ترجمو: علم جي پٺيان شمع (ميڻ بتي) وانگر ڳرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته علم کانسواءِ خدا کي نتو سڃاڻي سگهجي.

علم جا ٻه قسم آهن. هڪڙو ڪسبي، جيڪو استادن کان حاصل ٿيندو آهي يا پڙهڻ ۽ ڪتابن جي مطالعي مان حاصل ٿيندو آهي. ٻيو جيڪو سيني مان ظاهر ٿيندو آهي، جنهن تي ڪشفي علم چوندا آهن. علم جو هڪ قسم اهو به آهي جيڪو خدا جي درگاه مان پيغمبرن جي دلين تي لهندو آهي، جنهن کي وحي باطني چوندا آهن. علم جو هڪڙو قسم اهو آهي جيڪو اوليائن جي دلين تي الهام ٿيندو آهي. هن علم جا ٻه قسم آهن هڪڙو شريعت جي ترازو ۽ ساهميءَ ۾ درست هوندو آهي. اهو صحيح آهي، ٻيو اهو جيڪو درست نه اچي اهو غلط آهي ۽ ظاهري علم جيڪو شريعت جو علم آهي، اهو بنيادي رڪن آهي. هڪ قرآن مجيد آهي ۽ ٻيو حديث شريف آهي ۽ ٽيون اجماع آهي. علم باطني جنهن کي علم حقيقي چوندا آهن، ان جا ٻه ٽي رڪن آهن. هڪ ذات الاهي جل ذڪره، ان جي وحدانيت (هيڪڙائي) ۽ تشبيهه کان نفی جو علم. ٻيو صفات خداوندي ۽ ان جي احڪامن جو علم. ٽيون خدائي حڪمت ۽ افعال جو علم. شريعت جو علم حقيقت کانسواءِ نفاق آهي ۽ حقيقت جو علم شريعت جي علم کانسواءِ زندiqي آهي. پوءِ معلوم ٿيو ته اهي ٻئي علم ضروري آهن. [۱۳]

طالب جي لاءِ ضروري آهي ته انهن علمن ۾ مشغول ٿئي.

اي پيارا: علم سعادت جو سرمايو آهي ۽ ماڻهوءَ جي نجات ۽ چوٽڪارو علم جي ڪري ٿيندو. جنت جا درجا بلند ۽ قدسي ڪرامتون به

علم سان حاصل ٿين ٿيون ۽ جهالت، شقاوت، بدبختي ۽ هلاڪت جو
سرمايو آهي. ماڻهو ۾ سڀئي خرابيون جهالت جي ڪري ٿين ٿيون. فرد

نست از بهر آسمان ازل

نردبان پايه به ز علم عمل

ترجمو: ازلي آسمان (راز) تائين رسائي لاءِ علم ۽ عمل جي ڏاڪڻ
کان وڌيڪ ٻي ڪا شيءِ ناهي.

اي عزيز! ڄاڻ ته سوا لک پيغمبر الله تعاليٰ موڪليا. سڀني چيو ته
علم جي طلب فرض آهي پوءِ جيڪو علم جي طلب نه ڪندو ان ڄڻ ته
سڀني پيغمبرن جي ڳالهه قبول نه ڪئي. واللہ اعلم بالصواب.

مريد کي شوق ڏيارڻ ۽ پير جي تابعداري ڪرڻ ۾ سنڌي بيت:

جيڪي سونائون سڦرو هيجان مٿي حال

تون مر مهندان تن جي، قيل وچائي قال

جهڙو پسڻ ان جو، تيهي ملڪ نه مال

سو غم سونهارو سال، جو هو حضور تن جي

باب ٽيون

مريد کي نصيحت ڪرڻ ۽ ان جي ڄاڻڻ ۾

اي عزيز! مريد کي گهرجي ته ستن ٽولين ۽ جماعتن کان پرهيز ڪري ته جيئن انهن جي ڌوڪي کان بچي. پهريون عورتن جي صحبت کان بچي، ڇاڪاڻ ته انهن جي صحبت سان شهوت غالب ٿيندي آهي ۽ خوري ملندي آهي. ٻيو ته امرد بنان ڏاڙهي وارن چوڪرن کان بچي، ڇاڪاڻ ته انهن جي صحبت سان دل ۾ خلل پوندو آهي ۽ ماڻهو گناهه کي قريب ٿيندو آهي. ٽيون ته جاهلن جي صحبت کان بچي، ڇاڪاڻ ته انهن جي صحبت سان عقل گهٽبو آهي ۽ طبيعت سخت ۽ ناپسنديده ٿيندي آهي. چوٿون ته مالدارن جي صحبت کان بچي، ڇاڪاڻ ته انهن جي صحبت سان مغروري ۽ غفلت ٿيندي آهي. پنجون ته حڪومت ڪندڙن کان بچي، ڇاڪاڻ ته انهن جي صحبت سان دل جي سختي، اکين جي اندائي ۽ ظلم ڏانهن لاڙو ٿيندو. ڇهون ته غيرن جي صحبت کان بچي، ڇاڪاڻ ته انهن جي صحبت سان دل گمراهه، ۽ يقين ۾ فساد پوندو آهي. ستون ته نااهلن جي صحبت کان بچي، ڇاڪاڻ ته انهن جي صحبت سان طلب جو رستو بند ٿيندو ۽ دل جي محبت زائل ٿيندي. انهن ستن ئي ٽولن مان ڪنهن هڪ جي به صحبت زهر قاتل آهي، جنهن کان بچڻ تمام ضروري آهي. طالب صادق کي گهرجي ته ان فقير جي صحبت اختيار ڪري، جيڪو ظاهر ۽ باطن ۾ فقيري رکندو هجي ۽ ان عالم جي صحبت اختيار ڪري جيڪو احڪامن جو علم ۽ شريعت جا ظاهري ۽ باطني اسرار ڄاڻندو هجي ۽ سندس دل نفعاني خواهشن جي حرص ۽ هوا کان خالي هجي ۽ سندس دل الله کان سواءِ غير کان نٿل هجي. جيڪو انهن صفتن سان موصوف هوندو اهو حاذق طبيب آهي. ان جو ڪلام دوا ۽ ان جي نظر ظاهري ۽ باطني بيمارين کان شفا

هوندي. طالب صادق کي گهرجي ته ان جي اڳيان مرده وانگر بنجي وڃي ۽ پنهنجا سڀئي اختيار ڇڏي ڏي ۽ مطلق ان جي رضا جو تابع ٿي وڃي. جيڪي ڪجهه مُرشد چوي، ان تي پنهنجي طاقت ۽ حال مطابق عمل ڪري، ان کي پير جي صحبت ۽ توجه چوند آھن. جيڪڏهن مريد جي بخت ۾ هوندو ته اهڙي پير مان حاصل ڪندو.

اي عزيز! ڄاڻ ته وضو جو مطلب باري تعاليٰ جي طلب ۽ دنيا کي ترڪ ڪرڻ آهي [۱۴] ۽ غُسل جو مطلب ما سِوَاءِ الله جي تعلقات ترڪ ڪرڻ آهي. جيستائين حق جو طالب، ترڪ دنيا وارو وضو نه ڪندو، تيستائين طلب مولا واري نماز جائز نه آهي. انهيءَ ڪري طالب صادق کي گهرجي ته پهريان وضو مُحڪم ۽ مضبوط ڪري ان کان پوءِ مولا جي طلب جي نماز شروع ڪري، ته جيئن گنهگار نه ٿئي، ڇاڪاڻ ته ڪا به نماز وضوءَ کان سواءِ جائز نه آهي. بيت:

ز دنيا ترڪ گير از بهر دين تو

توکل بر خدا کن باليقين تو

ترجمو: دين جي لاءِ تون دنيا کي ترڪ ڪر، يقين سان تون خدا تي ڀروسو ڪر.

چو بايد رفت از دار دنيا

چرا بندي تو دل در کار دنيا

ترجمو: هڪڙي ڏينهن هن دنيا مان وڃڻو آهي، پوءِ ڇا جي لاءِ تو دنيا جي ڪمن سان دل لڳائي آهي.

نبايد بست دل با زن بفرزند

ببايد بود تنها با خداوند

ترجمو: زال ۽ اولاد سان دل لڳائڻ نه گهرجي، الله تعاليٰ سان

اڪيلائي ۾ دل وندرائڻ گهرجي.

بهرجائي ڪه باشي با خدا باش

زخود واز جملد عالم جدا باش

ترجمو: جتي به هجين، خدا سان هج، پاڻ کي سڄي جهان کان جدا سمجهندو رهج.

مده تو دون حق جائي در دل

درونت تا نيابد عزازل

ترجمو: پنهنجي دل ۾ حق کان سواءِ ٻئي کي جاءِ نه ڏي ته جيئن تون پنهنجي اندر ۾ شيطان کي نه لهين.

اي عزيز! ڄاڻ ته دنيا جا ٻه پاسا آهن. هڪ ظاهر ٻيو باطن، دنيا جو ظاهر آراسته ۽ سينگاريل آهي پر باطن ان جو ويران ۽ خراب آهي. دنيا جو مثال ائين آهي، جيئن انسان جي اندر ۾ رت ۽ پونءِ آهي. پر ٻاهر ان جو نقش ۽ صورت ۽ مختلف عجيب ۽ غريب رنگ آهن، جنهن کي ڏسي ماڻهو ان تي فريفته ٿئي ٿو ۽ مغرور ٿئي ٿو. ائين دنيا جي باطن کان بي خبر آهي جيئن ڪتو چرين وانگر ڍونڍ تي ڊوڙندو آهي. ائين دنيا کان وڌيڪ زيب ۽ زينت ڪا شيءِ ڪونه سمجهندو. فقد ضل ضلالا مبينا (۳۶: ۳۳) ۾ اهڙن ماڻهن جو حال ٻڌايل آهي جيڪي گمراه ٿيا پر جن دنيا جي باطن تي نظر وڌي اهي دنيا کان پري ٿيا ۽ ان ڏانهن بلڪل لاڙو نه ڪيائون سي ڪامياب ٿيا. فقد فاز فوزا عظيما (۲۱: ۳۳) ۾ اهڙن ماڻهن جي صفت ٻڌايل آهي.

اي عزيز! دنيا جي هڪڙي شام ۾ سو غم متصل آهن، دنيا جي هڪڙي لذت ۾ هزارين تڪليفون پيچيده آهن!!! هڪڙي آرام ۽ راحت ۾ هزارين زخم آهن ۽ هڪڙي ڍڪ ۾ هزارين نيش آهن، ڪهڙو عاقل پنهنجي دل اهڙي دنيا سان لڳائي؟ بيت:

حال دنيا را به پرسيدم من از فرزانه
گفت يا بادي است يا خوابي است يا افسانه
باز گفتم حال آنکس کوه دل دروي به بست
گفت يا ديوي است يا غولي است يا ديوانه

ترجمو: مون دنيا جو حال ڏاهي کان پڇيو. جواب ڏنائين، ته يا هوا
آهي يا ڪو خواب آهي يا ڪو افسانو آهي. مون وري پڇيو ته جيڪو شخص
دنيا سان دل لڳائي ٿو اهو ڪيئن آهي. جواب ڏنائين ته ياديو آهي يا جن
آهي يا (دنيا سان دل لڳائڻ وارو) چريو آهي.
اي منهنجا پيارا! سوچ ۽ فڪر ڪر، ته الله تعاليٰ ان بيڪار ۽ بدڪار
دنيا جي باري ۾ ڇا فرمايو آهي ته:

وما الحيوٰة الدنيا الا لهو ولعب. (۶۴: ۲۹)

(دنيا راند ۽ روند کان سواءِ ڪا شيءِ نه آهي)

تنهن ڪري مولا جي مردن کي بيڪار ڪم ۾ مشغول ٿيڻ نه
گهرجي. ٻي جاءِ تي الله تعاليٰ ارشاد فرمايو ته:

وما الحيوٰة الدنيا الا متاع الغرور. (۲۰: ۵۷)

يعني دنيا واري زندگي ڌوڪي، خرابي ۽ غفلت جي سامان کان سواءِ
ڪا شيءِ نه آهي.

۽ ٻي جاءِ تي [۱۵] الله تعاليٰ ارشاد فرمايو ته:

قل متاع الدنيا قليل. (۷۷: ۴)

(چئو اي حبيب صه ته دنيا جي زندگي ٿوري آهي)

باقي رهڻ واري آخرت واري زندگي ۽ خدا جي معرفت آهي. دنيا جي
زندگي ائين آهي جيئن ڊاٽو ڊام (قاسي) تي هجي ۽ ڪي چون ٿا ته عربي
ٻولي ۾ قليل ان ڪپڙي کي چوندا آهن، جيڪو حيض جي رت سان ڀريل

هجي.

قال النبي صلى الله عليه وسلم الدنيا جيفة وطالبها كلاب.

يعني: دنيا ڏونڊ آهي ۽ ان جا طالب کُٽا آهن.

بي حديث ۾ فرمايو اٿن ته:

حب الدنيا راس كل خطيئه.

(دنيا جي محبت سڀني گناهن جي پاڙ آهي)

۽ وري ٻي حديث ۾ فرمايو اٿن ته:

الدنيا ملعونه وملعون ما فيها.

يعني: دنيا ملعون (لعنت ڪيل) آهي ۽ جيڪي ان ۾ آهي سو به

ملعون آهي.

وقال المشائخ رحمهم الله تعالى نجي المخفنون هلك المثلون

وقال العلماء الدنيا دار بلاء ومحنة وغرور، وقال الحكماء الدنيا مكاره

وخائنه الدين.

ترجمو: مشائخن چيو آهي ته الله تعاليٰ انهن تي رحم ڪري جو هو

هڪڙا چوٽڪارو لهي ويا ۽ ٻيا هلاڪ ٿي ويا ۽ عالمن چيو ته دنيا مصيبت

۽ تڪليف ۽ ڏوڪي جو گهر آهي ۽ حڪيمن چيو ته دنيا تڪليف ۽ دين جي

نقصان جو نالو آهي.

۽ ڪنهن شاعر چيو آهي ته: بيت:

ترک دنیا گیر تا سلطان شوي

ورنه همجو چرخ سرگردان شوي

ترجمو: دنيا کي ڇڏي ڏي، ته بادشاهه ٿئين، ورنه آسمان وانگر رات

ڏينهن پيو ڦرندين.

هرچہ آن با تو فرو ناید بخاک

آن همه زیبا بود نہ دین پاک

www.KitaboSunnat.com

ترجمو: جيڪي ڪجهه توسان، مٽي (قبر) ۾ گذر نه وڃي، اهو سڀ
ڏيک وٺيڪ آهي دين جي ان ۾ ڪا ڳالهه نه آهي.

خواجه اويس قرنيٰ فرمايو ته دنيا جي ڪم جو پاڻ تي بوجه گهٽ
وجه، ته ماڻهو توکي چيو سمجهن ۽ ڪنهن کي نه ڏس ته ٻار توکي پتر
هڻن، ۽ تو مٽي ڪلن، تنهنجو ڪاڏو سڪل ڪارڪون هجن ۽ گوڏڙي تنهنجي
ٿلهي هجي، جالت ۽ مٽي هضر ڪرڻ واري هجي. ميري ٿئي ته ڏوئي وٺ،
جڏهن ائين دنيا کي سڃاڻندين ۽ ان جي آفتن کي ڏسندين ته، ان وقت توکي
حال اختيار ٿيندو ۽ دنيا جي شرڪان بي ڊپو ٿيندين. نظر

زهر دارد در درون دنيا چو مار

گرچه بيني ظاهرش نقش و نگار

ترجمو: دنيا جي اندر ۾ اهڙو زهر آهي، جهڙو نانگ ۾ آهي. جيتوڻيڪ
ظاهر ۾ توکي نقش ۽ نگار ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

مي نمايد خوب دنيا در نظر

از زهرش بود جانرا خطر

ترجمو: دنيا ڏسڻ ۾ سهڻي اچي ٿي پر ان جي زهر مان جان کي خطرو آهي.

زهر اين ماري منقش قاتل است

باشد ازوي دور هرک او عاقل است

ترجمو: ان چٽڪري نانگ جو زهر قاتل آهي، عقل واري کي ان کان
پري رهڻ گهرجي.

همچو طفلان منگر اندرين زرد

چون زنان مغرور رنگ و بو مگرد

ترجمو: ٻارن وانگر ان هيڊاڻ کي نه ڏس، عورتن وانگر رنگ ۽ بوءَ تي
مغرور نه ٿي.

زال دنيا چون عروس آراسته
هر دو روزي شوي ديگر خواسته

ترجمو: دنيا جي زال ڪنوار وانگر سينگاريل آهي، هر ٻئي ڏينهن
نئون گهوت گهرندي آهي.

لب به پيش شوئي خندان مي ڪند
پس هلاڪ زخم دندان مي ڪند

ترجمو: مڙس اڳيان چپن سان ڪلندي آهي پروات جي اندر ڏندن سان
زخمي ڪري هلاڪ ڪندي آهي.

مُقبلان مردي ڪو شد زاین جُفت طاق
پُشت بروي ڪرد دادش سه طلاق

ترجمو: الله جي نيڪ ٻانهن دنيا جي اڪي ٻڌي کان پٺ ڦيري ان کي
تي طلاقون ڏنيون آهن.

هڪڙي بزرگ فرمايو ته جيڪڏهن الله تعاليٰ مون کي چوي ته دنيا
قبول ڪر، جيڪڏهن قبول نه ڪندين ته توکي دوزخ ۾ موڪليندس ته آئون
دوزخ قبول ڪندس پر دنيا قبول نه ڪندس. ڇاڪاڻ ته مون دنيا جا فتنو ۽
شر ڏٺو آهي ۽ هيئن به چيائين ته اي عزيزا سوچ ڪر ته جيڪڏهن ڪافر
طبيب توکي چوي ته اها دوا نه ڪا، تنهنجو نقصان آهي ته تون ان وقت دوا
کان رڪجي ويندين. سوا لک نبي الله تعاليٰ جي طرفان آيا. انهن سڀني
متفق ٿي چيو ته:

حب الدنيا رأس كل الخطيئة.

ترجمو: دنيا جي محبت هر برائي جي پاڙ آهي.
پرتون ان کان باز نه آئين.

جمله درياز و فروگن پائي راست

گر کفن هيچ نگراري رواست [۱۶]

ترجمو: سڀ مولا جي راهه ۾ ڏيئي، عاجزيءَ سان پير کڻ. جيڪڏهن
کفن لاءِ ڪجهه نه هجي ته به نڪ آهي.

بزرگن چيو آهي ته: دنيا سڪي جو اڌ آهي اڌ ڦارون ڪڍي ويو جيڪو
ان سان گڏ زمين ۾ ويو باقي اڌ سڄي مخلوق کي مليو آهي. ان مان جنهن
کي ٽڪرو مليو آهي، اهو ان تي مغرور ٿيو آهي پر اها بي خبري، ناداني ۽
انڌائي آهي، نعوذ بالله منها. فرد

دوست ازان گر سنه دارد مدام

تاز جائي خوش سير آيد تمام

ترجمو: جيڪو پاڻ کي دنيا کان هميشه بکيو رکندو اهو پنهنجي جان
کي ڍاول رکندو.

بزرگن چيو آهي ته جيڪڏهن درويش رات فاقو ۾ گذاري ته ان جي
روح جو معراج آهي، جيئن بزرگن چيو آهي ته
معراج الفقير ليله الفاقة.

ترجمو: فقير جو معراج فاقو واري رات آهي. فرد

فقر چيست از گمري ره کردندست

در دو عالم دست کotte کردندست

ترجمو: پنهنجن جهانن مان طمع جو هٿ سوڙهو ڪري غلط رستي کي
چڏڻ جو نالو فقيري آهي.

اهل بصيرت چون ٿا ته معرفت جي نشاني دنيا ڇڏڻ آهي. پوءِ جنهن
دنيا ڇڏي معلوم ٿيو ته ان کي معرفت حاصل آهي ۽ جنهن دنيا نه ڇڏي
معلوم ٿيو ته ان کي معرفت حاصل نه آهي. بيت:

آن هوائي ڪه پيش ازين ٻاشد
رسم عادت بود نه دين ٻاشد

ترجمو: اهي خواهشون جيڪي هن کان اڳ ۾ هيون انهن کي عادت يا رواج چئبو، دين ڪونه چئبو.

اي عزيز! ڄاڻ ته سڀني مومنن، ڪافرن، منافقن ۽ مخلصن جو هن ڳالهه تي اجماع ۽ اتفاق آهي ته دولت فتني ۽ آزمائش جو سرمايو آهي. فرعون، نمرود ۽ شداد دولت جي ڪري خدائيءَ جي دعويٰ ڪئي، بلعم باعور ۽ برصيصيا زاهد، دنيا جي ڪري هلاڪ ٿيا، آدم جي اولاد ۾ رڳو دنيا جي ڪري فساد آهي، سڀني انبيائن ۽ اوليائن دنيا کي ترڪ ڪري فقر اختيار ڪيو. مثنوي

گرچه چندانى سليمان کار داشت

کز زمين تا عرش گیر و دار داشت

ترجمو: جيتوڻيڪ حضرت سليمان ع ايترو وڏو ڪم ڪيو جو زمين کان آسمان تائين سندس حڪمراني هئي.

مسکننت را قدر چون بشناخت او

قوت از زنبيل بافي ساخت او

ترجمو: پر جڏهن هن مسڪينيءَ جو قدر سڃاتو ته پوءِ گودڙي سبب کي قوت جو وسيلو ٺاهيائين.

چون ٿا ته دنيا ٺهڻ کان هن وقت تائين، ان تي الله تعاليٰ رحمت واري نظر نه ڪئي آهي. دنيا پليت، بدبخت ۽ گڏھ جو ڍونڍ آهي، جنهن کي گهٽ قسم جي ماڻهن ۽ ڪتن اختيار ڪيو آهي. فرد

سگ چون مردار يافت جان شمر د

خر چو جو يافت زعفران شمر د

ترجمو: ڪٿي، مردار کي ساھ برابر سمجھيو ۽ گڏھ جون کي
زعفران مڃھيو.

اي عزيز! ڄاڻ تہ دنيا جي آرائش ۽ سينگار ڏيک ۽ نمائش گڏھ وانگر
آھي. دنيا جو ڪاڻڻ ۽ پاڻڻ خيال آھي. دنيا جون لذتون ۽ شھوتون احتلام
وانگر آھن. ان جي پٺيان لڳڻ ۾ سرگرداني ۽ هلاڪت آھي. بيت:

دنيا دون چون نهنڪي سرڪشيد
نيڪ و بد را تا بگردن درڪشيد

ترجمو: ڪميڻي دنيا واڳونءَ وانگر پاڻي مان مقو ٻاھر ڪڍيو. نيڪ ۽
بد ٻنهي کي ڪنڌ سوة و اندر چڪيائين.

جمله را تا حشر مو پيچيد دست
هيچ کس از مکر و دمار او نجست

ترجمو: قيامت تائين ان سڀني کي وڪڙ ۾ آڻي ڇڏيو. ڪوبه ان جي
مڪر ۽ فريب کان بچي نہ سگھيو.

خاک عالم جمع کن چون خاک بيز
بر سر دنيا و مردم خاک ريز

ترجمو: سڄي جهان جي مٽيءَ جو ڍڳ گڏ ڪري، دنيا وارن جي مٽي
تان اڇلاءَ.

زانگه گر یک لقمه نان باشد ترا
صد بلا از بعد آن باشد ترا

ترجمو: ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن توکي مانيءَ جو هڪ گراه ملندو تہ ان
جي پٺيان سوين مصيبتون بہ توکي پهچنديون.

اي عزيز! ڄاڻ تہ دنيا جا عيب ۽ مصيبتون گھڻيون آھن. جيڪڏهن

سڄي عمر اهي لکيا وڃن ته پورا ڪونه ٿيندا، پوءِ طالب کي گهرجي ته ضرورت مطابق دنيا تي قناعت ڪري، جيڪو تمام ضروري هجي ان تي بس ڪري ته جيئن دنيا جي هلاڪت ۽ فتنن کان چوٽڪارو لهي. مثنوي

هيچ کس را در جهان بحر و بر
از قناعت نيست ملڪي بيش تر

ترجمو: دنيا جي بر ۽ بحر (سمنڊ) ۾ ڪي اهڙا به آهن جن لاءِ قناعت کان وڌيڪ ٻي ڪا بادشاهي ڪانهي.

نفس قانع گر گدائي مي کند
در حقيقت بادشاهي مي کند

ترجمو: جيڪو نفس گدائي تي قناعت ڪري ٿو حقيقت ۾ اهو بادشاهي ڪري ٿو.

چون ترا ناني و خلقاني بود
هر سر موئي تو سلطاني بود

ترجمو: جڏهن تو وٽ ماني ۽ جو ٽڪر هجي ۽ پراڻي گودڙي هجي پوءِ سمجهه ته تنهنجي هر وار کي بادشاهي آهي.

چون ٿا ته ڪو درويش موت جي حالت ۾ سڪرات کي ويجهو پهُتو. ڪلهن واري گودڙيءَ کڻي اڇلايائين. [۱۷] يارن پُڇيو ته اهو ڇا ٿو ڪرين؟ جواب ڏنائين ته جيئن دنيا ۾ آيس ائين دنيا مان وڃڻ چاهيان ٿو.

چون ٿا ته حضرت آدم عليه السلام، مسجود ملائڪ (جنهن کي ملائڪن سجدو ڪيو) کي ست جنتون ۽ ملائڪ انعام ۾ مليا هئا. جڏهن فقير تي نظر پيس، تڏهن سڀ عزت، نعمت ۽ راحت ڪڍڪ جي هڪڙي داڻي تي وڪيائين. مثنوي

عمر روزي پنج شش مي بگذرد
خواه خوش خواه ناخوش مي بگذرد

ترجمو: هن عمر جا پنج چه ڏينهن لنگهي ويندا، خوشي توڙي غم ۾
آخر گذري ويندا.

چون چيز مي بگذرد عمري ڪه هست
چيست خبر باد از چنين عمري بدست

ترجمو: جڏهن لنگهڙ واري شيءِ گذري ويندي آهي، ڪهڙي خبر ته
عمر به هٿ مان ائين ئي هلي وڃي.

چون ٿا ته: هڪڙو عالم چار سو صندوقن علم جون ڄاڻندو هو، علم
۽ عبادت کانسواءِ ان کي ٻيو ڪو ڪم ڪونه هو، پر ان جي دل جي دنيا
محبت سان آلوده هئي. ان وقت جي پيغمبر کي وحي ٿيو ته فلاڻي کي چئو
ته تون چار سو صندوقن علم جون ڄاڻين ٿو ۽ رات ڏينهن انهن جو مطالعو
ڪرين، ٿو ۽ الله جي عبادت ۾ مشغول رهين ٿو ۽ پنهنجي دل جي دنيا کي
محبت کان پاڪ نٿو ڪرين، انهيءَ ڪري تنهنجي ڪابه ڳالهه قبول نه آهي.
ڇاڪاڻ ته جنهن دل ۾ دنيا جي محبت جاءِ وٺندي، اها خراب آهي ۽ خراب
گهر توکي به ڪونه وٺندو آهي، پوءِ الله تعاليٰ کي اها دل ڪيئن وٺندي؟
بزرگن چيو ته رسمي عبادت جي بجاءِ حقيقي عبادت ڪرڻ گهرجي. جڏهن
حضرت آدم عليه السلام دنيا ۾ آيو ته الله تعاليٰ فرمايو ته اي آدم! مون
تو کي پيدا ڪيو آهي ۽ هيءُ جهان عبادت خانو آهي هن ۾ منهنجي بندگي
۽ عبادت ڪر ته جيئن توکي ۽ تنهنجي اولاد کي ستن ڏينهن کانپوءِ واپس
بهشت ۾ گهرايان. پوءِ جڏهن آدم عليه السلام ۽ سندس فرزند عبادت ۾
مشغول ٿيا، تڏهن شيطان انهن تي رشڪ کاڌو ۽ چوڻ لڳو ته آئون
ملائڪن جو معلم ۽ استاد هئس ۽ آدم ع جي ڪري ان مرتبي کان رهجي
ويس ۽ آدم ع جي ڪري منهنجي ڪنڌ ۾ لعنت جو گت پيو. خراب، خوار ۽

ضايح ٿيس، اهو ساڳيو آدم آهي، جڏهن آدم ع ۽ سندس فرزند عبادت ۾ مشغول ٿيندا ته واپس بهشت ۾ ويندا پوءِ منهنجي دشمنيءَ مان انهن کي ڪونقسان ته ڪونه پهچندو، انهيءَ ڪري انهن کي ڏوڪو ڏيان ته جيئن بهشت واري نعمت ۽ باري تعاليٰ جي رضا کان رهجي وڃن ۽ مولا جي ملاقات واري دولت کان محجوب ۽ محروم ٿين. پوءِ شيطان آيو ۽ انهن جي دل ۾ وسوسو وڌائين ته جڏهن هتي توهان کي اولاد ٿيندو تڏهن توهان کي خوشحالي ۽ کاڌي جي فراخي ڪبي ۽ اولاد پاڻ ۾ راند روند ڪري ۽ انهن جي تدريج سان آراستگي ۽ سينگار ڪجي. اهي سڀ ڪم توکي ڪرڻا پوندا، ڇاڪاڻ ته تون انهن جو پيءُ آهين ۽ انهن جي سرفرازي جي لاءِ دنياوي عادتون ۽ رسمون اختيار ڪرڻ گهرجن. پوءِ آدم ع اهي رسمون ۽ طور طريقا اختيار ڪيا ۽ ڏينهن ڏينهن انهن ۾ زيادتي ڪيائين ۽ انهن ۾ مشغول ٿيو ۽ عبادت ۾ سستي ڪرڻ لڳو. ائين جهان ۾ [۱۸] فساد وڌي ويو پوءِ الله تعاليٰ، اصلي ڪم جي خبر ڏيڻ لاءِ دنيا ۾ انبيائن کي موڪليو، جن ماڻهن کي خبردار ڪيو ته الله تعاليٰ توهان کي چاچي لاءِ پيدا ڪيو آهي ۽ جهان ۾ ڇو موڪليو آهي. پوءِ ڪي آگاه ۽ خبردار ٿيا ۽ دنياوي عادن ۽ رسمن کان باز آيا ۽ اهي عالم، اولياءَ ۽ صالح ٿيا.

”مٿلهم ڪمئل الانبياء“.

انهن جي صفت ۽ تعريف آهي ۽ انهن خدا جي ڪلام ۽ انبيائن جي ڪلام ۾ غور ڪيو ۽ ڄاڻائون ته هاڻوڪي رسمون ۽ عادتون ڪنهن آسماني ڪتاب ۾ نه آهن، ۽ نه ڪنهن نبي ۽ ربي، عالم ۽ صالح جي ڪلام ۾ آهن ۽ اهي رسمون ۽ عادتون نه فرض آهن ۽ نه واجب ۽ نه سنت، نه مندوب ۽ مستحب آهن، دين ۽ شريعت کان ٻاهر آهن ۽ سڀني آسماني ڪتابن، انبيائن، اوليائن ۽ علمائن جي قول جي خلاف آهن، جڏهن اها خبر معلوم ٿي، پوءِ انهن مان مڪمل طور تي هٽ ڪڍڻ گهرجي ۽ بيزاري اختيار ڪرڻ گهرجي. اهي ماڻهو جانورن وانگر آهن، جن کي شيطان چيو آهي ته اهي رسمون ۽ عادتون توهان جا ابا ڏاڏا ڪندا آيا آهن جيڪي

توهان کان وڌيڪ عقل مند هئا، جيڪڏهن اهي رسمون ناپسنديده هجن ها ته اهي هرگز نه ڪن ها. اهي رسمون تمام بهتر آهن انهن کي نه ڇڏيو. پوءِ اهي شيطان جا تابعدار ٿيا شيطان کي مرشد بنائون ۽ پنهنجو اڳواڻ ڪيائون. نعوذ بالله منها. ۽ اهو هرگز نٿا سمجهن ته اسان جا ابا ڏاڏا ڌوڪي ۾ هئا ۽ هي شيطان آدم جي اولاد جو دشمن آهي. ان جي ڪابه ڳالهه ٻڌڻ نه گهرجي.

ان الشيطان لڪم عدو فاتخذوه عدوا. (۶:۳۵)

قرآن شريف جي صاف نص موجود آهي. بيت:

دنيا اهل آن چون تير بگريز

چون بگريزي بدرويشي بياميز

ترجمو: دنيا ان لائق آهي ته تون ان کان تير وانگر ڀڄ. جڏهن ائين پڇندين ته تون بدرويشي سکيندين.

علائقهاڻي دنيا قطع گردان

حزين دل باش دروي چون غريبان

ترجمو: دنيا جا سڀئي تعلق ٽوڙي ڇڏ، مسافر وانگر غمگين دل هج.

بغفلتهاڻي دنيا شد خلق مغرور

ڪه ياد مرگ را گم ز دل دور

ترجمو: دنيا جي غفلت جي ڪري ماڻهو مغرور ٿيا جو موت جي يادگيري پنهنجي دل مان گهٽائي ڇڏيائون.

زهي غفلت ڪه مارا ڪور ڪرده است

ڪه ياد مرگ از دل دور ڪرده است

ترجمو: وه غفلت جنهن اسان کي اندو ڪري ڇڏيو آهي ۽ موت جي

يادگيري پنهنجي دل تان مٽائي ڇڏي آهي.

ماڻهن جا ٻه قسم آهن: گهڻن الله تعاليٰ کان دنيا گهري آهي ۽ ٿورن کونه گهري آهي. جن دنيا گهري آهي، اهي هڪڙو ڪم ڪن ٿا، ته خوش ٿين ٿا. ۽ لذت حاصل ڪن ٿا، ۽ قيمتي عمر بيڪار ڪمن ۾ ضايع ۽ خراب ڪن ٿا. الله تعاليٰ جي ذات پاڪ ۽ آخرت جي خبر نٿا رکن. جن الله تعاليٰ کان دنيا کونه گهري آهي، انهن تي دنيا جا ڪم مشڪل آهن، جيڪڏهن هڪڙو ڪم ڪن ٿا ته عاجز پريشان ۽ هلاڪ ٿين ٿا جو پنهنجو هٿ ٻئي ڪم ۾ نٿا وجهن ۽ هميشه لاءِ توبه تائب ٿين ٿا.

اي عزيز! ڪابه شيءِ [۱۹] دنيا ۾ ڪمائيءَ کان پلي نه آهي. دنيا مان آخرت جو فائدو حاصل ڪجي، انهيءَ ڪري پيغمبر ﷺ فرمايو ته:

الدنيا مزرعه الاخره

ترجمو: دنيا آخرت جي پوک آهي.

باقي ٻي ڪا شيءِ دنيا ۾ نه آهي، اها هڪڙي حديث دنيا جي تعريف ۾ چيل آهي ٻيون سڀ حديثون دنيا جي خرابيءَ ۾ فرمايل آهن. مثنوي

در متاعِ دون دنيا دلِ مبند

توشه بهر راهِ آخر را بگير

ترجمو: ڪميڻي دنيا جي سامان سان دل نه لڳاءِ، آخرت جي سفر لاءِ سامان تيار ڪر.

زانکه مالِ دنيوي از هرچه هست

توشه آخر بود شيخِ کبير

ترجمو: ڇاڪاڻ ته دنيوي مال، جيڪي ڪجهه آهي، اهو آخرت جي وڏي ڏينهن لاءِ سامان آهي.

غير ان هرچه ضلالتِ تست هلاک،

هر خرابيِ تست از من پند بگير

ترجمو: ان کانسواء جيڪي ڪجهه آهي، اهو تنهنجي لاءِ هلاڪ آهي ۽ خرابي آهي اها منهنجي نصيحت قبول ڪري وٺ. جيڪي ماڻهو دنيا سان تعلق رکن ٿا، انهن جا به به قسم آهن، هڪڙا پاڻ دنيا جي ڪمن ۾ لڳي وڃن ٿا ٻيا وري پنهنجن غلامن ۽ ٻانهن جي ذريعي نفعو وٺن ٿا، ۽ ڪي دل جي رضا سان گذارو ڪن ٿا ۽ ڪي بي دل ٿي ڪن ٿا ۽ مالڪ جي پيرن ۾ وهن ٿا ۽ جيڪي مالڪ کي نٿا سڃاڻن اهي مالڪ جي مٿن کان وهن ٿا.

ڪتابن ۾ آيو آهي، ته جنهن وقت حضرت جبرئيل عليه السلام پيغمبر ﷺ تي وحي آندي ان وقت چيائين ته اي محمد ﷺ الله تعاليٰ توهان تي سلام موڪليا آهن ۽ سلامن کان پوءِ فرمايو آهي ته جيڪڏهن گهرين ته روءِ زمين جا جبل تولاءِ سون ڪري ڇڏيان ۽ جتي تون هجين اهي توسان گڏ هجن. جڏهن حضور ﷺ اها خبر ٻڌي، تڏهن فرمايائين ته دنيا بي بقا آهي، ۽ دنيا جو مال، مال نه آهي. اهو ڪهڙو شخص آهي، جيڪو دنيا ۾ لڳي وڃي ۽ اخروي دولت نه وٺي. دنيا جي مال گڏ ڪرڻ ۾ آخرت جي ڏکيائي آهي ۽ بي عقلن جو ڪم آهي ۽ آخرت جي نعمتن کان بي خبر ٿيڻ آهي. جبرئيل ع چيو ته يثبتڪ الله بالقول الثابت. ڪتابن ۾ آيو آهي ته حضرت عيسيٰ عليه السلام ڪنهن سٺل بزرگ وٽان لنگهيو، سٺل کي چيائين ته اٿي خدا کي ياد ڪر سٺل درويش چيو ته اي عيسيٰ مون کان ڇا گهرين ٿو، مون ته دنيا ۽ دنيا وارن کي ڇڏي ڏنو آهي. حضرت عيسيٰ چيو ته خوش ره، ۽ ڀلي سمه ڇاڪاڻ ته توهر عبادت جي پاڙ ۽ بنياد پڪڙيو آهي.

قال عليه السلام الفقراء جلساء الله تعاليٰ يوم القيامة.

يعني: حضور صلي الله عليه وسلم ارشاد فرمايو ته فقير قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ جا ساٿي هوندا.

حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته:

اكثر اهل الجنة الفقراء.

گهڻا جنتي فقير هوندا.

حضور صلي الله عليه وسلم ارشاد فرمايو ته منهنجي امت جا فقير
بين امتن جي فقيرن کان گهڻا بهشت ۾ ويندا ۽ پاڻ فرمايائون ته صبحاڻي
قيامت جي ڏينهن ملائڪ ايندا، نور جي براقن تي منهنجي امت جي فقيرن
کي سوار ڪري بهشت ۾ وٺي ويندا، ۽ هر هڪ سان گڏ ستر هزار ملائڪ
هوندا ۽ اهي: طرقتا طرقتا (پري پري چوندي) بهشت ۾ پهچائيندا.
جڏهن شاهوڪار، فقيرن جو اهو درجو ڏسندا، تڏهن آرزو ڪندا ته ڪاش
اسين دنيا ۾ فقير هجئون ها. حضور ص ارشاد فرمايو ته جنهن کي الله تعاليٰ
فقر ڏنو آهي ۽ اهو فقر تي راضي آهي، ته الله تعاليٰ ان کي دين ۽ دنيا جون
سڀ شيون ڏنيون آهن.

حضور ﷺ ارشاد [۲۰] فرمايو ته صبحاڻي قيامت جي ڏينهن
شاهوڪار، فقيرن جا محتاج هوندا ۽ حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته فقير،
شاهوڪارن کان پنج سو سال اڳ بهشت ۾ ويندا ۽ حضور ﷺ ارشاد فرمايو
ته حضرت سليمان عليه السلام ۽ حضرت يوسف عليه السلام بين انبيائن
عليهم السلام کان چاليهه سال پوءِ بهشت ۾ ويندا، ۽ امير عثمان ۽
عبدالرحمن بن عوف رضي الله عنهما بين اصحابن کان چاليهه سال پوءِ
بهشت ۾ ويندا، ان ان دير جو سبب هنن جي غنا ۽ شاهوڪاري آهي. ۽
حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته صبحاڻي قيامت جي ڏينهن شاهوڪارن کان
پڇيو ويندو ته پئسا ڪٿان گڏ ڪيا اٿو، ۽ فقيرن کان پڇيو ويندو ته توهان
وقت ڪيئن گذاريو؟ حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته فقير مومن صالح جي عزت
خدا وٽ ستن آسمانن ۽ زمينن ۽ ملائڪن، بر ۽ بحر، جبل ۽ جيڪي انهن
۾ آهي انهن کان مٿي آهي، الله تعاليٰ عيالدار فقير کي چاهيندو آهي ۽ ان
تي پنهنجي رحمت جي نظر ڪندو آهي، ۽ حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته:

الفقير صابرا عند الله تعاليٰ اجرا كثيرا بغير حساب.

صبر واري فقير جو الله وٽ وڏو اجر آهي.

۽ حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته:

الفقير سيني في الدنيا و زين في الآخرة.

يعني فقر هن دنيا ۾ ڪارنهن آهي پر آخرت جو سينگار آهي.

۽ حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته:

افضل الفقراء على الاغنياء: فضلى على جميع خلق الله.

فقيرن جي فضيلت شاهوڪارن تي ائين آهي جيئن منهنجي فضيلت سڄي مخلوق تي آهي.

حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته توهان کي بهشت جي بادشاهن جي خبر ٻڌايان. صحابن چيو ته هائو، اي الله جا رسول! پاڻ فرمايائون ته فقير بهشت جا بادشاه آهن. جن کي شاهوڪار پنهنجيون نياڻيون شاديءَ لاءِ نڪاڙين ۽ جنگ ۽ کاڌي وقت انهن کان پنهنجا دروازا بند ڪن ٿا، جيڪڏهن فقير انهن سان ڳالهائين ته منهن ڦيرائين ٿا، جيڪڏهن بيمار ٿين، ته بيمار پرستي نه ڪن، ۽ جيڪڏهن فقير مريو وڃي ته انهن جا ڪانڌي نه ٿين. صحابين چيو: سچ چيو تو اي الله جا رسول صلي الله عليه وسلم. حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته فقيرن کي ڇتارت جي نگاه سان نه ڏسو، جو الله تعاليٰ بهشت ۾ انهن جي سونهن کي وڌائيندو، ۽ حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته فقيرن جي دوستي بهشت جي ڪنجي آهي ۽ حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته: اي بلال رضي الله عنه ڪوشش ڪر ته جيئن هن دنيا ۾ فقير هجين، ڇاڪاڻ ته منهنجي امت مان بهترين فقير آهن. ۽ حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته:

الفقر فخري وبه افتخر.

يعني مسڪيني منهنجو فخر آهي ۽ آئون ان تي فخر ڪريان ٿو.

۽ حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته:

اللهم احببني مسكينا و امتنى مسكينا واحشرنى فى زمرة المساكين.

اي الله مون کي مسڪين ڪري جيار، ۽ مسڪين ڪري مار، ۽ قيامت ۾

مون کي مسکينن سان گڏ اٿار. بيت:

نظر کن در ره فقر اي برادر

شنو از من بحقيقت او سراسر

ترجمو: اي پاء! فقيرن تي نظر ڪر ان ڳالهه جي حقيقت مون کان سراسر ٻڌ.

نبي الفقر فخري را که فرمود

که فرق رتبه او بر فلک بود

ترجمو: حضور صه فقيريءَ کي فخر چئي انهيءَ جو مرتبو آسمان تي پهچائي ڇڏيو.

کسي ار رتبه فضلش چه داند

کجا اين عقل ناقص من بداند

ترجمو: انهن فقيرن جي مرتبي کي ڪير ڄاڻي، منهنجو ناقص عقل ان ڳالهه کي نٿو ڄاڻي سگهي.

که فضل فقر بس عالي مقام است

بداند سر او آن کو تمام است

ترجمو: بس فقيري جو مرتبو تمام بلند آهي، ان راز کي، اهو ڄاڻي ٿو جيڪو پاڻ ڪامل آهي.

اگر بوئ ازان آيد بآدم

شود او بي نیاز از هر دوعالم

ترجمو: جيڪڏهن انسان کي فقيريءَ جي بوءَ اچي وڃي ته ٻنهي جھانن کان بي رزئي وڃي.

فقير از ظاهرش حالش گدا هست

بمعني بنگري او بادشاه است

ترجمو: ظاهر ۾ فقير جي حالت پنڻ واري آهي پر باطني معني ۾
ڏسين ته بادشاه آهي.

ڪسي ڪو اختيار آڻي ٿو

شود از دوستان اين و آنڪس

ترجمو: جيڪو انهن جي سنگت ۾ ايندو ته پوءِ اهي سندس دوست هوندا.

بکن تو دوستي با اين فقيران

بدان از جان که بارحمت قربان [۲۱]

ترجمو: تون انهن فقيرن سان دوستي ڪرڻ جاڻ ته اهي خدا جي
رحمت کي ويجهڻ آهن.

طلب کن تو رضائي اين فقيران

رضائي حق رضا خواند بر ايشان

ترجمو: انهن فقيرن جي رضا طلب ڪر الله جي رضا انهن ۾ ڳولھ.

مبين بدسوئي ايشان را اين است

که قهر ناصائي حق در اين است

ترجمو: انهن کي خراب نظرن سان نه ڏس، ڇاڪاڻ ته انهن کي گھٽ
نظرن سان ڏسڻ ۾ خدا جو قهر آهي.

ڪتابن ۾ آيو آهي ته جڏهن ان دور جا شاهوڪار حضور صه جي

خدمت ۾ آيا ۽ چيائون ته اي الله جا رسول صه! هي فقير جيڪي توهان جي

خدمت ۾ اچن ٿا، انهن جي سڀني مان اسان کي بدبوءِ اچي ٿي، انهن ۽

اسان جي لاءِ تائيمر جدا رک، ته سڀڪو پنهنجي وقت تي اچي، حضور ﷺ اها ڳالهه ٻڌي مصلحت خاطر ائين ڪيو ته جيئن امير به اچن. فقيرن جي دل تتي پيئي ۽ مسجد جي ڪنڊ ۾ ويهي رهيا، ۽ مولا جي يادگيريءَ کي لڳي ويا ۽ ان سان دل لڳائڻ ۾ مشغول ٿي ويا. خدا تعاليٰ جو وحي آيو، جنهن ۾ حضور ﷺ کي فرمايو ويو ته:

واصبر نفسك مع الذين يدعون ربهم بالغداوة والعشى يريدون وجهه، ولا تعد عيناك عنهم، تريد زينة الحياة الدنيا، ولا تطع من اغفلنا قلبه عن ذكرنا واتبع هواه وكان امره فرطاً. (۲۸ : ۱۸)

ترجمو: ۽ پاڻ کي انهن سان گڏ روڪي رک، جيڪي پنهنجي پاليندڙ کي صبح ۽ شام سڏين ٿا، سندس رضا مندي گهرن ٿا، تنهنجيون اڪيون انهن کان نه ڦرن، گهرين ٿو رونق دنيا جي زندگيءَ جي، ۽ ان جو چيو نه مڃ، جنهن جي دل کي اسان پنهنجي ياد کان غافل ڪيو، ۽ اهو پنهنجي خواهش جي پٺيان لڳو ۽ سندس ڪم حد کان لنگهيل آهي.

منهنجي دوستي انهن جي دوستيءَ ۾ آهي ۽ منهنجي رضا انهن جي رضا ۾ آهي ۽ انهن جي دوستي منهنجي دوستي آهي. انهن جو دشمن منهنجو دشمن آهي. جيڪو انهن سان دوستي رکندو اهو پنهنجو دوست آهي ۽ جيڪو انهن سان دشمني رکندو اهو منهنجو دشمن آهي. اهي منهنجو پردو آهن ۽ آئون انهن جو پردو آهيان ۽ اسان جي درٻار ۾ فقر کان بهتر ڪا شيءِ نه آهي. جيڪو منهنجي فقيرن کي دوست رکي ٿو، آئون ان کي دوست رکان ٿو.

هر که در سر محبت بنده شد

تا ابد هر محرم و هر زنده شد

ترجمو: جيڪو محبت جي راز جو ٻانهون ٿيو، اهو هميشه جي راز جو

محرم ٿيو. [۲۲]

هرڪو او از دار دنيا پاڪ شد
نور مطلق گشت گرچ خاک شد

ترجمو: جيڪو دنيا ۾ آيو ۽ پاڪ ٿيو اهو نور مطلق ٿيو، جيتوڻيڪ مٽي ٿيو هجي.

اي عزيز! ڄاڻ ته فقر اختيار ڪرڻ ڪاملن جو ڪم آهي، ناقصن کي فقر اختيار ڪرڻ جي طاقت نه آهي. ڇاڪاڻ ته فقر شينهن ۽ هاڻيءَ وانگر آهي. شينهن ۽ هاڻيءَ کي جهلڻ آسان ڪم نه آهي، پر جنهن کي خدا گهري ۽ طاقت بخشي، جنهن سان انهيءَ کي جهلي. الله جي دوستن کان سواءِ ٻيو فقر اختيار نه ڪندو، دنيا ۽ آخرت ۾ فقر کان بهتر ڪا شيءِ نه آهي. انبياءَ ۽ اوليائن ۽ خدا جي خاص ٻانهن به فقر وارو رستو اختيار ڪيو ۽ خدا جو قرب ۽ عرفان حاصل ڪيو. ڪمزور، ضعيف، مسافر، يتيم ۽ محتاج به فقر وارا آهن. انهيءَ ڪري فقر جو لفظ، سڀني لاءِ جامع آهي. جيڪو ادنيٰ ۽ اعليٰ سڀني مرتبن تي استعمال ٿئي ٿو. باهه جا ساڙيل ۽ فاقو جا ماريل به خدا کي ويجهو آهن، انهن ۽ خدا تعاليٰ جي وچ ۾ حجاب جو پردو نه آهي، انهن جي باري ۾ الله تعاليٰ پاڻ. غيبي خبر ڏني آهي. هاتف فرمايو ته:

يا غوث الاعظم اذا رايت المحترق بنار الفقر والمنكسرة الفاقته
فتقرب اليه لانه لاحجاب بيني وبينه.

الله تعاليٰ فرمايو ته اي غوث اعظم جنهن وقت تون فقر جي باهه جو ساڙيل ۽ فاقو جو ماريل ڏسين، ته ان کي ويجهو ٿي، ڇاڪاڻ ته منهنجي ۽ ان جي وچ ۾ ڪو پردو نه آهي.

ثم سئلت (يارب) هل لك اكل وشرب قال اكل الفقير اكلي وشرب الفقير شربي.

پوءِ مون سوال ڪيو ته اي پروردگار! تنهنجو ڪاڻ ۽ پيئڻ ڇا آهي.
جواب ۾ فرمايائين، ته فقير کي ڪاڻ ۽ مون کي ڪاڻ آهي ۽ فقير

کي پيارڻ مون کي پيارڻ آهي. وري الله تعاليٰ فرمايو ته:

يا غوث الاعظم قل لاصحابک واحبابک من اراد منکم صحبتي فعليه اختيار الفقر ثم فقر الفقر فاذا تم الفقر فلا هم الا انا.

الله تعاليٰ فرمايو ته اي غوث اعظم پنهنجي يارن ۽ دوستن کي چئو، ته جيڪو توهان مان خدا سان صحبت جو ارادو ڪري ٿو، ان کي چئو ته فقر اختيار ڪري ۽ فقر الفقر جي ڪوشش ڪري. پوءِ جڏهن فقر کي پورو ڪندو، پوءِ اهو نه هوندو پر آئون هوندس.

وري الله تعاليٰ فرمايو ته:

يا غوث الاعظم ليس الفقر عندي من ليس له شيء بل الفقير الذي له امر في كل شيء اذا قال لشيء كن فيكون.

الله تعاليٰ فرمايو ته اي غوث اعظم مون وٽ اهو فقير نه آهي، جنهن وٽ ڪا شيءِ نه هجي، پر فقير اهو آهي جنهن جو هر شيءِ ۾ امر هجي، يعني جو شيءِ کي چوي ته ٿي، ته ٿي پوي. ان ڳالهه جو راز هي آهي ته جڏهن فقر ڪمال درجي کي پهتو، تڏهن بشریت جي صفتن کان لنگهي ويو ۽ الوهيت جي صفتن سان موصوف ٿيو، پوءِ هر شيءِ ۾ ان جو تصرف ٿئي ٿو. تخلقوا باخلاق الله.

انهن جي صفت آهي. حقيقت ۾ اهو مرتبو فقر جي ڪري انهن کي مليو آهي. [۲۳]

فقر جا چند مرتبا آهن. هڪڙو فقر دوامي (هميشگي وارو)، ان کي فقر الفقر چوندا آهن. ۽ ٻين جا استعداد جي تفاوت سان گهٽ وڌ درجا آهن. اي عزيز! شيخي ۽ پيري رندي جي سوين بابن ۾ هڪ نسبت آهي ۽ رندي ان کي چئبو آهي، جيڪا هڪ شيءِ ۾ بند نه هجي. رندي سڀني مقامن ۽ مرتبن کان گذري، الله تعاليٰ تائين پهچندي آهي. انهن جو سير اهڙي طرح ابدالاباد، دائر المدام ۽ هميشه هوندو آهي ۽ هڪ جاءِ تي

ڪونه ٻيهندو آهي، پر اهو رندي مرتبو، فقر جي مذهب ۾ الله تعاليٰ سان وڏو شرڪ آهي.

ڪتابن ۾ آيو آهي ته بايزيد بسطامي جي دور ۾ هڪڙو ولايت جو صاحب رهندو هو، جنهن جا گهڻا نوڪر ۽ خادم هئا، ان بزرگ جي خادمن مان هڪڙو سير تي ويو ۽ آس پاس ۾ تماشو وڃي ڪيائين. اتفاق سان بايزيد بسطامي به ان شهر ۾ ويو ۽ تماشي واري سان ملاقات ٿيس. شيخ ان کان پڇيو ته تون ڪهڙي درويش جي خادمن مان آهين؟ چيائين ته فلاڻي شيخ جي خادمن مان آهيان، بايزيد فرمايو ته ان درويش جا مناقب بيان ڪر. چيائين ته ان بزرگ جو عقيدو هن طرح آهي، ته جيڪڏهن الله تعاليٰ زمين کي تامين ڪري ۽ آسمان مان مينهن جو ٿڌو به نه وسائي، ۽ مشرق کان مغرب تائين سڀ مخلوق ان جو عيال هجي، ان بزرگ جي دل ۾ ذرو به لوڏو نه ايندو، بايزيد جواب ڏنو ته جيڪڏهن آئون پڪي هجان ها ته ان شرڪ جي شهر تان هرگز نه اڏامان ها، جڏهن خادم اها ڳالهه ٻڌي، تڏهن پنهنجي مُرشد ڏانهن ويو ۽ ان سان حقيقت بيان ڪيائين. جڏهن درويش اها ڳالهه ٻڌي تڏهن شڪسته دل ٿيو ۽ ڏاڍو رنو ۽ پنهنجي خادم کي چيائين ته وري شيخ جي خدمت ۾ وڃ ۽ ان کان معلوم ڪر ته ڪهڙي طريقي سان مُشرڪ پاڻ کي مسلمان ڪري. پوءِ خادم بايزيد جي خدمت ۾ آيو ۽ پڇيائين ته اي سلطان العارفين! اهو مُشرڪ ڪهڙي طريقي سان پاڻ مسلمان ٿئي؟ بايزيد ڪاغذ جو ٽڪرو هٿ ۾ کنيو ۽ ان تي لکيائين ته بايزيد اهڙو نه آهي (جيڪو توکي مسلمان ڪري) تون رندي جي جاءِ تي آهين. فقر جي مذهب ۾ رندي شرڪ اعظم يا وڏو شرڪ آهي ۽ فقر خالص ايمان آهي جنهن ۾ خفي شرڪ به نه آهي. حقيقي ايمان فقر جي مرتبي ۾ آهي ۽ حقيقي ۽ معنوي مسلمان فقير هوندو آهي، عرفان ۽ بصيرت وارن بزرگن فقر جي باب ۾ گهڻيون ڳالهيون چيون آهن، پر ان جي حقيقت سمجهڻ کان گهڻا جاهل آهن. ڪن چيو ته مظاهر ذاتِ باري تعاليٰ جي اعتبار سان وصفون آهن، جيڪي ڪجهه هن

جهان يا هنَ جهان ۾ ظاهر ٿيو آهي، اهو سڀ ذات عالي جي وصفن مان آهي. اهو اهو پنهنجي مرتبي ۾ هر هڪ جو علم آهي. جيئن نبوت، ولايت، مومنيٽ ۽ كافریت ۽ پير جي ذات حق جو مظهر آهي. انهن جي علم کي فقر چوندا آهن ۽ ڪي چون ٿا ته فقر هڪ مرتبو آهي جنهن ۾ نه كشف آهي نه يقين. نه معرفت ۽ نه دين آهي. مطلب ته فنا ۽ عدم جو نالو فقر آهي. غير الله کي ڇڏي سڀ مرادون الله سان ڳنڍڻ فقر آهي. گهڻا اولياءُ الله هن ڳالهه تي متفق آهن ته فقر جي حقيقت بيان ۽ نشان واري نه آهي. [۲۴] حضور صلي الله عليه وسلم کان سواءِ ڪو ان جي حقيقت نٿو ڄاڻي ۽ هن امت جا فقير حضور ﷺ جي پيروي ۽ تابعداري جي ڪري، فقر کي رسيا آهن. حديث قدسي ۾ آهي ته قال الله تعاليٰ:

الفقر سرى لا يطلع عليه ملك مقرب ولا نبي مرسل الا عبد محمد ﷺ.
الله تعاليٰ فرمايو ته فقير منهنجو راز آهي جنهن تي نه ڪو مقرب ملائڪ ۽ نه ڪو رسول نبي واقف ٿي سگهي ٿو، پر منهنجو ٻانهون محمد ﷺ (واقف ٿي سگهي ٿو).

حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته:

وقال عليه الصلوة والسلام من اراد ان يجلس مع الله فليجلس مع الفقراء.

حضور ﷺ فرمايو ته جيڪو الله سان مجلس ڪرڻ جو ارادو ڪري ٿو، ان کي فقيرن سان مجلس ڪرڻ گهرجي. بيت:

صحبت فقراء آن صحبت خدا است

هر که زان انکار آرد بد جزا است

ترجمو: فقيرن جي صحبت، خدا جي صحبت آهي، جيڪو ان جو انڪاري آهي ان لاءِ خراب سزا آهي، واللہ اعلم!
فقيرن جي تعريف ۾ سنڌي بيت:

فقر فاقو جن، 'فقرالفقر' جن ٿئو
 تن کي نه رهيو کيترو وچان وچ وئو
 "فلاهر الا انا" ڏسي حال اهو
 پسو ان ڪهو سدا حضور حق سين

باب چوٿون

شريعت ۽ حقيقت، طريقت ۽ معرفت جي بيان ۾

اي عزيز! ڄاڻ ته ماڻهو ڇا به اصول آهن هڪ بدن، ٻيو دل، بدن دين اسلام جو ظاهري رستو آهي، جنهن کي شريعت چون ٿا. ان جي مسافت علم ۾ مشغول رهڻ سان طئي ڪري سگهجي ٿي ۽ دل عرفان ۽ خدا تعاليٰ جي قرب جو ذريعو آهي، جنهن کي طريقت چون ٿا جنهن جو سلوڪ خدا تعاليٰ جي ذڪر ۾ مشغول رهڻ سان طئي ڪري سگهجي ٿو. انهن ٻنهي رستن تي هلي سالڪ کي جيڪي حقيقتون ۽ باري تعاليٰ جا اسرار معلوم ٿين ٿا ان جو نالو حقيقت آهي، جنهن جي تحصيل انهن ٻنهي جي علمن سان ٿيندي آهي ۽ علم تي عمل هي آهي ته شريعت جي حدن ۽ احڪام الاهي تي ڪار بند ٿئي.

قال الله تعاليٰ فاستقر كما أمرت. (۱۱۲: ۱۱)

الله تعاليٰ پنهنجي حبيب کي فرمايو ته جنهن ڪم جو توکي حڪم ڏنو وڃي ان تي ثابت ٿي بيھ،

ان تي عمل جو مطلب هي آهي ته غير خدا کي ڇڏي ڏي، نه ڪنهن ۾ اميد رک ۽ نه ڪنهن کان ڊپ ڪر، نه ڪنهن کي نفعو ڏيندڙ ۽ نه ڪنهن کي نقصان ڏيندڙ سمجهه:

قل الله ثم ذرهم. (۹۱: ۶)

ان ڳالهه تي شاهد آهي يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته ڇڻو خدا ۽ ٻين کان بس ڪريو هر وقت ۽ هر حال ۾.

جڏهن سالڪ ذات باري تعاليٰ جي معين سلوڪ کانپوءِ ان کي سڃاڻي ٿو، جنهن کي معرفت چون ٿا ان سان اخلاص حاصل ٿيندو آهي ۽ اخلاص جو مغز هي آهي ته ڪوبه مقصد ۽ مطلب يا عيوض ۽ غرض

پنهنجي ڪم ۾، الله کان سواءِ نه هجي ۽ هر ڪم خدا لاءِ خالص هجي. پر ترتيب سان ڪم ڪري، جيئن پهريان شريعت تي ڪار بند ٿئي، پوءِ طريقت پوءِ حقيقت، ان کانپوءِ معرفت آهي. شريعت تي عمل جو مطلب هي آهي ته حق جي طالب کي گهرجي ته منع ڪيل شين کان پاسو ڪري ۽ حڪم ڪيل شين تي عمل ڪري. شريعت ۾ منع ڪيل شيون هي آهن: جيئن ڪفر ۽ شرڪ، نشو ۽ مسلمان کي ناحق مارڻ، شراب پيئڻ ۽ زنا ڪرڻ ۽ مسلمانن جو ناحق مال کائڻ ۽ ڪوڙي شاهدي ڏيڻ ۽ تهڪ ڏيئي ڪنهن تان کلڻ، ريشم ۽ سون سان مڙهيل ڪپڙا پائڻ ۽ وڏا جُبا پائي هلڻ ۽ بدعت اختيار ڪرڻ. ڇاڪاڻ ته بدعت، سنت ۽ دين کي ڪٽيندڙ آهي. ساز سرود، دهل ۽ باجا ۽ ڏنڊ ٻڌڻ، ۽ گهنڊن [۲۵] کي سَنو سمجهڻ ۽ ان جهڙا ٻيا سڀئي ڪم اتفاق سان حرام آهن. جيئن حديث شريف ۾ آيو آهي ته:

قال علي السلام اسماع الملاهي معصيه والجلوس فيه فسق والتلذذ به كفر.

ترجمو: ساز ٻڌڻ گناهه آهي، ۽ ٻڌڻ جي نيت سان اتي ويهڻ فسق آهي ۽ ان مان لذت وٺڻ ڪفر آهي.

طالب کي گهرجي ته شريعت جي منع ڪيل سڀني شين کان پرهيز ڪري ۽ پنهنجي ستن ئي عضون تي غير مشروع کان نگاهه رکي، جيئن اکين سان ڏسڻ، ڪنن سان ٻڌڻ، زبان سان ڳالهائڻ، هٿن سان ڪا شيءِ جهلڻ، پيٽ جو کاڌ وڪائڻ، فرج جو زنا ۽ لواطت کان بچڻ ۽ پيرن جو وڃڻ. انهن ستن ئي عضون کي غير مشروع ڪمن کان بچائي ۽ شريعت جا امر ڪلي آهن. جيئن ايمان ۽ عمل، توبه ۽ ادب، نماز ۽ روزو، زڪوات ۽ حج ۽ عمر پڙهڻ ۽ حلال جي طلب ڪرڻ، فرض، واجب، سنتون، مندوب ۽ مستحب بجا آڻڻ ۽ طهارت ۽ پاڪائي ۽ ان وانگر ٻيا اهي ڪم چپڪي مون بيان ڪيا آهن، اهي شريعت جا عمل آهن.

طريقت جا عمل هي آهن، جيئن منهيات کان پرهيز ڪرڻ ۽ امرن جو

پورو ڪرڻ ۽ طريقت جي نهي هي آهي، دنيا جي محبت، مال جي محبت، مرتبي جي محبت، لذتن جي محبت، شهوتن جي محبت، بخل، جھل، غفلت، ڊگهيون اميدون، دل کي خوش ڪرڻ، حرص ۽ حسد، نفرت ۽ وڏائي، تڪبر ۽ طمع، مخلوق جو ڊپ، سٺو ڪاڻڻ ۽ پاڻڻ، ڪاوڙ ۽ فخر ڪرڻ، دنيا ڏانهن لاڙو ۽ ريا ڪرڻ، منافقت ۽ حڪومت جو شوق ڪرڻ ۽ بادشاهن جي صحبت اختيار ڪرڻ، پاڻ ۾ سٺو گمان رکڻ ٻين جي حق ۾ برو گمان رکڻ، پنهنجا عيب نه ڏسڻ، دشمني رکڻ ۽ چڱي هٿڻ ۽ ان جهڙا ٻيا ڪم آهن. طريقت جا امر هي آهن، جيئن سخاوت ۽ شفقت، نوڙت ۽ اخلاص، زهد ۽ تقويٰ، خوف ۽ اميد، ننڍو ڪرڻ، اميدن جو خير ڪرڻ، توڪل ۽ قناعت ڪرڻ، قرباني ڪرڻ تسليم ڪرڻ، ۽ ايتار ڪرڻ، برداشت ڪرڻ، دنيا کي ڇڏڻ، پنهنجو محاسبو ڪرڻ ۽ مجاهدو ڪرڻ. عبادت ۽ رياضت ڪرڻ، دين جو غم ڪاڻڻ، ڪامل يقين ڪرڻ، دل ۾ خدا جي محبت ۽ شوق رکڻ، گهٽ ڳالهائڻ، گهٽ سمهڻ، مخلوق سان گهٽ ڪچهري ڪرڻ، نفس جي مخالفت ڪرڻ، دل جي خواهش جي نفي ڪرڻ، خلوت اختيار ڪرڻ، پنهنجي پير سان دل جو رابطو ڳنڍڻ، گهڻو وقت وضوءَ ۾ هجڻ، روزا رکڻ ۽ تلاوت ڪرڻ، ذکر فڪر ۽ مراقبي ۾ مشغول ٿيڻ، گهڻي نماز پڙهڻ، رات جو جاڳڻ ۽ ان جهڙا ٻيا ڪم آهن.

حقيقت جا عمل هي آهن، جيئن منع ڪيل شين کان بچڻ ۽ امر ڪيل شين جي فرمانبرداري ڪرڻ ۽ نهي جي حقيقت هي آهي، جيئن نفعو ۽ نقصان غير خدا کان سمجهڻ، ڪا شيءِ ملي ته خوش ۽ نه ملي ته غم وارو ٿيڻ ۽ جيڪا شيءِ خدا جي شغل ۽ خيال ۾ مانع هجي ان کي دل ۾ جاءِ ڏيڻ ۽ ان جهڙا ٻيا ڪم. ۽ امر جي حقيقت هي آهي ته جيئن جيڪي ڏسي خدا کان ڏسي جيڪي ڄاڻي خدا کان ڄاڻي جيڪا نيڪي ۽ بدئي، نفعو ۽ نقصان خدا کان سمجهي. [۲۶] حقيقي فاعل سڄي جهان ۾ هڪ الله کي ڄاڻي.

ماشاء الله کان ومانر يشاء لمریکن،

واري قول کي عمل ڪري ڏيکاري ۽ معرفت جا عمل هي آهن، جيئن منع ڪيل ڪمن کان پري ٿئي ۽ حڪم ڪيل ڪم ڪري، ۽ معرفت هي آهي ته ان جي ڪم ۾ ساھ ڪڍي ۽ قضا جي تير ۾ سميت ٿئي ۽ معرفت جو امر هي آهي جيئن ”چون وچرا“ کي ڇڏڻ ان جي رستي کي قبول ڪرڻ ۽ ان جي رضا ۾ راضي ٿيڻ آهي، بيت:

خواه بکش خواه بزن خواه بدار

يک وئي شدم مرا با تو کار

ترجمو: چاهي ڪهين يا مارين، يا قاهيءَ تي چاڙهين، هڪ ڳالهه وارو آهيان، منهنجو توسان ڪم آهي.

با رد قبول مرا ڪاري نيست

مابنده بهر دوحال مشغول بدار

ترجمو: منهنجو رد يا قبول سان ڪم نه آهي، آئون ٻنهي حالتن ۾ تنهنجو پاڻهو آهيان مون کي مشغول رک.

معرفت تسليم جو مقام آهي، ۽ تسليم جي حق ۾ ڪوبه اختيار نه جڳائي، ان مقام ۾ رد ۽ قبول مدح ۽ ذم برابر آهي. ان مقام وارا نه ڪنهن کي ڏکوئيندا آهن ۽ نه ڏک وارا ٿيندا آهن. اهي فنا هوندا آهن، ۽ فنا جي صفت رکندا آهن، ۽ فاني ۾ ڪو تغير ۽ تبديلي ڪونه هوندي آهي. الفاني لايرد ۾ ان ڏانهن اشارو آهي. اي عزيز! ڇاڻ ته فقير اهل الله جي جماعت جي ڪتابن جو سالن تائين مطالعو ڪيو آهي ۽ انهن ۾ تدبر ۽ تامل گهڻو ڪيو آهي، ۽ گهڻي جدوجهد ڪئي آهي ۽ انهن جي ڳالهين کي گهڻي مدت تائين سنجيده عقل ۽ علم جي ترازو ۽ ساهميءَ ۾ توريو اٿم ۽ انهن ۾ ظاهر ۽ باطن تي نظر ڪئي اٿم، پر مون کي ان ۾ ڪابه ڪوتاهي نظر نه آئي. اهو هن لاءِ ڪيم ته جيئن انهن جي ڳالهه جو حاصل ڪلام

معلوم ٿئي ۽ مقصد سمجھجي، پوءِ پنهنجو سڄو عقل فڪر ۽ علم تميز قياسي، قرآن ۽ حديث انبيائن ۽ اوليائن جي ڪلام، علماء ۽ مجتهدين، صالحن، فاضلن ۽ بليغن جي ڪلام مان به اها ڳالهه سمجھ ۾ آئي ۽ واضح نموني سان روشن ٿي ته سڀني ظاهري ۽ باطني ڪمن جو مدار شريعت تي آهي. ڇاڪاڻ ته شريعت اصل آهي، طريقت حقيقت ۽ معرفت ان جو فرع آهن، يا شريعت ڪل آهي ۽ هي انهيءَ جو جز آهن، جيڪو شريعت کان سواءِ طريقت يا حقيقت ۽ معرفت جي دعويٰ ڪري، اهو زنديق آهي ۽ اسلام جو دشمن آهي ۽ جيڪو انهن کي هڪ ٻئي کان جدا شمار ڪري، اهر حقيقت کان بي خبر آهي. نظر:

شريعت را مقدم دار اڪنون
طريقت از شريعت نيست بيرون

ترجمو: هاڻي شريعت کي اڳ ۾ رک، طريقت شريعت کان ٻاهر نه آهي.

کسی کو در شريعت راسخ آيد
طريقت بروی خود کشايد

ترجمو: جيڪو شريعت تي مضبوط ٿيو طريقت ان جي پاڻهي ڪلندي، جيڪڏهن بلند مقام تي پهچي وڃي يا ملڪ ۽ ملڪوت جاجهان ان تي ڪلن يا طريقت، حقيقت ۽ معرفت جي علم سان آراسته ٿئي، ان کي گهرجي ته پاڻ شريعت جي ظاهر تي جدوجهد ڪري ته جيئن ان جو باطن راسخ ۽ مضبوط ٿئي، ۽ سڌو رستو لهي. شريعت جي حدن ۽ احڪامن جي رعايت ڪري ۽ شريعت کان وار برابر نه هتي. شريعت جو مقصد ۽ مڪلف ٿئي ۽ سڌي رستي کان ٻاهر نه وڃي ۽ غلط رستو نه وٺي، اباحت، حلال ۽ اتحاد وارن بحثن ۾ نه پوي. ضلالت ۽ گمراهي ۾ هلاڪ نه ٿئي ۽ پاڻ جي دين جو سرمايو برباد نه ڪري. سڀني اصحاب سڳورن، ڪامل اوليائن، عالمن، مجتهدن ۽ صالحن [۲۷] کي شريعت تي مستقيم ڄاڻي ۽ فتويٰ صحيح علماء جي ڳالهه تي ڏي، جيئن ڪنهن بزرگ فرمايو آهي ته: نظر

هر ڪه در راه محمد ره نيافت
تا بد گروي ازين درگه نيافت

ترجمو: جنهن محمد ﷺ جي شريعت جو رستو نه لڌو سمجهو ته ان
سڄي زندگي اها درگاه نه ڏٺي.

دولت دنيا و دين درگاه اوست
انبيا را قبله خلوت گاه اوست

ترجمو: ان جي درگاه دين ۽ دنيا جي دولت آهي، انبيائن جو قبلو ان
جي خلوت گاه آهي.

دولت دنيا و دين آنجا طلب
مرجع اهل يقين آنجا طلب

ترجمو: دين ۽ دنيا جي دولت اتي طلب ڪري، يقين وارن جي مرجع
اتي طلب ڪري.

هر ڪه چوڻ خاڪ نيست برادر او
گر فرشته است بر سر او

ترجمو: ان جي دروازي جي جڏهن ڪو خاڪ نٿو ٿئي، ڀلي ملائڪ
هجي پر ان جي مٿي تي مٿي هجي. واللہ اعلم. شريعت جي تعريف ۾
سنڌي بيت: بيت:

ره شريعت هليا، تفكر طريق ٿيون
حال حقيقت رسيا، حرڪت حرص ويون
لئي لاهوتي پيا، وحدت وصالون
سي بينا بقا باغ ۾، فنا فرق پئون
پسو پند سندن، اوءِ وجودان وهي ويا

باب پنجون

ڪوڙن سالڪن جي طريقن ۽ سڃاڻپ جي بيان ۾

اي عزيز ڄاڻ ته جيڪو دنياوي حرص ۽ هوا چڏي، خالص خدا جي ياد ڪرڻ ۽ پنهنجي باطن ۾ عيوض ۽ غرض جي تمنا نه رکي، ان وقت اماره نفس سندس جاني دشمن هوندو ۽ دل ۾ وسوسا وجهي کيس چوندو ته انهيءَ مان توکي ڇا ملندو ۽ دنيا جون شيون ڇو ٿو ڇڏين، پوءِ جيڪڏهن دشمن جو چيو قبول ڪري ۽ دشمن جي رضا تي پنهنجي رضا ۽ راضيو ڏيکارين، ان مان سمجهو ته اجتهد ۽ سلوڪ جو قدم اڳيان نه رکي سگهندو ۽ اهو باري تعاليٰ جي رضا واري طلب کان محروم رهندو. پر جيڪڏهن ان جو چيو قبول نه ڪري ۽ ان کي ڇڏي ڏي، ته الله تعاليٰ ٻين جي دليٰ تي الهام فرمائيندو ته فلاڻو شخص منهنجي سڄي محبت، طلب ۽ اخلاص سان اچي ٿو، توهان ان کي دوست رکو. جاني ۽ مالي ان جي خدمت ڪريو، پوءِ ماڻهو جون دليون ان ڏانهن آرزو رکنديون ۽ ماڻهو ان ڏانهن مائل ٿيندا ۽ پاڻ ان تان فدا ۽ قربان ڪندا ۽ جاني مالي هر طرح جي خدمت ڪندا. جيڪڏهن طالب ان دولت حاصل ڪرڻ تي بيهي رهيو ته خدا جي قرب ۽ معرفت مان ڪجهه به حاصل نه ڪري سگهندو ۽ خاص طالبن جي مقام کي نه رسندو. پر جيڪڏهن طالب صادق، الله جي مدد سان ان جاءِ تان لنگهي، اجتهد ۽ سلوڪ جو قدم ان جي اڳيان وڌائيندو، ان وقت الله تعاليٰ پنهنجي قدرت سان جنن جي دليٰ ۾ الهام فرمائيندو ته فلاڻو شخص طلب صادق، يقين ۽ اخلاص سان مون ڏانهن اچي ٿو، توهان ان کي دوست رکو، جاني ۽ مالي خدمت ڪريو، پوءِ جن ان ڏانهن مائل ٿيندا آهن. جاني مالي ۽ جيڪا خدمت چاهيندو آهي پيش ڪندا آهن ۽ جيڪڏهن ڪا دنيوي شيءِ به گهرندو ته في الحال مون کي سئو يا هزار درهم ڏيو ۽ جيڪڏهن چاهي ته ٻن يا چئن مهينن جي خبر ٻڌايو ته في الحال ائين به

ڪندا. جيڪڏهن چاهيندو ته فلاڻي جاءِ تي اڳ سِير ڪرايو ته في الحال هئا بنجي ان جاءِ تي کيس پهچائيندا. پوءِ جيڪڏهن طالب [۲۸] اتي بيهي رهيو ۽ راضي ٿيو ته اتي بيٺل رهندو ۽ ان جي اڳيان اجتهاد ۽ سلوڪ جو قدم هرگز نه رکي سگهندو. ۽ باري تعاليٰ جي قرب ۽ عرفان واري دولت کان محروم رهندو. پر جيڪڏهن طالب صادق، الله تعاليٰ جي مدد ۽ الله جي ڪرم سان اتان گذري ويو ته، سلوڪ ۽ اجتهاد جو قدم اڳتي رکندو ته ان وقت الله تعاليٰ ملائڪن جي ٽولي کي حڪم ڪندو ته فلاڻو شخص سڃاڻي، يقين ۽ محبت منجهان مون ڏانهن اچي رهيو آهي، توهان وڃي ساڻس ملاقات ڪريو. پوءِ ملائڪ اچي ان سان ملاقات ڪن ٿا ۽ اتي جيڪڏهن اهو شخص گهرندو ته ڪعبي، ۾ نماز پڙهي ته کيس اتي پهچائيندا. يا جيڪڏهن چاهيندو ته کيس ڪوه قاف جو سِير ڪرائن ته اتي به وٺي ويندا. يا جيڪڏهن گهرندو ته کيس آسمان، عرش ۽ ڪرسيءَ جون خبرون آڻي ٻڌائن ته اهي به کيس ٻڌائيندا. تاهم جيڪڏهن طالب انهيءَ حصول تي راضي ٿي ويهي رهيو ۽ اجتهاد ۽ سلوڪ جو قدم اڳتي نه رکيائين ته باري تعاليٰ جي قرب ۽ عرفان کان محجوب ۽ محروم رهجي ويندو. پر جيڪڏهن اتان اڳتي گذري ويو ۽ اجتهاد ۽ سلوڪ ۾ قدم وڌايائين ته ان وقت الله تعاليٰ مومنن جي خاص روحن کي حڪم ڪندو ته فلاڻو شخص ڪمال شوق ۽ محبت سان مون ڏانهن اچي ٿو توهان وڃو ان سان ملاقات ڪريو. پوءِ اهي مومنن جا خاص روح وڃن ٿا ۽ ان سان ملاقات ڪن ٿا، عالم جبروت، لاهوت، هاهوت جون خبرون ۽ اسرار عالم وحدت ۽ عالم وجوب ۽ عالم قدس جون خبرون ان کي ٻڌائين ٿا. پوءِ جيڪڏهن طالب ان جاءِ تي بيلو ۽ راضي ٿيو ته ان جاءِ تي بيهندو، اجتهاد ۽ سلوڪ جو قدم ان کان اڳيان هرگز نه رکندو ۽ الله تعاليٰ جي قرب ۽ عرف مان ڪجهه نصيب ڪونه ٿيندس پر جيڪڏهن طالب صادق، الله تعاليٰ جي عنايت سان ان مقام تان گذري ويو ۽ همت ۽ اجتهاد سان پنهنجو قدم رکيائين، ان وقت خدا تعاليٰ پنهنجي ڪرم سان ان جي دل تي الهام

فرمائيندو يا هاتفي (غيبی) آواز ايندس ته فلاڻا توکي ست جنتون مباح ڪريون ٿا ۽ انهن جو حساب تنهنجي ڪنڌ تان ڪڍڻ ٿا ۽ توکي ڪامياب بنايون ٿا. پوءِ جيڪڏهن طالب ان تي بيهي ٿيو ۽ راضي رهيو ۽ ان جاءِ تي بيهي ٿو. اجتهاد ۽ سلوڪ جو قدم ان جي اڳيان هرگز نه رکندو. باري تعاليٰ جي قرب ۽ عرفان ۽ ان جي اسرارن کان محروم رهندو ۽ خاص طالبن جي مقام تي نه پهچندو. مخلص ۽ اجتهاد سلوڪ وارن جي گهڻيءَ ۾ قدم نه رکندو ۽ باري تعاليٰ جي حقيقت ۽ معرفت کان آگاهه نه ٿيندو ۽ الله تعاليٰ جي حقيقت جي ڪنه کان محرم رهندو پر جيڪڏهن طالب صادق ۽ سالڪ، خبردار ٿي ان جاءِ تان لنگهندو. اجتهاد ۽ سلوڪ جو قدم ان جي اڳيان رکندو ان وقت الله تعاليٰ ان کي پنهنجي ذات پاڪ جو قرب ۽ عرفان نصيب ڪندو ۽ پنهنجي ذات جي واقفيت ۽ پنهنجي رازن جو محرم ڪندو ۽ خاص طالبن جي مقام تي پهچائيندو ۽ پنهنجي ڪنه جي محرم مان بنائيندو. بيت:

هرکه در سر محبت بنده شد

تا ابد هم محرم و هم زنده شد

ترجمو: جيڪو محبت جي راز جو ٻانهو ٿيو ابد کان وٺي هم راز ۽ زنده ٿيو. [۲۹]

هرکه او از دار دنیا پاک شد

نور مطلق گشت گرچه خاک شد

ترجمو: جيڪو دنيا ۾ پاڪ ٿيو، نور مطلق ٿيو جيتوڻيڪ مٽي ٿيو. اي عزيز! ڄاڻ ته هي جيڪو مون چيو اهو منع ڪيل ڪمن ۽ ڪوڙن سالڪن بابت هو چو ته سالڪ انهن رستن تان لنگهي ذات باري تعاليٰ کان آگاهه نٿو ٿئي. ذات جو محرم ۽ باري تعاليٰ جي اسرارن جو واقف نٿو ٿئي ۽ ڪمال الاهي جي ڪنه جو سير نٿو ٿئي. فنا ۽ بقا جو ميدان ڇڏي نٿو

ڪري ۽ فقر جي گوهر جي حقيقت نشو سڃاڻي ۽ انسان ڪامل جي مرتبي کي هرگز نٿو رسي.

اي منهنجا پيارا! ڄاڻ ته ان رستي جو سامان علم آهي ۽ سواري الله تعاليٰ جو ذڪر آهي، ۽ رستي جو امن فقر آهي ۽ رستي جو رهبر پير ڪامل ۽ مڪمل آهي يعني مرشد جي رهبريءَ ۾ سلوڪ طي ڪجي. جيستائين هي شرط موجود نه هوندا تيستائين سلوڪ جو رستو هرگز حاصل نه ٿيندو. سلوڪ دل جي حقيقي سير جو نالو آهي، جنهن کي باطني سفر به چوندا آهي. جيڪو باطني سفر ۾ لڳندو آهي الله تعاليٰ ان کي سفر ظاهر کان نجات ڏيندو آهي. ظاهري سفر جو مطلب دنيا جي ڪمن جي هلاڪت کان سواءِ ٻيو ڪجهه ناهي يعني اها خدا کان دوري آهي. جيئن حضرت غوث الثقلين هن باب ۾ فرمايو آهي.

يا غوث الاعظم من حرم عن سفري في الباطن ابتليته بالسفر
الظاهر ولم يزد مني الا بعدا في السفر الظاهر

جنهن کي منهنجي باطني سفر کان محروم ڪيو وڃندو آهي، ان کي ظاهري سفر ۾ مبتلا ڪندا آهيون، اهو ظاهر سفر ان کي ٻيو ڪجهه نه مور کان پري ڪندو آهي.

قرآن شريف ۾ الله تعاليٰ فرمايو ته:

فَفَرُوا إِلَى اللَّهِ أَنِي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ. (۵۱: ۵۰)

اها آيت به ان باطني سفر تي دلالت ڪري ٿي. يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته، ڇڏو اي منهنجا حبيب! منهنجي خاص ٻانهن کي ته مون ڏانهن ڊوڙو بيشڪ آئون توهان جي لاءِ الله جي طرفان پٿرو ڊيڄاريندڙ آهيان.

اي عزيزا! ڄاڻ ته هن آيت ڪريمه

فَفَرُوا إِلَى اللَّهِ، (۵۱: ۵۰)

مان مراد، الله تعاليٰ جي رستي جو سعيو ۽ ڪوشش ڪرڻ آهي. خدا جي ٻانهن کي حشر آهي ته جيڪو ان حڪم کان باز رهيو، ان

جو حال حضرت موسيٰ عليه السلام جي قوم جهڙو ٿيندو. قال الله تعالى،
 فانها محرمت عليهم اربعين سنة يتهيون في الارض. (۲۶:۵)

يعني چاليه سال بيت المقدس جي زمين، حضرت موسيٰ عليه
 السلام جي قوم تي حرام آهي، اهي تيه جي ميدان ۾ سرگردان پيا ڦرندا.
 اي عزيزا! الله تعالىٰ جي رستي جو باطني سفر اختيار ڪرڻ گهرجي.
 پير، ولي، اولياءَ، ڪامل رهبر ڪٿڻ گهرجي، تڏهن ان کي عرفان ۽ سلوڪ جي
 دولت نصيب ٿيندي، ڇاڪاڻ ته ان تابعداري ۽ پيروي اختيار ڪئي آهي،
 جڏهن ڏاڇين کي اٺن جي قطار ۾ ٻڌندا آهيو ته، طاقت وارا اٺ اڳ ۾
 ڪندا آهيو، ڪمزور ۽ گهٽ وارا انهن جي پٺيان ٻڌندا آهيو، پر قطار جي
 رابطي جي سبب، سمورو به چراگاه ۾ پهچي ويندا آهن ۽ ٿلهن سان گڏ
 چرندا آهن.

حكايت: ڪتابن ۾ آيو آهي ته حضرت موسيٰ عليه السلام جي
 زماني ۾ مسخرو هو. اهو فرعون جي مجلس ۾ ڪلائيندو هو. لباس ۽ روش
 حضرت موسيٰ عليه السلام واري ڪندو هو [۳۰]. حضرت موسيٰ عليه
 السلام کي ان کان تڪليف ٿيندي هئي، ۽ صبر نه ڪري سگهندو هو.
 جڏهن فرعون لعين جو لشڪر ٻڌو ۽ تباھ ٿيو پر اهو مسخرو ٻڌڻ کان بچي
 ويو، جڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام ان کي ڏٺو تڏهن الله کان دعا
 گهريائين ته اي الله! هن پليت ۽ بدبخت کي ڇڏڻ ۾ ڪهڙي حڪمت هئي؟
 هن ته مون کي گهڻو ايڏايو هو. جواب آيو ته اي موسيٰ، هن مسخري تو
 واري روش ۽ تو واري لباس اختيار ڪيو هو، ۽ قول ۽ فعل ۾ تنهنجو نقل
 ڪيو هيائين، جڏهن توکي مون نبوت واري خلوت سان نوازيو، هن کي تو
 واري لباس ۾ ڪيئن هلاڪ ڪريان.

اي عزيزا! نيڪ ڪردار واري شخص کي، الله تعالىٰ ڪيئن هلاڪ
 ڪندو، محض تقليد جي ڪري ان بدبخت پليت کي به الله تعالىٰ هلاڪ
 ڪون ڪيو. پوءِ جيڪو محض باري تعالىٰ جي رضا جي طلب لاءِ، ففروا
 الي، الله، جي حڪم مطابق سلوڪ جو رستو وٺندو محنت ۽ مشقت الله لاءِ

ڪندو. خاص طالبن جي متابعت ۽ پيروي ڪندو ۽ خلوص سان جدوجهد ڪندو. ڪمال يقين ۽ صدق سان ڳوليندو. اميد آهي ته الله تعاليٰ ان کي خاص پانهن جا مرتبا ۽ درجا عطا ڪندو. حقيقي ڪعبي ۽ معنوي قبلي سان مشرف ڪندو. نفس ۽ شيطان جي مڪر کان محفوظ ۽ امن ۾ رکندو. ۽ هلاڪت ۽ تباهي جي ڪن کان بچائيندو. واللہ اعلم. سلوڪ ۽ طريقت جي وصف ۾ سنڌي بيت، بيت:

عجيبا عجيب، ڪر تمنا طريق
 جان ڪهي نهارو ڪيڙو، پيهي منجه عميق
 تان پنڌ پروئي ناه ڪو، ات ٿيا حيران حقيق
 سندا ان دقيق، بجهڻان ٻاهر ٿئا

باب ڇهون

فقيرن جي ٽولن ۽ انهن جي سڃاڻپ جي بيان ۾

اي عزيز! ڇاڻ ته فقيرن جا ايڪيه ٽولا آهن. هڪڙو سڌي رستي وارو آهي ۽ ٻيا جهالت، بغير تربيت پير ڪامل ۽ مڪمل مرشد نه هجڻ سبب غلط آهن. پهريون ٽولو اهو آهي جيڪو مرشديءَ جي دعويٰ ڪري ٿو ۽ پنهنجي دام ۾ ناقص ۽ ڪمزور عقل وارن کي دعوت ڏي ٿو ۽ انهن کي طبع مطابق هلائي ٿو. پر پنهنجي نارسائي جي ڪري نٿو ڄاڻي ته اها دعويٰ حق آهي يا باطل آهي. ناداني ۽ بي خبري جي ڪري پنهنجي قيمتي عمر ضايع ڪري ٿو. خدا جي طالب کي پير ڪامل ۽ مڪمل يا پورو مرشد گهرجي، جيڪو شريعت جي ظاهري احڪامن جو ڄاڻو ۽ شريعت جي اسرارن کان واقف هجي، ۽ قول ۽ فعل ۾ مذهب اهل سنت جو تابع هجي ۽ الله جي حدن [۳۱] جي رعايت ۽ شرعي حدن جي رعايت ڪندو هجي. جيڪو انهن صفتن سان موصوف نه هجي اهو ارشاد ۽ توجه جي هرگز لائق نه آهي، ۽ جيڪڏهن ڪو بي معنيٰ ان معاملي ۾ دخل ڏيندو ۽ مقلد ٿيندو ته اهو گمراهي، هلاڪت ۽ خرابي ۾ پوندو ۽ ان جي تابعداري حرام آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي تابعداريءَ مان ڪجهه به حاصل ڪونه ٿيندو، پر گمراهي ۽ دين جي خرابي ملندي. پوءِ طالب صادق کي ان کان پرهيز ڪرڻ گهرجي، ۽ پري رهڻ گهرجي ته جيئن گمراهيءَ ۾ نه پوي ۽ گمراهه ۽ هلاڪ نه ٿئي. جيئن شيخ شهاب الدين قدس الله سره العزيز، هن باب ۾ پنهنجي پٽ کي وصيت ڪئي ۽ نصيحت فرمائي آهي:

يا بني ارجع القرآن في جميع الاحكام فان القرآن حجت الله تعالى علي الخلائق وتعد عن العلم خطوة وتعلم الفقه ولا تكن من الجاهل الصرفية وعوامهم فانهم ولصوص وقطاع الطريق علي المسلمين.
يعني اي پٽ! سڀني احڪامن ۾ قرآن ڏانهن موٽ، ڇاڪاڻ ته قرآن

مخلوق تي الله تعاليٰ جي طرفان حجت آهي، ۽ علم ڏانهن وڪ وڌاءِ ۽ فقه جو علم پڙهه ۽ جاهل صوفين مان نه بڻج، ڇاڪاڻ ته جاهل صوفي دين جا چور ۽ مسلمانن جا ڌاڙيل آهن. نعوذبالله من شرهم.

اهي جيڪي عبادتون ۽ اشارا بيان ڪن ٿا، شريعت جي موافق نه آهن انهن کي زنديق سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهن جي سنگت مان پنهي جهانن جو نقصان ٿيندو. نعوذ بالله.

پيو ٿولو: اهو آهي جيڪو دين جي علم کي حجاب چوي ٿو ۽ علماءِ دين جو نالو مدعي ۽ دليل باز رکي ٿو ۽ اهو ٿولو چوي ٿو ته جيڪو ظاهري علم ۾ پيو اهو حق کان محجوب رهيو ۽ مراد کي هرگز نه رسندو. علم اهو گهرجي، جيڪو دل مان پيدا ٿئي. ان ڳالهه سان جاهل ۽ ضعيف عقل وارن کي ٺڳين ٿا. ڪامل اوليائن ۽ مجتهد علمائن جو قول آهي ته جيڪو ظاهري علم شريعت کان منهن موڙي ۽ ان جي طلب کان انڪار ڪري ۽ عالمن کي حثير سمجهي ۽ باطني علم جي دعويٰ ڪري، اهو ڪافر ٿيندو. نعوذبالله منها. ڇاڪاڻ الله تعاليٰ سڀني پيغمبرن ۽ اسان جي نبي ڪريم ﷺ تي ظاهري علم موڪليو، ۽ پيغمبر ﷺ صحابين کي به ظاهري علم پهچايو ۽ صحابه تابعين تائين پهچايو ۽ تابعين علماءِ سلف تائين پهچايو ۽ علماءِ سلف اڳوڻن عالمن تائين پهچايو ۽ اڳوڻن عالمن پوين تائين پهچايو ۽ انهن موجوده دور تائين پهچايو ۽ هن دور جا عالم وارث ٿيا. ائين قيامت تائين دين ۽ شريعت جو علم هلندو. قال عليه السلام العلماء ورثه الانبياء. يعني دين جا عالم پيغمبرن جا وارث آهن. ۽ دين جو علم، خدا ۽ ان جي رسول طرفان حجت آهي. احڪامن جي معرفت ۽ شريعت جي ارڪانن جي ۽ ذات باري تعاليٰ جي معرفت ان مان ئي حاصل ٿئي ٿي، جيڪو بي علم معرفت جي دعويٰ ڪري ۽ پاڻ کي عارف ۽ ولي چورائي، ان جي دعويٰ باطل آهي [۳۲]. ڇاڪاڻ ته ڪامل اولياءِ ۽ مجتهد علماء چيو آهي ته الله تعاليٰ ڪڏهن جاهل کي ولي نه بنايو آهي.

ما اتخذ الله وليا جاهلا.

يعني الله تعاليٰ جاهلن کي اولياءَ نه بنايو آهي.

جيڪو ظاهري شريعت ۽ علماءِ دين جو منڪرڻي ۽ باطني علم جي دعويٰ ڪري، اهو ڪوڙو، زنديق ۽ بي دين آهي، ان جو مذهب شيطان وارو آهي. ڇاڪاڻ ته سجلي واري حڪم وقت ملائڪ ظاهري حڪم جا تابع ٿيا، ۽ ابليس لعين پنهنجي خواهش جو تابع ٿيو، ۽ باطل ٿيو ۽ چيائين دل وارو علم رازن جو علم آهي، ۽ ظاهري حڪم واري علم جو تابع نه ٿيو، حالانڪ پنهنجي باطن کي ظاهر مطابق بنائڻو آهي، اهو صحيح طريقو آهي، ۽ ظاهر کي شرع جي خلاف نه بنائڻو آهي.

تيون ٿولو: چوي ٿو ته جڏهن باري تعاليٰ جو ذڪر فڪر ڪنهن تي غلبو ڪري ٿو ۽ اهو عشق ۽ محبت جي درياءَ ۾ غرق ٿئي ٿو، ان وقت ان شخص تان ظاهري عبادت ڪري وڃي ٿي ۽ هي آيت:

”واعبد ربك حتي ياتيک اليقين.“ (۹۹:۱۵)

ان ڳالهه تي دليل ۾ پيش ڪن ٿا، جهالت ڪري نقا سمجهن ته اها آيت متشابهه آهي، ۽ يقين مان مراد موت آهي.

جيڪڏهن ائين هجي ها ته انبيائن تان نماز ساقط ٿئي ها، ڇاڪاڻ ته اهي قرب ۽ عرفان جي ڪمال واري حد تائين پهتل هئا. ٻين کي ڪهڙي طاقت آهي، حضور ڪريم ﷺ جن آخري عمر تائين ظاهري عبادت ۾ مشغول رهندا هئا ۽ ائين نه چيائون ته مون تان هاڻي عبادت ساقط (ڪري) ٿي وئي، پر ايتري عبادت ڪندا هئا، جو پير مبارڪ سجي پوندا هئن، ڪڏهن اهڙي دعويٰ نه ڪيائون. ان مان معلوم ٿيو ته اهو ڪوڙ آهي، جو به اهڙي بي معنيٰ دعويٰ ڪندو اهو زنديق ۽ اسلام جو دشمن آهي، نعوذبالله منها.

چوڻون ٿولو: چوي ٿو ته شريعت جو رستو ٻيو آهي ۽ طريقت جو رستو ٻيو آهي. جيستائين طالب شريعت جي رستي تي هلندو، طريقت جي درجي کي نه پهچندو. اهڙي طرح اسلام جي رڪنن کي ضايع ڪري ٿو ۽ ان

فاسد عقيدتي تي پاڻ خود ۽ ٻين جاھلن ۽ ضعيف عقل وارن کي گمراھ ڪري ٿو ۽ خراب ڪري ٿو ۽ جھالت ڪري پاڻ نٿو ڄاڻي ته اھو عقيدو فاسد آھي. ۽ مسلمانن کي اھل سنت والجماعت جو عقيدو رکڻ گھرجي. اھل سنت جو عقيدو آھي ته شريعت ڪل آھي. طريقت حقيقت ۽ معرفت ان جو جز آھن. جيئن فرض واجب. سنتون ۽ نماز جا مستحب وغيره.

پنجون ٿولو: هي چون ٿا ته شريعت عقل جو ڪم آھي. اسين فقير اھل طريقت، حقيقت ۽ معرفت وارا آھيون. عقلمندن جي ڪم سان اسان جو ڪھڙو واسطو؟ اھي ان فاسد اعتقاد تي مغرور آھن. بيڪار ۽ خراب آھن. جھالت جي ڪري نٿا ڄاڻن ته اھو عقيدو فاسد آھي. ۽ اسين گمراھيءَ ۾ ويون پيا ۽ پاڻ کي ڪفر ۾ پيا وجھون. نعوذباللھ منها.

ڇھون ٿولو: هي چون ٿا ته اللھ تعاليٰ ھر جاءِ ۾ آھي. اللھ پاڪ جي نياز جي نسبت مڪان سان ڪن ٿا. ڪنھن مڪان ۽ جاءِ ۾ خدا کي سمجھڻ ڪفر آھي. ڇاڪاڻ ته اللھ تعاليٰ مڪان جو محتاج نه آھي. سڀئي مڪان خدا جي قدرت سان ساڪن ٿيا آھن. ۽ قرار ورتو اٿن ته ڪي اللھ تعاليٰ ڪنھن مڪان ۾ ساڪن آھي [۳۳]. ۽ نه قرار ورتو اٿس. جيڪڏھن اللھ تعاليٰ مڪان جو محتاج ھجي ته عجز لازم اچي ٿو ۽ اللھ تعاليٰ عاجزيءَ کان پاڪ آھي.

ستون ٿولو: هي ذات باري تعاليٰ جو حلول ثابت ڪن ٿا ۽ چون ٿا ته اللھ تعاليٰ ھر شيءِ ۾ آھي ۽ اھو خلاف شرع آھي. ۽ اھو عقيدو رکڻ ڪفر آھي. اللھ تعاليٰ لاءِ حلول چوڻ ھرگز نٿو جڳائي. ڇاڪاڻ ته حلول کان ۽ ڪنھن شيءِ ۾ اچڻ کان اللھ پاڪ آھي. پر جڏھن ڌاڪر جي دل جو آئينو. ڌڪر جي ڪري پاڪ ۽ صاف ٿيندو آھي ۽ ان جي ذات جو گوھر قابل ۽ ڪامل ٿيندو آھي. ان وقت انوار ۽ تجليات. ان ۾ ظاهر ٿيندا آھن. ذات پاڪ جا اسرار ۽ حقيقتون ان تي ظاهر ٿينديون آھن. اھي جھالت ۽ نه پھچڻ جي ڪري حلول چون ٿا. نعوذباللھ منها.

اٺون ٿولو: هي پاڻ کي موحد چون ٿا ۽ موحد جي دعويٰ ڪن ٿا ۽

چون ٿا ته جيڪي ڪجهه آهي اهو سڀ ڪجهه ذات پاڪ خداوندي آهي، پر ان جي صفات ۽ مظاهر جا منڪر آهن. ٻين جاهلن ۽ گهٽ عقل وارن کي ان فاسد عقيددي تي خراب ڪن ٿا ۽ انهن جي دين کي ڪفر سان بدلائين ٿا. نعوذ بالله منها. هڪ ذات ۽ هڪ وجود چون ٿا. ان ذات جي نورن مان نور شريف محمد افضل الصلوة واکمل التحيات آهي، جو پاڻ سڳورن ﷺ جي نور مان سڄو جهان پيدا ٿيو آهي ۽ ظاهر ٿيو آهي ڪا به ننڍي ۽ وڏي شيءِ نه آهي، جيڪا ان کان جدا هجي. جيئن پاڻ سڳورن ﷺ جن فرمايو آهي ته:

انا من النور وکلکم من نوري.

ترجمو: آئون خدا جي نور مان آهيان، ۽ توهين سڀئي منهنجي نور مان آهيو.

توحيد ۽ وجود مطلق جي ٻي معنيٰ آهي، ان جو ذڪر وحدت جي باب ۾ ڪنداسون انشاء الله تعاليٰ.

نائون ٿولو: هي چون ٿا ته حقيقت ۾ سڀ خدا آهي، ٻي ڪا شيءِ نه آهي. پر ڏسڻ ۾ ۽ حقيقت ۾ سڀ شيءِ جا منڪر آهن، ۽ اهو فاسد عقيدو آهي، جيڪڏهن ائين هجي ته سڀ خدا آهي ته توحيد نه رهندي. حالانڪ، هر شيءِ خدا جي هستي تي دلالت ڪري ٿي ۽ ان کي سڃاڻي ۽ ياد ڪري ٿي.

ڏهون ٿولو: هي چون ٿا ته اسان جو مثال وڻ وانگر آهي ۽ خدا جي قدرت جو مثال هوا وانگر آهي. جيڪڏهن وڻ کي هوا هلائي ٿي ته لڏي ٿو ورنه وڻ لڏڻ جي طاقت نٿو رکي، خدا جيڪا انهن کي طاقت ڏني آهي، ان جا اهي منڪر آهن ۽ پاڻ کي مجبور چون ٿا، مختار ۽ مڪلف نٿا چون ۽ خدا جي تڪليف ۽ مڪلف بنجڻ کان پاڻ کي ٻاهر چون ٿا. حالانڪ ماڻهو پنهنجي ڪم جو مختار ۽ ڪردار جي ڪري عذاب ۽ ثواب جو حقدار آهي. يارهون ٿولو: هي چون ٿا ته نماز مان ڪهڙو فائدو. ماڻهو مري وڃي ٿو کيس ڇا هٿ اچي ٿو، طالب کي گهرجي ته پاڻ کي خدا جي ذڪر ۽ فڪر

۾ مشغول رکي ۽ ظاهري عبادت کي ڇڏي ڏي. نماز پڙهڻ ۽ روزي رکڻ کي گهٽ سمجهي، ان خراب عقيدتي تي خود پاڻ ۽ ٻين [۳۴] جاهلن کي خراب ڪن ٿا ۽ ڪفر جي ڪن ۾ ڪيرائين ٿا. نعوذبالله منها.

ٻارھون ٿولو: هي سماع، هٿن ۽ پيرن جي ناچ ۽ رقص کي عبادت ڄاڻن ٿا، ۽ ان ڪم کي خدا جو قرب ۽ عرفان ڳڻين ٿا، غيبي الهام ۽ ڪشف جو سبب ڄاڻن ٿا، جاهل ماڻهو ۽ گهٽ عقل وارا انهن جي تصديق ڪن ٿا ۽ انهن جي تابعداري ڪن ٿا ان عقيدتي جي ڪري اجماع ۽ اتفاق سان ڪافر ٿين ٿا، ڇاڪاڻ ته اهو عقيدو فاسد ۽ خراب آهي. نعوذبالله منها.

تيرهون ٿولو: هي مسلمانن جي مال کي موڪل کان سواءِ حلال ڄاڻن ٿا ۽ چون ٿا ته اسين خدا جا فقير آهيون، جيڪي ڪجهه آهي خدا جو آهي، اهو اسان تي حلال آهي. امرنهي ۽ شريعت جي رعايت نٿا ڪن. ان فاسد عقيدتي جي ڪري ڪافر ٿين ٿا. نعوذبالله منها.

چوڏهون ٿولو: هي چوڻ ٿا ته حسين چوڪرن ڏانهن ڏسڻ خدا جي حسن کي ڏسڻ آهي ۽ اهو عشق ۽ محبت جو رستو آهي. پنهنجي جهالت جي ڪري نٿا ڄاڻن ته اهو حرام فعل آهي، عقل شريعت ۽ دين جي خلاف آهي ۽ جيڪو حرام فعل کي حلال ڄاڻي اهو ڪافر آهي. نعوذبالله منها.

پندرھون ٿولو: هي پنهنجي پير ۽ مرشد کي خدا چون ٿا ۽ ان کي سجدو ڪن ٿا ۽ جهالت جي ڪري نٿا ڄاڻن ته اهو جائز آهي، يا نه؟ ان عقيدتي جي ڪري ڪافر ٿين ٿا. نعوذبالله منها. بيت:

تومپنداز که هر گوشه نشین دیندار است

ای بسان خرقه که هر رشته او زنار است

ترجمو: تون ائين نه سمجهه ته هر گوشه نشین دیندار آهي، گهڻا گودڙي پوش جڻي واورشتو رکن ٿا.

سورهون ٿولو: هي عبادت ڪن ٿا ۽ پنهنجي عبادت مان نفس جي

صفائي حاصل ڪن. ٿڌ ان دوران غيبي شين جو معائنو ۽ مشاهدو ڪن ٿا ۽ ڪجهه ان جا اثر ظاهر ڏسڻ ٿا، جنهن جي ڪري عوام انهن جي تصديق ڪري ٿو. ۽ تابعداري ڪري ٿو پر نعمان (امام ابو حنيفه) ڪتابن جي حڪم مطابق، ٻئي ڪافر ٿين ٿا. ڇاڪاڻ ته غيب جي خبر ڄاڻڻ ۽ ان جي تصديق ڪرڻ، اهي ڪفر جا ڪم آهن. نعوذ بالله منها.

سترهون ٿولو: هي غيبي مڪاشفن مان پنهنجو ڪتاب تصنيف ڪن ٿا، پر دين ۽ شريعت جي علم کان آگاه نه آهن. پوءِ پنهنجي مڪاشفن جي ڪري غلط ٿين ٿا، ڪي ناقص ماڻهو اهي ڪتاب پڙهن ٿا ۽ بي جا حجت ۽ دليل لاءِ اهي ڪتاب استعمال ڪن ٿا ۽ چون ٿا ته اهي اوليائن جون ڳالهيون آهن. اسين جيڪي ڪجهه چئون ٿا انهن جي ئي چيل ڳالهه چئون ٿا. جاهل ماڻهو انهن جي ڳالهه جي تصديق ڪن ٿا ۽ انهن جي غلط مڪاشفن کان واقف نه ٿي، اهي خود جهالت جي ڪري غلط رستي تي آهن ۽ ٻاهر نڪرڻ لاءِ تيار نه آهن، پر ڪامل اولياءِ پنهنجي مڪاشفن جو وزن شريعت جي ترازو ۽ ساهميءَ ۾ ڪندا آهن ۽ پيغمبر جي تابعداري مطابق جاچيندا آهن، جيڪڏهن شريعت مطابق درست ته نڪي آهي، ۽ جيڪڏهن درست نه آهي ته ڪمال علم جي باوجود، پنهنجي مڪاشفي کي غلط چئي ڇڏي ڏيندا آهن.

ارڙهون ٿولو: هي چون ٿا ته فلاڻي کي (پٽ سان) زخمي ڪيوسين ۽ فلاڻي کي راحت ۽ آرام پهچايوسون. فلاڻي کي حڪومت ڏني سون ۽ فلاڻي کي معزول ڪيوسون. ان ڳالهه ۾ خدائي جي دعويٰ ٿئي ٿي. ڇاڪاڻ [۳۵] ته اهي ڪم خدا جي قدرت سان تعلق رکن ٿا، جيئن الله تعاليٰ فرمايو آهي ته:

توتي الملك من تشاء وتنزع الملك ممن تشاء وتعز من تشاء وتذل من تشاء. (۲۶:۳)

ترجمو: جنهن کي چاهيندا آهيو ملڪ ڏيندا آهيو، ۽ جنهن کي چاهيون ته ان کان ملڪ ڦريون ۽ جنهن کي چاهيون عزت ڏيون ۽ جنهن کي

جاهيون ذليل ڪريون.

پوءِ جيڪو الوهيت جي دعويٰ ڪري ۽ خدا سان شريڪ ڪري اهو
ڪافر آهي. نعوذ بالله منها.

اوڻيهون ٽولو: هي ڀنگ پيئندا ۽ ڏاڙهي ڪوڙيندا آهن، ۽ پنهنجي
اوگهڙ نه ڍڪيندا آهن، ساز ۽ سرود سان محبت رکندا آهن، ۽ بدعت سان
محبت رکندا آهن ۽ منع ڪيل شين کان پاسو نه ڪندا آهن، ۽ پنهنجا پير
ٻاڻ گمراهيءَ ۾ رکندا آهن. ٻاڻ کي فقير چون ۽ فقيريءَ جي دعويٰ ڪن.
حضور ڪريم ﷺ غلط شيءِ ايجاد ڪرڻ واري تي لعنت ڪئي آهي.
قال عليه السلام من احدث في الاسلام او آوي محدثا فعليه لعنت
الله والملائكة والناس اجمعين.

يعني جنهن اسلام ۾ نئين شيءِ پيدا ڪئي جيڪا خراب آهي يا
جنهن نئين شيءِ ايجاد ڪئي، ان جي مدد ڪيائين الله تعاليٰ سڀني
ملائڪن ۽ سڀني ماڻهن جي ان تي لعنت هجي. اهو لعنتي ته ٿيو پر ڪافر
ٿيو. نعوذ بالله منها.

ويهون ٽولو: هي دنياوي تعلقات ڇڏي، پنهنجو منهن زهد ۽ فقر
ڏانهن ڪندا آهن ۽ درويشي وارو لباس پائيندا آهن. رياضت ۽ خلوت
اختيار ڪندا آهن پر دين ۽ شريعت جي علم کان واقف نه هوندا آهن.
ڪنهن ڪامل ۽ مڪمل پير جي هٿ تي بيعت ٿيل به ڪونه هوندا آهن، پوءِ
نفس ۽ خام خيالي ۽ نارسائي جي ڪري، پنهنجو عقيدو به خراب ڪندا
آهن ۽ گمراهيءَ ۾ ويندا آهن ۽ جهالت جي ڪري نڻا ڄاڻن ته هي رستو سڌو
آهي يا غلط آهي. پيريءَ ۾ چريا يا ڪافر ٿي مرندا آهن. نعوذ بالله منها.
حديث شريف ۾ اچي ٿو ته:

من تزهد بغير علم جن في آخر عمره او مات كافرا.

يعني جنهن دين جي علم کان سواءِ، زهد اختيار ڪيو، اهو پيريءَ ۾
چريو ۽ ڪافر ٿي مرنڊو. نعوذ بالله بالله منها.

ايڪيهون ٽولو: هنن جي دل دنياوي حرصن ۽ هوس کان پاڪ صاف هوندي آهي، ۽ هنن جا خيالات فاسد ۽ خراب ڪونه هوندا آهن، هنن جو قول ۽ فعل ڪتاب الله ۽ سنت رسول الله مطابق هوندو آهي، ديني قاعدن ۽ شرعي حدن جو خيال ڪندا آهن. فرض، واجب، سنت ۽ مستحب مان ڪابه شيءِ نه ڇڏيندا آهن، هڪ گهڙي به شريعت جي خلاف قدم نه رکندا آهن، اهي سنت جي عقيدي ۽ شرعي عملن تي ثابت قدم هوندا آهن. سڀني منع ڪيل ڪمن ۽ حرام کان پري هوندا آهن. خدا جي ڪيل حڪم اڳيان ڪنڌ جهڪائيندا آهن، ۽ ڪنهن به حال ۾ خدائي حڪم نه ڇڏيندا آهن. جيڪڏهن شهوت يا نفس ۽ شيطان جي ڪري ڪو غلط ڪم ٿي ويندو آڻن، ته ان وقت ئي اڻندا آهن توبه ۽ استغفار ۾ مشغول ٿيندا آهن، جيئن اڳوڻا بزرگ هوندا هئا. عليهم الرحمت والغفران. ڇاڪاڻ ته سمورا علماء، عامل ۽ اولياءَ ڪامل هوندا هئا. قرآن، شريعت ۽ حديث نبوي ۽ فقه حنفي کان واقف هوندا هئا. جيئن حسن بصري، جنيد بغدادی ۽ ابو عبدالله مغربي [۳۸] ۽ ذوالنون مصري، بايزيد بسطامي ۽ ابوالحسن نوري ۽ شيخ عبدالقادر جيلاني قدس الله سره العزيز و شيخ شهاب الدين سهروردي ۽ ٻيا انهن جهڙا بزرگ، طالب کي گهرجي ته اڳوڻن اوليائن جي تابعداري ڪري ۽ شريعت تي قائم رهي، محڪم ۽ ثابت قدم ٿئي ته جيئن سلوڪ ۽ اجتهد جي رستي کان ان جا پير ٻاهر نه نڪرن، هلاڪت ۽ خرابيءَ کان محفوظ رهي. انشاء الله تعاليٰ. ۽ جنهن جا افعال ۽ اقوال شريعت جي خلاف هجن، اهو ولايت جي مرتبي تي هرگز نه هوندو ۽ ان کان ڪرامت محال هوندي، جيڪڏهن خلاف عادت ڪا شيءِ ان کان ظاهر ٿئي جيئن پري وارو سفر جلد قطع ڪري، يا پاڻيءَ ۾ ٻيڙيءَ کان سواءِ هلي، اهي ڪرامتون نه چئبيون پر جادو آهي، جيئن فرعون، نمرود ۽ دجال لعين وٽ هو. اهو ان جو استدراج آهي، ۽ خدا جي رحمت مان نا اميد هوندو. نعوذ بالله منها والله اعلم.

بيت سنڌي: بيت:

[پنڌ پروئي ناه ڪو جبل] جيڏوئي
 اڀيون آهن چوٽيون، اهڪيون چاڙهيون اي
 چپر وات نه هڪڙي، سا ڪيڻان سئي
 متان پئي پئي، پير م چڏج پرينءَ جو

باب اٺون

پير طريقت جي علمن ۽ ان جي حقيقت جي بيان ۾

اي عزيزا ڄاڻ ته جڏهن الله تعاليٰ ڪنهن کي نئون طريقو عنايت فرمائيندو آهي، جنهن ۾ مقامات، منزلون، مڪاشفات ۽ الهام هوندا آهن، اهو ائين آهي، جيئن رسولن کي شريعت ملندي هئي. هر هڪ رسول جي شريعت امر ۽ نهی جدا جدا طريقي تي هئا. هر هڪ امر لاءِ ولي نازل ٿيندو هو، ان مرتبي جي باوجود ٻيا راز ۽ قسمن قسمن نمونن جا راز پروردگار جي طرفان نصيب ٿيندا آهن، ۽ حديث ”لي مع الله وقت ۽ قول“ علمني ربي“ ان معنيٰ تي گواه ۽ شاهد آهن. اهڙي طرح اولياءُ الله کي به خدا جي طرفان مختلف راز نصيب ٿيندا آهن. الانسان سري وانا سره. انهن جي حالت ڏانهن اشارو آهي. الله تعاليٰ پنهنجي عنايت ۽ ڪرم سان عالم علوي ۽ سفلي جا راز ۽ حقيقتون ۽ انهن جا قسم انهن تي کوليندو آهي، ۽ انهن کي اشارن ۽ رمزن جي جهان ۾ پهچائيندو آهي، معرفت جون خبرون ۽ راز انهن تي روشن ڪندو آهي، ۽ هن فقير (لطف الله قادري) تي پڻ الله تعاليٰ پنهنجي ڪرم ۽ عنايت سان عالم علوي ۽ سفلي جون خبرون ۽ راز کوليا آهن، دقيق راز ۽ حقيقتون واضح ڪيون آهن.

ذالڪ فضل الله يوتيه من يشاء. (۵۴:۵)

ترجمو: جنهن کي الله تعاليٰ چاهيندو آهي اهو فضل عطا ڪندو آهي. اي عزيزا ڄاڻ ته پيرن جي جماعت (۽ عالمن جي جماعت) نبين جو مظهر آهي. ڇاڪاڻ ته هر نبي ۽ رسول جي شريعت مختلف هئي ۽ هر شريعت جا امر ۽ نهی [۳۹] ۽ انهن جا اقسام جدا جدا هئا ۽ سڀئي نبي سڳورا شريعت جا تابع هئا. اهڙي طرح هر پير ڪامل ۽ مڪمل ۾ طريقو الله تعاليٰ جي طرفان مختلف هوندو آهي. ۽ هر هڪ طريقي جا مقامات ۽ منزلون جدا طريقي تي آهن ۽ مرید پنهنجي پيرن جي طريقي جي پيروي ڪندا آهن، جيئن نبي پنهنجي شريعت جي پيروي ڪندا هئا، پيرن جا اهي

طريقا رسولن ۽ نبين جي شريعت مان ورتل آهن، جيئن شاخن ۽ واهن ڪڙين جي انتها وڌي درياءَ تي ٿئي ٿي، ائين سڀيئي طريقا، حقيقت جي درياءَ مان نڪرن ٿا. هن فقير (لطف الله قادري) کي به الله تعاليٰ پنهنجي عنايت سان نئون طريقو عطا فرمايو آهي، ۽ اجتهاد ۽ سلوڪ جو اهو طريقو نيڪ بخشيو آهي، ۽ ان رستي جون منزلون ۽ مقام سني طريقي سان معلوم ڪرايا آهن. جيتوڻيڪ ظاهري فاضلن جي مقابلي ۾ اڻ پڙهيل واري حيثيت آهي پر خدائي فيض ۽ جهان جي معلومات ۾ ڪمال ۽ ممتاز درجي سان سرفراز ٿيو آهيان. اهو طريقو حضرت واهب العطايا (الله تعاليٰ) خاص هن نالائق ٻانهي تي ظاهر ڪيو آهي ۽ ٻئي ڪنهن ظاهر نه ڪيو آهي ۽ ڪجهه ماڻهو پاڻهي هن رستي ۾ ايندا. انشاء الله هي طريقو فقير (لطف الله) جو وضع ڪيل سلوڪ جي اڳوڻن سڀني طريقن جو ختم ۽ پوءِ ڪندڙ آهي، جيئن پاڻ سڳورن ﷺ جي شريعت سڀني شريعتن کي ختم ڪندڙ آهي، تيئن ٻيا طريقا هن طريقي کي هرگز نه پهچندا ۽ فقير (لطف الله) جو هي طريقو، امام محمد مهدي جي زماني ۾ گهڻو ظاهر ٿيندو ۽ مشهوري ماڻيندو. انشاء الله تعاليٰ.

صاحب دعوت ٻن قسمن جا هوندا آهن. هڪڙا دشمنن تي حڪم ڪندا آهن ته جيئن انهن کي توهان جي سلسلي ۽ مريديءَ ۾ آڻين، پوءِ انهن مان ڪي پير ۽ ڪي عام ماڻهو، ڪي مقيم ۽ ڪي مسافر هوندا آهن، ٻيا عام حڪم ڪندا آهن، جيڪي هر ڪنهن کي طريقي ۾ آڻيندا آهن. ۽ اهو فائدي مند ٿيندو آهي. جيڪو به انهن جي دعوت قبول ڪندو آهي، هدايت وارو ٿيندو آهي ۽ جيڪو به انهن جي سلسلي ۾ داخل ٿيندو آهي، معرفت الاهي حاصل ڪندو آهي. جيڪو انهن جو انڪاري ٿيندو آهي، اهو ان دولت کان محروم رهندو آهي. ان جي ٽولي جو فيض عام آهي، جيڪو چاهي انهن کان فيض وٺي ۽ انهن جو نفعو ملندڙ ۽ جاري آهي، جيڪو چاهي حاصل ڪري ۽ قيامت تائين ان جي اولاد ۽ خليفن ۾ اهو قائم رهندو، ۽ اهي رسولن جا وارث ۽ مظهر آهن.

اي عزيزا ڄاڻ ته سير الي الله جا گهڻا طريقا آهن ۽ هر هڪ سالڪ جو طريقو ٺاهيل آهي، ۽ اجتهاد جو نئون طريقو ان هن باب ۾ کوليو آهي. سڀئي سلوڪ جا طريقا ڪامل ۽ مڪمل پيرن جا ارشاد ڪيل آهن، جن سان سلوڪ جو رستو روشن ٿئي ٿو. سڀئي سلوڪ جا طريقا پاڻ ۾ فرق رکن ٿا، پر ”سير الي الله“ وارو مقصد ساڳيو آهي، جيڪو سڀ کان پهريان خير البشر محمد ﷺ [۴۰] جن اختيار ڪيو آهي. ان کان پوءِ ٻين ورتو آهي، مطلب ته اول نبي ان کان پوءِ ڪامل اولياءَ هن ميدان جا شهنشاهه ٿيا آهن.

ورفعنا لک ذکرک. (۹۴:۴)

پيا سڳورا ڏه قدم طئي ڪن ٿا، تڏهن حضور ڪريم ﷺ جي هڪڙي قدم کي پهچن ٿا. ٻين، انبيائن جا ٽيهه قدم حضور ڪريم ﷺ جن جي ويهن کي پهچن ٿا. انبيائن جي ٽيهن کي ڪامل اولياءَ جا چاليهه به نٿا پهچن، اهڙي طرح پنهنجي مرتبي ۽ منزل مطابق سدائين پيا هلن، پر ان جي انتها ۽ دنگ کي ڪونه پهتو. بيت:

نست کس را از حقيقت آگهي

جمله مي ميرند با دست تهي

ترجمو: ڪوبه ان جي حقيقت کان واقف نه آهي، سڀئي خالي هٿين پيا وڃن.

سلوڪ جو مقصد هي آهي ته شيطاني خطرا ۽ نفس جون خرابيون پري ٿين، بشري صفتون گهٽجن ۽ ربوبيت واريون صفتون ظاهر ٿين، ٻيو ته نفس ٻنهي جهانن کان ڪٽجي وڃي ۽ دل مان غير جا خيال مٽجي ۽ ختم ٿي وڃن. علم اليقين، عين اليقين ۽ حق اليقين حاصل ٿئي، ۽ فنا في الله ۽ بقا باالله جو مرتبو هٿ اچي. ٻيو ته الله تعاليٰ جي معرفت مجمل آهي. ان جو تفصيل حاصل ٿئي ۽ عمل ڪشف ۽ استدلال وارو ٿئي ۽ الله تعاليٰ جو حضور حاصل ٿئي ۽ الله تعاليٰ جو جذبو دستگيري ۽ سلوڪ جو رستو روشن ٿئي ۽ محبت الاهي جو شوق ۽ جذبو دل جي سرچشمي مان ڦٽي ۽

الله تعاليٰ جو امر ”فرو الي الله“ بجا ٿئي ۽ الله تعاليٰ جي رضا پنهنجي منهن تان پردو هٽائي. ٻيو ته جڏهن سپاڻي قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ جي زيارت لاءِ ارڙهن هزار صفون ٿينديون، ان وقت هر ڪو قرب حاصل ڪندو. سپاڻي قيامت ۾ ان جاءِ تي بيهندو جيڪي حق سان هتي آشنا آهن، اهي سهو نه ڪائيندا ۽ غلط رستي تي نه ويندا. اهي اڳوڻي معرفت ۽ الفت تي ثابت ۽ محڪم هوندا، چست چالاڪ ۽ دلير ٿي ويندا، جيڪي هن جهان فاني ۾ خدا جي معرفت کان سواءِ ويندا، اهي عالم باقي ۾ سهو ڪائيندا، غلط ۽ غفلت واري رستي تي هلندا ۽ اهي حيران ۽ پريشان رهندا ۽ آخري صف ۾ به بيهڻ جي طاقت ڪونه رکندا. طالب صادق کي گهرجي ته اڄ خدا جي معرفت ۽ باري تعاليٰ جي قرب کي حاصل ڪري، ڪامل ۽ مڪمل رهبرو ٿي ته جيئن عالم آخرت ۾ ڏوڪو نه کائي ۽ غلط رستي تي نه وڃي، ۽ اهو علم پير کان سواءِ معلوم نه ٿيندو ۽ قرب ۽ عرفان باري تعاليٰ جي کي نه پهچندو. بيت:

خاڪپاڻي پير کن چون توتيا
تابه بيني راه ايزد را ضيا

ترجمو: پير جي پيرن جي پٺي ٿي ته جيئن خدائي رستي جي روشني ڏسين.

اي عزيز! ڄاڻ ته جيڪي رڳو توحيد جي ڳالهه چون ٿا ۽ انهن خدا وٽان ٻي وڌيڪ ڪا خبر ڪونه لڌي آهي. اهي گویا هن وقت الله وارن جي معرفت کان انڌا آهن ۽ اهي عالم آخرت ۾ به انهن جي مشاهدي کان انڌا هوندا [۴۱]. صرف پنهنجي گمان ۾ هوندا.

من کان في هذه اعمي فهو في الاخرة اعمي. (۷۲:۱۷)

ترجمو: جيڪو شخص هتي انڌو آهي اهو آخرت ۾ به انڌو رهندو.

۾ ان ڏانهن اشارو آهي. مثنوي

معرفت حاصل ڪني جان پدر
تا بيابي از خدائي خود خبر

ترجمو: اي پيءُ جا پيارا، معرفت حاصل ڪر، تانجو خدا کان پنهنجي خبر لھين.

هر ڪه او عارف نباشد زنده نيست

قرب حق لائق هر بنده نيست

ترجمو: جيڪو الله جو سڃاڻندڙ نه ٿيو اهو جيئرو ناهي، حق جي قرب جي لائق هر ٻانهو نه آهي.

طالب کي گهرجي ته انهن خاص ٻانهن جي پيروي ڪري ته جيئن انهن جي دولت کان محروم نه رهي، انشاء الله تعاليٰ.

اي عزيز! ڄاڻ ته پير ۽ مرشد کي گهرجي ته پهريائين طالب کي ضروري ديني مسئلا سڃاڻي. ان کان پوءِ طريقت جي رسالي ۾ مشغول ڪري. جيڪڏهن پڙهڻ کان عاجز هجي ته ان کي ٻڌائي، پر جيڪڏهن پڙهڻ ۽ ٻڌڻ سان ان جي لذت ۽ حظ وڌيڪ ٿئي، شوق ۽ محبت ۽ آرزو ان تي غالب ٿئي ۽ پاڻ شعور ۽ سمجهه جو صاحب ٿئي، فن جو رستو ۽ اهليت جو ثمر ان ۾ پيدا ٿئي، ۽ معرفت جو دروازو کلي، ان وقت مرشد ان کي تعليم ۽ تلقين ڪري ۽ پنهنجي طريقي ۾ داخل ڪري. پر جيڪڏهن انهن مان ڪا به شيء پيدا نه ٿئي پوءِ ڏسي ته ان ۾ اخلاص باقي آهي يا نه، جيڪڏهن اخلاص ان ۾ باقي آهي ته به تعليم ۽ تلقين جي لائق آهي. پر جيڪڏهن اخلاص باقي نه رهيو آهي ته پوءِ اهو تعليم ۽ تلقين جي لائق نه آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي طبيعت سخت داڻي جهڙي ٿي وئي آهي، تعليم جو پاڻي ۽ گرمائش ان ۾ اثر نه ڪندا، يا ان جي طبيعت ڪلراني زمين وانگر ٿي وئي آهي، ۽ ان ۾ بچ هرگز نه ڦٽندو ۽ ناقص ٿيندو ۽ تربيت جي لائق نه ٿيندو. پهرين شخص جو مثال سخت لوهه وانگر آهي، جو ان جو آئينو پورو چمڪ جي قابل ٿي ويو آهي، ٻي شخص جو حال ڪڇي لوهه وانگر آهي، جيڪو چمڪ جي قابل نه ٿيو آهي، ٽئين شخص جو مثال ٺڪر جهڙو آهي، جيڪو هرگز چمڪ جي قابل نه آهي، جيڪڏهن ان تي رندو ۽ روات

هلائيندا ته پڇي پوندا، ان شخص تي مرشد پنهنجو وقت اجايو ضايع ڪندو، مرشد پنهنجو وقت ۽ عمر ضايع ڪندو. مرشد کي گهرجي ته ان جي تربيت نه ڪري، ڇاڪاڻ ته اهو تربيت جي لائق نه آهي، ۽ نا اهلن جي ٽولي مان آهي. بيت:

پر تون يڪان نڳيرد هرڪ بنيادش بد است

تربيت نا اهل چون گرد گان بر گنبد است

ترجمو: اهو نيڪن جو ساڻو نه وڻندو جنهن جو بنياد خراب آهي، نا اهل جي تربيت ائين آهي جيئن گنبد تي ڏڙهو.

اي عزيز! ڄاڻ ته پيري مريديءَ جو مثال ٻيڙيءَ جهڙو آهي. مرشد ناکڻو ۽ معلم آهي، ناکڻو ٻيڙيءَ جا اسباب تيار ڪري پاڻيءَ ۾ ٻيڙي موڪليندو آهي. اهڙي طرح پير ۽ مرشد، مريد کي دين جي علم ۽ خدا جي ذڪر سان مشغول ڪري، ان کي خدا جو رستو ڏيکاريندو آهي. ۽ خير ۽ شر جي ان کي خبر ڏيندو آهي. باقي جلدي ۽ دير هلاڪت ۽ سلامتي جي مرشد کي به خبر نه آهي. ڇاڪاڻ ته اهي سڀ سبب آهن، جيڪي مسبب الاسباب تي موقوف آهن، جيڪي تقدير ۾ آهي، اهو ٿيندو. تقدير جي بدلائڻ تي ڪوبه ولي نه ملائڪ ۽ نه نبي طاقت رکي ٿو. قال الله تعاليٰ

لاتهدي من احببت ولاكن الله يهدي من يشاء، (۲۸: ۵۶)

يعني الله تعاليٰ فرمايو ته اي محمد ﷺ جنهن کي تون [۴۲] چاهين هدايت نٿو ڪري سگهين، پر جنهن کي الله چاهي ان کي هدايت ڪري. بيت:

هرڪ بنمود آن محض عطا است

وانگ را ننمود آن حڪم قضا است

ترجمو: جنهن کي ستو ڏيکاري اها محض ان جي عطا آهي، ڇاڪاڻ ته رهنمائي خدا جي تقدير جو حڪم آهي.

طريقت وارا چون ٿا ته مريد ڪامل اهو ٿيندو، جنهن جي پير ڪامل مڪمل ڪامل تربيت ڪري، ۽ مريد کي ٽي شيون ڪرڻ گهرجن، هڪ ته خدا جي مخلوق کان ڪنارو ڪري پيو ته شريعت جو ظاهر ۽ باطن علم جي طلب ڪري، ٽيون ته الله تعاليٰ جي ذڪر ۽ فڪر ۾ مشغول ٿئي. جڏهن مريد صادق ان ترتيب سان چاليهه سال پورا ڪري، ان وقت پير کي گهرجي ته ان کي دعوت ۽ ارشاد جي موڪل ڏي. پر جيڪڏهن پير چاليهه سالن ۾ عالم آخرت ڏانهن رحلت ڪري، ته پوءِ مريدن مان جيڪو اهليت وارو هجي، ان کان تربيت حاصل ڪندو رهي ۽ چاليهه سال پورا ڪري. ڇاڪاڻ ته حضور ڪريم ﷺ جن ۽ سندس يارن ائين فرمايو آهي. پاڻ سڳورن کان پوءِ حضرت ابوبڪر رضه بس ڪونه ڪئي پر ان ترتيب تي هليو ۽ ڪمال وارو مرتبو ماڻيائين، جيڪڏهن پير پنهنجي مريد کي ڪجهه سالن ۾ مخلوق جي نفعي جي لائق سمجهي ته ان کي ارشاد ۽ مخلوق جي تربيت جي اجازت ڏي ته ماڻهو ان مان نفعو وٺن [43] ته جائز آهي. ڇاڪاڻ ته جهان ۾ اهو رواج هلندڙ آهي، ۽ گهڻن اولياءِ الله جي سلسلي ۾ پڻ آيو آهي. افضل ائين آهي ته مريد پير ڪامل جي اڳيان چاليهه سال تربيت جا مڪمل ڪري. ان کان پوءِ پير ان کي حڪم ڪري ته هاڻي وڃي خدا جي مخلوق کي خالص خدا لاءِ ارشاد جي دعوت ڏي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن چاليهن سالن کان اڳ ۾ دعوت ڏيندو ته اها دنيا جي طمع ۽ غرض کان خالي نه هوندي، ۽ نفس جي اصلاح ۽ اخلاص سان مخلوق قبول نه ڪندي. اها ناقص جي دعويٰ هوندي، ۽ ڪاملن جي دعويٰ، نفس جي مطلب ۽ طمع کان خالي هوندي آهي. ڇاڪاڻ ته ڪاملن جي دعويٰ باري تعاليٰ جي اخلاص واري دولت جي خزاني سان مشرف هوندي آهي. اهي اندر ۾ پاڻ کي ڪڏهن به پير جي برابر نه ڪندا آهن بلڪ پاڻ کي ڪجهه نه سمجهندا آهن. نبي سڳورا عليهم السلام چاليهه سال خدا جي حڪم سان گوشه نشيني اختيار ڪندا آهن، ۽ ان وقت ۾ لدني علم ۽ الله تعاليٰ جي ذڪر ۾ مشغول هوندا آهن. پورن چاليهن سالن کان پوءِ، مخلوق کي دين جي

دعوت ڏيندا آهن ۽ خدا جي ذڪر لاءِ مخلص هوندا آهن، ٻيو دنياوي ڪو مقصد ڪونه هوندو اٿن، فقط الله جي رضا طلب ڪندا آهن، ۽ دل ۾ ڪو عيوض جو انديشو نه آڻيندا آهن ۽ نه دل ۾ ڪنهن شيءِ جي طمع رکندا آهن، فقط الله جي حڪم ۽ رضا جا تابع هوندا آهن. ڪتابن ۾ آيو آهي ته قاسيءَ تي چاڙهڻ وقت شيخ حسين منصور حلاج کان پڇيائون ته حق جا طالب ڇا چوندا آهن؟ جواب ڏنائين ته:

الحب لله والبغض لله.

يعني محبت به الله واسطي ته دشمني به الله واسطي.

اي عزيز! هي ڪم خالص الله تعاليٰ لاءِ آهي. هن ۾ ڪوبه عيوض ۽ لالچ نه رکڻ گهرجي. جيڪو عيوض ۽ غرض آهي اهو نفس جو حظ آهي، جيڪو نشو آهي. پير ۽ مرشد کي خالص الله تعاليٰ لاءِ تربيت ڪرڻ گهرڻ ۽ مرید جو پير اڳيان انتظار به خدا لاءِ هجي. جيڪڏهن مرید ويچارو هجي ۽ اخلاص جي مرتبي تي نه پهتل هجي ته ان وقت اخلاص جي نيت ڪري ته جيئن اصلي مقصد ۽ ڪلي مطلب لهي، ورنه هلاڪت جي ڪن ۾ پوندو. جيڪو نفعو پهچي، اهو خدا کان سمجهي ته جيئن شرڪ ۾ نه پوي. ڇاڪاڻ مرشد نفعي جو سبب آهي. نفعو ۽ نقصان، هدايت ۽ گمراهي الله جي هٿ ۾ آهي.

اي عزيز! ڇاڻ ته اصل رستي جا ٻه قسم آهن، هڪ راه فضل ٻي راه ترتيب. جنهن تي فضل جي راه ڪلندي آهي، ان کي پير ۽ مرشد جي ضرورت نه رهندي آهي. جيڪڏهن رب چاهي ته اک چنپ ۾ خاصن جا مرتبا ماڻي خدا جي درگاه جي لائق ٿي وڃي. جيڪڏهن واسطي سان موقوف هجي ته هڪڙي ملاقات ان لاءِ ڪافي ٿي ويندي آهي.

ذالڪ فضل الله يوتيه من يشاء. (۵: ۳۵)

يعني هي فضل خدا تعاليٰ جو آهي، جنهن کي چاهي تنهن کي عطا

ڪري. فرد

طفل را در مهد پیغمبر کند
از همه پیرانش فاضل تر کند

ترجمو: ٻار کي پينگهي ۾ پيغمبر ڪري ۽ سڀني پيرن کان وڏي فضيلت وارو ڪري.

ڪتابن ۾ آيو آهي ته جڏهن شيخ شبلي رحمت الله عليه جنيد وٽ ويو ۽ توبه ڪيائين ۽ پيري ۽ مريديءَ جي تلقين ورتائين ۽ مولا جي رستي جي طلب ڪيائين، ان وقت پهرين ڏينهن ئي دنيا کي ترڪ ڪيائين، ٻئي ڏينهن آخرت ڇڏيائين ۽ ٽئين ڏينهن خدا جو وصال ٿيس. پر جيڪو ترتيب سان سلوڪ طئي ڪندو آهي، اهو چاليهه سالن کان اڳ هرگز ڪامل ۽ مڪمل نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته چاليهه سالن جي ترتيب شرط آهي. هن وقت ترتيب ڪجهه گهٽائي اٿن. فضل وارو رستو تمام گهٽ آهي، افضل اجمال آهي، ترتيب ۽ تفسير وارو رستو انبياءِ عليهم السلام جو آهي جيڪو ترتيب ۽ فضل وارو آهي. جيئن حضور ﷺ جو معراج وقت اجمالي رستو ۽ راهه آهي ان کان پوءِ ترتيب ۽ سير وارو چاليهه سالن ۾ پورو ٿئي ٿو. انهيءَ ڪري چاليهه سالن کان پوءِ دعوت سان مامور ٿيا. راهه فضل ۽ ترتيب ۾ اهو فرق آهي، جيئن هڪڙو ماءُ جي پيٽ ۾ حافظ ٿيل آهي، ۽ ٻيو استاد وٽ سبق پڙهي حافظ ٿيو. ٻنهي کي حفظ وارو مرتبو حاصل ٿيو، پر جيڪو ماءُ جي پيٽ مان آيو، اهو جلد حافظ ٿيو ۽ تڪليف کان سواءِ حافظ ٿيو. الله وٽ ان جو درجو ۽ ثواب گهڻو آهي. جنهن تڪليف سان حفظ ڪيو، ڇاڪاڻ ته پهرين کي تڪليف کان سواءِ حفظ نصيب ٿيو.

اي عزيز! طالب کي گهرجي ته [۴۴] پهريان چاليهه سال ائين گذاري جو ظاهري علم جي طلب ڪري ۽ باطن کي ذڪر فڪر ۾ مشغول رکي. ويهه سال ان کان پوءِ، ان ترتيب سان گذاري، ان کان پوءِ سندس عمل وصول واري درجي تي پهچندو، ۽ الله پاڪ جو اسر پاڪ ان ڏانهن متوجه ۽ منتظر ٿيندو. مولا سان ملاقات جا اصول پنج آهن. (1) گهٽ ڪاٺڻ (2) گهٽ

ڳالهائڻ (3) گهٽ سمهڻ (4) مخلوق سان گهٽ لهه وڃڻ ڪرڻ (5) الله جي گهڻي يادگيري ڪرڻ. گهٽ کائڻ مان مراد هي آهي ته اڌ ڏئو ڪري ۽ گهٽ ڳالهائڻ مان مراد هي آهي ته اها ڳالهه ڪري، جنهن کان سواءِ چارو نه هجي. مطلب ته ضرورت کان سواءِ نه ڳالهائي، گهٽ سمهڻ جو مطلب هي آهي ته خواهه خواهه سڄي رات نه سمهي، پر مولا کي به ياد ڪريءَ مخلوق سان گهٽ لهه وڃڻ جو مطلب هي آهي ته گهٽ ماڻهن سان ملاقاتون ڪري. الله کي گهڻي يادگيري ڪرڻ جو مطلب آهي، جڏهن پساهه ٻاهر اچي ته الله چوي ۽ جڏهن ساهه اندر وڃي، تڏهن هو چوي، ۽ هميشه متوجه ۽ منتظر رهي. بزرگ چون ٿا ته جيستائين طريقت جي ان اصول تي عمل نه ڪندو، باري تعاليٰ جو وصول هرگز حاصل نه ڪري سگهندو.

انما حرم الوصول بتضييع الاصول.

يعني اصولن جي ضايع ٿيڻ سان وصول کان محروم ٿيڻ ٿا. انهن جو قول آهي. گهڻا ڪامل اولياءَ ۽ راسخ علماءَ پنهنجي عمر جي آخري حصي ۾ عزت ۽ گوشه نشيني اختيار ڪرڻ وارا ٿيا آهن، امام اعظم رحمت الله عليه پڻ آخري عمر ۾ خلوت نشين ٿيو ۽ مڪمل طور تي خدا تعاليٰ ڏانهن متوجه ٿيو. پوءِ جڏهن خلوت جا راز معلوم ڪيائين ۽ گهڻو نفعو لڌائين ۽ ان تي خدا جي نور جون تجليون ظاهر ٿيون، ۽ خدا جي رازن ۽ حقيقتن تي واقف ٿيو، ان وقت چيائين ته: لولا الشيبان لهلك النعمان.

يعني جيڪڏهن شيبان نه هجي ها ته نعمان هلاڪ ٿئي ها. اي عزيز! خلوت جا ٻه قسم آهن. هڪ عام ٻي خاص، عام اها جيڪا ابتدا ۾ طالب کي ڪم اچي ۽ ٻي خاص جيڪا پڇاڙيءَ ۾ ڪارگر ٿئي ۽ خلوت عام تقليد ۽ ڪل آهي ۽ خاص خلوت حقيقت ۽ معنيٰ آهي. اهڙي طرح عشرت جا پڻ ٻه قسم آهن. هڪ عشرت عام ٻي عشرت خاص، عشرت عام اها آهي ته جيڪا چاليهه سالن کان گهٽ هجڻ سبب اڳ ۾ پيش اچي ۽ عشرت خاص اها آهي جيڪا چاليهه سالن جي ڪمال کان پوءِ

اچي. عشرت عام تقليدي ڪل آهي، ۽ عشرت خاص حقيقت ۽ مغز آهي، ۽ سالڪ ڪامل اهو آهي جنهن جو سلوڪ پڇاڙيءَ ۾ عزلت کي پهچي يا پڇاڙيءَ ۾ عشرت کي رسي. عزلت ۽ عشرت وچ ۾ مشائخن جو گهڻو اختلاف آهي. ڪي عزلت کي افضل چون ٿا ۽ ڪي عشرت کي. مشائخ چون ٿا ته طالب کي ٻئي گهرجي، چاهي، اول عزلت ٿئي پوءِ عشرت يا اول عشرت پوءِ عزلت. پر گهڻن اوليائن جي فتويٰ هن تي آهي ته گذريل يعني بيان ٿيل ترتيب تي عمل ڪري، ڇاڪاڻ ته اهو طريقو پلو آهي. جيتوڻيڪ گهڻن بزرگن عشرت کي ترجيح ڏني آهي، واللہ اعلم. سالڪن جي نصيحت ۾ سنڌي بيت: بيت:

اوڏي جا اصلائي، وان تنه مَ وات
 پس پانڌيئڙي جي، منهن ۾ مِجر مات
 ويهي وڃاءِ مَ ويسرا، گهور يا گهر ۽ گهات
 ڪوڏان ڪاه ڪنواٽ، وهي ويرونهيو ڪئو [۴۵]

باب ڏهون

سلوڪ جي طريقي جي بيان ۾

اي عزيزا هن فقير جو طريقو ڇهن قسمن تي مشتمل آهي (1) ذڪر (2) احوال (3) مقامات (4) آثار وحدت باري تعاليٰ (5) الله تعاليٰ جي صفتن جا اصول ۽ فروع. (6) ذات بحث ڏانهن سلوڪ. سالڪ جڏهن الله جي عنايت سان، يا پيرِ کامل جي توجه سان، يا مرشد جي پوري توجه سان سلوڪ جي رستي ۾ ايندو آهي، ان وقت پهريان ذڪر ان کان پوءِ حالت پيش ايندي، ان کان پوءِ سلوڪ جا مقام پنهنجي چاهي تان پردو هٽائيندا. ان کان پوءِ ذات باري تعاليٰ جي وحدت جا جلوا ڏسندو. ان کان پوءِ باري تعاليٰ جي صفتن جا اصول منهن ڏيکاريندا. ان کان پوءِ ذات باري تعاليٰ جو سلوڪ حاصل ٿيندو. هن طريقي جو بنياد ٻن شين تي آهي، هڪ ظاهري ۽ باطني شريعت مصطفويه عليه السلام جو علم، ٻيو باري تعاليٰ جو ذڪر ۽ فڪر. جڏهن سالڪ انهن ٻن شين ۾ مشغول ٿئي ٿو ۽ مسافت طي ڪري ٿو تڏهن سمجهو ته سالڪ کي اڏامڻ لاءِ ٻه ٻه ٻه مليا آهن، علم ايترو ضروري آهي جيڪو هن فقير پنهنجي ڪتابن ۾ لکيو آهي ۽ ذڪر اذڪار ايترا ڪافي آهن، جيترا هن فقير پنهنجي ڪتاب ۾ لکيا آهن، ڇاڪاڻ ته اهي علمن ۽ اذڪارن جو خلاصو آهن. پر ان رستي تي هلڻ لاءِ پيرِ کامل ۽ مڪمل يا مرشد پوري ارشاد وارو گهرجي. جيڪڏهن اهي ٻئي رهبر آهن ته نيڪ آهي، ڇو ته انهن پنهنجي جي رفاقت کان سواءِ سلوڪ طئي نه ٿيندو. انهيءَ ڪري طريقت جا مشائخ چوندا آهن ته: الرفيق ثم الطريق. يعني پهريائين رهبر پوءِ راه.

ڇاڪاڻ ته اهي واٽ جا سونهان آهن ۽ الاهي معرفت جو وسيلو آهن. ۽ انهن جي تابعداري حق جي طالب تي لازم ۽ واجب آهي.

كما قال الله تعاليٰ يا ايها الذين آمنوا اتقوا الله وابتغوا اليه الوسيله.

(२०:०)

يعني، الله تعاليٰ پنهنجي حبيب کي فرمائي ٿو ته پنهنجي ايمان واري جماعت کي چئو ته الله کان ڊڄو ۽ ان ڏانهن وسيلو ڳوليو. اهو پير ۽ مرشد ڏانهن اشارو آهي ته خليفو پير آهي. مثنوي

پیر رہ کبریت احمر آمد است

سینه او بحر اخضر آمد است

ترجمو: روحانيت جي رستي لاءِ پيرگندرف جي تيلي وانگر آهي ان جو سينو ساواڻ سان ڀريل سمند آهي.

پیر ہم هست این زمان پنهان شده

ننگ خلقان دیده در خلقان شده

ترجمو: پيرهن زماني ۾ به لڪل آهن پنهنجي گودڙيءَ جي لڄ خاطر
گودڙيءَ ۾ آهن.

تا نیفتد بر تو مردی را نظر

کي بيابي از وجودی خود خبر

ترجمو: جيستائين توتي ڪنهن مرد جي نظر نٿي پوي تيستائين پنهنجي وجود جي ڪيئن خبر لهندين.

هر که او کحل گرفت از خاک پیر

خواہ پاک خواہ گو ناپاک میر

ترجمو: جنهن پير جي پيرن جو سرمون ڀاتو، ان لاءِ ڪو فرق ناهي ته اهو پاڪ ٿي مري يا ناپاڪ.

او قبول افتاده است در هر دو حال

گر تو آگاهی کند از قیل وقال

ترجمو: اهو ٻنهي حالتن ۾ قبول ٿي ويو جڏهن تون خبر چار کان واقف آهين.

پير جا ٽي قسم آهن، (1) پير ولايت (2) پير صحبت (3) پير طريقت. پير ولايت ان کي چوندا آهن، جيڪو فنا في الله جي مرتبي ۾ هجي. الله جي ذات جي اسرارن جو محرم ۽ ان جي صفتن سان موصوف هجي ۽ موت ۽ حياتي جي طاقت، [46] تغير ۽ تبديل جو حڪم رکندو هجي. هن پير جي تصرف سان مريد جي دل موت ۽ حياتي حاصل ڪري، يعني پير پنهنجي تصرف سان مريد جي دل، خدا جي ذڪر ۽ معرفت سان زنده ڪري ۽ نفس کي خراب صفتن کان باز رکي ۽ علم لدني جا دروازا مريد تي کولي، ان کي فيض وارو پير چوندا آهن. اهل طريقت واري پير کي گهرجي ته ارشاد ۽ تربيت جو صاحب ٿئي يا پورو مرشد ان پير کي مڪمل جو خليفو هجي يا ان صاحب دولت ۽ ڪمال ۽ عظمت واري صاحب جو قائم مقام هجي جو طالب جي تربيت ڪري. شريعت جي ظاهري احڪامن ۽ علم طريقت جي باطني اسرارن جي حقيقت سمجھائي. ذهن جي تربيت سان طالب کي دين جي استقامت، يقين جي درستي ۽ سلوڪ حاصل ٿيندو ۽ بشري خراب صفتن کان ٻاهر نڪرندو جيئن حرص ۽ هوا ۽ ٻيون ان جهڙيون خراب صفتون ۽ پاڻ هجڻ واري حجاب کان کيس چوٽڪارو ملندو. باري تعاليٰ جي ذات کي سڃاڻندو. حقائق ۽ اسرار الاهي تي نگاه ڪندو ۽ هي ٽولو مخلوق کي الله ڏانهن سڏيندڙ ۽ معرفت جي رستي جو روشن چراغ آهي.

”داعيا الي الله باذنه وسراجا منيرا“ (36:33)

انهن جي صفت آهي، يعني الله ڏانهن سڏڻ واري جماعت جيڪا الله جي اذن سان سڏي ٿي ۽ هدايت لاءِ روشن چراغ آهي.

وقال رسول الله ﷺ: الشيخ في قومه كالنبي في امته.

يعني پير پنهنجي مريدن ۾ ائين آهي جيئن نبي پنهنجي امت ۾

آهي.

وقال المحقق رحمه الله تعالى من لاشيخ له فشيخه ابليس.

يعني جنهن جو مرشد نه آهي، ان جو پير و مرشد شيطان آهي، جيتوڻيڪ حقيقت ۾ سڄي امت جو پير محمد مصطفيٰ ﷺ آهي. شيطان کان پيري مريدي ڪوبه نٿو حاصل ڪري ان ۾ دين جي خرابي ۽ گمراهي ڏانهن اشارو آهي. بيت:

گر ترا درديست پير آيد پديد

قفل دردت را کليد آيد پديد

ترجمو: جيڪڏهن توکي درد آهي ته پير اوس ملندو ۽ تنهنجي درد جي تالي جي ڇاڻي پڻ ملندي.

پير ڪامل ۽ مڪمل ان کي چوندا آهن جيڪو نئين طريقي جو صاحب هجي ۽ پنهنجي اجتهاد تي سلوڪ طئي ڪرائي خير ۽ شر سڻي ۽ خراب، خبر تي واقفيت لهي ۽ سٺن معاملن جي رستي کان واقف هجي، ۽ سلوڪ جي رستي ۾ جيڪا شيءِ ان جي اڳيان اچي، ان جي حقيقت الهام ۽ ڪشف جي رستي ان جي دل تي ظاهر ٿئي. جيئن الله تعاليٰ کان سواءِ ٻئي جو محتاج نه رهي ۽ مرشد اهو آهي، جيڪو پير ڪامل کان سلوڪ طئي ڪري ۽ خدا کي حاصل ڪري ۽ ٻين کي سلوڪ ۽ ارشاد ڏي ۽ ٻيا ان مان فائدو وٺن. پير ۽ مرشد ۾ اصل فرق هي آهي ته پير رسول جو مظهر ۽ مرشد نبيءَ جو مظهر هوندو آهي، طالب کي گهرجي ته اول پير جو هٿ وٺي ان کان پوءِ طلب ڪري. بيت:

راه دور است پر ز آفات اي پسر

راه رو را مي بباد راهبر

ترجمو: اي پٽ! رستو پري ۽ مصيبتن سان ڀريل آهي، رستي ويندڙ لاءِ رهبر ضرور هجڻ کپي.

ڪور هرگز ڪي تواند رفت راست
بي عصا ڪش ڪور را رفتن خطا است

ترجمو: انڌو ڪئين رستي تي سڌو هلي سگهي ٿو، لٽ ڪٽڻ کان سواءِ
انڌي جو هلڻ غلطي آهي.

جڏهن پير يا مرشد طالب کي هي رستو ارشاد ڪري، ان وقت طالب
کي پهريان علم جي 'اب ڪرڻ گهرجي، ان کان پوءِ خدا جي ذڪر ۽ فڪر ۾
مشغول ٿيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته سڀني سعادتن ۽ نيڪين جو بنياد اهي ٻه
شيون آهن. هڪ ظاهري ۽ شريعت جي باطني علم جي طلب، ٻيو الله تعاليٰ
جي ذڪر ۽ فڪر ۾ مشغول ٿيڻ. [47] طالب کي گهرجي ته هر حال ۾ انهن
ٻن شين ۾ مشغول رهي ۽ ڪوتاهي نه ڪري، جيستائين حياتي هجي،
ڇاڪاڻ ته اهي ٻه اصول رستو آهن، انهن ٻنهي جي عمل ۾ مشغول ٿيڻ
کان سواءِ سلوڪ حاصل نه ٿيندو. حق جي طالبن جي سلوڪ جو رستو فرض
عين آهي. الله تعاليٰ جي رستي ۾ وڃڻ ۽ ان جي رضا جي طلب ڪرڻ،
فردن جو ڪم آهي، جيڪي بلند همت جا مالڪ آهن ۽ هن رستي ۾ مردن
جي همت گهرجي شهرت نٿي ڪهي. بيت:

هرک صاحب همت آيد مرد شد

همچو خورشيد از بلندي فرد شد

ترجمو: جيڪي همت جا صاحب آهن اهي مڙس ٿيا آهن، سج وانگر
بلندي کان مٿي اڪيلا آهن.

هرک از همت درين ره آمد است

گر گدائي مي کند شه آمد است

ترجمو: جيڪو همت سان هن رستي ۾ آيو آهي ڀلي گدائي ڪري پر
اهو بادشاهه ٿي آيو آهي.

اي عزيزا چاڪاڻ ته ڪي جوان آهن، جيڪي پنهنجي همت جي
ڪمند، عرش جي ڪنگرن تي اڇلائيندا آهن. هل من مزيد جو فرياد ڪندا
آهن ۽ ڪي ان مقام تي خوش ٿيندا آهن، ۽ چوندا آهن ته ملڪ ۽ ملڪوت
سڀ اسان جي هٿ ۾ آهن. بيت:

سڱ دون همت، استخوان جويد

بچ شير مغز جان جويد

ترجمو: نيچ ڪتو جيئن هڏو ڳوليندو آهي، تيئن شينهن جو ٻچو
شڪار ڳوليندو آهي. واللہ اعلم

سلوڪ جي تعريف ۽ ان جي طريقي ۾ سنڌي بيت: بيت:

سنئين سالڪ هليا، اوائ ويهي رهن

ڪوڏان پسو قطاريا، ڪر پانڌي لءِ پرين

او هيجان هلن حق ڏونه، ٻيون ڏيئي هن

اوري ڪن نه آسرو، تائو توڙ وڃن

واڌي تنهن رهن، جت پرين ري ڪي نه پسجي.

باب يارهون

زباني ذڪر ۽ ان جي ترتيب بابت

اي عزيزا! ڄاڻ ته طالب کي گهرجي ته پهريان ذڪر زبان سان ڪري:
 لااله الاالله ۽ دل ۾ ان جي معنيٰ جو تصور ڪري، ته منهنجو خدا کان سواءِ
 ٻيو ڪو مقصد ڪونهي. بيت:

تا بجاروب لا نروبي راه

ڪي رسي در سرائي الاالله

ترجمو: جيستائين لا (نفي) جو بهار وٺ هڻندين تيستائين الاالله
 جي جاءِ کي ڪيئن پهچندين.

"لا" جي چوڻ جي ترتيب هي آهي، ته "لا" سڀني جي وچ مان ڪڍي
 "اله" سڄي پاسان چوي ۽ "الاالله" سان ڪهي پاسان، ضرب هڻي، ۽ جڏهن "لا"
 جو ذڪر ڪري، ان وقت دل ۾ تصور ڪري ته ڪوبه نه آهي ۽ جڏهن
 "الله" چوي منهنجو مقصد ۽ جڏهن الاالله چوي خدا کان سواءِ جيڪڏهن
 ذڪر ڪندڙ نفي ۽ اثبات جي وقت پنهنجو منهن سڄي ۽ ڪهي پاسي ڏانهن
 ڪري ٿو، ان وقت شيطاني خطرا خاموش ٿي ويندا آهن. جيئن وڃڻي پڪي
 هڻڻ سان مڪيون مانيءَ بني ٿالهي تي نه ويهي سگهنديون آهن. جيڪڏهن
 ڏاڪر ان طريقي سان ذڪر ڪندو ته آهستي آهستي اصلي ۽ ڪلي مقصد
 لهندو ۽ حق تعاليٰ سان واصل ٿيندو ۽ اهو ذڪر فجر نماز ۽ ظهر کان پوءِ
 هڪ سئو دفعو ڪري، پر ذڪر شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ تي دفعا حضور ﷺ ۽
 سندس آل اصحاب تي درود موڪلي، هيئن چوي: صلي الله عليٰ حبيب
 محمد وآله واصحابه وسلم. ان کان پوءِ اعوذ بالله ۽ بسم الله ۽ حديث جي
 الفاظن سان ڊگهو چڪي ڪلمون لااله الاالله شروع ڪري ۽ هيئن
 چوي، اعوذ بالله من الشيطان الرجيم، بسم الله الرحمن الرحيم.

قال النبي ﷺ ان افضل الذكر لاله الا الله.

۽ ڪلمي محمد رسول الله سان مقرر عدد تائين پهچائي [۴۸]، ان کان پوءِ ٽي دفعا درود شريف پيغمبر عليه الصلوة والسلام تي پڙهي، ان کان پوءِ هٿ مٿي ڪڍي عاجزيءَ سان هيءَ دعا گهري.

اللهم احينا ذاڪرين وامتنا ذاڪرين، واحشرنا الي يوم القيامة في زمرة ذاڪرين واجعلنا من الخالصين المخلصين الذين لا خوف عليهم ولا هم يحزنون وصلي الله علي خير خلقه نبينا محمد وآله واصحابه اجمعين برحمتك يا ارحم الراحمين.

طالب کي گهرجي ته چاليهه ڏينهن متصل لڳو لڳ ان طريقي تي ذڪر ڪري. پر جيڪڏهن ڪڏهن انهن وقتن ۾ ناغو پوي ته قضا ڪري، جيستائين مقرر عدد پورو ٿئي، ان کان پوءِ موائٽ شرط نه آهي، اها نفی ۽ اثبات واري تعليم ڪوئن ٿا ۽ ٻي ان تي قياس ڪجي. جڏهن مرشد طالب کي اها تعليم ڏي، ان وقت طالب کي قبلي ڏانهن منهن ڪرائي، ٻئي گوڏا ادب سان پڇائي، پوءِ وهاري. ان کان پوءِ حضور ڪريم ﷺ جن ۽ سندس آل، ۽ اصحاب ۽ سڀني پيرن مرشدن ۽ مومنين کي ختمو ڏياري، ان ختمي ۾ ٽي دفعا درود شريف ۽ يارنهن قرآن شريف جون هي سورتون، پڙهي: (1) والضحیٰ (2) المر نشرح (3) والتین (4) تکاثر (5) عصر (6) کوثر (7) کافرون (8) اخلاص (9) خلق (10) ناس (11) فاتحه. ان کان پوءِ، ٽي دفعا درود شريف پڙهي. ان کان پوءِ ختمي جي دعا پڙهي، ان کان پوءِ مرشد کي طريقي جي تعليم جي حقيقت مرید کي ٻڌائي، ان کان پوءِ اعوذ، بسم الله ۽ رد ڪفر جا ڪلما صفت ايمان مجمل ۽ مفصل ٻئي پڙهائي، ان کان پوءِ، ٽي دفعا استغفار جا ڪلما پڙهائي، جيئن چوي،

استغفر الله واتوب اليه من جميع ماكره الله قولاً وفعلاً وسمعا والبصراً واعتقاداً من الذنب الذي اعلم ومن الذنب الذي لا اعلم وانت علام الغيوب ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم.

ان کان پوءِ ٽي دفعا حضور ﷺ تي درود پڙهائي، ان کان پوءِ مرشد،

تسبيح ان کي هٿ ۾ ڏي ۽ ڪلمه توحيد جي تلقين تي دفعا، مٿين ترتيب سان ڪرائي ۽ چوي ته هاڻي ذڪر ۾ مشغول ٿي وڃ. مقرر عدد تائين ذڪر ڪندو ره ۽ مرشد مريد ڏانهن متوجه ۽ منتظر ٿئي ۽ شفقت واري نگاه رکي. جڏهن ان ڪم کان فارغ ٿين ته پوءِ تي دفعا، حضور ڪريم ﷺ جن تي صلوٰه سڳوري پڙهي، ان کان پوءِ دعا، ذڪر ۽ فاتحه توفيق مطابق طالبن لاءِ گهري، ان کان پوءِ طالب کي گهرجي ته ان ذڪر ۾ مشغول رهي. جيستائين مقرر عدد پورو ٿئي. ان کان پوءِ ٻئي ذڪر جي طلب ڪري، پراڻو ذڪر نه ڇڏي ۽ سڀ ان ترتيب سان ڪري. ڪي ماڻهو لا اله الا الله جو ذڪر اخلاص سان پڙهن ٿا، پر عيوض جي طلب ڪن ٿا ۽ ان جو ثواب مردن کي بخشين ٿا، ان صورت ۾ انهن جي اخلاص واري دعويٰ ڪوڙي ٿئي ٿي. ثواب جي طلب ۽ اجوري لاءِ ڪلام الله ڪافي آهي [49] چاهي هڪ سورت پڙهيائين يا چند سورتون، ان ۾ ٿورو گهڻو ثواب اچي ويو. واللہ اعلم. ڪلمي لا اله الا الله جي تعريف ۾ سنڌي بيت: بيت:

پار 'اله' جي آئيا، 'لا' سين لئون ٿئون

ڪين ڪنيائون پاڻ سين، سڄو په پئون

ٿيا ساچارا سبحان جا، وچان وڃ وئون،

اهس ان پئون، ٻي ڏونهه اڪيون نه ڪڍي

باب ٻارهون

ذڪر نفي ۽ ان جي ترتيب بابت

اي عزيز! ڄاڻ ته طالب کي گهرجي ته ذڪر لساني جي تعداد وارن
ڏينهن کان پوءِ لا اله الا الله جو سڄو ذڪر يا خالي الا الله چوي ۽ دل ۾ لفظن
جي صحت جي فڪر کان سواءِ اهو ڪلمو پڙهي. فرد

اين هر نفس ڪم مي رود از عمر گوهر است
آن را خراج ملک دو عالم بود بي بها

ترجمو: جنهن ساه مان اهو ذڪر نڪري ٿو اهو زندگيءَ جو موتي
آهي، ان کي گويا پنهي جهانن جو بي بها خزانو ملي ويو.

گر بهم عمر خویش با تو برارم دمي
حاصل عمر آن دم است باقي ياره رفت

ترجمو: جيڪڏهن پنهنجي سڄي عمر رڳو هڪڙو دم به توسان گذري
ته، سڄي عمر جو حاصل اهو دم آهي، باقي عمر اجائي آهي.

”لا“ جي چوڻ جي ترتيب هي آهي، پهريان تي دفعا حضور ﷺ ۽
سندس آل اصحاب تي درود موڪلي. ان کان پوءِ، جڏهن ساه ٻاهر آڻي
”الا“ چوي ۽ جڏهن ساه اندر ٺٽي ته ”الله“ چوي ته جيئن ساه ”الا الله“ جي
ڪلمي سان پورو ٿئي. طالب کي گهرجي، ته اهو ذڪر دل جي توجه سان
ڪري. عصر کان پوءِ سانجهي تائين پڙهي ۽ اختصار نه ڪري، ڪوشش
ڪري ته ذڪر گهڻو ٿئي يا ٿورو، جڏهن ذڪر مان فارغ ٿئي ته ٽي دفعا درود
شريف پڙهي. ان کان پوءِ دعا لاءِ هٿ کڻي ۽ هيءَ دعاءِ ذڪر دل جي توجه
سان پڙهي:

اللهم اجعلني مقلدا من لذات ذڪر و ذڪر ڪلمات اثبات و حدانيڪ
واجعلني موصوفا باوصاف صفاتك بحرمت النبي المختار وآله الابرار

وصلي الله عليه وآله واصحابه اجمعين برحمتك يا ارحم الراحمين.
اهڙي طرح مشغول رهي، ته جيئن چلو پورو ٿئي. ان کي خالص اثبات
جي تعليم چون ٿا. بيت:

ز وقت تا بوقت منتظر باش
بذكري يا بسكري مختصر باش

ترجمو: هڪ وقت کان ٻي وقت تائين انتظار ۾ هج، ذڪر يا فڪر سان
مختصر هج.

سخن با کس مگو الا بضرورت
خلل تا در نيفتد در حضورت

ترجمو: ضرورت کان سواءِ ڪنهن سان نه ڳالها، ته جيئن تنهنجي
حضور ۾ خلل نه پوي.

جڏهن مرشد، مريد کي اها تعليم ڏي، ان وقت مريد کي قبلي ڏانهن
منهن ڪرائي. اڳوڻي طريقي تي وهاري، گوڏا پيچي وهاري ۽ مريد جا هٿ
رانن تي هجن. ان کان پوءِ، چوي ته پنهنجي نفس ڏانهن متوجه ٿي. جڏهن
ساهه ٻاهر اچي، ”الا“ چئو ۽ ساھ اندر چڪي ”الله“ چئو ۽ انهن ڪلمن جي
صحت جو فڪر ڪر. اهڙي طرح مشغول ره، اڌ ڪلاڪ تائين ۽ ان اڌ
ڪلاڪ جي مدت ۾، مرشد کي گهرجي ته طالبن جي توفيق لاءِ فاتحه
پڙهائي ۽ طالب کي گهرجي ته، اهو الله جو ذڪر چند ڏينهن ويهي ڪندو
رهي، جيستائين ذڪر ۾ رسوخ ٿي وڃي. ان کان پوءِ ڪنهن خاص جاءِ تي
ويهي ذڪر ڪرڻ شرط نه آهي، جتي چاهي اتي ذڪر ڪري. ڪي نفي جي
ذڪر ۾ مشغول ڪونه ٿيندا آهن ۽ چون ٿا ته ساھ دل مٿان گذري ٿو، دل
سان ساھ جو ڪوبه دخل نه آهي، اهو همراهن جو چوڻ ذڪر کان روڪڻ
آهي، ڇاڪاڻ ته نفس عضون مان هڪ عضوو آهي، ان کي باري تعاليٰ جي
ذڪر کان معطل ۽ بيڪار ڪرڻ، جاهلن ۽ بي عقلن جو ڪم آهي، واللہ
اعلم. سنڌي بيت لاله الا الله جي ڪلمي جي تعريف ۾: [۵۰] بيت:

”الا“ اوريائين ڇڏي، اوڙ وياسي وري
 ٿيڻا سيڪڙو سبحان جا، پيڻ وڪ پري
 جتي ڪون نه مڪان ڪو، اوڙ پسڻ تهان پري
 ويا تن وري، جتي خوف نه صوت ڪو

باب تيرهون

ذکر قلبي ۽ ان جي ترتيب جي بيان ۾

اي عزيز! ڄاڻ نه طالب کي گهرجي ته عدم کان پوءِ، ذکر نفي "الا الله"
ذکر سان "الله" چوي ۽ "الله" جي نالي جي صورت جو دل ۾ تامل ۽ فکر
ڪري. بيت:

پاسبان دل باش اندر کل حال
تا نيابد هيچ درو آنجا مجال

ترجمو: پنهنجي دل جي اندر جو هر حال ۾ خيال رک. ته جيئن ان ۾
ڪو ٻيو خطرو نه لهين.

هر خيالي غير حق دزد آن
اين رياضت سالکان را فرض دان

ترجمو: حق کانسواءِ ٻيو هر خيال ان جو چور آهي، اها سالڪن جي
رياضت فرض ڄاڻ.

مده در دون حق جائی در دل
درونت تا نيابد ره عزال

ترجمو: دل ۾ خدا کان سواءِ ٻي ڪنهن کي جاءِ نه ڏي، ته جيئن
تنهنجي اندر ۾ شيطان گهر نه ڪري.

هن ذکر ڪرڻ جي ترتيب هي آهي، ته ذکر ۾ مشغول ٿيڻ وقت
ذاکر گوذا پيچي قبلي ڏانهن منهن ڪري ويهي، ان کان پوءِ تي دفعا حضور
ڪريم ﷺ تي درود شريف موڪلي. ان کان پوءِ، سڄي هٿ ۾ تسبيح کڻي.
اها تسبيح سڄي ران تي رکي ۽ ڪٻو هٿ دن تي ٻڌي زبان ساکت ڪري،
اڪيون بند ڪري ۽ کاڌي سيني تي رکي ۽ ساھ به گهٽي. پوءِ مڪمل طور
تي متوجه ۽ منتظر ٿئي ۽ اسم ذاتي جيترو چڪي سگهي، دل جي حرڪت
سان چوي، جڏهن ٿڪجي ته ڪجهه آرام ڪري. جڏهن ٿڪ دور ٿئيس وري

ساڳي طريقي سان مشغول ٿئي. ست دفعا ائين ڪري. ان کان پوءِ درود شريف پڙهي ۽ ان کان پوءِ هٿ ڪٽي هيءَ دعا دل جي اخلاص سان گهري.

اللهم نور قلبنا بنور المعرفة وخلصنا عن ظلمة الطبيعة واتقنا من نومة الغفلة واحفظنا الهنا عن خيالات الغير يا اكرم الاكرمين ويا خير الناصرين برحمتك يا ارحم الراحمين.

طالب کي گهرجي ته مغرب کان پوءِ اهو ذکر ڪري ۽ گهٽائڻ جي ڪوشش نه ڪري، جيستائين تي ڇڏا پورا نه ٿين، تيستائين اها قلبي مراقبي جي تعليم ڪندو رهي. جڏهن مرشد، مريد کي اها تعليم ڏي، ان وقت اول قلم سان حقيقت لکي سمجهاڻي، ان کان پوءِ ذکر فڪر ۽ مراقبي ۾ مشغول ٿئي. پر کي چون ٿا ته اسر (الله) دل سان چوي ۽ هي ارادو ڪري ته دل مان خيالات دفع ڪريان ٿو. جيئن صحيح سمجهي ان نموني سان ذکر ۾ مشغول ٿئي. ته جيئن ان جي برڪت سان دل مان خطرا دفع ٿين. واللہ اعلم. اسر ذاتي جي وصف ۾ سنڌي بيت: بيت:

چيائون ”الله“ هادي جو حق

اوڻ پاڻان ويا پيڙا، ٿين ذات مطلق

’فلاهم الا انا‘ ات نڪو شبه نه شڪ

حاصل جنين حق، سي واصل ٿيا وصال سين

باب چوڏهون

روحي ذڪر ۽ ان جي ترتيب جي بيان ۾

اي عزيز! طالب کي گهرجي ته ڳڻيل ڏينهن جي قلبي ذڪر الله کان پوءِ، روحي ذڪر ”هو“ چوي ۽ دل اسر واري لفظ سان متوجه ڪري، حواس خمسہ کي ائين بند ڪري جيئن چور کي سوگهو ٻڌبو آهي. [۵۱] ان ذڪر جي ترتيب هي آهي ته، پهريان تي دفعا حضور ﷺ جن تي درود پڙهو. ان کان پوءِ ٻئي هٿ رانن تي رکو ۽ کاڌي کي سيني سان ملايو ۽ اکيون بند ڪريو ۽ زبان کي ڳالهائڻ کان روڪيو ۽ ساهه گهٽيو. اسر ”هو“ وهر ۽ خيالن واري نموني سان هڪ دفعو يا جيترا دفعا چئي سگهو چئو ۽ ان وقت دل اسر ”هو“ واري لفظ ۾ متوجه هجي. جڏهن ٽڪي پئو ته ڪجهه دير آرام ڪريو. ساهه پتي وري، ساڳي طريقي سان مشغول ٿيو. ائين يارهن دفعا مڪمل ڪريو ان کان پوءِ تي دفعا حضور ﷺ جن تي درود موڪليو ۽ هٿ مٿي کڻي حضور دل سان هيءَ دعو پڙهو.

اللهم اجعلنا من السالڪين اليك بسلوك الدوام وزدنا بزيادة المحبت فيما لديك في جميع الايام ولا تضعنا بخطرات النفس والشيطان الذي يضيع قلوب الاتسان بحرمة النبي وآله الاطهار واصحابه الاخيار وصلي الله عليه وعلي وآله واصحابه وسلم برحمتك يا ارحم الراحمين.

اهو ذڪر سومهڙي کان پوءِ ڪري ۽ مختصر نه ڪري، گهٽ ۾ گهٽ چار ڇلا پورا ڪري، اهو روحي مراقبو آهي، ان کان پوءِ به مقرر وقت تي بس نه ڪري. جيڏي مهل به وقت مليس، ان ذڪر ۾ مشغول رهي ۽ دل خاص اسر ذات ڏانهن متوجه ڪري. بيت

گر از گمان دلت تير قصدت اي عارف

رسيد برهذف هوش مندي زحق کاشف

ترجمو: اي عارف! جيڪڏهن تنهنجي دل جي گمان جو تير نشاني تي

پهتو آهي، ته حق کوليندڙ کان هوش مندي ڪر.

اشارت: است درين زودياب روئي متاب

ڪه هست فرض سلوك طريق درهمه باب

ترجمو: اشارو آهي ته ان تيز ڪم کان منهن نه موڙ، ڇاڪاڻ ته سلوك

جو طريقو سڀني بابن ۾ فرض آهي.

سلوك نيست مگر قصد هو به اهل حضور

ڪسي ڪه هست خبردار نيست ازين ره دور

ترجمو: سلوك ٻي شيءِ نه آهي، مگر اهو اهل حضور سان هو جو ارادو

آهي، جيڪو خبردار آهي ان رستي کان پري نه آهي.

ان ذکر ۾ وقت ۽ عدد مقرر نه آهي، ان کي سالڪ اسم ”هو“ جو

مبالغو چوندا آهن، جيڪڏهن ڏاڪر گهڻو وقت ذکر ڪندو رهي، پر پوءِ به

ساهه کي قابو نه رکي سگهي ته الله جو اسم ان جي بدن ۾ حل نه ٿئي.

جيئن چانور پاڻيءَ ۾ وجهي باهه ٿي رکجن، پر پاڻ ۾ نه ملن ته ان کي پت نه

ٿئي.

اي عزيز! ڄاڻ ته دل جي خيال ۽ وهم سان ”هو جل شانہ“ جو ذکر

ڪري ۽ دل ان ڏانهن متوجه ۽ منتظر ڪري. سڀئي خيال پري ڪري. نفس

اماره سان جنگ ڪري. ڇاڪاڻ ته نفس اماره هميشه ٻين شين ڏانهن

ڇڪيندو آهي، ۽ طالب حق کي انهن کان باز رهڻ گهرجي، ۽ الله تعاليٰ

ڏانهن متوجه رهڻ گهرجي، ۽ هميشه نفس جي مخالفت ڪرڻ گهرجي. ان

کي سالڪ جهادا اڪبر چون ٿا. حديث: رجعنا من جهادا لا صغر اليٰ جهاد

الاڪبر ۾ ان جهاد ڏانهن اشارو آهي. يعني حضور ڪريم ﷺ جن فرمايو ته،

اسين ننڍي جهاد کان وڏي جهاد ڏانهن موٽياسون. سلوك ۽ تصوف وارن

وت، نفس ڪافر [۵۲] سان جنگ فرض عين آهي. اهل طريقت چون ٿا ته

جيڪو پنهنجي دل کي پاڻ الله تعاليٰ ڏانهن متوجه ڪري ۽ نفس سان

جنگ جوئي، الله تعاليٰ ان کي حقيقي ۽ معنوي توجه نصيب ڪندو ۽ پنهنجي ڪند جي اسرارن ۽ حقيقتن کان ان کي واقف ڪندو ۽ ان کي فنا في الله ۽ بقا باللہ جي مرتبي سان مشرف ڪندو. ۽ الله جي عارفن ۽ واقفان ذات جي جماعت ۾ شامل ڪندو ۽ خاص طالبن جي مقام تي ان کي پهچائيندو. ڪتابن ۾ آيو آهي ته سياڻي قيامت جي ڏينهن، ملائڪن کي خدا جي طرف کان آواز ايندو ته عزت ۽ سخاوت وارا، منهنجي اڳيان پيش ڪريو. ملائڪ عرض ڪندا ته اي خدا اهي ڪهڙا آهن، جيڪي اسين وٺي اچون. آواز ايندو سخاوت وارا اهي آهن جن دليون مون کي ڏنيون هيون ۽ عزت وارا اهي آهن جن پنهنجي نفسن سان جنگ ڪئي هئي. حقيقت وارا چون ٿا ته انهن عالي ۽ بلند مرتبن جي حصول سبب، اسان کي خدا جي ذڪر ۾ مشغول رهڻ گهرجي، طالب کي گهرجي ته هر حال ۾ خدا جي ذڪر ۾ مشغول هجي ۽ ڪوبه وقت ذڪر کان سواءِ نه رهي ۽ کيس گهرجي ته ڪلمي لاله الاالله جي ذڪر سان مشغول ٿئي. ان کان پوءِ ٻيا ڪم انهن ۾ مشغول ٿئي. ڇاڪاڻ ته اهو ذڪر افضل آهي.

قال النبي ﷺ ان افضل الذكر لا اله الا الله.

۽ اهو ڪلمو هر نبيءَ الله تعاليٰ کان آندو آهي ۽ ان جي مخلوق کي دعوت ڏني اٿس، ۽ اهوئي لاله الاالله جو ڪلمو آهي.

جنهن جي تلقين حضور ڪريم ﷺ جن اميرالمومنين ۽ بلال حبشي رضي عنها کي حق جي مشاهدي لاءِ ڪئي هئي.

قال عليه السلام هل ادلك يا علي! علي طريقته التي تري الله عزوجل بذالك الطريقته في الدنيا قال نعم قال النبي ﷺ قل لا اله الا الله.

حضور ڪريم ﷺ جن فرمايو، اي علي! توکي اهو رستو ٻڌايان جنهن رستي تي هلڻ سان تون هن دنيا ۾ الله کي ڏسين. حضرت علي رضه عرض ڪيو ته هائو اي الله جا رسول، پاڻ فرمايائون ته چئو لاله الاالله.

گهڻن اوليائن به اهو رستو ورتو ۽ الله پاڪ جي ذات جي تجلين کي پهتا ۽ خداجي ذات جو قرب ۽ عرفان حاصل ڪيائون. هن سڳوري ڪلمي

جون فضيلتون تمام گهڻيون آهن، ۽ بيشمار وصفون آهن، معرفت وارا چون ٿا ته جيڪڏهن مشرف ۽ مقرب سڀ گڏجي توحيد جو ڪلمو پڙهن ته عجب نه آهي جو هن ڪلمي جي برڪت سان، سڄو جهان بخشجي وڃي. هن رستي جا واقف چون ٿا ته لاله الاالله وڻ وانگر آهي، ۽ ان جي پاڙ تحت الشري ۾ آهي ۽ ان جون تاريون لامڪان ۾ آهن ۽ ان وڻ جو ميوو ذات پاڪ خداوند عزوجل آهي. سڀئي موجودات ان جو طواف ڪن ٿا ۽ ان جي خوشبوءِ جو واس وٺن ٿا ۽ جيڪو هن وڻ جو ميوو [۵۳] کائيندو، اهو وحدت جي شراب ۾ مست ٿي ويندو ۽ ذات پاڪ جي اسرارن ۽ حقيقتن تي واقفيت لهندو، مصاحبن ۽ پاڙيسرين جي رازن جو واقف ٿيندو.

وعن ابي بکر صديق رضي الله عنه انه قال قال رسول الله ﷺ سمعت عن سيد الملائكة جبرئيل عليه السلام وهو اخبر عن الله تعالى انه قال ما انزلت ڪلمته اجل وابهي من قول لاله الاالله علي وجه الارض بها قامت السموات والارض والجبال والشجر والبر والبحر والاهي ڪلمته الشفاعة الاهي ڪلمته النجاة الا وهي ڪلمته العليا الاهي ڪلمته المغفرة الا وهي ڪلمته العظيمة ڪلمته الشريفة الاهي ڪلمته المباركة الاهي ڪلمته لو وضعت كفته السموات والارض في اجحن به. يعني ابوبڪر رضه چيو ته نبي ڪريم ﷺ جن ارشاد فرمايو ته مون ملائڪن جي سردار جبرئيل عليه السلام کان ٻڌو ته الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته، مون عزت وارو ۽ سهڻو ڪلمو لاله الاالله کان وڌيڪ روءِ زمين تي ڪونه موڪليو آهي. ڇاڪاڻ ته آسمان، زمينون، جبل ۽ وڻ ۽ بحر ۽ بر ۾ جيڪي ڪجهه آهي، اهو سڀ لاله الاالله جي ڪلمي سان سينگاريل آهي، ۽ اهو ڪلمو اخلاص آهي، يعني ان ۾ شرڪ نه آهي، ۽ اهو ڪلمو اسلام آهي، هيءُ جيستائين نه پڙهندو مسلمان نه ٿيندو ۽ اهو ڪلمو رحمت آهي، يعني جيڪو پڙهندو اهو رحمت جو حقدار ٿيندو ۽ شفاعت جو ڪلمو آهي يعني جيڪو پڙهندو اهو انبيائن ۽ اوليائن جي شفاعت جو حقدار ٿيندو ۽ چوٽڪاري جو ڪلمو آهي يعني جيڪو پڙهندو اهو هٿيا ۾ مرڻ ۽ مال ڦرجڻ

واري فتني کان چوٽڪارو لهندو ۽ آخرت ۾ ابدي عذاب کان چوٽڪارو لهندو ۽ اهو ڪلمو عليا آهي يعني جيڪو اهو ڪلمو پڙهندو ان جا درجا ۽ مرتبا بلند ڪندو ۽ مغفرت ۽ بخشش جو ڪلمو آهي، يعني جيڪو اهو ڪلمو پڙهندو ان جا گناهه بخش ٿي ويندا، ۽ عظمت جو ڪلمو آهي يعني جيڪو اهو ڪلمو پڙهندو اهو بزرگوار ٿيندو ۽ الله جي مخلوق ۾ عزت وارو ٿيندو ۽ شريف ڪلمو آهي، يعني جيڪو هي ڪلمو پڙهندو دين ۽ دنيا جو شرف لهندو ۽ برڪت وارو ڪلمو آهي مرتبن ۽ جان ۾، يعني جيڪو هي ڪلمو پڙهندو ان جا دين ۽ دنياوي ڪم آسان ٿيندا، جيڪڏهن هي ڪلمو ساھميءَ جي هڪ پڙ ۾ رکيو وڃي ۽ ٻئي پڙ ۾ آسمان ۽ زمينون رکيون وڃن ته هي ڪلمو ڳرو ٿيندو.

جيڪو اخلاص سان هي ڪلمو پڙهندو ان کي هيٺ ڏنل ڪرامتن جا درجا نصيب ٿيندا. (1) ان تي موت جي سڪرات آسان ٿيندي. (2) دنيا مان ايمان سان ويندو. (3) قبر ان جي ڪشادي ٿيندي. (4) منڪر ۽ نڪير کي نيڪ صورت ۾ ڏسندو. (5) سوالن جا جواب صحيح ڏيندو. (6) قيامت ۾ اعمال نامون ان کي سڄي هٿ ۾ ملندو. (7) عمل ساھميءَ ۾ ڳرا ٿيندس. (8) پل صراط [۵۴] تان آسانيءَ سان لنگهي ويندو. (9) بهشت ۾ بلند درجو لهندو. (10) الله تعاليٰ سان ملاقات مٿانهين نموني سان ٿيندي.

حقيقت وارا چون ٿا ته آسمان زمينون، عرش ۽ ڪرسي ۽ ان جا سڀئي رهندڙ هن ڪلمي جي برڪت سان قائم آهن. ملائڪا، آسمان ۽ زمين، عرش ۽ ڪرسي ۽ سڀئي وڏو زمين جبل ۽ درياھ، پکي ۽ جانور ۽ سڀئي ساھوارا، عالم علوي ۽ سفلي جا رهندڙ اهو عزت وارو ڪلمو پڙهن ٿا ۽ الله پاڪ عزوجل جي ذات به اهو ڪلمو پڙهي ٿي، جيئن قول،

اني انا الله لا اله الا انا.

يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته بيشڪ آئون توهان جو خدا آهيان، مون کان سواءِ ڪوبه معبود نه آهي.

حضور ﷺ جن فرمايو ته تيستائين قيامت ڪونه ٿيندي، جيستائين
روءِ زمين تي ڪوبه هڪڙو توحيد جو ڪلمو چونڌڙ هوندو.

قال موسيٰ علي نبينا وعليه السلام يا رب علمني ماينفعني قال الله
تعالٰي يا موسيٰ قل لا اله الا الله قال يا رب علمني شيئا اتقرب اليك قال يا
موسيٰ قل لا اله الا الله فانها تهدم الذنوب قال الله عزوجل يا موسيٰ لو
وضعت السموات السبع والارض السبع في كفته الميزان وقول لا اله الا الله
في كفته ارجح.

يعني معراج وقت حضرت موسيٰ ع چيو ته اي منهنجا پروردگار! مون
کي اهڙي شيءِ سيڪار جيڪا مون کي فائدو ڏي. الله تعاليٰ فرمايو ته اي
موسيٰ چئو لا اله الا الله. وري حضرت موسيٰ ع عرض ڪيو ته اي منهنجا
پروردگار! مون کي اهڙي شيءِ سيڪار جنهن سان توکي ويجهو ٿيان. الله
تعالٰي فرمايو ته اي موسيٰ چئو لا اله الا الله. اهو ڪلمو گناهن کي
ڪيرائيندو ۽ پري ڪندو ۽ الله تعاليٰ فرمايو ته اي موسيٰ جيڪڏهن ست
آسمان ۽ زمينون ساهميءَ جي هڪڙي پڙ ۾ رکيا وڃن ته لا اله الا الله جو قول
بي پڙ ۾ رکيو وڃي ته لا اله وارو پڙ ڳرو ٿيندو.

الله تعاليٰ حضرت موسيٰ ع ڏانهن وحي موڪلي ته اي موسيٰ
جيڪي هن عزت واري ڪلمي ۾ مشغول آهن اهي منهنجا دوست آهن،
قيامت جي ڏينهن ۾ سيني مومنن کان اڳ ۾ انهن کي پنهنجو ديدار
ڪرائيندس. بيت:

نتيجہ عمل آخر بهشت به است
برائي رویت - دان لا اله الا الله

ترجمو: آخرت جي عمل جو پلو نتيجو بهشت آهي، پر ديدار خدا لاءِ
لا اله الا الله کي ڄاڻ ته پلو آهي.

ڪتابن ۾ آيو آهي ته وحي مڪلي ڪفر واري دور ۾ پنهنجيون ستر
ڏيئون غيرت جي ڪري قتل ڪيون هيون. جڏهن رسول الله ﷺ جن جي
اڳيان هڪڙو دفعو توحيد جو ڪلمو پڙهيائين، تڏهن الله تعاليٰ فرمايو ته

سٺ سالن جو ڪفر ۽ ستر ڏينهن جو خون هن وقت تنهنجو معاف ٿي ويو.
 قال النبي ﷺ من قال لا اله الا الله محمد رسول الله دخل الجنة ان
 زنا وان سرق.

يعني: حضور ڪريم ﷺ فرمايو ته جنهن لاله الا الله پڙهيو اهو
 بهشت ۾ ويندو پوءِ ڀلي چور يا زاني هجي.

حقيقت وارا چون ٿا ته لاله الا الله محمد رسول الله ﷺ جي ڪلمي
 ۾ چوويهه حرف آهن ۽ رات ڏينهن ۾ چوويهه ڪلاڪ آهن. جيڪو هڪڙو
 دفعو لاله الا الله محمد رسول الله چوي ٿو خداوند تعاليٰ ان جي مقابلي
 ۾ [۵۵] جيڪي گناهه ان جا هوندا معاف ڪندو. الله تعاليٰ جو فرمان آهي
 ته ڪلمو، لاله الا الله منهنجو ڪوٽ آهي، جيڪو ان ۾ داخل ٿيو امن وارو
 ٿئي ٿو، مارجڻ ۽ مال ڦرجڻ، اهي دنيا جا فتنو آهن، جن کان بچي ٿو ۽ آخرت
 ۾ دوزخ جي عذاب کان بچندو. نبي ڪريم ﷺ جن کان پڇيائون ته دوزخ
 جي باهه ڪهڙي شيءِ تي حرام آهي. پاڻ فرمايائون ته لاله الا الله چوڻ
 واري تي حرام آهي، وري پڇيائون ته بهشت جي چاهي ڪهڙي آهي، پاڻ
 فرمايائون ته لاله الا الله جو ڪلمو آهي. وري پڇيائون ته سڀني ڪلمن مان
 بهترين ڪلمو ڪهڙو آهي. فرمايائون ته لاله الا الله آهي. پاڻ سڳورن ﷺ
 فرمايو ته جيڪو هي ڪلمو گهڻو پڙهندو اهو قيامت جي ڏينهن عرش جي
 پاڇي هيٺان هوندو. معرفت وارا چون ٿا ته جيڪو هي ڪلمو، عزت ۽ شرف
 وارو اخلاص سان هر روز ٻه سئو دفعا چوندو يا پڙهندو الله تعاليٰ ان کي
 پنهنجي ويجهن مان ڪندو.

اي عزيز! ڄاڻ ته اهو عزت وارو ڪلمو ايمان جي پاڙ ۽ ڪفر کي
 ڪٽيندڙ ۽ ميتيندڙ آهي، جلي ۽ خفي شرڪ، ظلمت ۽ گناهه کان ڇڏائيندڙ
 آهي. ذڪر ڪرڻ دل جي زينت ۽ روح کي تازگي ۽ نور بخشيندڙ آهي. ايمان
 ۽ اصلي مسلماني آهي، ۽ دل جي روشنائي ان مان حاصل ٿئي ٿي ۽ دل جو
 زنگ ۽ ڪت لهي ٿو ۽ ايمان کي روات ۽ صيقل ڪرڻ وارو ذڪر آهي. الله
 جي ذات جو قرب ۽ عرفان جو وسيلو آهي، مطلب ته هي ڪلمو عزت ۽
 شرف وارو آهي. ماڻهو جنهن به طريقي سان اهو ڪلمو پڙهندو اهو الله کي

ويجهو ۽ جلدي سير الي الله واروڻيندو. جيڪو ان طريقي سان سلوڪ طئي ڪندو اميد آهي ته اهو جلدي مقصد حاصل ڪندو. انشاء الله تعاليٰ. هن فقير (لطف الله قادري) جو طريقو پڻ وحدت وارو آهي ۽ ان جي سلوڪ جي پنجن قسمن جي تعليم قلمبند ٿيل آهي. (1) پهرين تعليم نفي ۽ اثبات. (2) هي خالص اثبات (3) دل جو مراقبو (4) روح جو مراقبو (5) اسم جو مبالغوي سان ذڪر ڪرڻ. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن مقام تي پهچندو آهي، ان وقت درياءَ جي چولين ۾ پهچندو آهي، ۽ الله جي ذڪر جون موجون هونديون آهن. ان کي يادگيري وارو مقام چوندا آهن ۽ هن طريقي جي سالڪن کي گهرجي ته پهريان ڪلمي جي ذڪر ۾ مشغول ٿين. پهرين لاله الله، ان کان پوءِ ڪلمي الا الله جو ورد ڪري. ان کان پوءِ الله جي ڪلمي ۾ مشغول ٿئي. ان کان پوءِ لفظ ”هو“ مان انس وٺي. ان کان پوءِ ان ۾ مبالغو ڪري. پهرين تنهي لفظن جو مقصد ”هو“ ۾ درج آهي. ڇاڪاڻ ته ڪلمو لاله الا الله پاڙ وانگر آهي ۽ ڪلمو ’الا الله‘ وٺ جي ٿڙ وانگر آهي ۽ ڪلمو ’الله‘ وٺ جي تارين وانگر آهي ۽ ڪلمو ”هو“ ميوي وانگر آهي. وٺ مان مقصد ميوو هوندو آهي. لوح محفوظ ۾ لاله الا الله لکيل آهي. اهڙي طرح چارئي ڪلمان لکيل آهن. چئني جملن جو مقصد لوح محفوظ ۾ لاله الا الله ۾ درج ٿيل آهي ۽ مقصود لاله الا الله جو الا الله جي ڪلمي ۾ درج ٿيل آهي، ۽ مقصود ڪلمي الا الله جو الله جي ڪلمي ۾ درج ٿيل آهي ۽ مقصود ڪلمي الله [۵۶] جو ”هو“ ۾ درج ٿيل آهي ”هو“ اصل ۾ نقطي وانگر آهي، پوءِ اهو نقطو ڊگهو ٿيو ته الف ٿيو پوءِ الف گول ٿيو. گول چشمي ٿي پوءِ ان کي حرڪتن (زير زير پيش) جو لباس پارايائون ته اها جنس ٿي پئي ۽ ڳالهائڻ ۾ اچڻ سبب ان تي پيش جي حرڪت ڏنائون ۽ زير جي سڌي ليڪ واري حرڪت ڏنائون ۽ زير جي حرڪت ڏنائون. اهي ٽيئي غائب ضمير خالص جا صيغا، ذات پاڪ خداوند جا آهن ۽ اهي سڀني حرفن جو اصل ۽ سڀني معنائن جو مبدا ۽ شروعات آهن. جيڪي لوح محفوظ ۽ انبيائن جي چئن ڪتابن ۾ آيا آهن. اهو سڀ شرح ۽ تفسير انهن حرفن جو

آهي، جيڪو اصل ۾ نقطو هو.

اهل حقيقت ۽ اهل عرفان چون ٿا ته:

العلم نقطه وكثره الجاهلون.

ان نقطي ڏانهن اشارو آهي پر مخلوق ان جي اسرارن ۽ حقيقتن کي معلوم نٿي ڪري سگهي. الله تعاليٰ لوح محفوظ جو علم ۽ چار سئو پيغمبرن جا ڪتاب ان جي شرح ۽ تفسير ۾ بيان ڪيا آهن، جن جي مضمون جي حقيقت، ان ڳالهه تي واضح ۽ روشن آهي ۽ حقيقت جا اسرار لوح محفوظ ۽ آسماني ڪتابن جو علم ان نقطي ۾ درج آهي. جيئن سڀئي وڻ پنهنجي ٻج واري ڍاڻي ۾ درج هوندا آهن، اهڙي طرح قرآن جا راز ۽ حقيقتون حروف مقطعات (جيڪي قرآن شريف جي سورتن جي شروع ۾ اچن ٿا) ۾ درج آهن. جيئن ڪهف قص، ۽ حم عسق ۽ ان وانگر ٻيا لفظ انهن رازن ڏانهن اشارو ڪندڙ آهن، الله سائين پنهنجي عنايت سان جنهن کي چاهي ان جي اسرارن تي واقف ڪري. ڪتابن ۾ آيو آهي ته حضور ڪريم ﷺ جن کي معراج واري رات الله تعاليٰ حروف مقطعات جي رازن کان واقف ڪيو. الله تعاليٰ فرمايو ته اي منهنجا حبيب، اڄ رات انهن جو راز توکي ٻڌايان ٿو. انهن جو راز جبرئيل به نٿو ڄاڻي ۽ صحابين کي به خبر نه آهي، اهي اسرار معراج واري رات حضور ڪريم ﷺ جن کي ٻڌايا ويا. حضور ﷺ جن اصلي آواز سان اهي راز معلوم ڪيا، جنهن وقت حضرت جبريل ع پهرين سوره المر آندي ان وقت جبرئيل ع الف چيو حضور ﷺ جن فرمايو ته ڄاڻان ٿو، پوءِ جبرئيل لام چيو پاڻ فرمايائون ته ڄاڻان ٿو، پوءِ م چيائين فرمايائون ڄاڻان ٿو، جبريل ع چيو ته اي الله جا رسول! ڪهڙي حڪمت آهي جو آئون انهن لفظن جي رازن تائين نٿو پهچان. پاڻ فرمايائون ته جڏهن محبت وارا راز محب سان ڪيا ويندا آهن، ان واسطي جي ٻين کي ڪهڙي خبر. بيت:

سر ما اوحى نكجد در ضمير جبرئيل

كشف اسرار لدني ڪي ڪند ام الكتاب

ترجمو: ”ما اوجي“ جو راز، جبرئيل جي دل ۾ ڪٿي ٿو ڳونجي. ام الكتاب (سوره فاتحه) جي لڏني رازن کي ڪيئن معلوم ڪري سگهندو.

جيڪڏهن ڪو هنن حروف مقطعات جي حقيقت تائين پهتو، ان وقت هڪڙي لفظ جون چند معنائون سمجهندو. ڀلي ڪٿي ڪسبي علم نه پڙهيل [۵۷] هجي. ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ قرآن مجيد جي باطني معنائن جا اسرار انهن حرفن ۾ رکيا آهن، ۽ انهن حرفن جا اسرار نڪتي ”هو“ جي خزاني ۾ رکيل آهن ۽ ”هو“ جي گهرائي ۽ ڪشادگي پيچيده آهي، جنهن جي ڪا غايت ۽ دنگ آهي ئي ڪونه. جيڪي ڪجهه آهي، ”هو“ ۾ آهي. جيئن حمل بيت ۾ هوندو آهي. ”هو“ جي حقيقت، ڪنهن به شيءِ ۾ نٿي ماڀي ۽ ”هو“ جو نقطو چند لباسن ۾ ويڙهيل آهي، خاصن جي هر هڪ ٽولي وٽ هي لباس ۾ آيل آهي ۽ هي رنگ ۾ تجلي ڏيکاري ٿو. انهيءَ ڪري ان ۾ گهڻو اختلاف ٿيو آهي. جيئن ”هو“ عالمن وٽ ضمير آهي ۽ سالڪن وٽ اسم ذات آهي ۽ محققن وٽ صفت آهي ۽ زائد صفات مان آهي. عارفن وٽ اسرار ۽ حقائق ذات باري تعاليٰ جو دروازو آهي، ۽ واقفن وٽ ان ذات پاڪ جو ساڀو آهي جيڪا بي چون آهي هويت تي دلالت ڪندڙ آهي. بيت:

تاکه دال است بر هويت ذات

مبتعاقب بود بران حرکات

حرکت خود سکون برو جاري *

اوبذات خود از همه عاري

هيچ وقت از همه مجرد نيست

ليک باهيچ یک مقيد نيست

ترجمو: جيئن دلالت ڪندڙ آهي ذات جي هويت تي. ان تي حرڪت يا سکون اچن ٿا، پر بذات خود هو پاڻ انهن کان عاري آهي، اهو هڪڙو ڀل به ڪنهن کان خالي ناهي پر ڪنهن هڪ ۾ قيد به نه آهي.

اهو ڪلمو الله پاڪ جي ذات کي تمام ويجهو آهي ۽ اصلي گونج آهي، جيڪو پهريان ٻج مان پيدا ٿيو آهي، ان کي اصلي گونج به چوندا آهن، الله جو لفظ ٻي پن جو مرتبو رکي ٿو، ۽ الاله جو ڪلمو ٽيون درجو رکي ٿو ۽ لاله الاله چوٿين پن جو درجو رکي ٿو. الله تعاليٰ جي ذات پڻ چار درجا رکي ٿي، اول مرتبو، آخر مرتبو، ظاهر مرتبو باطن مرتبو ۽ هر مرتبي جي مقابلي ۾ انهن معظم ڪلمن مان هڪ آهي. پر هو جو لفظ پهرين مرتبي سان مناسبت رکي ٿو ۽ الله جو لفظ ٻي مرتبي سان مناسب رکي ٿو ۽ الاله جو ڪلمو ظاهر جي مرتبي سان مناسبت رکي ٿو ۽ لاله الاله جو ڪلمو باطن جي مرتبي سان مناسبت رکي ٿو ۽ اها ڳالهه اسرار الاهي جي ڳجهه مان آهي، ۽ ان جي ڪيفيت مجهول آهي، جيڪا هر ڪو نٿو ڄاڻي سگهي ۽ سمجهي سگهي، الا ماشاء الله سبحانه وتعالى. هن جهان ۾ اسرار الاهي جو سير خدا جا مست ڪن ٿا، ٻين کي جاءِ نه آهي، ڀلي ڪٿي عالي مقام وارا هجن.

راز درون پرده ز رندان مست پرس

ڪه اين حال نيست صوفي عالي مقام را

ترجمو: بردي پويان لڪل راز رندن کان پڇي ڏس جو اهو صوفي عالي مقام جو حال نه آهي.

رندن جو مرتبو صوفي کان مٿي آهي، ڇاڪاڻ ته صوفي اهو آهي، جيڪو لاله الاله جي ڪلمي جي معنيٰ کي پهتو آهي، ۽ ماسوي الله جي خيالن کان لنگهيو آهي پر رند اهو آهي جيڪو ”هو“ جي ڪلمي جي معنيٰ کي پهتو آهي ۽ الله تعاليٰ جي ذات جي اسرارن کان واقف ٿيو آهي. هن باب جي ذڪر ۾ نقل آيو آهي ته، هڪ وقت اميرالمومنين حضرت ابوبڪر صديق رضه جي حجره جي دروازي تي هلي ٽپ ڏنو، دوستن پڇيو ته اي اميرالمومنين اها ڪهڙي حڪمت آهي جو ڪنهن وقت توهان جي حجري [۵۸] جي دروازي تي بلو ٽپ ڏئي ٿو. ابوبڪر رضه جواب ڏنو ته

مون کي نبي ڪريم ﷺ جن هڪ ذڪر تلقين ڪيو آهي، ان ۾ مشغول رهندو آهيان، اهو ذڪر حبس نفس آهي، جڏهن ساھ بند ڪري ان ذڪر ۾ مشغول ٿيان ٿو، تڏهن ان ذڪر جي گرمي سبب منهنجي ساھ بند ڪرڻ مان پڳل گوشت جي بوءِ اچي ٿي، انهيءَ ڪري ٻلو منهنجي حجره جي دروازي تي (گوشت لاءِ) ٻاڙين ٿا، دوست ڏاڍو خوش ٿيا ۽ چوڻ لڳا ته اي اميرالمومنين اسان کي به ان خداوندي ذڪر جي تلقين ڪر، ابوبڪر رضه دوستن کي ”هو“ جي ڪلمي جي تلقين فرمائي، حضور ﷺ جن انهن چئن ڪلمن جي تلقين پنهنجن چئن وڏن يارن کي فرمائي آهي. تفاوت جي ترتيب سان آهي جيئن لاله الاالله جو ڪلمو اميرالمومنين حضرت علي رضه کي تلقين ڪيائون ۽ الاالله جو ڪلمو اميرالمومنين عثمان رضه کي تلقين ڪيائون ۽ الله جو ڪلمو اميرالمومنين عمر رضه کي تلقين ڪيائون ۽ ”هو“ جو ڪلمو اميرالمومنين ابوبڪر صديق رضه کي تلقين ڪيائون، اهو نقل اهل الله جي ڪتابن ۾ گهڻين جاين تي لکيل آهي، عالمن، منجهان اهل عبادت ۽ اهل صورت وٽ ”هو“ جو ڪلمون ضمير آهي، ۽ اهل معنيٰ ۽ حقيقت جي عالمن وٽ اسم ذات پاڪ خداوند جل و عليٰ جو آهي، بيت:

اسم ذات اولاً همين ’هو‘ بود
 ’لا‘ تعريف اختصاص فزود

ترجمو: اول اسم ذات اهو ”هو“ آهي پر خاص تعريف ’لا‘ ان کي وڌائي ٿي.

محققن وٽ اسم اعظم پڻ اهو آهي، ”گهڻا اولياءُ الله معرفت وارا به ان تقرير ڏانهن ويا آهن ۽ ان ڏانهن اشارو ڪيو اٿن ته اسم اعظم ۾ ٻه حرف آهن ۽ ٻنهي تي نقطون آهن ۽ يقين سان ”هو“ جو لفظ اسم اعظم آهي، ۽ اسم ”هو“ جي حقيقت سڀني تي محيط آهي، ۽ ڪوبه ننڍو يا وڏو ان کان ٻاهر نه آهي، الا انه بڪل شيءِ محيط، ۾ ان ڳالهه ڏانهن اشارو آهي.

يعني خبردارا الله جو هر شيء تي گهيرو آهي. اهو گهيرو علم ۽ قدرت سان
اٿس ۽ ان جي راز ۾ زمين ۽ آسمان محو ۽ معدوم آهن، ڪابه شيء نه آهي
جنهن کي وجود هجي.

تڏهن ته محققن چيو آهي.

ڪان الله ولم يكن معه شيئا لآن كما كان

ترجمو: الله هو ۽ ان سان گڏ ڪا شيء نه هئي هينئر به ائين آهي
جيئن اڳ هيو. پر ان ڏانهن اشارو آهي. فرد

هو	دريا	محيط	عالم	گشت
هر	ذات	صفات	جن	آدم
يک	ذره	از	ذات	ندان
سريست	بذات	آن	که	محرم

ترجمو: ”هو“ جي دريا سڄي جهان کي گهيرو ڪيو آهي، جنن ۽
انسانن سڀني ۾ اها صفت آهي. هڪڙو ذرو به ان جي ذات کان ٻاهر نه ڄاڻ.
اها ذات پاڻ راز آهي جيڪو سڀني کان واقف آهي.

جڏهن الله جي عنايت سان ”هو“ جو ذڪر ڪمال جي حد کي پهچندو ۽
بلوغت جو مرتبو لهندو ان وقت ذاڪر ۾ پاڻهي جوش ۽ غلبو ٿيندو ۽ ان
تي پاڻهي، روح خفي سر ۽ اخفا جا لطيفا کلندا ۽ جڏهن هي ذڪر روح ني
پهچندو ان وقت ذاڪر جون سڀئي رڳون ذڪر ڪنديون. جڏهن اهو ذڪر
لطيف خفي تي پهچندو ان وقت ذاڪر جا سڀئي وار ذڪر ڪندا ۽ جڏهن
اهو ذڪر لطيفو اخفي تي پهچندو ان وقت ذاڪر جو وجود ذڪر ڪندو ۽ ان
۾ به ”هو“ جو ذڪر ٿيندو ۽ ذاڪر جو هر عضو ننڍو ۽ وڏو ۽ باطني زبان
[۵۹] به ذڪر سان ڪلندي ۽ ذاڪر معنوي ٻڌڻ سان ٻڌندو. ظاهري ۽
ٻاهرين ٻڌڻ وارو نمونو ڪونه هوندو ڇاڪاڻ ته اها گفتار يا حال آهي،
جيڪو وقتي ذاڪر کي ٿيندو آهي، دائمي ڪونه هوندو آهي. پر جيڪڏهن
دائمي هجي ته ان وقت ذاڪر ان مقام ۾ مستغرق رهندو جيڪو ان کان

هميشه نه ويندو.

اي عزيزا ڄاڻ ته ماڻهوءَ جي زبان رات ڏينهن جي ساعتن مان هڪ ساعت ۾ هڪ سئو اسي دفعا لا اله الا الله جو ڪلمو پوري چڪ ۽ معنيٰ جي خيال ۽ لفظن جي صحت سان ادا ڪري سگهي ٿي ۽ ان کان وڌيڪ نه. اها عبادت رات ڏينهن جي ٻين عبادتن کان پلي آهي، جيتوڻيڪ ٻيون عبادتون به خدا جي يادگيري لاءِ آهن، پر هن عبادت جو اجر ۽ ثواب ستر سالن جي عبادت کان الله وٽ وڌيڪ آهي ۽ هن جي معنيٰ جو ذڪر ۽ ثواب ستر سالن جي عبادت کان بهتر آهي.

قال عليه السلام تفكر ساعة خير من عبادة سبعين سنة.

ترجمو: فرمايو پاڻ سڳورن ﷺ ته فڪر جي هڪ گهڙي ستر سالن جي عبادت کان وڌيڪ پلي آهي.

جيڪڏهن رات ڏينهن ۾ هڪ سئو هڪ دفعا صبح نماز کان پوءِ سئو دفعا ۽ ظهر کان پوءِ سئو دفعا پڙهي ۽ شروع ۾ مد چڪي ۽ ٻيو لفظ پنهنجي حال مطابق چوي ۽ عدد مقرر کان پوءِ محمد رسول الله تي ختم ڪري، ته ايترو ئي ثواب لهندو. پر جيڪڏهن پهرين لفظ تي مد چڪي ۽ ٻين لفظن تي به مد چڪي ۽ هڪڙو لفظ ڊگهي مد سان چوي، ته ان سان چار هزار گناهه ڪبيرا معاف ٿين ٿا.

قال عليه الصلاة والسلام قال لا اله الا الله مع المد غفر الله له اربعته آلاف ذنب من الكبائر.

ترجمو: فرمايو پاڻ سڳورن ته جنهن لا اله الا الله کي مد سان چڪي چيو ته الله تعاليٰ ان جا چار هزار ڪبيرا گناهه معاف ڪندو.

ائين الا الله جو ڪلمو هڪ گهڙيءَ ۾ ٽي سئو ست دفعا چوي، ڇاڪاڻ ته هڪڙي ساعت ۾ ٽي سئو ست پساهه آهن ۽ جيڪڏهن هر ساهه ۾ اهو ڪلمو چوندو ته تعداد ايترو ٿيندو ۽ ان کان وڌيڪ نفس ۾ استعداد نه آهي. الله جو ڪلمو ان مدت ۾ هڪ ساعت ۾ ٻيڻو ٿيندو اهو ست سئو اسي ٿيندو وري ”هو“ جو ڪلمو روح جو ذڪر آهي، جيڪو ان مدت ۾ ٽي سئو

اسي دفعا ٿيندو، ڇاڪاڻ ته اهو ڪلمو انسان جون رڳون پاڻهي چونديون جن جو تعداد ٽي سئو اسي آهي. تاهه هر هڪ ۾ حبس نفس (ساهه کي روڪڻ) چند دفعا ٿيندو ۽ جڏهن اهو روحي ذڪر لطيفي سرڪي پهچندو، ان وقت ان مدت ۾ ست سئو ويهه دفعا ٿي پوندو، ڇاڪاڻ ته ان وقت هڏا رڳن سان گڏ اسر جي ورد ۾ شريڪ ٿيندا ۽ اهي به ٽي سئو اسي دفعا چوندا. جڏهن اهو ذڪر لطيف خفي تي پهچندو ان وقت نو ڪروڙ ست سئو ويهه دفعا ورد بنجي پوندو. هن لاءِ ته ان وقت وار به ان سان گڏ ذڪر ڪرڻ ۾ شريڪ هوندا ان کي ڪروڙ شمار ڪيو اٿن ۽ جڏهن اهو ذڪر لطيف اخفي کي پهچندو ان وقت قياس جي حد ۽ عدد کان ٻاهر هوندو، [۶۰] ۽ جيڪڏهن ان ۾ عقل هلائيندو ته لايعلم تاويله الا الله جو لقاء ڏسندو. ان وقت ماڻهوءَ جو سڄو وجود اهوئي پيو چوندو، جيئن ڪنهن حال جي صاحب اشارو ڪيو آهي. بيت:

شوق است بکلي همه ذرات وجودم

يک ذره زمن نيست که درياد خدا نيست

ترجمو: منهنجي وجود جي سڀني ذرن ۾ شوق سمايو آهي، منهنجي وجود جو ڪو ذرو نه آهي، جيڪو خدا جي ياد ۾ نه هجي.

ان کي سلطاني ذڪر چوندا آهن. ياد ڪرڻ جو مقام ۽ ياد ٿيڻ جو

مقام جدا آهي جنهن جو بيان اڳتي ايندو انشاء الله تعاليٰ.

جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچي ٿو، ان وقت خدا جي

وحدت جي درياءَ جي تار ۾ ترڻ لڳي ٿو، جتي اونهان ڪن آهن ۽ مٿيان

ذڪر ڪيل لطيفا ماڻهوءَ جي وجود ۾ آهن، جنهن ۾ ڪوبه شڪ ۽ شبه نه

آهي، پر عيني ۽ بياني نه آهن، ۽ الله پاڪ جي صفت سان موصوف آهن.

انهيءَ ڪري انهن جي حقيقت ماڻهوءَ تي ڪليل نه آهي، ۽ صورت کان

محجوب (پردي ۾) ۽ محروم آهي، ۽ هيٺين حديث پڻ انهن جي وجود تي

شاهد آهي.

قال الله تعالى في جسد ابن آدم مضغته وفي المضغته فواد وفي
الفواد قلب وفي القلب روح وفي الروح سر وفي السر خفي وفي الخفي
اخفي.

ترجمو: قول خداوندي آهي ته انسان جي جسر ۾ گوشت جو ٽڪرو
آهي. جنهن ۾ دل آهي ۽ ان ۾ وري قلب آهي ۽ قلب ۾ وري روح آهي، ۽
روح ۾ سر آهي ۽ سر ۾ خفي آهي ۽ خفي ۾ اخفي آهي. فرد

نھان اندر نھان ٻيند جمالش
بگوش دل ڪند فھر ڪمالش

ترجمو: (سالڪ) ان جي جمال کي ڳجهه اندر ڳجهه ۾ ڏسي ٿو. دل
جي ڪنن سان ان جي ڪمال کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

اي عزيز! ڇاڻ ته هڪڙي ڏينهن جي مينا بازار سڄي سال کان بهتر
آهي، ڇاڪاڻ ته سڄي سال جو مقصد ان هڪڙي ڏينهن ۾ حاصل ٿئي ٿو.
ائين ٻيون دنياوي شيون به پاڻ ۾ فرق رکنديون آهن، جيئن ڪو وڌيڪ
ملهه وارو ۽ ٻيو ان کان ٿورو گهٽ قيمت وارو آهي جيئن تيل کان وڌيڪ
منائي آهي، ۽ منائي کان وڌيڪ تانوَ آهي ۽ تانوَ کان وڌيڪ چاندي آهي،
۽ چانديءَ کان وڌيڪ سون آهي ۽ سون کان وڌيڪ گلنگ آهي ۽ گلنگ کان
وڌيڪ بي بها موتي آهي. اهڙي طرح ٻيون عبادتون اناج وانگر آهن. جيئن
نماز روزو وغيره، لساني ۽ زباني ذڪر گيهه وانگر آهي، ڇاڪاڻ ته اهي
سڀ عبادتون الله جي ذڪر لاءِ آهن پر ذڪر خود عبادت آهي، نفي جو ذڪر
منائيءَ وانگر آهي، ۽ قلبي ذڪر تانوَ وانگر آهي، ۽ روعي ذڪر چاندي
وانگر آهي، سري ذڪر سون وانگر آهي خفي ذڪر گلنگ وانگر آهي ۽ ذڪر
اخفي بي بها موتيءَ وانگر آهي. هر هڪ ذڪر پنهنجي تفاوت سان آهي.
علي تفاوت درجاتهه. ٻيو مثال هي آهي ته عبادت مت وانگر آهي، زباني
ذڪر لوتي وانگر آهي ۽ نفي جو ذڪر حوض وانگر آهي ۽ قلبي ذڪر ڪوه
وانگر آهي، ۽ روعي ذڪر ڍنڍ وانگر آهي ۽ سري ذڪر واه وانگر آهي ۽

خفي ذكر ملي درياء وانگر آهي ۽ ذڪر اخفي ڪاري سمنڊ وانگر آهي. اهڙي طرح مقامن ۽ حالتن جو فرق آهي. علي تفاوت درجاتهم. ذڪر ۾ مشغول رهڻ حق جي طالبن تي فرض عين آهي ۽ ذڪر کان غافل ٿيڻ طلب جي خلاف ۽ طالب لاءِ پنهي جهانن جو نقصان آهي، جيئن الله تعاليٰ قرآن پاڪ ۾ فرمايو آهي تہ:

يا ايها الذين آمنوا لاتلهكم اموالكم ولا [٦١] اولادكم عن ذكر الله ومن يفعل ذلك فاولئك هم الخاسرون. (٩:٦٣)

ترجمو: الله تعاليٰ فرمائي ٿو تہ اي ايمان وارا! اوهان کي نڪي اوهان جا مال ۽ نڪي اوهان جا اولاد الله جي ياد کان ويسلو ڪن ۽ جيڪي ائين ڪندا سي ئي نقصان وارا آهن.

بي جاء تي الله تعاليٰ فرمايو:

ومن يعيش عن ذكر الرحمن نقيض له شيطانا فهو له قرين. (٣٦:٤٣)

ترجمو: جيڪو اسان جي وحي ۽ قرآن کان منهن موڙيندو اسين ان تي شيطان کي مسلط ڪندا آهيون، جيڪو ان جو ساٿي هوندو آهي. پوءِ شيطان ان کي الله جي عبادت ۽ حضور ﷺ جن جي اطاعت کان روڪيندو آهي.

بيء جاء تي الله تعاليٰ فرمايو تہ:

ومن اعرض عن ذكري فان له معيشتة ضنكا ونحشره يوم القيامة اعمى قال رب لم حشرتني اعمى وقد كنت بصيرا. قال كذلك اتتك آياتنا فنسيتها وكذلك اليوم تنسى. (١٢٤:٢٠، ١٢٥، ١٢٦)

ترجمو: الله تعاليٰ فرمايو تہ جيڪو منهنجي يادگيريءَ کان منهن موڙيندو تنهن لاءِ بيشڪ حياتي ڏکي ٿيندي ۽ قيامت جي ڏينهن کيس اندوڪري اٿارينداسون. ان وقت چونڊو تہ اي منهنجا پالڻهار مون کي اندو ڪري اٿارئي ۽ بيشڪ اڳي آئون سڄي هئس. الله تعاليٰ فرمائيندو تہ ائين آهي جو تو وٽ اسان جون آيتون آيون پوءِ تو انهن کي وساريو ۽ اهڙي طرح اڄ تون اسان وٽ وساريو ويو آهين.

ٻي جاء تي الله تعاليٰ فرمايو ته:

ومن يعرض عن ذكر ربه يسلكه عذابا صعدا. (٧١:٧٢)

ترجمو: ۽ جيڪو پنهنجي پاڻهار جي ياد کان منهن موڙيندو تنهن کي الله سخت عذاب ۾ ڦاسائيندو.

ٻي جاء تي الله تعاليٰ فرمايو ته:

فويل للقاسيت قلوبهم من ذكر الله اولئك في ضلال مبين. (٢٢:٣٩)

ترجمو: پوءِ ويل آهي انهن لاءِ جن جون دليون سخت آهن ياد الله جي ياد کان، اهي گمراهي پڌريءَ ۾ آهن.

وري ٻي جاء تي الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته:

الذين آمنوا وتطمئن قلوبهم بذكر الله الا بذكر الله تطمئن القلوب. (٢٨:١٣)

ترجمو: اهي آهي آهن جن ايمان آندو ۽ سندن دليون الله جي ذڪر سان آرامي ٿينديون آهن. خبردار الله جي ذڪر سان ئي دليون قرار وٺنديون آهن.

اي عزيز! ڄاڻ ته شريعت جو علم وزير وانگر آهي، ۽ الله تعاليٰ جو ذڪر بادشاهه وانگر آهي، جيستائين اهي ٻئي نه گڏبا تيستائين بادشاهي صحيح نه هلندي. اهڙي طرح انهن ٻنهي اصولن جي رفاقت کان سواءِ مولائي جي معرفت حاصل نه ٿيندي، پر جيئن امير ۽ وزير بادشاهه جي ٻين ڪمن کي ٺاهڻ لاءِ هوندا آهن، اهڙي طرح علم ۽ عبادت خدا جي ذڪر جي تاڪيد لاءِ آهن. جيئن الله تعاليٰ فرمايو آهي ته:

ان الصلوة تنهى عن الفحشاء والمنكر ولذكر الله اكبر. (٤٥:٢٩)

ترجمو: بيشڪ نماز بي حياتي ۽ بري ڪم ڪرڻ کان روڪيندي آهي، ۽ بيشڪ الله جو ذڪر سڀ کان وڏو آهي. [٦٢]

قرآن پڙهڻ افضل عبادت آهي، ڇاڪاڻ ته الله جي زبان آهي ۽ جيڪي ان ۾ آهي سو خدا جو ذڪر آهي. روزي مان مقصد شهوت جو دفع

ڪرڻ آهي، ڇاڪاڻ ته جيستائين دل شهوت کان پاڪ نه ٿيندي، ذڪر الله جي قرارگاهه ۽ هنڌ نه ٿيندي. پوءِ روزو به ذڪر لاءِ ٿيو ۽ ڪعبه الله جي زيارت مان به مقصد الله جو ذڪر آهي. ڇاڪاڻ ته جڏهن ڪعبي کي ڏسندو خدا ياد ايندس ۽ اصل مسلمان کي ڪلمه طيبه آهي، ۽ اهو عين ذڪر آهي، جيڪو ٻين ذڪرن ۽ عبادتن کان افضل آهي، جيتوڻيڪ سڀ ڪجهه الله پاڪ لاءِ ۽ ذات خداوندي جي توجهه لاءِ آهي. ذڪر جو ثمر فلاح ۽ ڪاميابي آهي ته ٻانهو الله جي ذڪر ۾ هجي. حضور ﷺ جن پنهنجي دوستن کي فرمايو ته توهان کي بهترين عمل کان واقف ڪريان جيڪو الله وٽ قبوليت وارو ۽ بهترين درجي وارو آهي، اهو خدا جي رستي ۾ سون چاندي خرچ ڪرڻ ۽ ڪافرن سان جهاد ڪرڻ کان وڌيڪ آهي. دوستن پڇيو ته اي الله جا رسول ﷺ اهو ڪهڙو عمل آهي؟ پاڻ فرمايائون ته خدا جو ذڪر. حضور ﷺ جن فرمايو ته خدا جا ڏاڪر غافلن جي وچ ۾ ائين آهن، جيئن زنده مردن جي وچ ۾ هوندا آهن، يا جيئن سڪل وٽ ساون جي وچ ۾ هوندا آهن، يا جيئن غازي پگھلن جي وچ ۾ بيٺل هوندا آهن. معاذ بن جبل رضه فرمايو ته بهشت وارا ڪنهن شيءِ جي به حسرت نه ڪندا پر اها ساعت جيڪا دنيا ۾ خدا جي ذڪر کان سواءِ گذري هوندي. حضور ﷺ جن فرمايو ته جيڪو ذڪر ڪري ٿو، ان جي حياتيءَ ۾ روشني ٿئي ٿي ۽ قبر ۾ ان کي ڪيئن ڪونه کائيندا ۽ قيامت جي ڏينهن ان جي وات مان نور ٻاهر نڪرندو ۽ پلطراط تان وڃ وانگر گذرندو ۽ بهشت ۾ بلند درجا لهندو. حضور ﷺ کان صحابين پڇيو ته:

اي الاعمال افضل من عند الله قال ذڪر الله تعالى.

الله وٽ ڪهڙو عمل افضل آهي، فرمايائون ته الله جو ذڪر.

صحابين پڇيو ته اي الله جا رسول ﷺ نماز جي باري ۾ ڇا ٿا فرمايو؟ پاڻ فرمايائون ته نماز به الله جي ذڪر لاءِ آهي، وري صحابين پڇيو ته روزي جي باري ۾ ڇا ٿا چئو، اي الله جا رسول ﷺ؟ حضور ﷺ جن فرمايو ته روزو به خدا جي ذڪر لاءِ آهي. وري صحابين پڇيو ته اي الله جا

رسول ﷺ، حج جي باري ۾ ڇا ٿا چئو. پاڻ ﷺ فرمايائون ته حج به خدا جي ذڪر ۽ يادگيريءَ لاءِ آهي. ۽ پاڻ ﷺ فرمايائون ته هزار رکعت نفل نماز کان ذڪر ۾ حاضر ٿيڻ بهتر آهي، ۽ هزار جنازن تي حاضر ٿيڻ کان ذڪر بهتر آهي ۽ هزار بيمارن جي بيمارپرسی کان ذڪر ڪرڻ بهتر آهي. حضور ﷺ جن فرمايو ته جيڪو فجر نماز کان پوءِ ان جماعت سان گڏ وهي ٿو، جيڪا خدا جي ياد ۾ مشغول آهي، جيستائين سج اڀري ۽ وچين نماز کان پوءِ سج لهڻ تائين خدا جي ياد ۾ مشغول آهي. حضرت اسماعيل جي اولاد مان اٺن غلامن کي آزاد ڪرڻ کان ان مجلس ۾ ويهڻ بهتر آهي [۶۳]. حضور ﷺ جن فرمايو ته الله جا ملائڪ آهن، جيڪي گهٽين ۾ گهمن ٿا، جڏهن ڪا جماعت الله جي ذڪر واري لهن ٿا ته اتي حاضر ٿين ٿا ۽ زمين کان وٺي عرش تائين حلقو ڪن ٿا، جڏهن مجلس ختم ٿئي ٿي، ملائڪ آسمان ڏانهن وڃن ٿا، الله جي حضور ۾ حاضر ٿين ٿا. الله تعاليٰ فرمائيندو آهي ڪٿي هئا، ملائڪ جواب ڏيندا آهن ته تون بهتر ڄاڻين ٿو ته اسين اهڙي قوم وٽ ويا هئاسون جنهن توکي ياد ۽ تنهنجو ذڪر پئي ڪيو. الله تعاليٰ فرمائيندو ته ڪهڙو مقصد هون. ملائڪ چوندا ته دوزخ کان ڊڄي رهيا هئا. الله تعاليٰ فرمائيندو ته مون دوزخ جي باهه انهن تي حرام ڪئي. ملائڪ عرض ڪندا ته اي الله اهي بهشت گهري رهيا هئا. الله تعاليٰ فرمائيندو ته بهشت انهن تي حلال ڪيم. ملائڪ چوندا ته فلاڻو شخص ذڪر ۾ شامل ڪونه هو، الله جو حڪم ٿيندو ته اها اهڙي قوم آهي جيڪو انهن سان گڏ وهندو سو محروم نه ٿيندو. مطلب ته اهو به بخشجي ويندو. فرد

سگ اصحاب كهف روزي چند

پئي نيڪان گرفت مردم شد.

ترجمو: اصحاب كهف جو ڪٿو چند ڏينهن نيڪن جي پٺيان هليو ته (قيامت ۾) ماڻهن مان ٿي اٿندو. اي عزيزا! توکي معلوم هجي ته ياد ڪرڻ جو اهو مرتبو اسر آهي.

مسمي نه آهي، مسمي ٻي شيءِ آهي، ۽ اها زبان ۾ ڳالهه نه ٿي اچي. مسمي کي ياد ڪرڻ جو مطلب هي آهي ته جڏهن سڀئي ڪلما ۽ ذڪر جا نمونا پورا ٿي وڃن ۽ ڪوبه حرف ۽ آواز ذڪر جو باقي نه رهي، پر شوق ۽ محبت، آرزو ۽ اشتياق خداوند پاک جي ذات جو باقي هجي، ان کي سالڪ ذڪر حقيقي ۽ معنوي چون ٿا، پر اهي اذڪار جن ۾ حرف ۽ آواز آهن ۽ ذڪر انهن کي سعي ۽ ڪوشش سان ورد ڪري ٿو، ته اها چڻ ضروري مشق آهي جنهن سان اصل جي تحصيل ٿئي ٿي. بيت

چون شد از لوح دلت حرف تمام است

مي دان ڪه شدي محرم اسرار معاني

ترجمو: جڏهن تنهنجي دل جي پٽيءَ تان سڀئي حرف پورا ٿيا، پوءِ ڄاڻ ته معنائن جي رازن جو تون محرم ٿيو آهين.

طالبن جو حقيقي ۽ معنوي ذڪر مقصود ڪونه هوندو آهي، پر اهو منزلون طئي ڪرڻ ۽ قرب ۽ عرفان جا مقام حاصل ڪرڻ لاءِ آهي. طالبن جو مقصد ۽ مطلب حق جو قرب آهي، جيڪا ٻي شيءِ آهي. ان کي سير ڪامل ۽ ذات جي ڪنه جو سير چوندا آهن. اهي ڄاڻن ٿا ته طالبن جو مقصد ذڪر مان ذات باري جو قرب ۽ عرفان آهي. جڏهن طالب ذڪر جي وجود ۾ ذڪر جاري ٿيو، يا طالب قرب ۽ عرفان جو مرتبو لڌو ته ائين سمجهڻ ته طالب مطلب کي پهچي ويو سراسر غلط ۽ خطا آهي. ڇو ته قرب ۽ عرفان ۽ طالبن جي مطلب جي وچ ۾ چند منزلون آهن، ان سير سلوڪ جي پهرين منزل وقوف ذاتيه پيش ايندي آهي. ان کان پوءِ ڪمالات ذاتيه جي منزل ايندي آهي. جڏهن سالڪ سلوڪ قبول ڪري ان جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت ماسوي جي دائري کي قطع ڪري ڇڏيندو آهي. اهوئي مطلب آهي سير الي الله جو ۽ اهو اسم ظاهر جو سير آهي، جنهن جو ڪو ڌنگ نه آهي ۽ اهو سير جنهن جي انتها نه آهي، اڃا باقي آهي جنهن کي سير في الله چون

ٿا. ۽ اهو باطني اسم ۾ هوندو آهي. هن سير جي شروعات ۾ مطلوب ۽ طالب [٦٤] جي وچ ۾ چند منزلون آهن. سالڪ جڏهن سلوڪ طئي ڪري هن جاءِ تي پهچي ٿو. ان وقت، درياءُ وحدت جي ڪناري تي پهچي ٿو. اهو سير سلوڪ ابدالاباد، دائر المدام ۽ سدائين رهڻ وارو آهي جنهن جو ڪو دنگ نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهو سلوڪ ڪنہ الاهي جي رازن جو آهي. جنهن جي عمق ۽ اونھائي کي ڪوبه نٿو پهچي سگهي، چاهي مقرب ملائڪ هجي چاهي نبي ۽ رسول هجي. مخلوق جو عقل ان سير بابت ڪيترو به سوچ ويچار ڪري غلط ۽ خطا آهي. واللہ تعالیٰ منزہ عن ذالك علواً كبيراً. بيت:

اي جهان جان همه حيران تو
صد هزاران عقل سرگردان تو

ترجمو: اي جان جا جهان، سڀ تنهنجا شيدائي آهن. سئو هزار عقل به تنهنجي لاءِ سرگردان آهن.

سلوڪ نالو آهي دل جي حقيقي سير ۽ ان جي مسافت طئي ڪرڻ جو. جيڪا ذڪر جي وچ ۾ آهي، اسم ۽ ان جي ڪمال جي ڪنہ ۽ مسميٰ جي وچ ۾ آهي ۽ انهن ٻنهي مسافتن جي وچ ۾ بي حد ۽ بي عدد منزلون ۽ مقام آهن، جيڪي ڪوبه قطع ۽ طئي نٿو ڪري سگهي.

الا ماشاء الله سبحانه وتعالى.

هن سير سلوڪ جا سالڪ کي ڪٿي پهچڻ ٿا ۽ کي ڪنهن جاءِ تي رسڻ ٿا. پر کي ٻي جاءِ تي پنهنجي استعداد ۽ صلاحيت جي تفاوت مطابق هوندا آهن. بيت:

مسافر باش دائر ره ميرو
قدم را هوش دار از چاه و از کو

ترجمو: هميشه مسافر هج ۽ ان سلوڪ جي رستي تي پيو هل. قدم
هوش سان رک کوه ۽ کڏڪان بچ.

چو راه دور است منزل بي نهايت
يقين را توشه کن راهبر عنايت
ترجمو: جڏهن ته رستو ڊگهو ۽ منزل بي انتها آهي، رهبر جي عنايت ۽
مهربانيءَ سان يقين جو سامان ڪڍ.

ز صورت پائي بيرون نه روان شو
ره حق پيش گير و پس دوان شو
ترجمو: ظاهري صورت کي ڇڏي ٻاهر قدم رکي اڳتي وڌ حق جي راه
سڃاڻي پوءِ روانو ٿي.

هر آن منزل که اندر پيش آيد
اقامت کردن اندر وي کشايد
ترجمو: جيڪا منزل اڳيان ايندي، ان منزل ۾ اقامت ڪرڻ ۽ رهڻ
منزل کي کوليندو.

بهر ملڪي عجائبها به بيند
بهر عالم غرائبها به چيند
ترجمو: هر ملڪ جا عجائب توکي ڏسڻ ۾ ايندا ۽ هر نئين جهان جون
نيون شيون به تون سفر ۾ چونڊيندين.

سفر اندر دل خود بايدش کرد
نه در دنيا رهي پيمائيدش کرد
ترجمو: پنهنجي دل جي اندر سفر ڪرڻ گهرجي، خالي جهان جي ره
پيمائي نه ڪرڻ گهرجي.

ز هر نزديڪ دوري از دو پائي

اگر يکتا شوي مرد خدائي

ترجمو: ٻنهي پيرن کان به وڌيڪ ويجهو، پري واري شيءِ توکي ڏسڻ ۾ ايندي جيڪڏهن زماني جو يڪتا ۽ خدا جو مرد ٿئين.

پير ڪامل جي ارشاد يا مرشد ڪامل کان سواءِ سلوڪ حاصل نه ٿيندو. انهيءَ ڪري طالب کي گهرجي ته پهريان مرشد هٿ ڪري ان کان پوءِ طلب ڪري. پوءِ جڏهن مرشد مريد کي ارشاد ڏي، ان وقت پهريان ان حقيقت ۾ مشغول ٿئي، ان کان پوءِ خدا جي ذڪر ۽ فڪر ۾ مشغول ٿئي. ڪجهه اهڙا ماڻهو آهن جيڪي ”هو“ جو ذڪر ڪن ٿا ۽ ان کي خير قرار ڏين ٿا. حالانڪ حقيقت ۾ ”هو“ الله جي ذات پاڪ جو نالو آهي. انهيءَ ڪري هي فقير (لطف الله قادري) ان ۾ مبالغو ڪري ٿو، جيڪي ڪجهه هن کان اڳ ۾ چيو ويو آهي. اهو سلوڪ جي شاهراه آهي ۽ جيڪڏهن ڪو پنهنجي نقص ۽ خامي جي ڪري ان سلوڪ مان ڪجهه نه سمجهي ۽ انهن حقيقتن ۽ رازن تي اطلاع نه لهي ۽ جاهل رهجي وڃي. ان وقت مرشد کي گهرجي ته ان کي ٻيو طريقو نفي ۽ اثبات جو تلقين فرمائي. اهو طريقو هن طرح آهي ته جنهن وقت پساهه ٻاهر اچي لاله چوي ۽ جڏهن ساهه اندر نٿي لاله چوي ۽ دل ۾ ان جي معنيٰ جو فڪر ڪري. جڏهن لاله چوي، ان وقت دل ۾ خيال ڪري ته منهنجو ڪوبه مقصد نه آهي، ۽ جڏهن لاله چوي [۶۵] ان وقت دل ۾ خيال آڻي الله کان سواءِ ٻيو ڪوبه مقصد نه آهي. بيت

ماسوي را باد کن که تو تيغ لاله

خود جهان صافي شود باقي نماند جزاله

ترجمو: الله کان سواءِ ٻي هر شيءِ کي ڇڏو ڪر جو تون لاله جي تلوار آهين پاڻهي جهان صاف ٿيندو الله کان سواءِ ڪجهه ڪونه رهندو.

جيڪڏهن طالب ان تعليم ملڻ سان خوش ۽ محفوظ ٿئي ته اها تعليم بس ۽ ڪافي آهي، ۽ مرشد به ان تعليم تي اکتفا ڪري. ٻي صورت ۾ اسم ذاتي جي تلقين ڪري، اها هي آهي ته جڏهن ساهه ٻاهر اچي، الله چوي ۽ جڏهن ساهه اندر وڃي، 'هو' چوي ۽ ان ڏانهن دل متوجه ڪري.

فرد

ترا یک پند بس در هر دو عالم
برنياید زجانت بي خدا دم

ترجمو: ٻنهي جهانن ۾ تنهنجي لاءِ بس هڪڙي نصيحت ڪافي آهي، اها هيءَ ته خدا تعاليٰ جي ياد کانسواءِ هڪڙو ساهه به نه کڻ.

اگر تو پاس داري پاس انفاس
بسلطاني رساندت ازان پاس

ترجمو: جيڪڏهن تون خيال ڪرين ته 'پاس انفاس' جو ذڪر توکي اهو طريقو بادشاهي تي رسائيندو.

حقيقت ۾ اسم ذات اهو "هو" آهي. الف لام ان تي تعريف لاءِ آئين ٿا پوءِ اسم الله ٿئي ٿو ورنه حقيقت ۾ اهو ذاتي، اسم "هو" آهي ۽ اسم اعظم اهو آهي، ان ڳالهه تي گهڻن اوليائن جو اتفاق آهي. ڪلمي "هو" جي تعريف ۾ سنڌي بيت:

'هوءَ' سين حل ٿيا، روح ۾ ٿين رهڻاڻ
اوڙ نه ڪنهن ماڳ نه تڪيي، نه ڪنهن رهن ٺاڻ
سي نڪنجان نڪج ٿيا، پاتارون پرياڻ
اتي منجهڙو وڃي پاڻ، عقل عاقلين علم عالمين

باب پندرھون

سالڪن جي احوال، غلبي، شوق ۽ محبت جي بيان ۾

اي عزيز! ڄاڻ ته حال جو مطلب آهي دل جو ڪوٽڻ، ته جيئن باري تعاليٰ جو شوق ۽ محبت ٿئي. نفس ۽ شيطان جي خيالن ڪوٽڻ جو نالو حال نه آهي. دل جي ڪنهن گوشي تي باري تعاليٰ جي صفت جو ظهور ٿيو ته اهو پاڻ ان جو مظهر ٿيندو. حال گذرڻ کان پوءِ به ان صفت جو ڪجهه اثر باقي هوندو. ۽ جڏهن سالڪ الله تعاليٰ جي عنايت سان پير ڪامل تار الارشاد جي توجه سان يا مرشد ڪامل جي توجه سان سلوڪ طئي ڪندو يا ذڪر جي منزلن مان گذرندو. ان وقت ان کي اهي منزلون ۽ احوال پيش ايندا ۽ پهرين منزل ۾ سالڪن جي احوال مان باري تعاليٰ جي ڪبريائي واري صفت جو اثر سندس دل تي ظاهر ٿيندو. ان وقت سالڪ پاڻ کي وڏي شيءِ ۽ نيڪ سمجهندو. جڏهن سالڪ ان منزل کان اڳتي گذرندو ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو. ٻي منزل پيش ايندي جيڪا ان کان مٿي آهي. ان منزل ۾ خفصيت (عاجزي) جو اثر دل تي ٿيندو. ان وقت سالڪ پاڻ کي سڀ مخلوقات کان گهٽ سمجهندو ۽ پاڻ کي ڪانئن ڪمزور ڄاڻندو. جڏهن سالڪ ان منزل کان اڳتي عروج ڪندو ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو. ٻي منزل پيش ايندي، جيڪا اڳين منزل کان مٿي آهي. ان منزل تي خبريت جو اثر سندس دل تي ظاهر ٿيندو. ان وقت سالڪ پنهنجي وجود جي سمنڊ مان راز لهندو جن جي شان جو بيان زبان هرگز نٿي ڪري سگهي ۽ نه عاقلن جي عقل ۾ اچي سگهي ٿو. بيت:

آنچه ایشان را درین ره رخ نمود

کي تواند شرح [۶۶] آن پاسخ نمود

ترجمو: انهن هن رستي ۾ جيڪي ڏٺو آهي، ان جي سمجهاڻي لاءِ

وڌيڪ ڇا ٿو چئي سگهجي؟

جڏهن سالڪ ان منزل تان لنگهندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل پيش ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿانهين هوندي آهي، ان منزل ۾ صفت عزيزيت جو اثر هوندو آهي، جيڪا دل تي ظاهر ٿيندي آهي. ان وقت سالڪ ڪابه شيءِ تسلي واري پنهنجي دل ۾ ڪونه لهندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل کان لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل پيش ايندي آهي. جيڪا ان کان مٿانهين منزل آهي، ان منزل ۾ صفت واسعيت جو اثر دل تي ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت سالڪ تمام وسيع ۽ روشن روشن ڏسندو آهي، جو سڄي جهان جون علوي ۽ سفلي شيون ان ۾ جلوو ڪنديون آهن.

سُورِهُم اَيَاتِنَا فِي الْاَفَاقِ وَفِي اَنْفُسِهِمْ. (۵۳: ۴۱)

۾ ان ڏانهن اشارو آهي، يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته، اسين انهن کي جهان جون نشانينون ڏيکارينداسون ۽ جيڪي انهن جي نفسن ۾ آهي، اهي به ڏيکارينداسون. بيت

دل گر گشته را رهي بنما

مردمي ديده را رهي بکشا

ترجمو: گر ٿيل دل کي رستو ڏيکار، اک واري مرد لاءِ رستو ڪول. جڏهن سالڪ ان منزل کي عبور ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل پيش ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿانهين آهي، ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي صفت قابضيت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي. ان وقت سالڪ جو وجود تنگ ۽ تاريخ ٿي ويندو آهي، جو پاڻ ۾ ڪا شيءِ ڪونه ڏسندو آهي، ان حال جو صاحب چوي ٿو ته: بيت

گهي بر طارم اعليٰ نشينم

گهي بر پشت پائي خود نه بينم

ترجمو: ڪڏهن آسمان جي بلندين تي پرواز ڪريان ٿو، ڪڏهن وري

پنهنجي پير جي پٽ کي به نٿو ڏسان.

اگر درويش بر يك حال بماندي
سر دست از دو عالم برفشاندی

ترجمو: جيڪڏهن درويش هڪڙي حال تي هجي ته پنهجي جهانن کان
پنهنجا هٿ ڇنڊي ها.

جڏهن سالڪ ان منزل کان اڳتي لنگهندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ
طئي ڪندو آهي، ان وقت ٻي منزل پيش ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿان
هوندي آهي، ان منزل ۾ سالڪ تي اصميت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت
سالڪ سمجهندو آهي ته الله جي رحمت جو درياءُ گناهن جي ڪڪن پٺن کي
لوڙهي ڇڏيندو. بيت:

گر گناهي اولين و آخري
بيش باشد ز آسمان و از زمين

ترجمو: توڙي جو اڳيان پويان گناه هجن ۽ اهي زمين آسمان کان
وڌيڪ هجن.

برحواشي بساطش آن گناه
محو گردد جملہ بر يك جائگاه

ترجمو: ڪشادي ڪناري تي اهي سڀ گناه محو ۽ مٽجي هڪ جاءِ
تي ختم ٿي ويندا.

قطره چند از گنه گر شد پديد
در چنان دريا کجا آمد پديد

ترجمو: جيڪڏهن گناهن جو قطرو ظاهر به ٿيو، اهو اهڙي درياءُ ۾
ڪٽي ڏسڻ ۾ ايندو.

جڏهن سالڪ اها منزل پار ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي

ڪندو آهي، ته ٻي منزل پيش ايندي آهي، جيڪا ان منزل کان مٿي آهي. ان منزل ۾ سالڪ تي صفت قهریت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت سالڪ باري تعاليٰ جي هيبت کان ڊڄندو آهي ۽ سڄي جهان کي خون ۾ ورتل ڏسندو آهي!!! جڏهن سالڪ ان منزل تان گذرندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ته ٻي منزل پيش ايندي آهي. جيڪا ان کان مٿان آهي، ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي قوت واري صفت ظاهر ٿيندي آهي. ان وقت سالڪ پاڻ کي صحراء جي شڪل ۾ ڏسندو آهي. بيت:

هرکه صاحب همت آمد مرد شد

همچو خورشید از بلندي فرد شد

ترجمو: جيڪو همت وارو ٿيو اهو مرد ٿيو اهو سچ وانگر بلندي کان نروار ٿيو.

جڏهن سالڪ ان منزل کان گذرندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل ايندي آهي جيڪا ان کان مٿانهين هوندي آهي، ۽ هن منزل ۾ سالڪ جي دل تي منيعيت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت سالڪ حيران ۽ تعجب ۾ هوندو آهي. ۽ ڪجهه ڪونه سمجهندو آهي. جيئن ان حال جو واقف چوي ٿو ته:

نه هر جائی مرکب توان تاختن

که جاها سپر باید انداختن

ترجمو: هر جاءِ سواري ڊوڙائڻ جو ميدان ڪونه هوندي آهي ۽ نه هر جاءِ پهلواني ڏيکارڻ واري هوندي آهي.

جڏهن سالڪ ان منزل تان لنگهي ٿو ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪري ٿو، ته ٻي منزل پيش اچي ٿي. جيڪا ان کان مٿانهين آهي. ان منزل ۾ دل تي صفت وهبيت جو اثر ظاهر ٿئي ٿو. ان وقت سالڪ خوشحال، خوش رو ۽ ڪشاده دل وارو ٿيندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل تان گذري ٿو ۽

ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪري ٿو ته ٻي منزل پيش اچي ٿي، جيڪا ان کان مٿانهين آهي. ۽ ان منزل ۾ دل تي صفت خروبه جو اثر ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت سالڪ خاموشي ۽ تنهائي ۾ رهندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل کان اڳتي گذرندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل پيش ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿانهين آهي. ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي صفت رفيعيت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي. ان وقت سالڪ پاڻ کي سڀ کان مٿي ڏسندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل کان عروج ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل پيش ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿانهين آهي، ان منزل ۾ صفت طهوريت جو اثر سالڪ جي دل تي ظاهر ٿيندو آهي. ان وقت سالڪ پاڻ کي ۽ هيٺ مٿي جي سڀني شين کي ڏسندو آهي، ۽ پنهنجي نفس کي عبوديت تي مطيع لهندو آهي. فرد:

از اين کافر که مارا در نهاده است

مسلمان در جهان کمتر افتاده است

ترجمو: اهو ڪافر (نفس) جيڪو اسان جي اندر ۾ آهي، مسلمان جهان ۾ ٿورا آهن.

جڏهن سالڪ ان منزل کان اڳتي لنگهندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل پيش ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿي آهي، ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي صفت حميت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت سالڪ عزلت (گوشه نشين) ۽ رياضت اختيار ڪندو آهي ۽ تڪليف برداشت ڪندو آهي. جڏهن سالڪ اها منزل عبور ڪندو آهي، ان وقت ٻي منزل پيش ايندي آهي. جيڪا ان کان مٿان آهي، ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي صفت رشديت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي. ان وقت سالڪ عشرت ۽ دعوت قبول ڪندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل کي طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل پيش ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿانهين آهي. ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي صفت جمعيت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي. ان وقت سالڪ خاص ماڻهن جي

صحبت طلب ڪندو آهي، ۽ انهن کان نفعو وٺندو آهي ۽ زياده علم ۽ عقل وارو ٿيندو آهي. بيت:

هرچه درين عالم است از اثر صحبت است

ورنه کجا باخت است بيد بهائي بنات

ترجمو: جيڪي جهان ۾ آهي، صحبت جو اثر آهي. ان ۾ ستارن جو ڪهڙو اثر آهي!

جڏهن سالڪ ان منزل کان اڳتي عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ان وقت ٻي منزل پيش ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿانهين آهي، ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي صفت احديت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت سالڪ خلوت ۽ رياضت [۶۸] ڏانهن لاڙو ڪندو آهي ۽ ماڻهن جي صحبت مان نقصان کان سواءِ ڪجهه ڪونه لهندو آهي. بيت:

خلوت گزيده را بتماشا چه حاجت است

چون کوئي دوست هست بصحرا چه حاجت است

ترجمو: خلوت کي پسند ڪندڙ لاءِ سير تماشي جي ڪهڙي ضرورت آهي جڏهن دوست جي گهٽي ملي آهي، ته پوءِ صحرا ۾ ڪهڙو ڪم.

جڏهن سالڪ ان منزل کان لنگهندو آهي ۽ چند ڏينهن سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ٻي منزل پيش ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿانهين آهي. ان منزل تي سالڪ جي دل تي صفت لطيفيت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي. ان وقت سالڪ سڀني شين کي حق سان واصل ڏسندو آهي. جڏهن ان منزل کان اڳتي لنگهندو آهي ۽ ڪجهه ڏينهن سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿان آهي، ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي صفت اعاديت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي. ان وقت سالڪ پاڻ کي سڀني شين کان غافل ۽ محجوب سمجهندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل کان اڳتي گذرندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل پيش ايندي آهي،

جيڪا ان کان مٿانهين آهي، ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي صفت هدايت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت سالڪ جيڪو طلب ڪندو آهي پنهنجي دل ۾ لهندو آهي ۽ ٻين طالبن جي صفائي ڪندو آهي. جڏهن سالڪ اها منزل عبور ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿانهين هوندي آهي، ان منزل ۾ طالب جي دل تي صفت باطنيت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت طالب جي دل تي سڀئي شيون پوشيده ٿي وينديون آهن. ان کان پوءِ جڏهن سالڪ اها منزل عبور ڪندو آهي ته ٻي منزل ايندي آهي جيڪا ان کان مٿانهين منزل آهي، ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي جباريت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي. ان منزل ۾ سالڪ فڪر جي سمنڊ ۾ غرق ٿيندو آهي، ۽ ڪون وڪان کان لنگهي ويندو آهي. فرد:

غرق دريائي تفڪر آمديم

پائي تا سر عين سير آمديم

ترجمو: فڪر جي درياءَ ۾ غرق ٿياسون، ائين سراپا سير ڪندڙ ٿيا آهيون.

جڏهن سالڪ اها منزل طئي ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ ۾ لڳل رهندو آهي ته ٻي منزل ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿانهين آهي، ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي صفت واحديت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت سالڪ استغراق ۽ فڪر جي سمنڊ مان ٻاهر ايندو آهي. علم ۽ هوش وارو ٿيندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل کي عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي ته ٻي منزل ايندي آهي، جيڪا ان کان مٿانهين آهي، ان منزل ۾ سالڪ جي دل تي شڪوريت جو اثر ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت سالڪ حق جي تعجب ۽ بحر جي فڪر ۾ هوندو آهي ۽ بدن مخلوق ۾ گڏ هوندو اٿس. مٿيون حال سالڪن جي ٻي هرحال کان بلند بالا آهي. فرد:

درهمه اوقات حال و جملہ کار

تن با خلق باشد دل جانب یار

ترجمو: حال جي سڀني وقتن ۽ جملي ڪمن ۾ بدن مخلوق سان هجي ۽ دل يار ڏانهن هجي.

صفتي اسر هي آهن. ياکبير، يا حافظ، يا خير، يا عزيز يا واسع، يا قابض، يا رحيم، يا قهار، يا قوي، يا مانع، يا وهاب يا ضار، يا رفيع يا ظاهر، يا حلیم، يا رشید، يا جامع يا احد، يا لطيف، يا معید، يا هادی، يا باطن [۶۹] يا جبار، يا واحد، يا شکور. باقي صفتون ۽ انهن جا فروع اڳتي وحدت جي باب ۾ ايندا انشاء الله تعالیٰ. واللہ اعلم. سالڪن جي تعريف ۾ سنڌي بيت:

تان ڪو ڏيو پهڙا، سنيهڙو سندون

ڪئن پانڌيئڙا پنڌ ۾، ڪنهن پر اهڃاڻون

ڪنهن پر هلن حق ڏونهن، ڪنهن پر وصالون

ڪئن فنا ٿيا في الله ۾، ڪنهن پر مشاهدون

ڪهڙو حال حقيقت ان جي، ڪيهو پنڌ پروڻ

”لايعلم تاويله الا الله“ اونهون انت سندون

ڪونه ڄاڻي منجهون، اوءِ بجهڻان ٻاهر ٿيا

باب سورھون

راہ حقیقت جي مقامن ۽ سلوک جي بيان ۾

نظر

مقام چند زين راہ بگويم
دران گفتن زحق توفيق جويم

ترجمو: هن رستي جا چند مقام ٻڌايان ٿو. ان ٻڌائڻ ۾ الله جي توفيق گوليان ٿو.

سلوک مختصر موزون جامع
بنظر ازو بگويم باش سامع

ترجمو: سلوک مختصر موزون ۽ جامع هجي، اهو نظر آئون چوان ٿو. تون ٻڌ.

اي عزيز! ڄاڻ ته پهريون مقام هن رستي جو ”يقظ“ آهي. ”يقظ“ هن کي چئبو آهي ته دل غفلت کان ۽ الله جي يادگيريءَ کان سجاڳ ٿئي. جڏهن سالڪ سلوک قبول ڪندو آهي، ۽ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت سندس دل ۾ خدا جو ذڪر مضبوط ٿيندو آهي، ان کي ياد جو مقام چوندا آهن. جڏهن سالڪ ان جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت حقيقي ۽ معنوي ذڪر جي مرتبي تي رسندو آهي. بيت:

از درون شو آشنا و از برون بيگانه وش

اين چنين زبا روش ڪم مي بود اندر جهان

ترجمو: پنهنجي اندر کان واقف ٿي ۽ ٻاهر کان بيگانو هج. اهڙي قسم جي سونهن واري روش جهان ۾ گهٽ هوندي آهي.

ٻيو مقام: "انابت" آهي. انابت هن کي چئبو آهي ته ٻين شين بجاءِ الله تعاليٰ سان لئون لڳائجي، جڏهن سالڪ، سلوڪ ۾ هن جاءِ تي ايندو آهي، ان وقت دل جون اڪيون الله تعاليٰ ڏانهن ٽينديون آهن، مشڪل حالات هجن يا آسان پر سندس حقيقي ۽ معنوي توجہ الله ڏانهن هوندو آهي، سندس دل ۾ غير خدا ڏانهن ذري جيترو توجہ به ڪونه هوندو آهي.

ٽيون مقام: "محاسبه" آهي. "محاسب" جو مطلب نفس جي ڪردار ۽ نفس جي خواهش سان جنگ ڪرڻ آهي، جڏهن سالڪ جو سلوڪ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت نفس جون خواهشون گهٽبيون آهن ۽ الله جي رحمت جا آثار وڌندا آهن.

چوٿون مقام: "خوف" آهي، "خوف" جو مطلب دل جو خدا کان ڊڄڻ آهي ناجائز ۽ منع ڪيل شين، پوءِ اهي قولي هجن يا فعلي يا اعتقادي هجن، انهن کان پري رهڻ آهي. جڏهن سالڪ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت نفس اماره، مطمئنه بڻجي ويندو آهي، ۽ الله جو فرمان قبول ڪندو آهي.

مقام پنجون: "ورع" آهي. "ورع" جو مطلب آهي ته الله تعاليٰ کان سواءِ غير سان انس ۽ انهن کان دل کي روڪڻ. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت الله سان انس ۽ الفت ڪندو آهي ۽ هن خطاب جو حقدار ٿيندو آهي.

المتوحش عن غير الله والمتانس بالله.

يعني الله تعاليٰ فرمائيندو آهي ته ٻين کان ٽهندڙ ۾ مون سان الفت وارو ٿي.

مقام ڇهون: "رياضت" آهي [۷۰]. "رياضت" جو مطلب آهي نفس کي تڪليف ڏيڻ. ۽ نفس جي خواهش تي رضائِ الاهي حاصل ڪرڻ آهي. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت اسر فنا حاصل ڪندو آهي ۽ الله جي رضا واري دولت جي خزاني مان مشرف ٿيندو آهي. ان الله جي رضا جا ٽي مرتبا آهن، پهريون ايمان آڻڻ آهي. ڪفر ۽ ڪافري

کان بيزار ٿيڻ آهي، ٻيو پنهنجي نفس سان جنگ ڪرڻ آهي، ۽ ٽيون خواهشن کان پاڻ کي روڪي، الله تعاليٰ جو فرمانبردار ٿيڻ آهي. ٽيون ته پنهنجي قول ۽ فعل کي خالص الله تعاليٰ لاءِ ڪرڻ آهي. پهريون مرتبو اسلام تي ٻڌل آهي. ٻيو ۽ ٽيون سلوڪ تي مبني آهن، جيڪو الله سان وصال جو رستو آهي. جڏهن ڪنهن ايمان آندو ته پهريون مرتبو حاصل ڪيائين. جيستائين مومن سالڪ نه ٿيندو، تيستائين به ٻيا مرتبا حاصل نه ڪري سگهندو. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي ايندو آهي، الله تعاليٰ جي رضا جو ڪمال لهندو آهي ۽ دل ۽ جان جي ڪنن سان هي خطاب ٻڌندو آهي ته:

ارجع الی ربک راضية مرضية. (۲۸:۸۹)

يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته موت پنهنجي رب ڏانهن هن حالت ۾ جو راضي ٿيندڙ ۽ راضي ٿيل هجين. آيت ڪريمه،

الاتخافوا ولا تخزنوا. (۳۰:۴۱) ۾ پڻ انهن جي صفت آهي يعني الله

تعالٰی فرمائي ٿو ته ڊپ نه ڪريو ۽ دلگير نه ٿيو.

مقام ستون: ”صفا“ آهي. ”صفا“ جو مطلب آهي ته دل کي ظاهري ۽

باطني حواسن جي عيبن کان پاڪ ڪرڻ. بشري صفتون ۽ خراب طبيعتن

کان پالھو ڪرڻ. ظاهري حواس هي آهن، ٻڌڻ، ڏسڻ، سَنَگهڻ، چُڪڻ ۽

چُهڻ. سمع يعني ٻڌڻ اها قوت جيڪا انسان جي ڪنن ۾ رکيل رڳن ۽

سوراخن سان جنهن جو احساس ٿئي ٿو. بصر يعني ڏسڻ جي طاقت الله

پاڪ اکين ۾ رکي آهي، جيڪي به نسون آهن دماغ مان اچي ٻنهي اکين

ڏانهن جدا ٿين ٿيون، جنهن سان ماڻهو ڏسي ٿو. سَنَگهڻ اها قوت ڪنن

وٽان اکين ڏانهن اچي ٿي. ذائقه اهڙي قوت آهي، جنهن سان زبان مني ۽

ڪاري شيءِ بنائي ٿي. لمس (چُهڻ) اها اهڙي قوت آهي، جنهن سان سردي

گرمي سخت ۽ نرم جو پتو پوندو آهي. انهن حواسن مان، هر هڪ جو دل تي

پردو ظاهر ٿيندو آهي. باطني حواس هي آهن: حس مشترڪ، خيال، وهم،

حافظ، ۽ متفرقه. جس مشترڪ اها قوت آهي، جيڪا صورت ۽ محسوس

ڪمن کي ظاهري حواسن جي ذريعي دماغ تائين پهچائي ٿي. خيال اها قوت آهي، جنهن ۾ ڏنل صورتون گڏ ٿين ٿيون ۽ باقي رهن ٿيون. خيال ۾ اهي صورتون حس مشترڪ مان گم ٿيڻ بعد اينديون آهن. وهر اها قوت آهي جنهن ۾ جزوي معنائون ڏنل شيون جي صورت ۾ موجود هونديون آهن، [۷۱] اهي معنائون قوت جي وسيلي پهتل هونديون آهن. حافظ اها قوت آهي، جيڪا ڏنل شين ۽ صورتن کي ياد ڪندي آهي. متفرقه اها قوت آهي جيڪا تفصيل ۽ ترڪيب ڏيکاريندي آهي، انهن صورتن جي وچ ۾ جيڪي حس مشترڪ مان اخذ ڪيل هونديون آهن ۽ اهي معنائون جيڪي قوت، وهر ۽ متفرقه ۾ هونديون آهن. انهن جي ڪري دل ۾ جيڪو زنگ ۽ ڪٽ لڳندو آهي اهو الله جل جلاله جي ذڪر سان صاف ٿي ويندو آهي، جيئن حضور ڪريم ﷺ جن فرمايو ته:

ان لكل شيء مصقلة وصقالة القلب ذكر الله.

يعني هر شيء جو ڪٽ لاهڻ وارو (روات) آهي، ۽ دلين جي ڪٽ لاهڻ لاءِ الله جو ذڪر آهي. بيت:

روشنی دل ز کثرت ذکر است

لیک ذکر ک از رو فکر است

ترجمو: گهڻو ذڪر دل جي روشني آهي، پر ذڪر اهو جنهن ۾ فڪر هجي.

جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي ايندو آهي، ان وقت سندس دل غفلت ۽ اونڌاهيءَ کان ٻاهر ايندي آهي ۽ الله جي ذڪر سان منور ٿيندي آهي، ۽ لدني علم حاصل ٿيندو اٿس، ۽ جهالت جي مرض مان چوٽڪارو ملندو اٿس. دل جي صفائي ۽ صيقل جا ٽي قسم آهن.

مقام اٺون: ڪشف آهي، ڪشف جو مطلب آهي ته اخبار ۽ اسرار (خبرون ۽ راز) حقيقتون ۽ عالم صغير جا احوال ان تي کلي پوندا آهن. ۽ عالم صغير جا ڇهه قسم آهن: قلب، روح، سر، خفي، اخفي، عالم وحدت

باري تعاليٰ، عالم قدس ۽ عالم ذات پاڪ جل شانہ. جڏهن عالم نفس توتي ڪلندو ان وقت عالم ناسوت جي جلون جو عڪس توتي پوندو. جڏهن عالم قلب ڪلندو ان وقت عالم ملڪوت جا عڪس تو ۾ روشن ٿيندا. جڏهن عالم روح توتي ڪلندو ان وقت عالم جبروت جا عڪس تو ۾ تجلي ڪندا. جڏهن عالم سرتوتي ڪلندو ان وقت عالم لاهوت جا عڪس توتي واضح ٿيندا. جڏهن عالم خفي توتي ڪلندو ان وقت عالم هاهوت جا عڪس تو ۾ ظاهر ٿيندا. جڏهن عالم اخفي توتي ڪلندو ان وقت عالم وحدت جا عڪس تو ۾ جلوه گر ٿيندا. جڏهن عالم وحدت توتي ڪلندو ان وقت جيڪي ڪجهه عالم قدس ۾ آهي، ان جو عڪس تو ۾ جلوه گر ٿيندو. جڏهن اندر جا پڪي بالغ ٿيندا، تڏهن خود پنهنجي جهان ۾ سير ڪندا. جڏهن سالڪ جو سلوڪ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت سالڪ بصيرت ۽ حقيقت جو صاحب ٿيندو آهي، ۽ اشارن ۽ رمزن جو ڄاڻندڙ ٿيندو آهي، ۽ جهان باطن الباطن ۾ سير ڪندو آهي؛ ۽ الاهي اسرارن تي واقف ٿيندو آهي. باطن جو مطلب هي آهي ته، اهي شيون ظاهر ۾ ڏسڻ ۾ نه اچن ۽ باطن الباطن اهو آهي، جڏهن اوليائن جي دلين تي خدائي اسرار ۽ حقيقتون ڪلنديون آهن ۽ جيڪو اهي اسرار ڄاڻندو آهي، ان کي صاحب سرالاسرار چوندا آهن. رباعي:

صاحب خبران ڪه عالم دل دارند

در نکته غيب محرم اسرارند

ترجمو: وڏي علم جا صاحب جيڪي ڄاڻندڙ دل رکندڙ آهن، غيب جي نڪتن ۽ اسرارن جا واقف آهن.

هر آئينه صفاءِ شان زنگي نيست

زان روئي ز نقش دون حق بيزارند

ترجمو: انهن جي صاف آئيني تي ڪو ڪٽ ۽ زنگ نه آهي، انهيءَ

ڪري حق تعاليٰ کانسواءِ ٻي هر شيءِ کان بيزار آهن.

مقام نائون: ڪرامت آهي، ڪرامت جو مطلب قدرت جي زيادتي ۽ خارق عادت جو نالو ڪرامت آهي. جڏهن سالڪ سلوڪ طئي ڪندو آهي [۷۲] ۽ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت باطني تصرفن جو صاحب ٿيندو آهي. هن مقام تي سالڪ، جيڪڏهن زبان مان ڪا شيءِ ڪيندو آهي، يا پنهنجي نظر ڪيميا اثر ڪنهن تي وجهندو آهي، يا ان وقت پنهنجي دل ۾ ڪو خيال آڻيندو آهي، ته اهو پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪم لهندو آهي، اهڙي طرح باطني تصرف ظاهر ۾ ڏسندو آهي.

مقام ڏهون: ”انبساط“ آهي. ”انبساط“ جو مطلب آهي ته سالڪ پنهنجي باطن ۾ عالم ڪبير جو مشاهدو ڪندو آهي. عالم ڪبير جا چھ قسم آهن: ناسوت، ملڪوت، جبروت، لاهوت، هاهوت، ۽ عالم وجوب. عالم ناسوت جي حد زمين کان پهرين آسمان تائين آهي ۽ ان کي عالم ملڪ به چوندا آهن. ان جهان ۾ ماڻهو ۽ ٻيون پکي ۽ جناور، بر بحر ۽ جبل آهن. اهو عالم ملڪ، عالم ملڪوت سان ڪا نسبت نٿو رکي ۽ عالم الملڪوت انتهائي لطيف آهي. ايترو لطيف وري عالم ملڪ نه آهي. ڇاڪاڻ ته عالم ملڪ، عالم ملڪوت جو ساڻو ۽ پاڇو آهي. ڪوبه ذرو اهڙو نه آهي جيڪو عالم ملڪ ۾ هجي ۽ عالم ملڪوت ۾ نه هجي. مطلب ته ملڪوت واري سڀ شيءِ عالم ملڪ ۾ آهي ۽ عالم ملڪوت جي حد پهرين آسمان کان ستين آسمان تائين آهي. ان جهان ۾، ملائڪ، معقولات ۽ معنائون آهن. عالم ملڪوت، عالم جبروت سان لطافت جي لحاظ سان ڪابه نسبت نٿو رکي ڇو ته عالم جبروت تمام لطيف آهي، ڇاڪاڻ ته عالم ملڪوت، عالم جبروت جو ساڻو ۽ پاڇو آهي. ڪوبه ذرو عالم ملڪوت ۾ اهڙو نه آهي، جيڪو عالم جبروت ۾ نه هجي ۽ ان تي محيط ۽ گهيري ڪندڙ نه هجي. عالم جبروت جي حد ستين آسمان کان عرش عظيم تائين آهي. ان جهان ۾ موجودات بالقوة آهن ۽ عالم جبروت جي لطافت جي لحاظ سان، عالم لاهوت سان ڪابه نسبت نه آهي. ڇاڪاڻ ته عالم لاهوت

تمام لطيف آهي، ايترو عالم جبروت لطيف نه آهي. چو ته عالم جبروت عالم لاهوت جو ساڻو ۽ پاڇو آهي ۽ ڪوبه ذرو عالم جبروت ۾ اهڙو نه آهي جيڪو لاهوت ۾ نه هجي، ۽ ان تي محيط ۽ گهيرو ڪندڙ نه هجي. هن پهرين جهان ۾ هڪ درياءُ آهي، جنهن کي آب حياءَ چوندا آهن. ان مٿان ٻيو درياءُ آهي جنهن کي بحرالماقام چوندا آهن، جنهن کان مٿان ملائڪن جي جماعت آهي، جنهن کي ”ڪروبي ملائڪ“ چوندا آهن. انهن مان ڪي ملائڪ قيام ۾ ۽ ڪي رڪوع ۾ ۽ ڪي سجده ۾ ۽ ڪي قعدہ ۾ ويٺل آهن. اهي ملائڪ، قيامت جي ڏينهن تائين خدا جي عبادت ۾ مشغول هوندا. قيام وارا ملائڪ قيام جي حالت ۾ هيءَ تسبيح پڙهن ٿا.

سبحانك ما عبدناك حق عبادتك.

ان کان مٿي ٻيو سمنڊ آهي، جنهن کي ”بحر رضا“ چوندا آهن.

ان کان مٿان ”منشور“ آهي، جنهن جو ٻيو نالو لوح محفوظ آهي. لوح محفوظ ساڻي زمرد جي پٽي آهي، جنهن تي اچي نور سان اکر لکيل آهن، ان جي پهرين ست ۾ نقطو آهي، ٻي ست الف آهي، ۽ ٽين ست تي ”هو“ جو لفظ آهي، ۽ چوٿين ست ۾ ڪلمون ”الله“ ۽ پنجين ست ۾ ”الا الله“ جو اکر ۽ ڇهين ست ۾ ڪلمو لا اله الا الله ۽ ستين ست ۾، [۷۳] لا اله الا الله محمد رسول الله، ۽ اٺين ست ۾، بسم الله الرحمن الرحيم ۽ نائين ست ۾ سورة الفاتحه ۽ ڏهين ست ۾ سورة الاخلاص لکيل آهي. ان کان پوءِ خدا ٻيو علم ان ۾ لکايو آهي. ان کان مٿي وري ٻيو سمنڊ آهي، جنهن کي بحر المسجور چوندا آهن. ان کان مٿي ٻيو سمنڊ آهي، جنهن جو نالو بحر المشهور آهي، ان کان پوءِ مٿي سدرۃ المنتهي آهي. سدرۃ المنتهي هڪ وڏو نالو آهي، جنهن جون ٽاريون ساڻي زمرد جون آهن، هاڻيءَ جي ڪن جيڏا ان جا پٽن آهن، مت جيترا ان جا ميوه آهن، نور جي اچي ان ۾ تجلي هوندي آهي. اهو وڏو عقل کان مٿي آهي، ان کان مٿي ڪرسي آهي. ان ڪرسي کان مٿان عرش آهي. ڪرسي عرش سان پيوسته آهي ۽ عرش نور جو آهي، جيڪو گول صورت ۾ آهي، جنهن جو مٿيون پاسو ڪشادو ۽ هيٺيون پاسو تنگ

آهي. هيٺين پاسي عرش کي ٿي سئو ست پاوا آهن. هر هڪ پائي جي مسافت ايتري آهي جو اسي هزار سال پکي تيز پرواز وارو تڏهن مس پهچندو. ان عرش کي ڪئنڊڙ حاملان، انهن جي، عجيب خلقت آهي، جو انهن جي ٻنهي اکين جي ڀرون جو فاصلو، ٿي سئو سالن جي مسافت جيترو آهي، ۽ ڪلهن جي وچ جو فاصلو پنج سئو سال آهي، ۽ مٿي ٻنهي جو سترهزار سال جي مسافت جيترو آهي، ۽ پيرن جي ڊگهائي، سترهزار سالن جيتري آهي، عرش جا ڪئنڊڙ چار ملائڪ آهن، ۽ هر هڪڙي جا چار منهن آهن ۽ چئني پاسي ڏسن ٿا ۽ ڪرسي ۾ چار پير آهن، هر هڪ پاڻو ستن آسمانن ۽ زمين کان وڌو آهي. حاملان سرش ۽ ڪرسي جي وچ ۾ اونداهي جا سترهزار حجاب ۽ پردا آهن ۽ سترهزار هوا ۽ سترهزار برف ۽ سترهزار نور جا پردا آهن ۽ هڪڙي پردي کان ٻئي پردي تائين پنج سئو سالن جو پنڌ آهي. جيڪڏهن وچ ۾ اهو حجاب حائل نه هجي ته خدا جو نور، حاملان عرش ۽ ڪرسي کي ساڙي ڇڏي!!! جيڪو عرش کان هيٺ آهي، ان کي عالم مڪاني ۽ عالم خلق چون ٿا ۽ جيڪي عرش کان مٿي آهي ان جو نالو عالم لامڪاني ۽ عالم امر آهي ۽ عالم لاهوت جي حد عرش عظيم کان ٿي سئو ڇهه هزار سال مٿي آهي. هن عالم ۾ چند آهي، ۽ اهو عالم لاهوت لطافت جي جي لحاظ سان عالم هانوت سان ڪا نسبت نٿو رکي، عالم لاهوت کان عالم هاهوت وڌيڪ لطيف آهي، ڇاڪاڻ ته عالم لاهوت عالم هاهوت جو پاڇو ۽ ساڻو آهي ۽ عالم لاهوت ۾ ڪا اهڙي شيءِ نه آهي جو عالم هاهوت ان سان نسبت نه رکي ۽ ان کي محيط نه هجي ۽ هن عالم اول ۾ سترهزار جو هر جا حجاب آهن ۽ ان کان مٿان مقام قلب آهي جيڪو پنج سئو سالن جو پنڌ آهي، ۽ ان مٿان سترهزار نور جا حجاب آهن ان کان مٿان روح جو مقام آهي، جنهن جي مسافت ڏهه سئو سال آهي، جنهن مٿان ستر هزار چنڊ جي نور جا پردا آهن، جنهن کان مٿان مقام خفي آهي، جنهن جي مسافت ٽيهه سئو سال آهي، جنهن مٿان سترهزار سج جي نور جا پردا آهن، جنهن مٿان اخفي جو مقام آهي، جنهن جي ڊيگهه چاليهه سئو سال آهي.

عالم ھاھوت جي حد عالم لاهوت جي حد کان سترھزار سال مٿي آھي، ۽ ھن عالم ۾ ڪليات آھن ۽ ھي عالم ھاھوت لطافت ۾ عالم وحدت سان ڪا نسبت نٿو رکي چوٽ ھي عالم ھاھوت کان انتهائي لطيف آھي، ڇاڪاڻ تہ عالم ھاھوت عالم وحدت جو ساڳيو ۽ پاڇو آھي، ۽ عالم ھاھوت ۾ ڪو اھڙو ذرو نہ آھي، جنھن سان عالم وحدت جي نسبت ھجي. ڇاڪاڻ تہ ان کي محيط نہ آھي ۽ ھن جھان ۾ سترھزار حجاب جا ڪڪر آھن ۽ انھن سترھزار حجابن ۽ پردن مٿان وڃ آھي ۽ ان مٿان سترھزار درياھ آھن ۽ انھن مٿان سترھزار چشما ۽ انھن مٿان سترھزار صحرا آھن ۽ ھر ھڪ صحرا جدا آھي، جنھن جو رنگ بہ جدا آھي. جنھن مٿان سترھزار جھنگ آھن ۽ ان مٿان سترھزار جبل آھن، جيڪي ڪوھ قاف جھڙا آھن ۽ ان مٿان سترھزار ملائڪن جون صفون آھن، ۽ ھر ھڪ صف جي وچ ۾ پنج سئو سالن جو فاصلو آھي ۽ انھن سڀني ملائڪن جي تسبيح توحيد آھي، پيدائش کان وٺي قيامت جي ڏينھن تائين، ان توحيد واري ذڪر لالہ الاالله ۾ مشغول آھن ۽ ھميشہ ان ۾ مشغول رھندا ۽ عالم وحدت جي حد، عالم ھاھوت جي انتها کان آھي، جنھن جي انتها خدا کان سواءِ، ڪوبہ نٿو ڄاڻي ۽ اھو عالم، عالم اسرار الاسرار ۽ باطن الباطن ۽ غيب الغيب آھي. ھن عالم ۾ ضلال، اسماء، صفات فرعيہ ۽ اصوليہ، نور ۽ تجليون، شيون، اعتبارات ۽ اسرار ذاتيہ جون حقيقتون آھن، جن جو انشاء اللہ تعاليٰ بيان ڪنداسون. ان کان مٿان عالم قدس آھي، جنھن جي غايت ۽ انتها نہ آھي. اھو عالم عين ذات پاڪ جل شانہ جو آھي، ان ۾ ڪو نور، تجلي، صفت، شان ۽ ٻيا ڪي اعتبار ٻڌائڻ کان انسان قاصر آھي، ڇاڪاڻ تہ اھا ذات پاڪ آھي، ۽ لطيفن کان وڌيڪ لطيف تر آھي.

وهو اللطيف الخير. (۶: ۱۰۳)

خدا وند تعاليٰ و تقدس جي صفت آھي اھا ذات لطيف مطلق آھي، ۽ جيڪو لطيف مطلق آھي اھو ئي مطلق کي محيط آھي.

الا انه بكل شي محيط. (۴۱: ۵۴)

ان ڳالهه تي ناطق آهي. ڄاڻ ته اهل بصيرت ۽ علماء حقيقت ۽ بلغاء معرفت ۽ كاملان وقوف چون ٿا ته ملڪ تون آهين، ملڪوت ۽ جبروت ۽ لاهوت ۽ هاهوت توسان آهي. الله جل شانہ جي محبت به توسان آهي.

وهو معكم اينما كنتم (٤:٥٧) ۽ ٻي آيت
ونحن اقرب اليه من جبل الوريد. (١٦:٥٠)
ان ڳالهه تي روشن شاهد آهن. بيت:

تو ڪه گوھري داري دو جھاني
چ ڪنر قدر خود نمي داني

ترجمو: تون ئي ته ٻنهي جهانن جو گوهر آهين، ڇا ڪريان جو پنهنجو قدر نٿو ڄاڻين.

جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي ايندو آهي، ان وقت هو ڳجهن اسرارن ۽ دقيق ونادر ۽ ناياب رازن ۽ اونھين ۽ ڏکين حقيقتن کان واقف ٿيندو آهي.

مقام يارھون: ”الھمات“ آھي [٧٥]. ”الھميات“ جو مطلب آھي ته اھي ڳجهيون معنائون، جيڪي ذات ۾ لڪل آھن، جيڪي ڪتاب الله ۽ سنت رسول الله ﷺ جي موافق ھجن، چاھي انھن ڏانھن توجه ڏي يا بنا توجه جي انھن تي واقف ٿئي. جڏھن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي ايندو آھي، ان وقت قرآن جون باطني معنائون، خبرون ۽ سبحاني راز ۽ صوفي طالبن جا دقيق سلطاني ڳجھ، رباني عارفن جا ڪلما پاڻ ۾ لھندو آھي، تضييفن جو صاحب، صحيح ۽ فصيح اجتھاد وارو ٿيندو آھي، ڀلي ڪٿي ٿورو پڙھيل ھجي.

ذالك فضل الله يوتيہ من يشاء. (٢١:٥٧)

اھو خدا جو فضل آھي جنھن کي چاھيندو آھي، ان کي ڏيندو آھي. هن مقام تي سالڪ جي دل پئيءَ وانگر ٿيندي آھي ۽ الله تعاليٰ راز ۽ حقيقتن جو علم پنھنجي قدرت جي قلم سان ان جي دل تي لکائيندو آھي.

۽ سالڪ اهو پڙهندو آهي، پوءِ رباني عالم ٿيندو آهي. بيت:
 در پس آئينه طوطي صفتم داشتند
 هر چه استاد ازل گفت بگومي گويم

ترجمو: آئون طوطي وانگر آرسِيءَ جي پٺيان ويهاريل آهيان، ازل کان استاد جيڪي چوي ٿو ته چئو، آئون اهو چوان ٿو.

مقام پارهون: ”رغبت“ آهي. ”رغبت“ جو مطلب آهي ته سڀني ننڍين وڏين شين کان دل جو لاڙو هتي خدا ڏانهن ٿي وڃي. ظاهري ۽ باطني هر حال ۾ خدا ڏانهن خيال هجي. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت دوستن طالبن جي زمري ۾ داخل ٿيندو آهي.

مقام تيرهون: ”شوق“ آهي. ”شوق“ جو مطلب آهي ته دل جي ڪمال، آرزو ۽ محبت جو نالو شوق آهي، جنهن کي عشق چوندا آهن، اهو آتش ۽ محبت جي تپش آهي. دل نفس ۽ جان بي قرار ٿيندي آهي، جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت عاشقن جي ٽولي ۾ داخل ٿيندو آهي، ۽ وحدت واري سلوڪ جي لائق ٿيندو آهي. بيت:

تشنه او باش گر تو زنده
 خاک اندر باش گر تو بنده

ترجمو: جيڪڏهن تون زنده آهين ته هن لاءِ اڃايل آهين، ان جي درجي خاڪي جيڪڏهن ان جو پانهون آهين.

مقام چوڏهون: ”ذوق“ آهي. مطلب هي آهي ته الله تعاليٰ جي محبت جي لذت چڪڻ ۽ عشق جي باهه جو مزو وٺڻ. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي ايندو آهي، ان وقت پاڻ ۾ عاشقن ۽ محبن جي حال جي لذت لهندو آهي ۽ انهن جي حقيقت تي واقف ٿيندو آهي.

ذوق اين مئي شناسي بخدا تانچشي

هن شراب جو نشو تون نه سڃاڻي سگهندين، خدا جو قسم

جيسٽائين تون چڪيو آهي.

مقام پندرھون: ”ھمت“ آهي. ”ھمت“ جو مطلب هي آهي تہ الله جي راھ جو ارادو ڪرڻ ۽ ان کي سڃاڻڻ ۽ نفس جي رعايتن کي ڇڏڻ ۽ نفعي ۽ نقصان کان بي پرواھ ٿيڻ. جڏھن سالڪ، سلوڪ ۾ ھن جاءِ تي ايندو آهي، ان وقت ھمت ۽ محبت وارن مردن جي حلقن ۾ داخل ٿيندو آهي.

مقام سورھون: ”جذبو“ آهي. ”جذبو“ جو مطلب آهي تہ باري تعاليٰ جي ڪشش ۽ چڪ، ڄاڻ تہ ٻانھون پاڻ کي قرب ۽ معرفت جي مقام تي چڪي ٿو ۽ بقا ۽ فنا جي مرتبي ڏانھن وڃي ٿو ۽ جيڪو ھمت ۽ محبت الاهي جو ڪمند پنھنجي ڪنڌ ۾ وجھي ٿو، ان کي تيسٽائين ڪابہ خبر ڪونہ پوندي آهي، جيسٽائين ان مقام کان ٻاھرنہ ڪري.

قال المشايخ رحمهم الله تعالى 'الجدبة من جذبة الرحمان خير من عبادة الثقلين.

يعني خدا جي طرفان ھڪڙي چڪ پنھي جھانن جي عبادتن کان وڌيڪ بھتر آهي. بيت:

گرترا روئي درين ميدان ڪشند

آن رقم بيني ڪ بر مردان ڪشند

ترجمو: جيڪڏھن توکي ان ميدان ۾ وٺي وڃن تہ اھا لکت ڏسي سگھين جيڪا مڙسن جو مرڪ آهي.

جڏھن سالڪ، [۷۶] الله تعاليٰ جي عنايت سان سلوڪ ۾ ھن جاءِ تي پھچي ٿو، ان وقت سالڪ، مجذوب ۽ صاحب نظر ٿيندو آهي ۽ پنھنجو نصيب پنھي جھانن ۾ لھندو آهي. سلوڪ ۾ سڀ جذبو ھن جي ارشاد سان حاصل ٿيندو آهي، ۽ ھن جي توجه سان اندر ۾ خدا جي ڪشش منھن ڪيندي آهي.

مقام سترھون: ”تجريد“ آهي. ”تجريد“ جو مطلب آهي تہ مخلوق کان جدا ۽ مخلوق جي لاڳاپن کان پري ٿيڻ. اھو خدا جي رضا لاءِ ائين ڪندو آهي. سڀئي اسر ۽ رسر ڇڏڻ جو نالو تجريد آهي، جڏھن سالڪ، سلوڪ ۾ اتي

پهچندو آهي، ان وقت خدا جي درگاه مان طالب جي دل تي فيض ۽
مهربانيون جام ٿينديون آهن. بيت:

درين ره مرد تجريد تفريد
بيايد تا كشايد كار توحيد

ترجمو: تجريد ۽ تفريد جي مردن جي رستي ۾ اڃ، ته جيئن توحيد جو
ڪم توتي ڪشادو ٿئي.

مقام ارڙهون: ”تفريد“ آهي. ”تفريد“ جو مطلب آهي ته يگانو ٿيڻ ۽
يگانو هجڻ. ۽ پنهنجي نفس کي وساري ڇڏڻ آهي، الله لاءِ ۽ الله سان يگانو
ٿيڻ آهي، ۽ الله جي رستي ۾ ڪوشش ڪرڻ جو نالو تفريد آهي. جڏهن
سالڪ، سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچي ٿو، ان وقت طالب جي خودي ختم ٿي
وڃي ٿي ۽ وڏائي ختم ٿي ويندي آهي، ۽ ڪثرت کان وحدت تي پهچندو
آهي. بيت

تا تو با خويشي عدد بيني همه
چون شوي فاني احد بيني همه

ترجمو: جيستائين ”تنهنجي پاڻ تي نظر آهي ته گهڻائي پسندين ۾
جڏهن پاڻ کي فاني ڪندين تڏهن سڀ هڪ ڏسندين.

مقام اوڻيهون: ”ثقه“ آهي. ”ثقه“ جو مطلب آهي ته هر حال ۽ هر وقت
۾ سڀني ديني ۽ دنوي ضرورتن ۾ پنهنجو اعتماد، الله تعاليٰ تي رک.
سالڪ، سلوڪ ۾ جڏهن ان مقام تي پهچندو آهي، ان وقت توفيق ۽ توڪل
جو صاحب ٿيندو آهي، ۽ سندس دل جو منهن الله تعاليٰ ڏانهن ٿيندو آهي،
۽ ٻيون ننڍيون ۽ وڏيون سڀ شيون ڇڏي ڏيندو آهي، ۽ الله تعاليٰ ان
جماعت جي تعريف ڪئي آهي.

يا احمد ليس شيء افضل عندى من التوكل على الرضا بما قسمت لهم.
يعني اي احمد! مون وٽ توڪل کان بهتر ڪا شيء نه آهي ۽ جيڪي

مون انهن جي قسمت ۾ لکيو آهي، ان تي راضي رهڻ کان وڌيڪ افضل،
مون وٽ ڪا شيءِ نه آهي. مثنوي

هيچ کس در جهان از بحر و بر
از قناعت نيست ملڪي بيشتر

ترجمو: دنيا جي برتوڙي بحر ۾ ڪوبه قناعت کان وڏو ملڪ نه آهي.

چون ترا ناني و خلقاني بود
هر سر موئي تو سلطاني بود

ترجمو: جڏهن توکي ڪاڻڻ لاءِ ماني جو ٽڪر ۽ ڍڪڻ لاءِ گودڙي ملي
وڃي ته پوءِ تنهنجي هروارڪي بادشاهي آهي.

نفس قانع گر گدائي مي کند
در حقيقت بادشاهي مي کند

ترجمو: قناعت ڪندڙ نفس، جيڪڏهن گدائي ڪري ٿو ته حقيقت ۾
بادشاهي ڪري ٿو.

هر که او از دار دنيا پاک شد
نور مطلق گشت گرچه خاک شد

ترجمو: جيڪو دنيا مان پاڪ ٿيو، نور مطلق ٿيو، جيتوڻيڪ خاک ٿيو.
مقام ويهون: ”جمع“ آهي. ”جمع“ جو مطلب، سڀئي شين ننڍين ۽
وڏين ظاهر ۽ باطن ۾ خدا جي معيت ۽ همراهي هجي. جڏهن سالڪ،
سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت ڪوبه ذرو الله تعاليٰ جي رفاقت
کان سواءِ، ڪونه ڏسندو آهي، ۽ هن مقام تي سالڪ جي دل تي،

وهو معكم اين ماکنتم. (4:57)

جي حقيقت جلوه گر ٿيندي آهي. يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته، آئون

توهان سان بطريق راز گڏ آهيان،

جتي به توهان هجو. جڏهن سالڪ، سلوڪ ۾ هن جاءِ تي ايندو آهي،
ان وقت ولايت واري نالي سان مشرف ٿيندو آهي. رباعي

اي آنڪ هميشه درجهان مي پوئي
اين سعي تراچ سود دارد گوئي

ترجمو: تون هميشه جهان ۾ ڪنڊن کي ڳولين ٿو، انهيءَ ڪوشش
مان توکي ڪهڙو نفعو مليو، ٻڌاءِ ته سهي.

چيزي ڪه تو جويان نشاني اوئي
باتو است همين تو جائي ديگر جوئي

ترجمو: تون جنهن شيءِ کي ڳولين ٿو، اها ته توسان گڏ آهي، تون ٻي
جاءِ تي ڳولين ٿو.

مقام ايڪيهون: ”جمع الجمع“ آهي. ”جمع الجمع“ جو مطلب آهي
ته خيال ۾ [۷۷] هڪ ٿيڻ ۽ ٻنهي وجودن جي حرڪات ۽ سڪنا کي هڪ
ڄاڻڻ. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت پاڻ ۽ خدا
کي هڪ ڄاڻندو آهي ۽ اڻ وڻندڙ نصيحت تي ڪن لاثار ڪندو آهي، ۽
هلندڙ هوا تي ڀروسو ڪندو آهي. فرد

هرڪ او دعوي هستي مي ڪند
آشڪارا بت پرستي مي ڪند

ترجمو: جيڪو هستي جي دعويٰ ڪري ٿو، اهو ظاهر ظهور بت
پرستي ڪري ٿو.

مقام ٻاويهون: ”توحيد“ آهي. ”توحيد“ جو مطلب آهي ته اها اڪيلي
ذات واجب الوجود جل شانہ جي آهي. جڏهن سالڪ، سلوڪ ۾ هن جاءِ تي
پهچندو آهي، ان وقت سڄو جهان هڪ وڻ وانگر ڏسندو آهي، ۽ سڀ شيون

محسوس ۽ غير محسوس ان جي پنن ۽ تارين وانگر سمجهندو آهي. هن مقام تي جيڪي ڪجهه آهي، اهو هڪ وجود ۽ هڪ ذات آهي، حجاب ۽ شڪ کان سواءِ، اها ڳالهه چوندو آهي، جيئن شمس تبريز چيو هو: فرد:

دوئي را چون بدر کردم دو عالم را يکي ديدم

يکي بينم يکي دانم يکي گويم يکي خوانم

ترجمو: جڏهن دل مان ٻيائي ڪڍيم، ان وقت ٻنهي جهانن کي هڪ ڏٺو: هڪ ڏٺو، هڪ ڄاتو، هڪ چيم ۽ هڪ پڙهيم.

مقام ٽيوپهون: نفس جي ”فنا“ جو آهي. ”فنا“ جو مطلب هي آهي ته ماڻهوءَ جي وجود ۾ جيڪي حرڪات ۽ سڪنات آهن انهن کان چوٽڪارو لهڻ. اهي حرڪتون، قولِي هجن يا فعلي هجن، الله تعاليٰ کان سواءِ ظاهري، ۽ باطني مقصدن کان باز رهڻ ۽ الله جي رضا لاءِ ٻنهي جهانن کي وسارڻ ننڍي وڏي رڳو ڪان پري ٿيڻ ۽ دل جي کوٽ کان پاڪ ٿيڻ. الله کان سواءِ ٻئي ڪنهن ۽ انهن عوض ۽ غرض جي مقصد سان نه ڏسڻ جو نالو فنا آهي، جڏهن الله جي عنايت سان سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت طالب خالص مخلص ۽ پوري اخلاص وارو ٿيندو آهي.

مقام چوويهون: ”فناءِ قلب“ آهي. ”فناءِ قلب“ جو مطلب آهي ته ماسويٰ الله بابت هر وقت ۽ هر حال، آسان ۽ مشڪل، هلڪا ۽ ڳرا سڀ خيال ختم ٿي وڃن. جڏهن سالڪ، سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت پنهنجي دل ۾ غير خدا جو خيال ڪونه لهندو آهي، جيتوڻيڪ ارادي طور مخلوق جي استعمال ۽ بدن جي گذاري لاءِ هن کي ڪجهه ڪرڻو پوي ٿو. ان مقام ۾ سالڪ جي دل هersh جو مرتبو لهندي آهي ۽ ڪعبه شريف کان به افضل ٿيندي آهي.

حسي ربی جل الله. يعني منهنجي لاءِ منهنجو رب ڪافي آهي.
جو لباس پائيندي آهي، يعني منهنجي لاءِ منهنجو پروردگار وڏو رب

آهي.

جائي ڪر سلطان خيمه زد غوغا نماند عام

چو آفتاب برآيد ستاره را چر وجود

ترجمو: جتي بادشاه جو تنبو هڻندا آهن، اتي عام گوڙ شور نه ٿيندو آهي. جڏهن سج اڀرندو آهي، ستارن جو وجود ڪٿي رهندو آهي.

اذا تجلى الله خضع له كل شيء.

يعني: جڏهن خدا جو نور ظاهر ٿيندو آهي، ان وقت هر شيء ان لاءِ جهڪندي آهي.

اي عزيز! ڪي فنا ۽ قلب کان اڳ، فنا ۽ نفس جون ٿا، حالانڪ انسان جي دل جي ڪوھ جي پاڻيءَ ۾ نفس پليت جو مثل ڪوئو پيو آهي ۽ جيستائين اهو ٻاهر نه نڪرندو، انسان جي دل جو ڪوھ هرگز پاڪ نه ٿيندو.

مقام پنجويهون: هن ۾ شين جي وجود جو فنا ٿيڻ آهي. هن جو مطلب آهي ته، ننڍي وڏي، ظاهر باطن، سڀ مخلوق عدم آهي. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت جهان ۾ ڪابه شيء نه ڏسندو آهي ۽ ان مقام ۾ سالڪ، ڪل شيءِ هالڪ الا وجهه. (۸۸:۲۸) جي حقيقت پسندو آهي. يعني هر شيءِ نابود آهي، پر خدا پاڪ جي ذات رهڻ واري آهي. ۽، اينما تولو افتم وجه الله، (۱۱۵:۲) جي خلعت پائيندو آهي، يعني جيڏانهن به منهن ڪندو، ان پاسي خدا جي ذات آهي، الله پاڪ کان سواءِ ان کي ڪجهه به ڏسڻ ۾ نه ايندو آهي.

مقام چوويهون: پنهنجي وجود جي صفتن جو فنا ٿيڻ آهي. هن جو مطلب آهي ته بشري تقاضائون ۽ صفتون، سالڪ جي وجود ۾ پيدا نه ٿين. جڏهن سالڪ، سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت پنهنجي شين جو علم ۽ پنهنجيون صفتون، سالڪ منجهان هليون وينديون آهن، پر انهن جو اثر باقي هوندو آهي. ان فنا جي مدت مقرر نه آهي، چاهي ٿوري هجي يا گهڻي، جيئن مردي لاءِ هڪ ساعت به سال برابر آهي، ڇاڪاڻ ته اها هڪ حالت آهي. ڪن کي ٿورو ۽ ڪن کي گهڻو وقت هلندي آهي. اها صفتن جي

فنا آهي. باقي ذاتي فنا پي آهي، جنهن کي سالڪ محو چوندا آهن، ۽ محو المحو به آهي جنهن جو بيان ايندو. انشاء الله تعاليٰ. ان صفاتي فنا جا به مرتبا آهن، هڪ فنا آهي ۽ ٻيو فنا الفناء چوندا آهن. جڏهن سالڪ سڀني مرادن، مقصدن ۽ نفس جي لذتن کي ڇڏي ڏيندو آهي، ان کي تمس به چوندا آهن. فنا الفناء جو مطلب آهي ته، پنهنجي وجود ۽ شين جو علم، سڀئي سالڪ مان بلڪل ختم ٿي وينديون آهن، ۽ انهن شين جو اثر به باقي ڪونه رهندو آهي، سالڪ ان کي تمس التمس چوندا آهن.

مقام ستاويھون: "لقاء" آهي. "لقاء" جو مطلب آهي ته صفتن کي الله جي صفتن سان لهڻ ۽ انهن کان واقف ٿيڻ. سالڪ سلوڪ ۾ جڏهن ان جاء تي پهچندو آهي، ان وقت بصيرت جو صاحب ۽ حقيقت جي علم وارو ٿيندو آهي، ۽ من عرف الله لا يخفى عليه شيء، يعني جنهن خدا کي سڃاتو ان لاءِ ڪا شيء مخفي نه رهندي آهي. جو خطاب لهندو آهي، يعني جنهن، خدا کي سڃاتو، ان تي ڪابه شيء پوشيده نه رهندي. هن وقت سالڪ جي اها ڪيفيت هوندي آهي، جيڪا مريض جي هوندي آهي، مرض جي حالت ۾ صحت ۽ گناه واريون ٻئي شيون نڪري وينديون آهن.

مقام اٺاويھون: "بقاء البقا" آهي. هن جو مطلب آهي ته الله جي صفتن سان باقي ٿيڻ ۽ الوهيت جي جهان کان واقف ٿيڻ. جڏهن سالڪ، سلوڪ ۾ هن جاء تي ايندو آهي، ان وقت خدائي صفتن کان موصوف ٿيندو آهي ۽ الله جي رازن ۽ حقيقتن جي خلعت پائيندو آهي، الله جي اخلاقن جهڙا اخلاق بنائيندو آهي، ۽ سالڪ هن مقام ۾، انسان سري وانا سره، يعني انسان منهنجو راز آهي ۽ آءُ هن جو راز آهيان وارو ٿيندو آهي، ۽ ڪن ڦيڪون جو نصيب پاڻ ۾ لهندو آهي، ۽ حاڪم بحڪم الاهي ٿيندو آهي، ان سالڪ کي باقي بالله چوندا آهن. بيت:

مردان خدا خدا نباشند

ليکن ز خدا جدا نباشند

ترجمو: مولا جا مرد خدا نه آهن، پر خدا کان جدا به نه آهن.

مقام اولڻيهون: ”محويت“ آهي. ”محويت“ جو مطلب آهي ته خدا کي دوست رکڻ. پنهنجيون اميدون ۽ خدمتون بنا واسطي جي مالڪ جي حوالي ڪرڻ آهي. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت جيڪي گهرندو آهي، بنا طلب جي الله پاڪ ان کي عنايت ڪندو آهي، مطلب ته ان کي طلب ڪرڻ ۽ گهرڻ جي ضرورت ڪونه رهندي آهي. [۷۹]

مقام ٽيهون: ”عبوديت“ آهي. ”عبوديت“ جو مطلب بندگي ڪرڻ ۽ ٻانهون ٿيڻ آهي. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ پهچندو آهي، ان وقت سندس ٻڌڻ ۽ ڏسڻ ۽ ڳالهائڻ الله سان هوندو آهي. بي يسمع. بي يبصر ۽ بي ينطق ان مقام جي سالڪ جي صفت آهي. هي مقام سالڪ جي گهڻن مقامن کان مٿي آهي، جڏهن سالڪ هتي پهچندو آهي، تڏهن سالڪ چوندا آهن ته هن قوس يعني ڪمان جو اڌ دائرو قطع ڪيو، جيڪا ماسوي جي ڪمال آهي. جنهن جونمونو هن طرح آهن.

سالڪان راه جي مقامن جي تعريف ۾ سنڌي بيت:

جنهن پنڌ نهايت ٺاه ڪانه ڪوانت نه چيهه
سو ڪوڙين ڏسي ڪنبڻا، ڏوران ڏاڍو ڏيهه
ات هلڻ حيرت ۾ ٿيو، چتان تون چليهه
اوري ڪر م آسرو ورجي تون م ويهه
ثابت ٿي سبحان سين، منجهه حقيقت پيهه
ته سوئي پسين ڏيهه، جنهن کي سڪي سڀڪو.

باب سترهون

الله جي وحدت جي آثارن ۽ سلوک جي حقيقت جي بيان ۾

اي عزيز ڄاڻ ته جڏهن سالڪ الله جي عنايت يا پيرِ کامل جي توجہ سان يا تارِ الاشادِ مرشد جي نظر سان وحدت جو سلوک طئي ڪندو آهي، تڏهن ان کي پهرين ولايت صغريٰ جو دائرو پيش ايندو آهي، جيڪو ملائڪن جي لاءِ آهي ۽ اندر جو پڪي اتي سير ڪندو آهي، جيڪو حقيقي دل ۽ ان جي مثل آهي. اهڙي طرح باطني لطيفا انبياءِ عليهم السلام ۽ اوليائن جي جماعت جا پنهنجي دائري ولايت ۾ سير ڪن ٿا. ۽ ان ولايت جي دائري ۾ صحو ۽ سڪر ٻئي برابر آهن، ۽ ان ولايت جي دائري جا طبقا آهن. هڪ عام ملائڪن لاءِ ٻيو خاص ملائڪن لاءِ جن کي مقرب ملائڪ چئبو آهي ۽ اها ولايت قرب نوافل واري پٿر سڏبي آهي، يعني نفلن وارو مرتبو رکندي آهي ۽ ان جو قرب اسماءِ صفات فرعيه سان پڻ آهي.

جڏهن سالڪ سلوک ۾ هن جاءِ تي ايندو آهي، ان وقت انهن پنهنجي طبقن جي ولايت جو سير ڪندو آهي، ڪجهه وقت اتي رهڻ کان پوءِ جڏهن مٿي عروج ڪندو آهي، ان وقت پهريان صفاتي اسمن جا پاڇا تواتر ۽ لڳو لڳ ان کي پيش ايندا آهن. سالڪ اتي رهي ڪجهه سلوک طئي ڪري اڳتي لنگهندو آهي، تڏهن اسماءِ صفاتي ان تي جلوہ گر ٿيندا آهن، جڏهن اتان عروج ڪندو آهي ۽ ڪجهه ان مقام تي رهي سلوک طئي ڪندو آهي، تڏهن صفاتي اسمن جون صورتون نوراني طريقي سان رنگا رنگي ڀردن مان چهرو ڏيکارينديون آهن، جڏهن سالڪ اتان لنگهندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوک طئي ڪندو آهي، تڏهن ان وقت خود اسماءِ صفاتي ظاهر ٿيندا آهن، جڏهن سالڪ اتان کان اڳتي لنگهندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوک طئي ڪندو آهي، ان وقت انهن اسمن جون حقيقتون تجلي ڪنديون آهن. جڏهن

سالڪ اتان عبور ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ ۾ اتي رهندو آهي، ان وقت سندس اجتهاد جو دائرو ولايت وسطي ۾ هوندو آهي، اهو ولايت جو دائرو [۸۰] ڪامل اوليائن لاءِ آهي، پوءِ اهي اولياءَ بشريعني انسان هجن يا جن هجن. ان ولايت جي دائري ۾ سکر غالب ۽ صحو مغلوب هوندي آهي. انهيءَ ڪري اولياءَ هن ولايت وقت پنهنجي زبان مان سکر وارا لفظ چوندا آهن جيئن شيخ حسين منصور رحمت الله عليه سلوڪ ۾ جڏهن انهيءَ جاءِ تي پهتو، ان وقت ”انا الحق“ جو نعرو هنيائين، ۽ شيخ بايزيد بسطامي رح سلوڪ ۾ جڏهن هن جاءِ تي پهتو، تڏهن ”سبحاني ما اعظم شاني“ چيائين، ۽ جڏهن شيخ جنيد بغدادی رحمت الله عليه سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهتو تڏهن،

”ليس في جيتي سوى الله“

چيائين. سڀني اوليائن ولايت جي دائري ۾ اهڙا لفظ چيا آهن. ڇاڪاڻ ته اهو سکر جو مقام آهي، جڏهن سالڪ الله جي عنايت سان يا پير ڪامل جي مڪمل توجه سان، هن ولايت جي دائري مان پنهنجو پير ٻاهر ڪڍندو آهي، ان وقت سالڪ کان سلوڪ جي هن دائره ولايت ۾ جيڪي ظاهر ٿيندو آهي، ان ۾ جيڪڏهن ڪا ڳالهه عقل ۽ شريعت جي خلاف هجي ته ان کان توبه ۽ استغفار ڪرڻ گهرجي. ان وقت طالب تي عتاب نه آهي، ڇاڪاڻ ته سکر عذر آهي ۽ سکر وارو معذور آهي، ۽ سکر جي حالت ۾ جيڪو ان کان ظاهر ٿئي، چاهي ڦولي هجي، يا فعلي اهو تڪليف جي ڪري ظاهر ٿئي ٿو، پر اهو ڪلام ٻين جي لاءِ حجت نه آهي، ۽ ڪنهن جي تقليد جي لائق به نه آهي، ۽ نه وري مباح آهي. مثنوي:

چون زند ديوانه زين شيوه لاف

تو زسر ڪوري مکن با او مصاف

رحمو: جڏهن مٿي ڦريل چريو ان طريقي سان ٻٽاڪ هڻي ته توکي اندوڻي اهڙي چريئي واريون وصفون اختيار نه ڪرڻ گهرجن.

تو زبان از شیوه او دور دار
عاشق دیوانه را معذور دار

ترجمو: تون انهن جي ذاتقي کان زبان کي پري رک، ديواني عاشق تي
ميان نه رک.

عاقلان را شرع تکليف آمده است
بي دلان را عشق تشریف آمده است

ترجمو: عاقلن تي شريعت جو حساب لاڳو آهي بي دلين وٽ عشق
جو سامان آيل آهي.

لاجرم دیوانه را گرچه خطا است
هرچه مي گوید بگستاخي رواست

ترجمو: يقيناً ديوانو جيتوڻيڪ خطا وارو آهي، گستاخي ۽ بي ادبي
سان جيڪي چوي، ان کي اهو جائز آهي.

اولياءَ جي هن جماعت کي "عزلة" چوندا آهن ۽ اهي ڪمال جي
مقام جا صاحب آهن، صاحب مقام تڪميل نه آهن ۽ اهي سنت کي ويجهو
آهن، انهيءَ ڪري کين "قرب السنه" چيو ويندو آهي، يعني سنت جو مرتبو
جائڻ ٿا، اهو قرب فرعي صفتن سان آهي.

جڏهن سالڪ ان کان مٿي عروج ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ
طئي ڪندو آهي، تڏهن پهريان ان کي صفات فرعيه جا پاڇا لڳولڳ ايندا
آهن، ان کي "صفات زوائد" چوندا آهن. جڏهن سالڪ ان کان لنگهندو آهي،
۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت اهي صفتون پنهنجي جهري
تان پردو هٽائينديون آهن، جڏهن سالڪ اتان کان گذرندو آهي، ۽ ڪجهه
وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي. ان وقت صفتن جو نور منهن ڏيکاريندو آهي.
وري جڏهن سالڪ اتان کان عبور ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي

ڪندو آهي، ان وقت اهي فرعي صفتون جلوه گر ٿينديون آهن. جڏهن سالڪ اتان کان لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت انهن صفتن جون حقيقتون روشن ٿينديون آهن. وري جڏهن سالڪ ان کان عروج ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت اهو سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ”ولايت ڪبري“ جو دائرو ايندو آهي، اهو اڪمل اوليائن لاءِ آهي ۽ انهيءَ ولايت جي دائري ۾ سکر مغلوب ۽ صحو غالب آهي [۸۱]، ۽ جيڪي ڪجهه سلوڪ جي دائري ۾ هتي سالڪ کان ظاهر ٿيندو آهي، چاهي اهو قولِي هجي يا فعلِي هجي، اهو نيڪ ۽ صحيح آهي، ان ۾ ڪابه غلطي ۽ خطا نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهي ”صديق“ جي مقام کي ويجهن آهن، ۽ صديق جو مقام انبيائن جو قرب رکي ٿو ۽ جڏهن سالڪ سلوڪ طئي ڪري ٿو ۽ ان جاءِ تي پهچي ٿو، ان وقت خدا جي حفاظت ۾ محفوظ رهي ٿو. نفس ۽ شيطان جي مڪر ۽ شر کان محفوظ ۽ مامون رهندو آهي، ۽ هن مقام تي سالڪ جي دل درگاهه الاهي جي فيوضات جو محل هوندو آهي. هن مقام تي سالڪ جي دل ۾ جيڪي ايندو آهي، اهو رحماني هوندو آهي، شيطاني ڪونه هوندو آهي ۽ شيطان کي ان ٽولي ڏانهن وڃڻ جو رستو نه آهي. بيت

دل يڪي منظر يست رباني

خانه ديو را چه دل خواني

ترجمو: دل هڪ رباني منظر آهي، ديو جي گهر جي ڪهڙي دل

پڙهندين.

هن ٽولي جي اوليائن کي اولياءَ عشرت چيو ويندو آهي ۽ هو تڪميل جي مقام جا صاحب هوندا آهن، ۽ تڪميل جي مقام جا پنج درجا آهن، هڪڙو درجو اولياءَ مڪمل لاءِ آهي، ٻيو انبياءَ غير مرسلن لاءِ آهي، ٽيون انبياءَ مرسلن لاءِ آهي، چوٿون اولو العزم نبين لاءِ ۽ پنجون خاتم النبيين لاءِ آهي. هر هڪ مرتبي ۾ زمين ۽ آسمان جو فرق آهي. وري هر هڪ مرتبي جا ٽي درجا آهن، پهريون درجو مريدن جو آهي، ٻيو درجو قرار وارن جو آهي،

ٽيون درجو اغنياءَ جو آهي، ۽ ان مرتبي کي قرب چوندا آهن، ۽ قرب
الواجبات به چوندا آهن، يعني واجب جو مرتبو رکي ٿو ۽ هي قرب اصولي
صفات اسمائن سان آهي، صفاتي اسماء هي آهن:

مڪون، متڪلم، بصير، سميع، مرید، قادر، عالم، حي.

نبي ان کي چوندا آهن جيڪو هاتف (غیبي آواز) جي خواب سان یا
الهام جي حکم سان ڪم ڪري ۽ صاحب ڪتاب شریعت جو نه هجي، پر
بي شریعت ۽ ڪتاب واري پیغمبر جي پیروي ڪري ۽ رسول ان کي چوندا
آهن جيڪو صاحب ڪتاب ۽ جدا شریعت جو صاحب هجي ۽ اولو العزم ان
کي چوندا آهن، جيڪو وحی جو صاحب، شریعت ۽ ڪتاب جو صاحب ۽
قتال جي حکم وارو هجي. خاتم النبي ان کي چوندا آهن، جنهن کان پوءِ
ڪو نبي مبعوث نه ٿئي ۽ ان جو ڪتاب حقیقتن ۽ رازن رمزن ۽ لطیفن ۽
بین سڀني پیغمبرن جي شریعت ۽ پیغمبرن جي شریعت جي رازن جو جامع
هجي، ۽ سڀني پیغمبرن جي مرتبن کان اهو نبي جامع هجي. اهڙا ڇهه نبي
اولو العزم آهن، (1) حضرت آدم علیه السلام (2) حضرت نوح علیه
السلام (3) حضرت ابراهیم علیه السلام (4) حضرت موسیٰ علیه
السلام (5) حضرت عیسیٰ علیه السلام (6) حضرت محمد مصطفيٰ
ﷺ. ٽي سئو تیرهن رسول هئا، هڪڙو خاتم الانبياءَ ۽ ٻيا پیغمبر هئا.
جڏهن سالڪ ولایت جي هن دائري مان لنگهندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوک
طئي ڪندو آهي، ان وقت پهريان ان کي اسماء صفات اصولي جا پاڇا
سامهون ٿيندا آهن. جڏهن سالڪ اتان کان لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت
سلوک طئي ڪندو آهي، ان وقت [۸۲] انهن صفتن جا آثار ان تي جلوه
ڪندا آهن، جڏهن سالڪ اتان کان عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوک
طئي ڪندو آهي، ان وقت اسماء صفات جون صورتون پنهنجي منهن تان
پردو لاهينديون آهن، ۽ جڏهن سالڪ اتان کان عبور ڪندو آهي ۽ چند
ڏينهن سلوک طئي ڪندو آهي، ان وقت اسماء صفات نظر اينديون آهن.
جڏهن سالڪ اتان کان لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوک طئي ڪندو

آهي، ان وقت صفاتي اسماء ظاهر ٿيندا آهن. پوءِ جڏهن سالڪ ان جاءِ تان عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت انهن صفاتي اسمن جون حقيقتون تجلي ڪنديون آهن. جڏهن سالڪ اتان کان عبور ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت سالڪ کي دائره کمالات ولايت الاولياءِ عليهم السلام پيش ايندو آهي، ۽ ان دائري جا ٻه قسم آهن، پهريون اولياءِ مڪمل لاءِ آهي، ۽ ٻيو اولياءِ اڪمل لاءِ آهي. ۽ جڏهن سالڪ الله جي عنايت سان سلوڪ ۾ هن جاءِ تي پهچي ٿو، ان وقت ٻنهي قسمن جي اوليائن جي حتمالات ولايت جو سير ڪري ٿو. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ ان منزل کان لنگهي ٿو ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪري ٿو، ان وقت سالڪ اجتهاد ۽ سلوڪ جو پير صحابه جي مقام ۾ رکندو آهي، ۽ ان جا چند درجا آهن، جنهن جو پنهنجو پنهنجو درجو آهي. صديق اڪبر جو درجو اعليٰ ۽ اعظم (سڀ کان وڏو آهي) سڀني صحابن جي درجي کان مٿي آهي، ڇاڪاڻ ته صديق نبي کان پوءِ سڀني اوليائن، عالمن ۽ صحابين کان مٿي آهي، ۽ صديق کان پوءِ عمر فاروق آهي، ان کان پوءِ عثمان بن عفان آهي، ان کان پوءِ علي ابن ابي طالب رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين ۽ مقام صحابه انبياءِ عليهم السلام کي ويجهو آهي، ۽ صحابي ولايت اولياءِ ۽ انبياءِ ۾ مشترڪ آهن، ٻنهي جي ولايت مان حصو وٺن ٿا، چاهي ولايت ڪبري هجي يا عليا هجي. جڏهن سالڪ اتان کان عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت سالڪ کي ولايت عليا جو دائرو پيش ايندو آهي، ۽ اهو دائرو ولايت انبياءِ عليهم السلام جي علوم ۽ عفو سان ڀريل آهي، هن ڪمال جي دائري ۾ صحو جو خالص شراب آهي، جنهن ۾ سکر جي بوءِ نه آهي، بلڪ سکر هتي محو ۽ معدوم آهي، ۽ هن ولايت جي دائري جا چار طبقا آهن. پهريون طبقو انبياءِ غير مرسل جو آهي، ٻيو طبقو انبياءِ مرسل جو آهي، ٽيون طبقو [۸۳] انبياءِ اولو العزم جو آهي، چوٿون طبقو خاص خاتمر الانبياءِ لاءِ آهي. جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن جاءِ تي ايندو آهي، ان وقت انبياءِ عليهم

السلام جي چئني طبقن جي ولايت جو سير ڪندو آهي ۽ قرب جي ان مرتبي جو نالو، ”قرب الفرائض وقتي“ آهي اهو اصولي صفات جو قرب آهي، انهن طبقن جي شڪل هن طرح آهن.

ان کان پوءِ جڏهن سالڪ عروج ڪندو آهي ۽ ڪجهه ڏينهن سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت دائره ڪمالات نبوة انبياءِ کيس ڏسڻ ۾ ايندو آهي ۽ ان جا چار قسم آهن. پهريون قسم انبياءِ غير مرسل لاءِ آهي، ٻيو قسم انبياءِ مرسل آهي، ٽيون قسم انبياءِ اولو العزم لاءِ آهي، چوٿون قسم خاص محمد مصطفيٰ ﷺ جن لاءِ آهي جنهن جي شڪل هن طرح آهي:

جڏهن سالڪ الله جي عنايت سان، هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت ڪمالات انبياءِ عليهم السلام جي چئني قسمن جو سير ڪندو آهي، اولياءِ الله جو وصل مطلق هوندو آهي، پر انبياءِ عليهم السلام جو وصل عرياني هوندو آهي، علي تفاوت درجاتهم. ۽ ڪن تابعن کي به وصل عرياني مان ڪا شيءِ نصيب ٿيندي آهي. واللہ اعلم.

آثار باري تعاليٰ جي وحدت ۾ سنڌي بيت:

آثارين اله جي، اندر ڪيو اهڙو.

اُپتيا اهڃ عنايت جي، سنڌي تنهن شعاع

تين ڪهيا ڪارونپار ڏي، مٿي وه وهيا

سندا تن تڪيا، وڃي ڪنت ڪنزُ تيا

باب ارڙهون

الله تعاليٰ جي اصولي صفتن جي بيان ۾

اي عزيز! ڄاڻ ته باري تعاليٰ جون اصولي صفات اٺ آهن ۽ هر هڪ جا پنج فروع آهن. جڏهن سالڪ الله جي عنايت سان سلوڪ طئي ڪندو آهي ۽ الله تعاليٰ جي وحدت وارين منزلن تان گذرندو آهي، ان وقت خدا جي اصولي صفات جون منزلون منهن ڪينديون آهن. پهرين منزل ۾ سالڪ کي صفت تڪوين جو دائرو پيش ايندو آهي، ان کان جڏهن عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت صفت تڪوين جو پاڇو ايندو آهي، ان کان پوءِ سالڪ جڏهن اڳتي لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو اثر منهن ڪيندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل تان لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو نور پنهنجي جهري کان پردو هٽائيندو آهي، جڏهن سالڪ ان کان لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت خود صفت تڪوين ظاهر ٿيندي آهي.

جڏهن سالڪ اها منزل عبور ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت صفت جي حقيقت جلوه گر ٿيندي آهي. ان کان پوءِ سالڪ کي صفت ڪلام جو دائرو پيش ايندو آهي، ۽ جڏهن سالڪ ان کان عروج ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو پاڇو ايندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل کان اڳتي لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه فضا سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو پاڇو ايندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل کان اڳتي لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه فضا سلوڪ جي طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو اثر ٻاهر ايندو آهي. جڏهن سالڪ اها منزل عبور ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو نور پنهنجي جهري تان پردو هٽائيندو آهي. ان کان پوءِ جڏهن سالڪ اها منزل عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي،

ان وقت خود صفت ڪلام ظاهر ٿيندي آهي، ان کان پوءِ جڏهن سالڪ اها منزل لنگهندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جي حقيقت جلوه گر ٿيندي آهي، ان کان پوءِ سالڪ کي صفت بصيرت جو دائرو پيش ايندو آهي.

جڏهن سالڪ اها منزل عروج ڪندو [۸۴] آهي ۽ ڪجهه وقت ان منزل ۾ سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت اها صفت منهن ڏيکاريندي آهي. ان کان پوءِ سالڪ جڏهن ان منزل کان لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو اثر جلوو ڪندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل کان عروج ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو نور منهن ڏيکاريندو آهي، ان کان پوءِ جڏهن سالڪ اها منزل عبور ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت خود اها صفت بصر پنهنجي منهن تان ڀري ڇڏي ڏيندي آهي، ان کان پوءِ جڏهن سالڪ ان جاءِ تان لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جي حقيقت ان تي جلوو ڪندي آهي.

ان کان پوءِ سالڪ کي ”صفت سمع“ جو دائرو پيش ايندو آهي، جڏهن سالڪ ان منزل کان عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت ان منزل ۾ سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو پاڇو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. ان کان پوءِ جڏهن سالڪ ان منزل تان لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو اثر منهن ڏيکاريندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل تان لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو نور پنهنجي منهن تان ڀري ڇڏي ڏيندي آهي. ان کان پوءِ جڏهن سالڪ اتان کان عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت خود اها ”صفت سمع“ جلوه گر ٿيندي آهي.

ان کان پوءِ جڏهن سالڪ ان منزل کان عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت ان منزل ۾ سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جي حقيقت منهن ڪڍندي آهي. ان کان پوءِ سالڪ کي ”صفت اراده“ جو دائرو پيش ايندو

آهي، جڏهن سالڪ ان منزل کان عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو پاڇو سامهون ايندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل تان گذرندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو اثر پنهنجي چاهي تان ڀڄي ويندو آهي، ان کان پوءِ جڏهن سالڪ ان منزل کان عروج ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو نور جلوہ گر ٿيندو آهي. ان کان پوءِ جڏهن سالڪ اها منزل عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، تڏهن خود اها صفت اراده ٻاهر ايندي آهي. ان کان پوءِ سالڪ جڏهن ان منزل تان گذرندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جي حقيقت جلوہ گر ٿيندي آهي. ان کان پوءِ سالڪ کي ”صفت قدرت“ جو دائرو پيش ايندو آهي. جڏهن سالڪ اها منزل عبور ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت ان منزل ۾ سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو پاڇو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. پوءِ جڏهن سالڪ ان منزل تان لنگهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو اثر جلوہ گر ٿيندو آهي.

ان کان پوءِ جڏهن سالڪ اها منزل عروج ڪندو آهي، ان وقت خود اها صفت قدرت ظاهر ٿيندي آهي، پوءِ جڏهن سالڪ اتان کان عروج ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جي حقيقت پنهنجي چاهي تان ڀڄي ويندو آهي. ان کان پوءِ سالڪ کي صفت علم جو دائرو پيش ايندو آهي [۸۵]. جڏهن سالڪ ان منزل کان عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت ان منزل ۾ سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو پاڇو ٻاهر ايندو آهي، پوءِ جڏهن سالڪ اتان کان اڳتي گذرندو آهي ۽ چند ڏينهن سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو اثر جلوہ گر ٿيندو آهي. پوءِ جڏهن سالڪ اتان کان عبور ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جي نور سالڪ تي تجلي ڪندو آهي. پوءِ جڏهن سالڪ ان منزل کان عبور ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت خود اها صفت جلوہ گر ٿيندي آهي. پوءِ جڏهن سالڪ

ان منزل کان اڳتي لڳهندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جي حقيقت سالڪ تي تجلي ڪندي آهي.

ان کان پوءِ ”صفت حيات“ جو دائرو ايندو آهي. جڏهن سالڪ اها منزل عبور ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي. ان وقت ان صفت جو پاڇو منهن ڪيندو آهي. پوءِ جڏهن سالڪ اها منزل عبور ڪندو آهي، ۽ ڪجهه ڏينهن سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو اثر جلوہ گر ٿيندو آهي. پوءِ جڏهن سالڪ ان منزل کان لنگهندو آهي، ۽ چند ڏينهن سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جو نور جلوہ گر ٿيندو آهي. ان کان پوءِ جڏهن سالڪ ان منزل کان لنگهندو آهي ۽ ڪجهه ڏينهن سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت خود اها ”صفت حيات“ ٻاهر ايندي آهي. پوءِ جڏهن سالڪ اها منزل عبور ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ان صفت جي حقيقت ظاهر ٿيندي آهي.

انبياۓ عليهم السلام کي اصولي صفات جي حقيقت نصيب آهي. چاهي اهو مرتبو نبوت جي دولت وارو هجي يا ولايت جي دولت وارو هجي، عليٰ تفاوت درجاتهم. انهن جي روحن جو ظهور انهن اصولي صفتن جي نورن مان آهي، ۽ انبياۓ غير مرسل جو نصيب صفت تڪوين ۽ صفت ڪلام ۽ صفت بصر مان آهي، ۽ انهن جا روح انهن صفتن جي نورن مان آهن. انبياۓ مرسل جو حصو صفت سمع ۽ ارادن مان آهي، ۽ انهن جا روح انهن صفتن جي نورن مان آهن، ۽ انبياۓ اولوالعزم جو نصيب صفت قدرت ۽ صفت علم مان آهي، ۽ انهن جا روح انهن صفتن جي نورن مان آهن، ۽ محمد مصطفيٰ ﷺ جو نصيب خاص صفت حيات مان آهي، ۽ هن افضل البشر جو روح پڻ هن صفت حيات جي نور مان آهي، ۽ اولياءِ ۽ امت جا علماء انهن جو نصيب صفات زوائد فروعيه مان آهي، ۽ پنهنجي منصب مطابق آهي، ۽ انهن جا روح پڻ انهن صفتن جي نورن مان آهن، ۽ ڪن جو اصولي صفات مان به حصو آهي، جيئن اوبارو هوندو آهي، اهو ڪمال تابعداريءَ جي ڪري انهن کي نصيب ٿيو آهي، ۽ انهن جي ارواحن جو

ظهور انهن اصولي صفتن جي پاڇي مان آهي، ۽ ٻي مخلوق جو فروعِي صفات جي پاڇي مان حصو آهي. علي الاستعداد. ۽ انهن جا روح انهن صفتن جي نورن مان آهن. جانورن ۽ پکين کان هي بهتر آهن، ۽ هر هڪ ٽوليءَ کي پنهنجي اصل مطابق علم ۽ عقل ڏنو ويو آهي، سڄي جهان کي ان تي قياس ڪريو. [۸۶]

جڏهن سالڪ، الله جي توفيق سان سلوڪ طئي ڪري، هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت جڏهن وحدت جي درياءَ جي ڪناري تي بيٺل آهي، ۽ درياءَ جي گهرائي ۽ چوليون اڳتي آهن. واللہ اعلم. باري تعاليٰ جي اصولي صفات تعريف ۾ سنڌي بيت:

اصولي صفاتين ”اله“ جي، سڄا گهڻا پار
نه اوڻ عين ذات سي، نه سي ذاتيان ڌار
قديم قادر سين او آهين اهي پار
هي جي نرتا نور نبار، پيناسي پاڪ پرمَل ۾

باب اڻويهون

باري تعاليٰ جي وحدت ۽ سلوڪ جي اشارن بابت

اي عزيز! ڄاڻ ته جڏهن سالڪ الله تعاليٰ جي عنايت سان يا پير
 ڪامل ۽ مڪمل جي توجه سان يا مرشد تامل الرشاد جي رهنمائي ۾ وحدت
 باري تعاليٰ جو سلوڪ طئي ڪندو آهي، ۽ هن بي نهايت جهان ۾ اجتهاد
 جو پير رکندو آهي، ان وقت سالڪ کي پهريان نور ذاتي ۽ جو مشاهدو ٿيندو
 آهي. پوءِ جڏهن ان منزل کان اڳتي لنگهندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي
 ڪندو آهي، ان وقت ذات باري جي اعتبارات ۽ شيون جو مشاهدو ان تي
 ظهور ڪندو آهي. پوءِ جڏهن سالڪ اها منزل عروج ڪندو آهي، ۽ ڪجهه
 وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت تجليات ذاتيه جو مشاهدو پنهنجي
 چاهي تان پردو هٽائيندو آهي. جڏهن سالڪ ان منزل تان لنگهندو آهي، ۽
 ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت ذات پاڪ بي چون، بي چون
 طريقي سان ٻاهر ايندي آهي. پوءِ جڏهن سالڪ اها منزل عروج ڪندو ۽
 ڪجهه ڏينهن سلوڪ طئي ڪندو ان وقت اهو ٻانهو خدا جو ذاتي قرب
 حاصل ڪندو جنهن کي هن رستي جا سالڪ ”قرب الفرض دائمي“ چون ٿا.
 يعني هميشه دائمي فرض جو درجو رکي ٿو ۽ اهو قرب عين ذات خداوند
 پاڪ جو آهي، ۽ خاص محمد مصطفيٰ ﷺ کي حاصل آهي، ۽ قرب جي ان
 قسم کي قرب اعظم ۽ ڪمال وصال چوندا آهن. ٻين انبيائن ۽ اوليائن
 کي اهو قرب نصيب نه آهي، جيڪڏهن ڪو مثال سان سمجهڻ چاهي ته
 تابعداري سبب ۽ قولي فعلي ۽ اعتقادي مطابقت جي ڪري ڪنهن کي
 اوبارو نصيب ٿئي ته وڏي ڳالهه آهي. مثنوي:

هرڪ در راه محمد ره نيافت

تا ابد گردي ازين درگ نيافت

ترجمو: جنهن محمد ﷺ جو رستون نه ڏٺو، قيامت تائين پيو رلندو پر ان گهڻيءَ جو درد نه لهندو.

دولت دنيا و دين درگاه اوس
انبياءَ را قبله خلوت گاه اوست

ترجمو: دين ۽ دنيا جي دولت اها درگاه آهي، انبيائن جي قبلي جي خلوت گاه اها آهي.

دولت آن جا جوي و دين آن جا طلب
مرجع اهل يقين آن جا طلب

ترجمو: دولت ان جاءِ تي ۽ دين ان جاءِ تي طلب ڪر، يقين وارن جي مرجع به اتي طلب ڪر.

پوءِ جڏهن سالڪ ان کان اڳتي گذرندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت سالڪ کي ذاتي عرفان حاصل ٿيندو آهي، جنهن جا چند مرتبا آهن، هر هڪ ٽولو پنهنجي مرتبي مطابق گهرندو آهي، جڏهن سالڪ سلوڪ ۾ هن مقام تي پهچندو آهي، ان وقت عارف تامر المعرفة ٿيندو آهي. فرد:

عقل بي ڪحل آشنائي او
بي خبر بود از خدائي او

ترجمو: اهڙو عقل جيڪو ان جي سڃاڻپ واري سرمي سان ڀريل ناهي، اهو سندس خدائيءَ کان به بي خبر ٿي رهندو.

پوءِ جڏهن سالڪ هتان کان عروج ڪندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت وقوف ذاتي ان تي ظاهر ٿيندو آهي. پوءِ جڏهن ان کان عبور ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت [۸۷] ذاتي ڪمال پنهنجي جهري تان پردو هٽائيندا آهن. جڏهن ساڪ الله جي توفيق سان هتي پهچندو آهي، ان وقت ماسوي دائري کان سواءِ سڀئي

گهتيون قطع ڪري سير الي الله ڪي نهايت تي پهچائيندو آهي. اهو سير اسر ظاهر جو هو. باقي اسر باطن جو سير رهيل آهي، ان کان پوءِ سالڪ کي فقر حقيقي سامهون ٿيندو آهي. هن جا ٻه مرتبا آهن، هڪڙي مرتبي ۾ جيڪا صورتحال آهي، ان ۾ سالڪ محو ۽ معدوم ٿي ويندو. خدا کان سواءِ ٻي خبر ڪونه هوندي اٿس، الله جي ذات ۽ توجه کان سواءِ ٻيا خيال ختم ٿي ويندا آهن، کاڌي ۽ پيئي وارو انس به باري تعاليٰ سان هوندو اٿس ۽ هميشه ان جي صحبت ۾ هوندو. ابيت عند ربّي يطعمني ويسقيني ۾ ان ڏانهن اشارو آهي ۽ ٻيو مرتبو آهي، الله سان هڪ وجود ٿيڻ، ڪل قول قول الله وڪل فعل فعل الله. يعني جڏهن هر قول الله جو قول هجي ۽ هر فعل الله جو فعل ٿئي. اڌا قال قال الله واذا ذكر ذكر الله واذا سكت سكت الله. يعني جڏهن هن جو ڳالهائڻ الله جو ڳالهائڻ هجي، جڏهن هن جو ذکر الله جو ذکر هجي ۽ هن جي خاموشي الله جي خاموشي هجي.

انهن جي صفت آهي.

اذا تم الفقر فهو الله، يعني جڏهن فقر مڪمل ٿيو ته پوءِ الله جي ذات باقي آهي.

انهن جو حال آهي.

فقر جو مقام عالي ۽ اعليٰ آهي، ٻين مقامن مان ڪو اهڙو مقام نه آهي، جيڪو هن سان ڪا نسبت رکندو هجي. ڇاڪاڻ ته ٻيا ڪي گهٽ ته ڪي وڌيڪ آهن. نظر:

مقام فقر بس عالي مقام است

مني وما دران منزل حرام است

ترجمو: فقر جو بس عالي منزل آهي مون ۽ اسان انهيءَ منزل ۾ حرام آهي.

بجز صادق نيايد ره بدان سوئي

بجز عاشق ننگند کس دران کوئي

ترجمو: عاشق صادق کان سواءِ ڪو هن پاسي ڪونه ايندو آهي،
عاشق کان سواءِ ڪو هن گهٽيءَ ۾ ڪونه گهڙندو آهي.

طريقت فقر را راهي هست مشکل
بيابد توشه آن راه در دل

ترجمو: فقر جي طريقت وارو رستو مشڪل آهي، ان رستي جو سامان
دل ۾ سانڍڻو پوي ٿو.

در آن وادي بسي گمراه گشتند
يقين دان توشه آن راه نبردند

ترجمو: گهڻا ان واديءَ ۾ گمراه ٿيا. ٿين جاڻ ته ان رستي جو سامان
نه کنيو هيائون.

بجان بايد برفت آن ره نه از پائي
آنجا بار نيست جان ده تو آن جائي

ترجمو: پيرن سان نه پر جان سان هلڻ جو اهو رستو آهي، اتي ڪو بار
ناهي ۽ هي جاز قربان ڪري ڇڏي.

شڪر پرور چه داند اين سخن را
مگر آن کس که بازده جان تن را

ترجمو: پيٽ پرور هن ڳالهه کي ڇا ڄاڻي، پر اهو جيڪو جان ۽ بدن
سان بازي کيڏي.

ميان کفر ايمان راه فقر است
که آن ره سخت دور و پرخطر است

ترجمو: کفر ۽ ايمان جي وچ ۾ اها فقر جي راه آهي، اها راه سخت

پري آهي ۽ خوف خطرن سان ڀريل آهي.

جڏهن سالڪ ان کان عبور ڪندو آهي، ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت سالڪ فڪر ۽ رب تعاليٰ جي ڪمال جو منهن ڏسندو آهي.

قال النبي ﷺ تفكر ساعة خير من عبادة سنة.

۾ ان فڪر ڏانهن اشارو آهي يعني حضور ﷺ جن ارشاد فرمايو ته هڪڙي گهڙي فڪر ڪرڻ هزار سال جي عبادت کان بهتر آهي.

جڏهن سالڪ جو سلوڪ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت ”سير في الله“ جي گهٽي ۾ داخل ٿيندو آهي، ۽ اهو سير اسر باطن جي سير جو نالو آهي. ان وقت سالڪ کي فقط باري تعاليٰ جو سلوڪ پيش ايندو آهي، جنهن ۾ ڪوبه اسر، صفت، نور، شان، ۽ اعتبار ۽ تجلي ڪمال ڪونه هوندو آهي، ان کي وجود مطلق چوندا آهن ۽ خداوند پاڪ جي ذات جي صفت رحمان، رحيمي، غفوري، شڪوري ۽ حليمي هن جاءِ تي نه آهي، اتي سڀ صفتون هڪ آهن ۽ هڪ ذات ٿيون آهن. [۸۸] فرد:

ذات حق بصد صفات بخوان

ليک ذات صفات را يک دان

ترجمو: ذات حق جون سڄو صفتون چئو، پر ذات صفتن واري هڪ

ڄاڻ.

مغز سر بود در اين پنهان

نه بيان دارد نه نام و نشان

ترجمو: راز جو مغز ان ۾ لڪل آهي، جيڪو نه بيان ۾ اچي ٿو ۽ نه

نالو ۽ نشان اٿس.

راز جو اهو نڪتو مخفي آهي، جيڪو ڪوبه نٿو ڄاڻي ۽ سمجهي،

الامشاء الله سبحانه وتعالى.

جڏهن سالڪ اتان کان لنگهندو آهي ۽ ڪجهه وقت سلوڪ طئي ڪندو آهي، ان وقت سالڪ تي حقيقي حيرت جلوہ گر ٿيندي آهي، جنهن جو مرتبو سلوڪ جي گهڻن طريقن کان مٿانهون آهي، ۽ حيرت جا ٻه قسم آهن، هڪ اها حيرت سير ۾ پيش ايندي آهي، جنهن کي فقط حيرت چوندا آهن، ۽ ان جو رستو توجيه ۽ تعبير آهي، ٻي حيرت اها آهي، جيڪا سالڪ کي باري تعاليٰ جي رستي ۾ منهن ڏيکاريندي آهي، جنهن کي حقيقي حيرت چوندا آهن، ۽ ان رستي ۾ تعبير ۽ توجيه نه آهي، فرد

هرکه را درپيش اين مشکل بود

چون تواند کرد گر صد دل بود

ترجمو: جنهن کي اها مشڪل پئي هجي، جڏهن ڪري سگهي ته سئو دليون گهرجن.

ان کان پوءِ نادانستگي آهي، جيڪا سڀني علمن ۽ عقلمن جي انتها آهي. اها منهن ڏيکاريندي آهي، ان جو گهڻن سالڪن وٽ وڏو مرتبو آهي. لکيلا يعلم من بعد علم شيئا.

۾ ان ڏانهن اشارو آهي، يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته ڄاڻڻ کان پوءِ ڪجهه نٿا ڄاڻن، انهيءَ ڪري واقفيت وارا چون ٿا ته علم العلم هو الجهل من العلم. يعني علم جو علم آهي ته علم کان اڻڄاڻ ٿئي. بيت:

بُجهي ٿيئن ابوجهه، ڄاڻ وڃائي پاهنجو

هونئين جي سبوجهه، ته بُجهه ۾ پڙيءَ جيترو.

بيت

علم ايشان زير ناداني بود

گنج آري هر بويراني بود

ترجمو: ناداني هيٺان علم هوندو آهي، گنج ۽ خزانو ويرانِي ۾ هوندو

آهي.

ان کان پوءِ سالڪ کي محو منهن ڏيکاريندو آهي، ۽ محو جا ٻه قسم آهن، هڪ محو ۽ ٻيو محو المحو. محو جو مطلب آهي ته سالڪ جي ذات جو نور خدا جي نور ۾ محو ٿي وڃي، پر ان جو ڪجهه اثر باقي هجي، جيئن لوڻ جو ذرو پاڻيءَ ۾ ڳري وڃي، پر ان جي کاراڻ باقي هوندي آهي، جنهن جو نالو سالڪ ”فنا جي راه“ رکن ٿا. پر مڪمل فنا نه آهي، ۽ محو المحو جو مطلب آهي ته سالڪ جي ذات جو نور خدا جي ذات جي نور ۾ اهڙو محو ٿي وڃي جو ان جو ڪوبه اثر باقي نه رهي، جيئن لوڻ جو مزو ۽ ذائقو پاڻيءَ ۾ نه رهي. هن کي پوري فنا ۽ محو ڪمال چوندا آهن.

وفنا ذاتك في الذات. يعني تون پنهنجي ذات کي ذات (خداوندي) ۾ فنا ڪر.

انهن جو حال آهي جو انهن جا پير اتي پهتا آهن. ان کي ذاتي فنا چوندا آهن، ۽ هن محويت ۾ مثال کان سواءِ ٻيو بيان نه آهي، انهيءَ ڪري هي فقير (لطف الله قادري) مثال بيان ڪري ٿو. فرد

محو بايد بود در هر دو سرائي

پائي از سر ناپديد و سر ز پائي

ترجمو: اتي ٻئي جهان محو ٿي وڃن ٿا، مٿو پيرن کان ۽ پير مٿي کان ڳر ٿي وڃن ٿا.

ان کان پوءِ سالڪ حقيقي بقا جي رستي تي پهچي ٿو جنهن کي سالڪ بقا جي باغ جو رستو پڻ چون ٿا، اها خاص طالبن جي جنت آهي. جڏهن سالڪ سلوڪ طئي ڪندي، هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت سالڪ الله جو وجود لهندو آهي، ۽ ابدی حياتيءَ سان زنده ٿيندو آهي، ۽ هن خطاب هيٺ ايندو آهي.

الا ان اولياء الله لا يموتون. يعني خبردار بيشڪ الله جا دوست نٿا مرن. اتي سالڪ جي ذات قابليت جي مرتبي کي پهچندي آهي. جڏهن سالڪ سلوڪ طئي ڪري هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت ذات باري

تعالیٰ جي رازن ۽ حقيقتن جي دروازي تي پهچندو آهي. ان کان پوءِ جيڪڏهن سالڪ کي دائمي مسافت پيش اچي، جنهن جي نهايت ۽ انتها نه آهي، اهو سلوڪ درياءَ فقر جو آهي، جيڪو ذات پاڪ باري تعاليٰ جي ڪنه جي ڪن ڏانهن وڃي ٿو، ۽ سالڪ جو اهو سلوڪ ائين تيز هوندو آهي، جيئن تير ڪمان مان نڪرندو آهي، ۽ جڏهن سالڪ سلوڪ طئي ڪري هن ذات جي ڪن تي پهچندو آهي، تڏهن پنهنجو پاڻ کي ان ڪن جي پيٽ ۾ سمجهندو آهي، ۽ ائين هوندو آهي، جيئن مڇي پاڻيءَ جي پيٽ ۾ هوندي آهي ۽ سير ڪندي رهندي آهي، ۽ سالڪ ائين هوندو آهي، جيئن سڀ سمنڊ جي تري ۾ هوندي آهي، ۽ حقيقي موتي ٿيندي آهي، پر پنهنجي قدر ۽ قيمت جي خبر ڪونه هوندي اٿس. هن مقام جي سالڪ کي ڪنه جو عارف چوندا آهن، باقي واقف ٻي شيءِ آهي. ان کان پوءِ جڏهن سالڪ اتان کان لنگهندو آهي ۽ ڪجهه وقت ان باطني درياءَ جي ڪن جي پيٽ ۾ سلوڪ طئي ڪندو آهي، تڏهن کيس الله تعاليٰ جي ذات جي ڪنه جي واقفيت حاصل ٿيندي آهي، جنهن جو بيان ۽ نشان نقو ٻڌائي سگهجي. جڏهن سالڪ سلوڪ طئي ڪندو آهي ۽ هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت الاهي اسرارن جي ڳجهه جو محرم بڻبو آهي، ۽ جيڪي ڪجهه هوندو آهي، اهو ڄاڻندو آهي، جيئن ڪنهن سالڪ هن مقام طرف اشارو ڪيو آهي. فرد:

مراحرفي است اندر دل اگر گويم زبان سوزد

وگر دم در ڪشم ترسم ڪه مغز استخوان سوزد

ترجمو: منهنجي دل ۾ اهڙو راز آهي، جيڪڏهن چوان ٿو ته زبان سڙي ٿي ۽ جيڪڏهن اندر نيان ٿو ته ڊڀ ٿيڻ ٿو، ته مغز ۽ هڏا ساڙي ڇڏيندو.

سالڪ کي هن مقام تي ڪنه جو واقف چوندا آهن ۽ ڪنه جي رازن جي واقفيت ٻي شيءِ آهي، ان کان پوءِ سالڪ جيڪو سلوڪ طئي ڪندو [۸۹] آهي، ۽ ان سير ۾ جيڪي شيون ڏسڻ ۾ اينديون آهن، انهن جي

ٻڌائڻ کان زبان گونگي ۽ عقل خيره ۽ علم بند آهي. ڪابه اهڙي زبان نه آهي جيڪا ان کي بيان ڪري سگهي، ۽ ڪوبه اهڙو علم ۽ عقل نه آهي، جيڪو ان کي ظاهر ڪري، پر حيرت ۾ حيرت ۽ جهل ۾ جهل ۽ سکوت در سکوت آهي، ان جاءِ تي رمزي اشارن جو ڪو سراغ نه آهي.

لا يعلم تاويله الا الله. (۷:۳)

۾ ان ڏانهن اشارو آهي. يعني ان جي تاويل الله کان سواءِ ڪو نٿو ڄاڻي. فرد:

از هر طرف که رفته رفته جز حیرتم نینفزد

ز بهار زین بیابان و این راه بی نهایت

ترجمو: هر طرف جيڏانهن وڃان ٿو نئين حيرت ۾ اضافو ٿئي ٿو، ان بيابان جي ڪا پڄاڻي ڪونهي ۽ نه رستي جي ڪا انتها آهي. ان کي عالم الوهيت ۽ ربوبيت جو سير چوندا آهن ۽ جيڪڏهن سالڪ ان سلوڪ ۾ ابتدا لاءِ دائر المدام سدائين هلندو ته به ان جو ڊنگ نه لهندو ۽ اهو مرتبو ذات باري تعاليٰ جي سڀني مرتبن کان مٿانهون آهي، ۽ جڏهن سالڪ سلوڪ طئي ڪري هن جاءِ تي پهچندو آهي، ان وقت ڪنهن جي رازن جو واقف ٿيندو آهي، پر ڪنهن جي رازن جي ڪمال ۽ گهراڻي کي نٿو پهچي. بيت:

درین ورطه کشتی فروشدهزار

که پیدا شد تخته برکنار

ترجمو: ان ڪن ۾ ڪيتريون هيڙيون ٻڏي ويون جن جو تختو به ٻاهر ڪونه نڪتو.

ان سير سلوڪ جا چار قسم آهن، هڪ قديمي، اهو پير رکڻ وانگر آهي. ٻيو عروجي اهو پرن سان اڏامڻ وانگر آهي، ٽيون [۹۰] نظري اهو اکين سان ڏسڻ وانگر آهي، چوٿون تامل اهو دل جي خيال وانگر آهي. سير الي

الله قدمي ۽ عروجي هوندو آهي ۽ سير في الله نظري ۽ تاملِي هوندو آهي، ۽ سير الي الله صفات فرعيه ۽ اصوليه ۾ هوندو آهي، جنهن کي صفات زوائد ۽ حقيقت چوندا آهن، هن جي نهايت ۽ منزلن بابت سالڪن ۾ اتفاق آهي، ۽ سير في الله حقيقت ۾ ذات پاڪ باري تعاليٰ جي اسرارن ۽ ڪنه جي رمزن جي ڳالهه آهي، جنهن جي ڪا نهايت نه آهي، جنهن کان ڪابه مخلوق واقف نه آهي، چاهي ملائڪه مقرب هجي چاهي نبي ۽ رسول هجن، جنهن به ان بيابان ۾ سلوڪ ۽ اجتهاد جو پير رکيو، اهو ابدالاباد ۽ هميشه پيو هلندو جنهن جي انتها آهي ئي ڪونه. انهيءَ ڪري مشائخ قدس الله اسرارهم فرمائين ٿا ته، منازل السالڪين لا ينقطع ابدالابدين. يعني سالڪن جون منزلون ابد جي ابد تائين ختم ٿيڻون ناهن. بيت:

اين راهه را نهايت صورت کي توان يافت

ڪش صد هزار منزل پيش است دريدايت

ترجمو: ان رستي جي صورت جي انتها ڪنهن ڪونه ڏئي آهي، سئو هزار منزلون ختم ٿين ته به اڃا ان جي شروعات پري آهي.

هن سير سلوڪ جا اٺ قسم آهن. پهرين کي سالڪ ڪامل چوندا آهن ۽ ان ۾ ٻه دفعا عروج ۽ نزول جو اطلاع مقام ۽ منزلن جي رستي جو ٿيندو آهي، ٻئي کي سالڪ ناقص چوندا آهن، جنهن جو عروج ٿيندو آهي، ۽ نزول ڪونه ٿيندو آهي. فرد:

اگر سالڪي محرم راز گشت

نه بندند بروي دري بازگشت

ترجمو: جيڪڏهن سالڪ راز جو محرم ٿيو ته ان تي وري هيڪر ڪليل دروازو بند نٿو ٿئي.

پر منزلن ۽ مقامن جي وچ جو رستو لهندو آهي.

ٽين ٽولي جو نالو مجذوب ڪامل آهي ۽ اهو پنهنجي منزلن ۽ مقامن

تي ڪوبه اطلاع ۽ واقفيت نه رکندو آهي، چاهي عروج جو مرتبو هجي چاهي نزول جو هجي. چوٿين ٽولي وارا ناقص مجذوب آهن، هنن جو عروج ٿيندو آهي، پر نزول نه ٿيندو آهي ۽ مقامن ۽ منزلن تي وڃڻ ۾ ڪوبه اطلاع ڪونه لهندو آهي. پنجين ٽولي کي سالڪ مجذوب چوندا آهن، هنن کي عروج جي خبر پوندي آهي ۽ نزول جي نه پوندي آهي. ڇهين ٽولي کي مجذوب سالڪ چوندا آهن، هنن جو عروج اطلاع کان سواءِ هوندو آهي ۽ نزول به اطلاع کان سواءِ هوندو آهي. ستين ٽولي کي مريد چوندا آهن، هنن کي ڪن منزلن ۽ مقامن جي اچڻ وڃڻ جو پتو پوندو آهي پر مقامن ۽ منزلن جي خبر نه پوندي آهي. اٺين ٽولي کي مراد چوندا آهن ۽ اهي واسطي کان سواءِ سلوڪ طئي ڪندا آهن ۽ پنهنجي مقام ۽ منزل جو پتو رکندا آهن، چاهي عروج ۾ هجي چاهي نزول ۾. هنن کي سالڪ اتر يعني پورو سالڪ چوندا آهن، ۽ هنن جي دعوت سڀني لاءِ هوندي آهي، ۽ قيامت تائين رهندي آهي، ڇاڪاڻ ته اهي مظهر محمدي آهن، عليه الصلوة والسلام. بيت:

آنها ڪر رهنمائي سلطان شدند

مهتر اندر جهان ايشان شدند

ترجمو: اهي جيڪي رهنمائي جي رستي جا بادشاهه ٿيا هن سڄي جهان کان اهي ڀلارا ٿيا آهن.

اهي چارئي ٽولا صاحب دعوت ۽ عشرت آهن. هڪڙا پورا سالڪ، جن جو عروج ۽ نزول ٻئي ٿيندا آهن، ٻيو سالڪ مجذوب جن جو پهريان سلوڪ پوءِ جذبو هوندو آهي، ٽيون مريد جن کي ڪن [۹۱] منزلن جو اطلاع ٿيندو آهي، ۽ ڪن جو ڪونه ٿيندو آهي، ۽ اهي ٽئي ٽولا برائي کان سواءِ منزل تي پهچندا آهن، انهن جي سلوڪ ۽ تربيت جي لاءِ پير ڪامل ۽ مڪمل يا پورو مرشد گهرجي، ۽ انهن تنهنجي ٽولن جي دعوت ڪن لاءِ هوندي آهي، ۽ اها به معي ۽ مقرر وقت تائين. ان کان پوءِ منسوخ ٿي ويندي آهي، ڇاڪاڻ ته اهي حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن کان سواءِ ٻين رسولن

جا مظهر آهن.

چوٿون ٿولو 'مراد' آهي جيڪي واسطي کان سواءِ الله تعاليٰ تائين پهچندا آهن، ۽ سڀني منزلن ۽ مقامن جو اطلاع لهندا آهن، پوءِ چاهي، عروج جي مرتبي ۾ هجن چاهي نزول جي مرتبي ۾ هجن. ٻئي مرتبا انهن لاءِ برابر آهن. اهي چارئي ٽولا صاحب عزت آهن، هڪڙو سالڪ ناقص پيو، ڪامل مجذوب ٽيون ناقص مجذوب، چوٿون مجذوب سالڪ هنن جي برڪت سان مخلوق جا ڪم آسان ٿين ٿا، هنن تي ڪلي سکر ۽ حال جو غلبو ٿيندو آهي ۽ وچولي ولايت نصيب هوندي اٿن. فرد:

هرچ از مستانه آيد در وجود

عفو فرمايند زان مستانه زود

ترجمو: جيڪي ڪجهه مستانو ڪري ٿو، ان مستانگيءَ جي ڪري کيس جلد معاف به ڪيو ويندو آهي.

عاقلان را شرع تڪليف آمده

بي دلان را عشق تشریف آمده

ترجمو: عقل وارن لاءِ شريعت جي تڪليف آهي، بي دليين وٽ عشق جو مرتبو ۽ شرف آيو آهي.

اي عزيز! ڄاڻ ته سکر، حال جي غلبي ۽ مستيءَ جو نالو، ۽ صحر علم ۽ عقل جي طاقت جو نالو آهي. جڏهن ڪنهن تي سکر جو حال غالب ايندو آهي، ان جو علم ۽ عقل باقي هوندو آهي، پر ان جي طاقت گهٽجي ويندي آهي، ۽ انهيءَ ڪري طريقي جا مشائخ ان کي معذور چون ٿا، پوءِ ڀلي سڀئي دليل ۽ شاهد ان جي غلبي جي حال جي ڪهڙي به خبر ڏين، ڪتابن لکيو آهي ته حال جو مثال گرم ۽ ٿڌي بخار وانگر آهي، جنهن ۾ ڪاٺ پيئڻ ۽ ڳالهائڻ باقي هوندو آهي، سڪرواري جو حال اهو آهي.

مريدن جي ٽولي جا ٻه قسم آهن، هڪڙا گهڻن مقامن ۽ منزلن جي

خبر رکندا آهن، پر ٿورن جي خبر ڪونه پوندي اٿن، انهن کي صاحب علم چوندا آهن ۽ اهي پنهنجي سير کان واقف هوندا آهن، پر جڏهن اهو ٿولو سير الي الله جو عروج پورو ڪندو آهي، پوءِ ذات پاڪ جي قرب ۽ عرفان جي سير تي واقف ٿي سير في الله ڪندا آهن، پوءِ انهن جو نزول ڪيو ويندو آهي، ۽ سڀني مقامن ۽ منزلن جو اطلاع لهندا آهن ۽ ان سير کي عن الله ۽ بالله چوندا آهن، يعني اهو سير جنهن ۾ سالڪ جو منهن خدا کان مخلوق ڏانهن ٿيندو آهي، ائين عشرت ۽ دعوت لاءِ ٿيندو آهي، پوءِ انهن جي بدن جي ظاهري صورت، ۽ منهن مخلوق ڏانهن هوندو آهي. سير في الاشياء اهي حقيقتن ۽ رازن جي اندازي جو پاڻ سير ڪندا آهن. تڏهن انهن جي حقيقي ۽ معنوي دل جو باطني منهن الله تعاليٰ ڏانهن هوندو آهي، ۽ ذات پاڪ جي اسرارن ۽ حقيقتن جو سير ڪندو آهي، ان سير جو نالو سير في الله آهي، جيڪو انهن جي باطن ۾ سير هوندو آهي، ان جو علم ۽ حقيقت انهن کي معلوم ٿيندي آهي، ۽ اهڙي سالڪ کي مقام تڪميل تي پهتل سالڪ چوندا آهن، ۽ ان کي صاحب عشرت، دعوت ۽ ارشاد خلق جو صاحب پڻ چوندا آهن پوءِ اهڙو سالڪ صحو ۽ حال جي غلبي وارو هوندو آهي، ۽ وڏي ولايت جو صاحب ۽ صحابه جي مقام ۾ داخل ۽ نبين جي مقام کي ويجهو هوندو آهي، ۽ اهو ٿولو نبوت جي [۹۲] نور مان شعلو وٺندو آهي پر اهڙا جهان ۾ تمام ٿورا هوندا آهن.

ٻيا طريقا جي پهرين ٿورين منزلن جو اطلاع لهندا آهن، پر گهڻين منزلن جي خبر نه هوندي اٿن. انهن کي صاحب جهل چوندا آهن، انهن جي سلوڪ جي خبر انهن جو مرشد انهن کي ڏيندو آهي، ڇاڪاڻ ته کي سالڪ ان حد جي منزل ۾ گهڻي مدت تائين هوندا آهن، ۽ کي ٿورو وقت هوندا آهن، جيڪي گهڻي مدت تائين هوندا آهن انهن کي منزل ۽ مقامن جي خبر پوندي آهي، انهن کان خبرون ۽ راز ظاهر ٿيندا آهن، ۽ کي منزل جي حد ۾ ٿورو وقت رهندا آهن، انهن کي منزل ۽ مقام جي رستي جو اطلاع ڪونه ٿيندو آهي. جيتوڻيڪ ان منزل ۾ گهڻو عرصو گذري وڃي پر سلوڪ گهٽ

طئي ڪندا آهن. انهن کان سلوڪ جي مقامن ۽ منزلن جي ڪا خبر ظاهر ڪونهي ٿيندي آهي، اهي ڍري سيراوارا آهن، ۽ اهي رستي جا ڍرا ۽ سست آهن، اهي سج وانگر هلن ٿا جو مهيني ۾ هڪڙو برج طئي ڪن ٿا. هن مريدن جي ٽولي جو سير سلوڪ ۾ مقام معين ۽ مقرر آهي، ۽ هي پنهنجو اصلي مقام خود گهرندا آهن ۽ اڳتي وڌڻ جي خواهش هرگز نه ڪندا آهن ۽ انهن جي استعداد ئي انهن مقامن تائين هوندي آهي، جيترو مربي انهن جي تربيت ڪندو. ڪي سالڪ ان جاءِ تي پهچندا آهن ۽ ڪي انهن مان سلوڪ جا ڪجهه احوال ڏسندا آهن ۽ ڪن مقامن جو سير ڪندا آهن، ۽ ڪي انهن مقامن کان اڳتي به ويندا آهن.

علی تفاوت درجاتهم.

جيڪي سلوڪ جي هن رستي ۾ گهڙن ٿا انهن لاءِ.

اميد آهي ته اڳتي وڌندا ۽ جيڪڏهن اڳتي نه وڌيا ته ذڪر اذڪار کان خالي نه ٿيندا: انشاء الله تعاليٰ. هيءَ آيت ڪريمه،

والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا. (۲۹: ۶۹)

ان ڳالهه تي گواهه ۽ شاهد آهي. يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته جنهن به اسان جي رستي ۾ ڪوشش ڪئي، اسين ان کي ضرور رستو ڏيکارينداسون.

حديث شريف ۾ آهي ته، من طلب شيئا جدوجهد. يعني جنهن به ڪنهن شيءِ جي طلب ۾ ڪوشش ڪئي ته ان کي لڌائين. بيت:

مردمي بايد نه سر او را نه پائي

جمله او گر گشته در راه خدائي

ترجمو: مرد اهو آهي جنهن جو مٿو ۽ پير بلڪ جملي عضوا خدا جي رستي ۾ گر ٿيل هجن.

جڏهن سالڪن جو هي ٽولو سلوڪ طئي ڪري اصلي مقام تي پهچندو آهي، جنهن جي تربيت ورتي اٿس، ان وقت ان جاءِ جو طواف ڪندو

آهي. ۽ انهن کي وصال، عرفان ۽ خدا جو قرب پڻ ان جاءِ تي حاصل ٿيندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن کي حياتيءَ ۾ قرب نصيب نه ٿيو ۽ ان رستي ۾ مري ويو ته الله تعاليٰ هر سال جي مدت ۾ ان کي قرب جو نئون مقام نصيب ڪندو آهي، جيئن حاجين جي حج جو ثواب لکايو ويندو آهي. جيڪي حج جي رستي ۾ مرندا آهن.

ومن يخرج من بيته مهاجرا الى الله ورسوله ثم يدرکه الموت فقد وقع اجره على الله وكان الله غفورا رحيما. (۴: ۱۰۰)

انهن جي حق ۾ آهي، يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته جنهن پنهنجي گهر مان الله ۽ سندس رسول واسطي هجرت ڪئي ۽ ان کي موت اچي پهتو، تنهن جو اجر الله تي لازم ٿيو ۽ الله گهڻو معاف ڪندڙ نهايت رحم وارو آهي.

هجرت جا ٻه قسم آهن، هڪ هجرت ظاهري ٻي هجرت باطني. [۹۳] ظاهري هجرت حج ڪرڻ ۽ ڪعبي جو ديدار ڪرڻ ۽ ظاهر پيغمبر ﷺ جن جي تابعداري ڪرڻ آهي. باطني هجرت ۾ باطن ۾ وڃي حقيقي ۽ معنوي ڪعبي جي زيارت ڪرڻ ۽ باطن ۾ پيغمبر ﷺ جي تابعداري ڪرڻ آهي. هجرت جي ٻنهي قسمن ۾ مربي گهرجي ۽ سلوڪ جي هر رستي ۾ مربي حق جو مظهر ۽ وحدت جو آئينو آهي، ۽ الله جون سڀئي صفون ان ۾ ظهور ۽ جلوه نما ٿينديون آهن. پر مربي جا ٻه قسم آهن، هڪ اصلي ٻيو فرعي، اصلي مربي مرشد اهو آهي، جيڪو پهريان رستو ڏيکاريندو آهي ۽ الله جي عرفان جي تربيت ڪندو آهي. مربي فرعي اهو آهي جيڪو اصلي تربيت کان سواءِ سلوڪ جا مقام ڏيکاري ٿو. مربي فرعي منزل تي نه پهچائيندو ۽ اصلي ۽ فرعي جي وچ ۾ سلوڪ هرگز طئي نه ڪري سگهيو. اهو ٽولو آخرت ۾ هڪ جسره هوندو ۽ انهن جو مثال هيٺين نموني هوندو جو انهن جي سڪونت معين مقام ۾ هوندي ۽ وقتي مقام ۽ سير به انهن جي اندازي مطابق هوندو. مرد ان کي چوندا آهن جيڪو واسطي کان سواءِ سلوڪ طئي ڪري ۽ مقامن ۽ منزلن جو اطلاع لهي ۽ سلوڪ طئي ڪرڻ ۾

سريع السير ۽ تڪو هجي ۽ سلوڪ ۾ چنڊ وانگر جلد هلي، جيئن چنڊ هر برج ۾ اڏائي ڏينهن رهندو آهي، ائين هي به جلد منزل طئي ڪري ۽ هن ٽولي جو سلوڪ مقام معين نه آهي، ۽ خدا جي راه ۾ ابدالآباد دائر المدام ۽ هميشه پيا هلندا آهن، ۽ انهن جو مربي خود خدا هوندو آهي ۽ اها تربيت خود ان وٽان لهندا آهن. اهڙي قسم جي اوليائن جو وجود عقل جي جهان ۾ تمام گهٽ آهي. ۽ جيڪڏهن سالڪن جي قطار ۾ هڪڙو هوندو خبر نه آهي ته قيامت ۾ ڪيترا هوندا. ڇاڪاڻ ته هي آخري وقت آهي ۽ اهڙا تمام گهٽ آهن، ۽ سالڪن جو اهو ٽولو حياتيءَ واري حالت ۾ دين مان لڏي ويو، ته مرڻ کان پوءِ ابدالآباد ۽ دائر المدام هميشه انهن جو سير جاري رهندو. انهن سالڪن کي علم حال ۽ حقيقي مزي مان وڏو حصو مليو آهي، پر اهي به انتها جي ڪنه ۽ گهرائپ تائين نٿا پهچي سگهن.

لائدرڪه الابصار وهيدرڪه الابصار. (۶: ۱۰۳)

۾ انهن ڏانهن اشارو آهي، يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته دنيا ۾ اڪيون ڪيس ڏسي نه سگهنديون ۽ هو اکين کي ڏسندو آهي. بيت:

دل وعقل از جلال او خيره است

تن جان از ڪمال رو خيره است

ترجمو: دل ۽ عقل ان جي جلال سبب وائڙ آهن جان ۽ بدن ان جي ڪمال سبب حيران پريشان آهن.

هن ٽولي جو آخرت بابت علم ٻن قسمن جو آهي: اصلي ۽ مثالي. اصلي جو مقام مقرر ۽ وقتي ملاقات ۽ سير اندازي سان هوندو آهي، ۽ مثالي جو معين مقام نه آهي، ۽ اهي لامڪاني جي صفت سان موصوف آهن، ۽ انهن جو لقاء دائمي ۽ سيريبي انداز هوندو آهي، پر علم ۽ سير جي لذت سان اصل ٿيندا آهن. بيت:

مارا نه غمي دوزخ نه غرض بهشت است

بردار ز رخ پرده ڪه مشتاق لقائيم [۹۴]

ترجمو: اسان کي نڪو دوزخ جو ڊپ آهي، ۽ نه بهشت سان مطلب آهي، چاهي تان پردو هٽاءِ چو ته اسين ملاقات جا مشتاق آهيون. هن ٽولي لاءِ جنت ٻي آهي ڪڏهن ان جنت ۾ هوندا ۽ ڪڏهن هن جنت ۾ جتي حورو قصور نه آهي، فقط باري تعاليٰ جو لقاء آهي. حديث قدسي،

ان الله جنة ليس فيها حور ولا قصور ولا غسل ولا لبن يتجلى فيها ربنا ضاحكا.

يعني الله تعاليٰ جي جنت آهي، جنهن ۾ نه حورون آهن، ۽ نه محل آهن، جنهن ۾ نه ماڪي آهي ۽ نه کير، جنهن ۾ رڳو اسان جي پروردگار جو لقاء ۽ ديدار آهي. ان حديث ۾ ان جنت ڏانهن اشارو آهي، اها جنت خدا جي طالبن ۽ دوستن لاءِ آهي. چون ٿا ته: بيت:

ما را بجز اين جهان جهاني دگر است
جز دوزخ و فردوس مكاني دگر است

ترجمو: اسان لاءِ هن جهان کان سواءِ ٻيو جهان آهي. دوزخ ۽ بهشت کان سواءِ اسان لاءِ ٻيو مڪان آهي.

اي عزيز! ڄاڻ ته اهو سلوڪ الله تعاليٰ جي عنایت يا پير کامل ۽ مرشد جي توجه کان سواءِ حاصل نٿو ڪري سگهجي، اهو توجه ٻن شين تي موقوف آهي، هڪ ته انهن جا آداب بجا آڻي ٻيو ته جاني ۽ مالي انهن جي خدمت ڪري، پر اهو سير سلوڪ حقيقت ۾ دل کي حاصل ٿيندو آهي. صورت کي حاصل ڪونه ٿيندو آهي، چو ته اها گوشت جو ٽڪرو آهي، جيڪو سڀني جي وچ ۾ آهي، پر اهو ٽڪرو پڇري ۾ آهي ۽ اهو حقيقي پکي جو آشيانو ۽ آکيرو آهي. جيڪو سلوڪ جي رستي ۾ هلي ٿو ته اهو لطيفو لائزالي صفتن سان موصوف آهي. اولياءُ الله جي حال جو نمونو اهوئي آهي، جيڪي ٻڙ روحاني وجود رکندا آهن، ۽ اهي باطني حقيقي قدسي لطيفن ۾ ٿورو وقت سير ڪندا آهن، جنهن ۾ ڪون و مڪان کان لنگهي عالم

لامکان ۾ پنهنجا جولان ڏيکاريندا آهن، ۽ عالم قدس ۾ ذات باري
تعالیٰ جو سير ڪندي ڏسبا آهن، اتي جيڪي ڪجهه ڏسن ٿا اهوئي ڏسن
ٿا. واللہ اعلم.

باري تعالیٰ جي وصف ۾ سنڌي بيت:

عقل ات اوچون ٿيو، نڪو فڪر پند
اجتهاد جو مجتهدن جو، تنهن نه لڌو هنت
عاجز ان علوم ڪئا، ويو فائقن فند
اي حڪماڻين حاذقين، ٿيوسين بند
ويو سڀ ڪو رند، ري رب ناه ڪين

باب ويهون

طريقت جي منزلن ۽ سلوڪ جي حقيقت جي بيان ۾

اي عزيز! ڄاڻ ته هي فقر جو طريقو هڪ سئو چوراسي منزلن تي مشتمل آهي، جن مان نو منزلون ذڪر جون آهن. پهرين منزل زباني ذڪر جي آهي. ٻي منزل نفسي ذڪر جي آهي. ٽين منزل قلبي مراقبي جي آهي. چوٿين منزل روحي مراقبي جي آهي. پنجين منزل اسم (الله) جي مبالغه جي آهي. ڇهين منزل سري ذڪر جي آهي. ستين منزل خفي ذڪر جي آهي. اٺين منزل ذڪر اخفي جي آهي. نائين منزل مسميٰ جي ياد ڪرڻ جي آهي. پنجويهه منزلون احوالن جون آهن:

پهرين منزل الله جي صفت حال جي آهي. ٻي منزل صفت حفظيت جي آهي. ٽين منزل صفت خبريت جي حال جي آهي. چوٿين منزل عزيزيت جي صفت حال جي آهي. پنجين منزل صفت واسعيت جي حال جي آهي. ڇهين منزل [۹۵] قابضيت جي صفت جي حال جي آهي. ستين منزل رحيميت جي صفت جي حال جي آهي. اٺين منزل صفت قهرت جي حال جي آهي. نائين منزل صفت قوت جي حال جي آهي. ڏهين منزل صفت منعيت جي حال جي آهي. يارهين منزل صفت موهبت جي حال جي آهي. ٻارهين منزل صفت جزويت جي حال جي آهي. تيرهين منزل صفت رفيعت جي حال جي آهي. چوڏهين منزل صفت ظهوريت جي حال جي آهي. پندرهين منزل حلميت جي حال جي صفت جي آهي. سورهين منزل صفت رشدت جي حال جي آهي. سترهين منزل صفت جميعت جي حال جي آهي. ارڙهين منزل صفت احديت جي حال جي آهي. اوڻهين منزل صفت لطيفيت جي حال جي آهي. ويهين منزل صفت اعاديت جي حال جي آهي.

اڪيهين منزل صفت هدايت جي حال جي آهي. ٻاويهين منزل صفت باطنيت جي حال جي آهي. ٽيوهين منزل صفت جباريت جي حال جي آهي. چوويهين منزل صفت واحدت جي حال جي آهي. پنجويهين منزل

شڪوريت جي صفت حال جي آهي. اناويه منزلون انهن مان مقامن جون آهن: پهرين منزل مقام يقظ آهي، ٻي منزل مقام انا بت. ٽين منزل مقام محاسبه. چوٿين منزل مقام خوف. پنجين منزل، مقام ورع. ڇهين منزل مقام رياضت. ستين منزل مقام صفات. اٺين منزل مقام كشف. نائين منزل مقام كرامت. ڏهين منزل مقام انبساط. يارهين منزل مقام الهام. ٻارهين منزل مقام رغبت. تيرهين منزل مقام شوق. چوڏهين منزل مقام ذوق. پندرهين منزل مقام همت آهي. سورهين منزل مقام جذب. سترهين منزل مقام تجريد. ارڙهين منزل مقام تفريد. اوڻيهين منزل مقام ثقه. ويهين منزل مقام جمع آهي. اڪيهين منزل مقام توحيد. ٻاويهين منزل مقام فنا نفس. ٽيويهين منزل مقام فنا قلب. چوويهين منزل مقام فنا وجود. پنجويهين منزل پنهنجي ذات جي وجود جو مقام فنا ٿيڻ. چويهين منزل مقام بقا. ستاويهين منزل مقام بقاء البقاء. اناويهين منزل ماسوي جو دائرو.

انهن منزلن مان چٽيه منزلون وحدت جي آثارن جون آهن: پهرين منزل صفاتي نالن جو پاڇو ۽ ساڳو ٻي منزل صفاتي نالن جا آثار. ٽين منزل صفاتي نالن جو نور. چوٿين منزل انهن صفاتي نالن جي نورن جو نور. پنجين منزل خود اهي صفاتي نالا. ڇهين منزل انهن صفاتي نالن جي حقيقت. ستين منزل ولايت اصغر جو دائرو. اٺين منزل ان دائري جو پهريون طبقو. نائين منزل ان دائري جو ٻيو طبقو. ڏهين منزل وچولي (وسطي) ولايت جو دائرو. يارهين منزل ولايت الكبرى جو دائرو. ٻارهين منزل اسماء صفات اصولي جا پاڇا. تيرهين منزل اسماء صفاتي جا آثار. چوڏهين منزل صفاتي اسمن جون صورتون. پندرهين منزل صفاتي اسمن جا نور. سورهين منزل خود اهي صفاتي اسم. سترهين منزل انهن صفاتي اسمن جون حقيقتون. ارڙهين منزل اوليائن جي كمالات جو دائرو. [۹۶] اوڻيهين منزل ڪمالن جو پهريون قسم.

ويهين منزل ڪمالن جو ٻيو قسم. اڪيهين منزل فرعي صفتن جا

پاڇا. ٻاويهي منزل انهن صفتن جا آثار ٿيويهي منزل صفتن جا انوار ۽ روشنيون. چويهي منزل خود اهي صفتون. پنجويهي منزل انهن صفتن جي حقيقت چويهي منزل مقام صحابہ رضوان اللہ تعالیٰ. ستاويهي منزل ولايت علما جو دائرو. اناويهي منزل ان ولايت جي دائري جو پهريون طبقو. اوڻيهي منزل ان ولايت جي دائري جو ٻيو طبقو. ٽيهي منزل ان ولايت جي دائري جو ٽيون طبقو. ايڪٽيهي منزل ان ولايت جي دائري جو چوٿون طبقو. ٻٽيهي منزل دائره کمالات نبوت ٿيٽيهي منزل، انهن کمالن جو پهريون قسم. چوٽيهي منزل انهن کمالن جو ٻيو قسم. پنجٽيهي منزل انهن کمالن جو ٽيون قسم. چٽيهي منزل انهن کمالن جو چوٿون قسم. ايتاليهي منزلون انهن مان اصولي صفتن جون آهن: پهرين منزل صفت تڪوين جو دائرو آهي. ٻي منزل ان صفت جو پاڇو آهي. ٽين منزل ان صفت جو اثر آهي. چوٿين منزل ان صفت جو نور آهي. پنجين منزل خود اها صفت ان جي آهي. ڇهين منزل ان صفت جي حقيقت. ستين منزل صفت ارادت جو دائرو. اٺين منزل ان صفت جو پاڇو. نائين منزل ان صفت جو اثر. ڏهين منزل، ان صفت جو نور. يارهين منزل خود اها صفت. ٻارهين منزل ان صفت جي حقيقت. تيرهين منزل، صفت ڪلام جو دائرو. چوڏهين منزل ان صفت جو پاڇو. پندرهين منزل ان صفت جو اثر. سورهين منزل ان صفت جو نور. سترهين منزل خود اها صفت. ارڙهين منزل ان صفت جي حقيقت. اوڻويهي منزل، صفت بصر جو دائرو. ويهي منزل ان صفت جو پاڇو. ايڪيهي منزل ان صفت جو اثر. ٻاويهي منزل ان صفت جو نور. ٽيويهي منزل خود اها صفت. چويهي منزل صفت. پنجويهي منزل دائره سمع، چويهي منزل ان صفت جو پاڇو. ستاويهي منزل، ان صفت جو اثر. اناويهي منزل ان صفت جو نور. اوڻيهي منزل خود اها صفت. ٽيهي منزل ان صفت جي حقيقت. ايڪٽيهي منزل صفت قدرت جو دائرو. ٻٽيهي منزل ان صفت جو پاڇو. ٽيٽيهي منزل ان صفت جو اثر. چوٽيهي منزل ان صفت جو نور. پنجٽيهي منزل خود اها صفت. چٽيهي

منزل، ان صفت جي حقيقت. ستتيهين منزل صفت علم جو دائرو. ائتيهين منزل ان صفت جو پاڇو. اوڻيتاليهين منزل ان صفت جو اثر. چاليهين منزل ان صفت جو نور. ايڪيتاليهين منزل، خود اها صفت. ٻائيتاليهين منزل ان صفت جي حقيقت. ٽيتاليهين منزل صفت حيات جو دائرو. چوٿيتاليهين منزل ان صفت جو پاڇو. پنجيتاليهين منزل ان صفت جو اثر. چائيتاليهين منزل ان صفت جو نور. ستيتاليهين منزل خود اها صفت. ائيتاليهين منزل ان صفت جي حقيقت.

ارڙهن منزلون وحدت جي سلوڪ جون آهن. پهرين منزل ذاتي نور جي مشاهدن جي آهي. ٻي منزل شيون ۽ اعتبارات ذاتيه جي آهي. ٽين منزل مشاهدي تجليات ذاتيه. چوٿين منزل ذات پاڪ جو مشاهدو. پنجين منزل ان ذات جو قرب. ڇهين منزل ذاتي عرفان. ستين منزل وقوف ذات. اٺين منزل کمالات ذاتيه. نائين منزل حقيقي فقر. ڏهين منزل [۹۷] ذڪر ڪنه ۽ ڪمال رب تعاليٰ. يارهين منزل سلوڪ، حرف ذات. ٻارهين منزل حيرت حقيقي. تيرهين منزل ان ڄاڻائي جيڪا سڀني عقلي علمن جو بنياد آهي. چوڏهين منزل محو آهي. پندرهين منزل محوالمحو. سورهين منزل بقا حقيقي. سترهين منزل مسافت دائمي جو سير. ارڙهين منزل، وقوف سير ڪنه ذاتي.

جڏهن سالڪ سلوڪ طئي ڪري هن جاءِ تي ايندو آهي. ان وقت سالڪ درياءَ وحدت جي پاڻيءَ ۾ سلوڪ طئي ڪندو آهي، ۽ درياءَ وحدت ۾ سير ڪندو آهي ۽ اجتهاد جا پير دائمي مسافت ۾ رکندو آهي. ان سير جا ٻه ٽي طـاـ آـهـن. پهريون وسيلو خدا تعاليٰ وارو رستو. اهو مريد ۽ پيرن لاءِ آهي، ۽ ٻيو پير ڪامل ۽ مڪمل جي وسيلي سان آهي. اهو مريد لاءِ آهي، ۽ ٽيون وسيلو مرشد تامل آهي. اهو مريدي وٺڻ وارن لاءِ آهي. هر هڪ طريقت جي مشائخن جي منزلن جا ڪجهه طريقا آهن، ۽ هن فقير (لطف الله قادري) جو طريقو هڪ سئو ست منزلن تي مشتمل آهي، ۽ هر هڪ منزل ۾ هزار درجا آهن، ۽ هر هڪ درجي ۾ هڪ سال جو رستو آهي. جڏهن سالڪ الله تعاليٰ

جي عنايت ۽ مهربانيءَ سان يا پير ڪامل مڪمل جي توجه سان. سلوڪ جي هڪ منزل طئي ڪندو آهي ۽ ٻي منزل تي پهچندو آهي. سمجهو ته ان هزار سال مسافت قطع ڪئي آهي. ۽ جيڪڏهن الله تعاليٰ ڪنهن جو هادي ۽ راضي ٿئي ته اها هزار سالن جي مسافت ٿوري مدت ۾ ميسر ٿي ويندي. **يفعل الله ما يشاء ويحكم ما يريد.**

يعني جيڪي الله چاهي سو ڪري ۽ جنهن جو ارادو ڪندو آهي، ان تي حڪم هلائيندو آهي. فرد:

مورمسكين هوسي داشت که در کعبه رسد

دست در پائي کبوتر زد و ناگاه رسيد

ترجمو: مسڪين ماڪوڙيءَ شوق رکيو ته بيت الله پهچي، کبوتر جي پير ۾ هٿ وڌائين ته ڪعبت الله پهچي وئي.

کبوتر مان مراد الله تعاليٰ جل شانہ جي خواهش آهي، جنهن کي ان جو فضل عنايت ۽ ڪرم مليو، ان جو اصلي مقصد حاصل ٿي ويو. اي عزيز! ڄاڻ ته هن فقير (لطف الله قادري) جيڪو هن رسالي ۾ لکيو آهي، اهي نالا هن طريقي جي منزلن جا آهن، انهن جي حقيقتن جو تفصيل مصلحت جي ڪري هن رسالي ۾ نه لکيو اٿم، جيڪو مصلحت جي موافق هو اهو ڪتاب تحفته السالڪين ۾ لکيو اٿم، ڇاڪاڻ ته اهو ڪم (فقيري) مصلحت وارو آهي. فقير الله تعاليٰ جي توفيق سان انهن جي حقيقتن کان محروم نه آهن. فقير ته ذات باري تعاليٰ جي رازن جا واقف ۽ محرم آهن، پر شريعت جو ادب ۽ رعايت ڪن ٿا، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ انهن کي قرب ۽ عرفان ۽ پنهنجي ذات جي واقفيت تي پاڻ پهچايو آهي، جيڪڏهن اهي هزارين دفعا ڳولين ۽ چاهي ته به ڪجهه نٿا لهي سگهن ۽ جيڪڏهن رڳو ان جي خوشبوءِ لهن ته ان سٺي مقابلي ۾ آخرت ۽ دنيا ٻئي وڪڻي ڇڏين. ان جو جيڪو مزو آهي، اهي سمجهن جن کي خبر آهي، جنهن جي تقرير کان زبان گونگي ۽ عقل خيره ۽ علم بند ۽ حيران آهي، ۽ ان جاءِ تي سلوڪ ۽ صفائي

وارا پڻ عاجز آهن. ٻين جي ڪهڙي رسائي آهي، اهي حقيقتون ۽ راز خاص طالبن ۽ محبن تي ظاهر ٿينديون آهن، ظاهر بين ۽ صورت پرست انهن کان محروم آهن، ۽ هرگز ان جاءِ تي نٿا پهچي سگهن [۹۸] ۽ اهي ڄاڻڻ کان بي خبر ۽ ان جي معرفت کان انڌا ۽ ان جي حقيقت جي خبر نٿا رکن پر ان جي ادراڪ ۾ ونگر پريشان آهن، ڇاڪاڻ ته انهن جو عقل، معيشت وارو آهي، ۽ معيشت واري عقل جي دامن ۾ باري تعاليٰ جا اسرار ۽ حقيقتون نٿا اچي سگهن، اهو خاصو انبيائن اوليائن ۽ راسخ علمائن جي دل جو آهي. جيڪي پيغمبرن جا وارث آهن، انهن تي الاهي اسرار ۽ حقيقتون منڪشف آهن، اها ڳالهه گفتگو سان صحيح نه سمجهائي سگهبي، ۽ مطالعي وارو حرف ۽ عبارتون ان کي حل نه ڪري سگهندا ۽ ان جاءِ تي حافظ ۽ ناقل ۽ راوي به حيران آهن ۽ فڪر ۾ آهن، قياس ۽ تميز وارن جو به ان ۾ دخل نه آهي. اهي راز الله تعاليٰ جي عطا سان ملن ٿا ڪوشش ۽ ڪمائي سان حاصل نٿا ٿين، فاعل ۽ مفعول ماضي ۽ مضارع حل ڪرڻ سان نٿا ملن.
بيت:

اين همه علم جسم مختصر است

علم رفتن براه حق دگر است

ترجمو: اهي سڀ جسم جا علم مختصر آهن مولا جي رستي ڏانهن وڃڻ وارو ٻيو علم آهي.

حرف کو کاغذی سیاہ کند

کي دل تیر را چو ماہ کند

ترجمو: اکر ته پاڻ کاغذ کي ڪارو ڪن، ٿا اهي اونڌا هي دل کي ڪٿي روشن ڪندا!

اسرار الاهي جي علم جو سير ٿورن ڪيو هوندو جو کين مطلق نفس کي ڇڏڻو پوندو آهي ۽ پنهنجي خواهشن ۽ سڀني مرادن کان فارغ ٿيڻو

پوندو آهي، ۽ پنهنجي دل مولا جي محبت لاءِ وقف ڪرڻي پوندي آهي. ماسوي الله جا سڀئي تعلق حتم ڪري خالص مڪمل طور تي الله ڏانهن هر حال ۾ هميشه متوجه ۽ منتظر رهڻو پوندو آهي ۽، ”پريدون وجه الله“ جي صفت سان موصوف ٿيڻو آهي. نفس جي قيد ۽ شيطان جي ڌوڪن کان چوٽڪارو حاصل ڪرڻو ۽ امن امان جي واديءَ ۾ پهچڻو ۽ خطاب ”اوليائي تحت قبائي“ هيٺ اچڻو پوندو آهي. انهن کان جيڪي ظاهر ٿيندو رحماني هوندو شيطاني ڪونه هوندو. شيطان کي ان ٽولي جي دل تي طاقت ڪونه ٿيندي ۽ شيطان جي فريب ۽ ڌوڪي جو هٿ انهن تائين نه پهچندو آهي. اهي الله جي حفاظت ۾ محفوظ آهن، ان عبادي ليس لڪ عليه سلطان، (۴۲:۱۵) انهن جي حق ۾ آهي يعني الله فرمايو آهي ته منهنجي ٻانهن تي تنهنجو رس ڪونه هلندو. ان ٽولي جو سير بي نهايت ۽ انهن جي ڳالهه بي غايت آهي ۽ جڏهن ڪوتاهه نظر انهن جون ڳالهيون ٻڌندو ته حيران ۽ فڪر وارو ٿيندو ۽ جڏهن انهن سان گفتگو ڪندو، نڌهن چوندو ته اهي ڇا ٿا چورن ۽ ان مان ڪهڙو نفعو آهي، ۽ ڪي ته انهن جي حق ۾ طعني جي زبان کوليندا ۽ انهن جي ڳالهين جا منڪر ٿي ويندا آهن، ۽ چوندا آهن ته اها ڳالهه نه قرآن ۾ آهي ۽ نه حديث ۾ آهي، ۽ نه وري مجتهدن جي ڪلام ۾ آهي. اها ڳالهه انهن جي بلڪل غلط آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪي ڪجهه آهي، اهو قرآن جو مضمون آهي، چاهي صريح ۽ واضح هجي چاهي اشارتا هجي، قال الله تعاليٰ:

ما فرطنا في الكتاب من شيء. (۳۸:۶)

يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته اسان قرآن ۾ سڀ ڪجهه بيان ڪيو آهي.

بي جاء تي الله تعاليٰ فرمايو آهي ته:

لا رطب ولا يابس الا في كتاب مبين. (۵۹:۱)

يعني سڪل ۽ آلي شيءِ ڪا اهڙي نه آهي جيڪا اسان بيان نه ڪئي

هجي، [۹۹]

۽ بي جاء تي الله تعاليٰ فرمايو ته:

وئل شيء احصيناه في امام مبين. (۱۲:۳۶)

يعني اسان هر شيء کي پٽري ڪتاب ۾ ڳڻيو آهي، جيڪو صريح ۽ ظاهر آهي، ان کي ظاهر علم جا علماء ڄاڻن ٿا پر جيڪي ڪجهه اشارن ۾ بيان ٿيل آهي، ان کي باطني علماء ڄاڻن ٿا، جن کي علماء راسخ چون ٿا. اهي اولياء الله ڪامل پيغمبر جا وارث آهن، ۽ پنهنجو حصو پنهي پاسن کان بلڪ، پنهي جنسن ۽ پئسن مان وٺن ٿا ۽ جيڪو پنهي مان حصو نه وٺي اهو اڀري دور وانگر آهن. پنهي وارو اهو، شارو علم ظاهري ۽ باطني ڏانهن آهي ۽ اهو محققن جو قول آهي. ظاهري علم شريعت جي ظاهري حڪمن کي چئبو آهي، جنهن کي شريعت به چوندا آهن ۽ باطني علم شريعت جي باطني رازن جو نالو آهي، جنهن کي حقيقت به چوندا آهن. انهن پنهي جي وچ ۾ جيڪا مسافت آهي، ان کي طريقت چوندا آهن. انهن تنهي اصولن جي خلاصي کي معرفت چوندا آهن. مثنوي:

ظاهر شرع ا شريعت دان
باطن شرع را حقيقت خوان

ترجمو: شريعت جي ظاهر کي شريعت ڄاڻ. شريعت جي باطن کي حقيقت سمجهه.

آنچه اندر بيان هر دو هداست
گر لطيفت كنيم نام رواست

ترجمو: انهن پنهي ۾ جيڪا هدايت آهي جيڪڏهن ان کي اسين طريقت چئون ته جائز آهي.

آنکه محضر شريعتش كيش است،
از حقيقت فقير دلريش است

ترجمو: هڪ جو طريقو خالي شريعت آهي. ليڪن حقيقت وارو دل ڦٽيل درويش آهي.

او نه پر مغز شرع کار ڪندا.
پاره پوست را شعار ڪند

ترجمو: جيڪو شريعت جي مغز تي ڪم نٿو ڪري، اهو خالي گوشت
جي ٽڪري وانگر ڪ ڪري ٿو.

آنڪ محض حقيقتش ڪيش است
از شريعت فقير دلريش است

ترجمو: جيڪو وري رڳو حقيقت وارو آهي، اهو شريعت ۾ ڦٽيل فقير
آهي.

اوست زنديق و دشمن اسلام
بروي آمد دخولِ خلد حرام

ترجمو: اهو زنديق ۽ اسلام جو دشمن آهي، ان تي جنت ۾ داخل ٿيڻ
حرام آهي.

حضور ڪريم ﷺ جون حديثون اڌ لک آهن، جن مان ڪيتريون
سڪڻ سان دين ٿي ويون اهي ظاهر ۽ ماڻهن ۾ مشهور ٿيون. اڻڪن ٻيون
اسرارِ الاهي جي حقيقتن بابت هيون ۽ مخفي رهيون، پر مضمون ۽ ان جي
حقيقت اولياءِ الله جي دل تي ڪلي پئي، انهيءَ ڪري اسي انهن کان آگاه ۽
خبردار آهن. بيت:

اهل دل را ذوق وفهر ديگر است
کان ز فهر هر دو عالم برتر است

ترجمو: اهل دل جو فهر ۽ ذوق ٻيو آهي، انهن جي سمجهه ٻنهي
جهانن کان مٿي آهي.

هرڪ را آن فهم درڪار ۽ فگند
خوش را بر دريائي اسرار افگند

ترجمو: جيڪو اها سمجھ حاصل ڪرڻ گھري ان کي رازن جي درياءَ ۾ پاڻ کي اڇلائڻ گھرجي.

پر ظاهر بين ۽ صورت پرست ان حقيقت کان واقف نه آهن، ڇاڪاڻ ته انهن جي دل تنگ ۽ طبيعت بند آهي، ۽ عرفان مان انهن کي ڪجهه نصيب نه آهي، انهيءَ ڪري انهن جو مثال انڌن وانگر آهي. جيڪڏهن نابين کي سامان سان ڀريل گهر ۾ آڻيندا ته جيستائين گهر جون شيون ان جي هٿ کي نه لڳنديون، تيستائين اهو سمجهندو ته گهر خالي آهي، هن ۾ ڪابه شيءِ نه آهي.

اي منهنجا عزيز! سج روشن آهي جنهن کي اک نه آهي، اهو ڪيئن ڏسندو. ڏسڻ ۽ سڃاڻڻ لاءِ بصيرت هجڻ گھرجي، نه صرف بصر صاحب بصر ان کان محروم ۽ محجوب آهن، جيئن چمڙو سج جي ڏسڻ کان محجوب ۽ محروم آهي. قطعاً:

طالب حق مثل خورشيد است
 ديده عام کي توانديش ديده
 ديده عام چشم خفاش است
 پيشر خفاش نيست نور پديد
 هر که خواهد که بلوه اش ببيد
 پرده پيش ديده تا نبريد

ترجمو: حق جي طالب جو مثال سج جهڙو آهي عام جو ڏسڻ ان جي ڏسڻ جهڙو ڪيئن ٿيندو. عام جو ڏسڻ چمڙي جي اک وانگر آهي، چمڙي جي اڳيان ڏسڻ لاءِ ظاهر ڪوبه نور نه آهي، ايستائين ان جو جلوو ڏسي نه سگهندو جيستائين پنهنجي اڳيان ڏنل پردو نه هٽائيندو.

اهو پردو پاڻ کي وڏو سمجهڻ ۽ حسب نسب وارو آهي، جيستائين ان پردي مان ٻاهر نه نڪرندو، [۱۰۰] تيستائين مولا جي مردن جي رازن کان

آگاه نه ٿيندو، ۽ صورت پرستي جي دائره، طمع ۽ عيوض ۽ ربا مان چوٽڪارو نه لهندو. دولت جي خزاني ۽ گنج مان ڪجهه ڪونه ملندس حال ۽ حقيقت تي ڪوبه اطلاع ڪونه لهندو ۽ اندروني راز سان ڪابه مناسبت نه لهندو. قطعاً:

ازسر مردان خدا صورت پرستان بي خبر
و از لذت مردان دين حق ڪه حيران بي خبر
آنها ڪه ازين، اسرار حق آڳ نيند حيوان وشند
آنها ڪه عارف نيستند از راه عرفان بي خبر
خواهي ڪه آموزي زبان گوهر ترا اي جان جان
آنڪه سليمان را نه ديد از نطق مرغان بي خبر

ترجمو: مردان خدا بي راز ڪان صورت پرست، بي خبر آهن. دين حق بي مردن جي لذت ڪان حيران ۽ بي خبر آهن. جيڪي حق جي اسرار ڪان بي خبر آهن، حيوان آهن، جيڪي عارف نه آهن اهي عرفان جي رستي ڪان بي خبر آهن. جيڪڏهن زبان سکڻ چاهين ته توکي چوان، اي منهنجي جان جا سائين، جنهن حضرت سليمان ع ڪي نه ڏٺو، ان کي پڪين جي ڳالهائڻ جي ڪهڙي خبر.

خدا سان جيڪو انهن جو راز آهي، ان جي حقيقت ۽ ڪنه ڪان جبرائيل، ميڪائيل، اسرافيل ۽ عزرائيل به واقف نه آهن، ۽ اهي ملائڪ جيڪي موڪل ۽ خبر رکندڙ آهن، ۽ انهن جو هر قول ۽ فعل لکن ٿا، پر انهن کي به خبر ۽ اطلاع نه هوندو آهي ۽ اهو راز خاص الخاص خدائي ڪمال جي رازن مان آهي. ان راز تي جنهن کي الله چاهي ته واقف ڪري ۽ اطلاع ڏي اها مالڪ جي مرضي آهي. ماشاء الله ڪان ومالرم يشاء لمر يڪن يعني جيڪي الله گهريو سر ٿيو ۽ جيڪي نه گهريو سو نه ٿيو. پر ان ڳالهه ڏانهن اشارو آهي. فرد:

طفل در مهد پيغمبر ڪند
از همه پيرانش بالغ تر ڪند

ترجمو: ٻار کي پينگهي ۾ پيغمبر ڪري، سڀي پوڙهن کان وڌيڪ
عادل ڪري ته مرضي وارو آهي.

اهو الاهي اسرار پنهنجي خاص حبيب تي ڪوليائين ۽ ڪن راز وارن
کي ٿوري خبر حاصل ٿي آهي ۽ شيخ اريس قرني عليه الرحمت پڻ انهن مان
آهي، انهيءَ ڪري بغير تربيت خدا کان معرفت حاصل ڪيائين، ۽ اويس
جو مرتبو لڌائون ۽ خاص الله جي مراد ٿي پيو ته انهن رازن جا اولياءَ الله
مظهر آهن انهن کي هر شيءِ خدائي رازن مان حاصل ٿيل آهن، جيئن هر
جي دن ۾ مشڪ لڪل هوندي آهي، انهيءَ سبب جي ڪري اويس جو
مرتبو لڌائون ۽ الله تعاليٰ انهن کي زندانه خلعت پارائي آهي، ۽ ذات پاڪ
باري تعاليٰ جا خاص طالب آهن، ۽ سڀئي مقصد ۽ مرادون ڇڏي ذات باري
تعاليٰ کي پسند ڪيائون، انهيءَ ڪري انهن جو ڪو بيان ۽ نشان نه آهي،
اها مردان خدا جي همت آهي. رباعي:

لقمہ کہ در دہان نگنجد بطلب
و آن سر کہ درو شان نگنجد
بطلب سرست میان دل درویش و خدا
جبرئیل امین دران نگنجد بطلب

ترجمو: جيڪو گراه وات ۾ نه ماڻي اهو طلب، اهو راز ڏهن جو نشان
نه ملي سو طلب.

ترجمو: خدا ۽ درویش جي وچ ۾ هڪڙو راز اهڙو آهي جو جبرئيل
امين به اتي طلب سان نٿو پهچي.

اهي خدا جا طالب اويس صفت رکن ٿا ۽ مراد الله جي زمري ۾ آهن
۽ مست رندن جي مرتبي کي پهتا آهن ۽ ذات پاڪ باري تعاليٰ جي رازن

کان واقف آهن ۽ ان جي اسرارن ۽ رازن جا محرم آهن. هنن فنا في الله ۽ بقا بالله جي گهٽي ۽ ڪوشش ۽ اجتهاد جو پير رکيائون، خدا جي ذات پاڪ کان سواءِ جيڪي ڪجهه آهي ان کي ڇڏي ڏنائون. اها مست رندن جي جماعت حصول قرب الاهي تي بس نٿي ڪري، ۽ حقيقت ۽ معرفت جي اطلاع مان محضو نٿي ٿئي. پر فرياد وارو نعرو ”هل من مزيد“ (جو لڳائي ٿي. مقام ۽ مرتبي تي هرگز نٿا بيهن، [۱۰۱] ڪشف ۽ ڪرامتون اختيار نٿا ڪن ۽ عيوض تي هرگز نظر نٿا ڪن ۽ عزت تي مغرور نٿا ٿين، ۽ ورا وظيفن جي قبول کان الڳ رهن ٿا، دنيا ۽ آخرت کي پٺيان اڇلائڻ ٿا ۽ پنهنجي نفس کي، مولا جي محبت ۾ فراموش ڪن ٿا. پيشواڻي ۽ مقتداڻي قبول نٿا ڪن، پيري ۽ مريدي جي قيد ۾ نٿا پون ۽ دشمن جو ڏوڪو نٿا کائڻ. انهن طالبان حق جي جماعت کي ”رند مست“ چوندا آهن. نظر:

بگير دامن آن رند مست مي خواره

ڪ از مريدي پيري گذشت يڪباره

ترجمو: اهڙي رند مست مٿي خوار جو دامن پڪڙ جيڪو پيري مريدي کان هڪڙو دفعو لنگهي ويو هجي

ز پيري وز مريدي ڇه جڻئي آن دارد

ڪ زهد تقويٰ اين چاچ دخل مي دارد

ترجمو: پيري ۽ مريدي اتي ڪهڙي جاءِ رکي ٿي، زهد ۽ تقويٰ ان جاءِ تي ڪهڙو دخل رکي ٿو.

هر آنڪه دري پيري مريدي بست به بند

بعقل دانش اوصد هزار بار بخند

ترجمو: جنهن پيري مريدي جو بندوبست ڪيو ان جي عقل ۽ دانش

تي سٿو هزار دفعا کلڻ گهرجي.

يقينن بدان ڪه ورا از خدا خبر نبود

کسي ڪه يافته خبر ازوي آن اثر نبود

ترجمو: يقين ڄاڻ ته سواءِ خدا جي ٻي خبر نٿا رکن، جيڪڏهن خبر
بدن ٿا ته ان جو اثر نٿا وٺن.

جماعتي ڪه همچو حق اند از دل و جان

گذشته اند بجز ذات حق، زهي ايمان

ترجمو: جيڪي دل ۽ جان سان حق جي جماعت آهن انهن سڀ،
ڪجهه ڇڏي ڏنو آهي حق جي ذات کان سواءِ ٻي ڳالهه نه ٿا ڪن، واه جو
ايمان اٿن.

همه بذات خدا باقي انا خوش حال اند

زحال ماضي مستقبل آن نمي داد

ترجمو: اهي سڀ خدا جي ذات سان باقي ۽ خوش آهن حال، ماضي،
۽ مستقبل جي زماني کي اهي نٿا ڄاڻن.

هيءَ مولا جي مردن جي جماعت ”ما سوي الله“ کان ڌار ۽ خدا سان
پيوست آهي، ۽ هميشه اسرار الاهي جي درياءَ ۾ غرق رهندي آهي، ۽
هميشه ان جو ارادو ان مالڪ ڏانهن متوجه ۽ منتظر رهندو آهي، جيڪو
حقيقي ڪعبو ۽ معنوي قبلو سڃي ڪائنات جو آهي. بيت:

اين قبله برون ا: اين جهان است

آن ڪعبه ورائي ڪائنات است

ترجمو: هي قبلو هن جهان کان ٻاهر آهي، ۽ اهو ڪعبو ڪائنات کان
ٻاهر آهي.

ٻڌو! سرور ڪائنات ﷺ ان رستي تان مٽي ويو. جيتوڻيڪ چيائين ته الله مون سان گڏ آهي. ”لي مع الله“ ۽ ”وجه الله“ انهن جي صفت آهي ۽ اها رمزنردان مست الاهي جي آهي، جيڪي ڪون وڪان ڪي ڇڏي ويا آهن ۽ عالم امر، ۽ وجوب ۽ وحدت ۽ عالم قدس ۾ بي انتها تي پهتا آهن ۽ باري تعاليٰ جي ذات جي اسرارن جا واقف ۽ محرم ٿيا آهن. اهل الله جي هن ٽولي جي ڳالهه زبان هرگز نٿي ڪري سگهي ۽ نه عاقلن جي عقل ۾ اچي سگهي ٿي ۽ اهو خدا جي ڳجهي رازن مان آهي، جنهن کي سمجهڻ ڏکيو آهي. هن جماعت جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي، جنهن جو ڌنگ نه آهي ۽ هنن جو سير اهڙو آهي، جنهن جي انتها نه آهي، جنهن جو ڪو اندازو نه آهي، ڪير سمجهي ته ڪٿي پهتل آهن، ٻيو ته انهن جي ڪمال درجي واري مناسبت مشڪ وانگر آهي (جيڪا هرڻ جي دن ۾ هوندي) پنهنجي خوشبوءِ پاڻ لهن ٿا. ان مناسبت جي ڪري ٻي ڪنهن شيءِ مان اصل حصو نٿا وٺن، ع شينده ڪي بود مانند ديده. ٻڌل ڏنل جهڙو ڪيئن ٿي سگهي ٿو. اي عزيزا ڄاڻ ته ڪن ڏينهن ۾ هن فقير (لطف الله قادري) جي باطن جو پڪي هڪ گهڙيءَ ۾ عالم صغير ۽ ڪبير جو سير ٿو ڪري، ۽ ظاهري پيرن سان اهڙو سير هزار سالن ۾ به ميسر نه ٿئي. پر ڪنهن وقت ايترو تيز ٿيندو آهي، جو هڪ لحظي ۾ ڪون وڪان کان اڳتي ويندو آهي ۽ عالم لامڪان ۾ جولائون ڏيکاريندو آهي ۽ مسافت، ”دنا فتدلي“ جي طئي ڪري عالم معراج ۾ پهچندو آهي ۽ ’قاب قوسين‘ جي گهٽيءَ ۾ پهچندو آهي ۽ اتي جي نظارن ۾ جيڪي ڏسندو آهي، سو ڏسندو آهي. [۱۰۲] بيت:

هر ڪه را بوي رسد از سوئي او

هر دو عالم چيست خاک کوئي او

ترجمو: جنهن کي هن وٽان ڪا خوشبوءِ پهتي، ان جي لاءِ ٻئي جهان سندس پيرن جي خاک آهن.

پوءِ اتي رندن جي جماعت سان ملاقي ٿئي ٿو. جيڪي قاب قوسين کان اڳتي نڪري ويا هوندا آهن ۽ رازن جا هم نشين ٿيا آهن، ان جماعت کان رب تعاليٰ جي ڪنه جي رازن جون خبرون ٻڌن ٿا، جيڪي ڪنهن اهل صفا ۽ اهل عرفان ڪونه ٻڌيون هونديون. پوءِ ان جاءِ تي عالم ۽ عاقل ڪئين پهچندا، اهو اولياءُ الله جو معراج آهي. بيت:

مصلحت نيست که از پرده برون افتد راز

ورنه در مجلس رندان خبري نيست که نيست

ترجمو: پردي کان ٻاهر راز ڪڍڻ ۾ مصلحت نه آهي، ورنه رندن جي مجلس ۾ اهڙي ڪا خبر نه آهي جنهن جي کين خبر نه هجي.

پر جيڪڏهن ڪنهن انهن رازن مان ڪا شيءِ ظاهر ڪئي ته ان کي ماريو ويندو آهي. جيئن ابوهريره رضه وڌن صحابين مان هو، خود رسول الله ﷺ هن بزرگ جي تعريف ڪئي آهي، ان کان منقول آهي، نه مون کي پيغمبر ﷺ جن اهڙيون ڳالهيون ٻڌايون آهن، جيڪڏهن انهن مان ڪا هڪ ٻڌايان ته منهنجي نڙي وڍي ويندي ۽ اهي ڳالهيون رب تعاليٰ جي ڪنه جا اسرار ۽ حقيقتون آهن، جيڪي قرآن شريف ۽ مشهور حديثن ۾ صريح ۽ واضح نه آهن، پر اشاري سان آهن. جيڪي مست رندن کي ميسر آهن ڇاڪاڻ ته جڏهن حضور ﷺ جن معراج تي ويا ان وقت حضور ﷺ جن سان گڏ دل وارا پڪي ۽ انهن اڃا امثال نوڪرن ۽ خادمن وانگر هئا. ملاقات ۽ سرورڪائنات ﷺ جي حضور وقت هنن ان جاءِ جو طواف ٿي ڪيو، جيئن ڏينپو ۽ ڪاروپونر گلن ۾ محو ۽ فنا هوندو آهي، دل جا باطني پڪي انهن وانگر اتي سير ڪن ٿا ۽ ان واديءَ جو طواف ڪن ٿا ۽ خاص ٻانهن جا لطيفا به ان جاءِ تي وڃن ٿا ۽ درگاه رب العزت جو طواف ڪن ٿا ۽ ڏسن ٿا. پر جيڪي ڏسن ۽ ڄاڻن ٿا انهن جي تقرير ۽ بيان کان زبان گونگي عقل خيره ۽ حيران ۽ بند آهي. مثنوي:

در چنين جائی عقل بند اي جان

واقفان سر اين ڪم است بدان

ترجمو: اهڙي طرح اتي عقل بند آهي اي پيارا، ان راز کان واقف
گهٽ آهن تون ڄاڻ.

هر ڪو دانست راز اين معني

گنگ گردش ز راز اين معني

ترجمو: جنهن هن راز جي معنيٰ کي ڄاتو اهو ن راز کي ڄاڻڻ کان پوءِ
گونگوڻي ويو.

آنڪ دانست سر ڪساني را

در تحير بداده جاني را

ترجمو: جنهن تي اهو راز ڪليو، اهو پنهنجي جان کي حيرت جي
حوالي ڪري ٿو.

اي عزيز! ڄاڻ ته باطني سير سالڪ جي باطني لطيفي تي جلوه گر
ٿيندو آهي، جنهن کي قلب ۽ روح ۽ روحاني وجود جو سرور ۽ خوشي ۽
مثالي وجه چوندا آهن ۽ انهن لطيفن سان قرب ۽ عرفان ۽ ذاتي مشاهدي
جو مرتبو پڻ ملندو آهي، جيڪو انهن لطيفن سان حاصل ٿيندو آهي.
صفاتي نورن جا مشاهدا ۽ ذاتي تجليون انهن جي دل تي ظاهر ٿينديون
آهن، ۽ ڪڏهن جسم به ان ۾ شريڪ هوندا آهن ۽ روڻيت ذات پاڪ لطيف
روح تي جلوه گر ٿيندي آهي. عرفان ۽ ذاتي قرب جو وجه مثالي ميسر ٿيندو
آهي، جيڪو روحاني وجود مان ظاهر ٿيندو آهي. عالم صغير ۽ ڪبير
[۱۰۳] جي ڪيترن قسمن کان سواءِ، عالم امر، وجوب، وحدت ۽ عالم
قدس ۾ به سير ٿيندو آهي ۽ هر هڪ جهان ۾ ئي جهان کان جدا آهي ۽ ان جو
پنهنجو مرتبو آهي. عالم لاهوت ۾ عالم اشاره هڪ قسم آهي، جڏهن اهي
باطني پکي ڪامل ٿيندا آهن، ان وقت ڪجهه دير سڀني جهانن ۾ سير
ڪندا آهن، ۽ هيءَ آيت سڳوري:

تعرج الملائكة والروح اليه في اور كان مقداره خمسين الف
سنة. (٤:٧٠)

ان سير تي شاهد آهي، يعني الله تعالى فرمائي ٿو، ملائڪ ۽ روح
مٿي چڙهن ٿا انهيءَ ڏانهن، هڪ ڏينهن ۾، جنهن جو اندازو دنيا جا پنجاه
سال آهي.

اي عزيز! ڄاڻ ته جڏهن ملائڪن کي اهو سير ميسر ٿئي ٿو اهڙي
طرح اولياءُ الله جي باطن جا پڪي پڻ ذات باري تعالى جو سير ڪن ٿا ۽
اهي به ان جاءِ تي وڃن ٿا، جتي ملائڪ پهچن ٿا، جيڪي ڏسن ٿا سو ڏسن
ٿا بلڪ ان جاءِ تي پهچن ٿا جتي ملائڪ حيران ۽ فڪر ۾ آهن، ۽ اهي اتي
نٿا پهچي سگهن. هن فقير (لطف الله قادري) کي اهو سير فقيرن وانگر
حاصل ٿيو. هڪ پنڻ واري فقير وانگر بادشاه جي سڄي لشڪر کي ڏنر
جنهن تي اهو راز کلي ٿو اهو پنهنجي جان کي حيرت جي حوالي ڪري ٿو.
عام ۽ خاص جو سير ڪيم، پيادي ۽ سوار، امير ۽ وزير جو فرق معلوم
ڪيم ۽ هر هڪ جي بزرگي ۽ عظمت جدا جدا ڏنر. هر ڪنهن درويش جو
طور طريقو جيڪو آهي، سو سڃاتم ۽ هر ڪنهن کان پنهنجي حال مطابق
گڏائي ڪيم. ايسٽائين جو هر بادشاه جو رسم ۽ رواج ڏنر ۽ سڃاتم ۽ ان
جي حقيقت کان واقف ٿيس ۽ انهن کان ان نيت سان گڏائي ڪيم جيئن
فقير بادشاه جي لشڪر ۾ ويندو آهي ۽ بادشاه جي سڄي لشڪر کي
ڏسندو آهي ۽ سڃاڻندو آهي، انهن کان گڏائي ڪندو آهي ۽ هر ڪنهن جو
مرتبو ڏسندو آهي ۽ عام خاص جي حقيقت کان آگاه ٿيندو آهي، آخر ۾
بادشاه تائين پهچندو آهي ۽ ان جو مرتبو ۽ عزت ڏسندو آهي. بادشاه کان
به گڏائي ڪندو آهي ۽ اها گڏائي ڪري فقير واپس موٽندو آهي. جيڪڏهن
اهو پنڻ وارو فقير بادشاه جي سڄي لشڪر جي حقيقت بيان ڪري ۽
ماڻهن کي چوي ته هو بادشاه جو لشڪر نه ڏسي سگهيو آهي ته ان ۾ ڪو
وڌاءُ ۽ عجب نه آهي، ڇاڪاڻ ته هاڻي هو واقف آهي ۽ هر هڪ جو مرتبو
ڄاڻي ٿو ۽ سڀني جي مقامن، ۽ مرتبن کان واقف آهي جنهن ۾ عام ۽ خاص
سير شامل آهن، پر پاڻ اهو ئي گدا آهي، حاڪم امير ۽ وزير نه آهي. واللہ
اعلم.

باب ايڪيهون

حقيقت جي دائري جي بيان ۾ جيڪو اولياءُ الله جي سڃاڻڻ لاءِ آهي

اي عزيز! ڄاڻ ته مراد ان دائري مان ماسوالله جو دائرو آهي ۽ ان جو قلب زماني جو غوث ۽ ان جو روح وجود شريف محمد ﷺ آهي، جيڪو ذات باري جو سر ۽ راز آهي. نوراني ۽ روحاني وجد سان پيغمبر خدائي نور جو طواف ڪن ٿا ۽ ان کان سڌي تربيت وٺن ٿا، جيئن حضور ﷺ جن فرمايو ته توهان مان مون جهڙو ڪير آهي ڇاڪاڻ ته آئون پنهنجي پروردگار جو پاڻ تقرب [۱۰۴] حاصل ڪريان ٿو. کاڌو پيتو اتان کاوان ٿو. غوث مثالي وجد سان طواف ڪن ٿا، پيغمبر کان تربيت لهن ٿا، ان کانپوءِ چار قطب آهن جيڪي وقت جي غوث جو طواف ڪن ٿا، جنهن کان هو تربيت پڻ حاصل ڪن ٿا، اهي گویا جهان جي جسر جا هٿ ۽ پير آهن. پر وقت جي غوث آڏو وزير آهن ۽ ٻيا اوليا مڙني عضون وانگر آهن.

اهي سڀ زماني جي غوث جو لشڪر آهن، ۽ قطبن سان گڏ طواف ڪندا آهن ۽ ان کان تربيت لهندا آهن. جملي اوليائن جا ستاويهه ٽولا آهن، هڪڙا غوث آهن، جيڪي فرياد ٻڌندا آهن هر جاءِ تي ۽ هر ڪنهن جا فرياد رس آهن، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ پنهنجي قديم قدرت سان انهن کي، فوق العرش کان تحت الثري تائين طاقت بخشي آهي. هنن لاءِ سڄو جهان برابر آهي. ٻئي ٽولي کي قطب چوندا آهن ۽ اهي چار آهن. انهن مان ٻه انفسي ۽ آفاقي رستي جو ارشاد ڪندا آهن، جن کي قطب ارشاد چوندا آهن. مشرق ۽ مغرب جا سڀئي سالڪ انهن جي پاڇي هيٺ آهن ۽ هنن جي برڪت سان آفاقي ۽ انفسي سلوک طئي ڪن ٿا، جيتوڻيڪ هو ظاهر ۾ ڪنهن ٻئي جي تربيت هيٺ هوندا آهن. باقي انفسي رستي وارو سلوک طئي ڪرڻ لاءِ ظاهري علم ۽ باطني شريعت ۽ باري تعاليٰ جي ذکر و فکر ۾ مشغول ٿيندا آهن. آفاقي سلوک جو مطلب اهو آهي عبادت ۽ نفس جي رياضت آهي. انفسي رستو الله کي آفاقي کان وڌيڪ ويجهو آهي.

وفي انفسكم افلا تبصرون. (۲۱:۵۱) معني توهان جي اندر ۾
(نشانين) آهن، پوءِ چون ٿا سوچيو؟
۾ ان ڏانهن اشارو آهي.

۾ قطب عالم علوي ۽ سفلي جا ڪم ڪار ڪن ٿا ۽ مخلوق جا ڪم
انهن جي برڪت سان ٿين ٿا. جيڪي پاڻ جدوجهد ڪن ته ان کي قطب مدار
چوندا آهن. ٽين ٽولي کي مرادات چوندا آهن، هنن کي الله تعاليٰ پنهنجي
ڪرم سان پاڻ ڏٺيو آهي، سبب ۽ وسيلي جو ان ۾ ڪوبه عمل دخل نه آهي،
قرب ۽ وصال توڻي شرف ۽ عرفان مان حصو نصيب اٿن. پنهنجي ذات جي
واقفيت الله تعاليٰ انهن لاءِ آسان فرمائي آهي، هنن کي اويس به چوندا
آهن، يعني وسيلي کان سواءِ الله تعاليٰ کي پهچڻ ٿا. ڪي انهن مان
”صاحب عشرت“ ٿيندا آهن، جيئن شيخ حسن بصري رحمته الله عليه ۽ ان
جهڙا ٻيا ۽ انهن کي مشائخ طريق الاهي ۽ پيشوا ۽ سالڪان به چوندا آهن
۽ ڪي انهن مان عزلت جا صاحب به ٿيندا آهن جيئن شيخ اويس قرني
رحمته الله عليه ۽ ان جهڙا ٻيا ۽ انهن کي واقف ذات ۽ اسرار جو محرم به
چوندا آهن. اهي اسرار ذات جي حقيقت بابت اطلاع لهندا آهن. چوٿين
ٽولي کي مرشدون چوندا آهن، هي خدا جي طالبن کي ارشاد ڪندا آهن، ۽
سدورستو ڏيکاريندا آهن ۽ طالبن کي فنا ۽ بقا جي مرتبي ڏانهن وٺي ويندا
آهن. پنجين ٽولي کي مريدون چوندا آهن. هي ارادو ڪندا آهن سالڪ ۽
طالب کي رستي تي وٺي حقيقي ۽ معنوي مطلوب سان ملائيندا آهن. ڇهين
ٽولي کي مسترشدون [۱۰۵] چوندا آهن هي ارشاد جا طالب آهن، ۽ استادن
کان سلوڪ جو رستو ڳوليندا آهن. ستين ٽولي ٽي ڏاڪرون چوندا آهن، هي
هميشه باري تعاليٰ جي ذڪر جي درياءَ ۾ غرق هوندا آهن، ڪوبه وقت ذڪر کان
غافل ڪونه ٿيندا آهن. اٺين ٽولي کي فاعلون چوندا آهن هي فڪر جي درياءَ
۾ تپيون هڻندا آهن، ۽ هميشه اسرار الاهي جي درياءَ ۾ تپيون پيا هڻن ۽
حقيقي موتي پيا ٻاهر ڪڍن. نائين ٽولي کي قانون چوندا آهن، يعني
الله تعاليٰ جي ذات پاڪ جي نور ۾ فنا ٿيل آهن، ۽ انهن جي ذات نور

آهي ۽ انهيءَ ڪري ذات حق جي نور ۾ محو ۽ گر ٿيل آهن. ذهين ٽولي کي واجدون چوندا آهن هي رياضت ۾ مست آهن، محبت الاهي جي غلبي ۽ شوق جي ڪري نچندا آهن، ان جا جسر هتي نچن ٿا نه وري انهن جا روح ۽ دليون عرش تي نچن ٿيون، ۽ عالم لامڪان ۾ جولائين ڏيکارين ٿا. يارهين ٽولي کي واصلون چوندا آهن، هي الله تعاليٰ جي قرب ۾ حق جي وصال کي پهتل آهن، ۽ عالم حضور ۾ سير ڪن ٿا ۽ ان عالم جا اسرار ۽ خبرون هن جهان ۾ آڻيندا آهن، ۽ طالبن کي انهن جو بيان ٻڌائيندا آهن. يارهين ٽولي کي زاهدون چوندا آهن، دنياوي تعلقن کان انهن جي دل ٽڌي آهي، جيڪي ٿيو اهو اسر ۽ رسر سڀ ڇڏيائون. تيرهين ٽولي کي عابدون چوندا آهن، اهي پنهنجي پروردگار جي عبادت ۾ هميشه مشغول رهندا آهن، ۽ اخروي درجا ۽ مرتبا حاصل ڪندا آهن. چوڏهين ٽولي کي عمدات چوندا آهن، اهي جهان جا ٽپ آهن، دنيا جو جهان، انهن جي برڪت سان بيٺو آهي، لڏڻ ۽ چرڻ کان حفاظت ۽ امن ۾ آهي. پندرهن ٽولي کي سالڪون چوندا آهن، اهي الله تعاليٰ جي رستي جو سلوڪ طئي ڪندا آهن ۽ الله جي رستي جي مسافت طئي ڪندا آهن ۽ ائين الله جي راه ۾ پيا ويندا آهن.

سورهين ٽولي کي مجذوبون چوندا آهن، انهن جي ڪمال محبت ۽ شوق جي ڪري الله تعاليٰ انهن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندو آهي ۽ اهي منزلن ۽ مقامن طئي ڪرڻ ۾ ڪوبه اطلاع ڪونه لهندا آهن، جيستائين حق تعاليٰ جي قرب سان مشرف نه ٿين. سترهين ٽولي کي عاشقون چوندا آهن، هي هميشه محبت جي باهه ۽ شوق ڏاهي ۾ سڙن ٿا، ۽ سڄو جهان الله کان سواءِ پنهنجي دل تان وساري ڇڏين ٿا. ارڙهين ٽولي کي راقفون چون ٿا، اهي ذات پاڪ باري تعاليٰ جي رازن ۽ حقيقتن کان واقف آهن، ۽ هميشه ان بحر ۾ غرق هوندا آهن. اوڻيهين ٽولي کي عارفون چوندا آهن، اهي الله تعاليٰ جي ذات ۽ ان جي صفتن کان آشنا آهن، ۽ ان کي اجمال ۽ تفصيل سان سڃاڻن ٿا، [۱۰۶] ۽ ان جي حقيقتن ۽ رازن بابت واقفيت لهن ٿا.

ويهين ٿولي کي محدود، چوندا آهن، هنن بيائي جا اسباب پنهنجي وجود مان کڍي ڇڏيا آهن، ۽ سڄي جهان ۾ حقيقي موجود هڪ ذات کي، حادثو ٿا ۽ پنهنجي همت واري نظر سڄي جهان ۾ هڪ ڪري گهمائڻ ٿا. اڪيهين ٿولي کي متحير، چون ٿا جيڪي هميشه حيرت جي سمنڊ ۾ غرق آهن، پنهنجي ۽ ٻنهي ٻين جي خبر ڇڏي ڏني اٿن، مڪمل طور تي منتظر آهن. پويهن ٿولي کي رڳو چوندا آهن. هي، پنهنجي نگاه آسماني علامتن ڏانهن رکندا آهن، جيڪي الله تعاليٰ جي طرفان ٻانهن تي نازل ٿينديون آهن، جيئن بيماريون ۽ مصيبتون وغيره. ٽيوهين ٿولي کي نقبا چوندا آهن، هي پنهنجي نگاه ڪوه قاف جي دروازي تي رکندا آهن ته جيئن جن ۽ ديوان مان ٻاهر نه نڪرن ۽ انسانن کي هلاڪ ۽ پريشان نه ڪن. چويهين ٿولي کي نجباء چوندا آهن، هنن جي نگاه سڌ سڪندري (سڪندر جي ديوار) تي هوندي آهي ته جيئن باجوج ماجوج ٻاهر نه نڪرن ۽ مقرر وقت کان اڳي نڪري خدا جي مخلوق کي نه ايڏائين. پنجويهين ٿولي کي اخيار چوندا آهن هنن جي نگاه، جال ۽ ان جي لشڪر تي هوندي آهي، شيطان جن ۽ ڪافر دجال جو لشڪر آهن. چويهين ٿولي کي ابدال چوندا آهن، هي هوا ۽ مينهن جا سنڀاليندڙ آهن، اهي ٻئي هنن جي برڪت جي ڪري اچن ٿا، شروع ۽ بند ڪرڻ جو حڪم انهن جي هٿ ۾ آهي. جيڪڏهن خدا کان گهرندا آهن ته ٻئي ٿيندا آهن، ۽ جيڪڏهن نه ته ڪجهه ڪونه ٿيندو آهي. ستاويهين ٿولي کي اوتاد چوندا آهن، الله کان سواءِ هي جهان لاءِ ڪلن وانگر آهن. آسمان ۽ زمين عرش ۽ ڪرسي انهن جي برڪت سبب بيٺل آهن، ۽ الاهي رحمت آسمان مان انهن جي برڪت سبب اچي ٿي ۽ زمين به انهن جي برڪت سبب بار سهي ٿي. انهن مان هر هڪ ٿولو پنهنجي ڪم ۾ مشغول آهي، ۽ وڏي ڪوشش ۾ لڳو پيو آهي، ڇاڪاڻ ته جهان جو مدار انهن تي آهي، ۽ جيڪڏهن ڪر انهن مان هڪڙو مري ٿو ته ان جي جاءِ تي ٻيو اچي ٿو، قيامت تائين جهان جو نظام ائين هلندو. پر انهن مان هر هڪ ٿولي جو مقام معين آهي، ۽ ان موافق ان جو نالو رکيل

آهي. والله اعلم. سنڌي بيت اولياءِ الله جي تعريف ۾ بيت:

اولياءِ تيئن عالم ۾ جيئن ستون منجهه گهرن
تنهن گهر کي هڪڙي، لڏي سڀ وڃن
هوءَ جوڳو جنين جي، هجي ساڪن سدا تن
مجي سڀ وڃن، مٽي ماڳ ڏٺين کي

بيت

عالم اڀيڪَ جن جي، هون سلامت سي
قادر ڪمال قدرت سين عطا ان ڏي
هوءَ محل ماند معونت، قرار قوت تن کي
[گهوڻيا تنهن] گهر ني، پرحت چهاپا جائيون (۱۰۷)

بسم الله الرحمن الرحيم

ضمیمو الف:

الهاماتِ غوث

‘غوثیه’ یا ‘الهاماتِ غوث’ شیخ عبدالقادري جیلانیءِ ڏانهن منسوب مختصر رسالو آهي جيڪو سنڌ هند ۾ نهايت مقبول رهيو آهي. چشتي سلسلي جي مشهور بزرگ سيد محمد حسيني گيسودراز (وفات 1422/825) اٺين صدي هجري ڌاري ان جي فارسيءَ ۾ شرح ‘جواهر العشاق’ نالي سان لکي، جيڪا ڇپيل آهي.

هتي اسان جيڪو عربي متن ڏئي رهيا آهيون اهو مصر مان سال ۱۳۰۳ھ ۾ ڇپيل ‘الفيوضات الربانيه’ في الآثار ولا وراة القادريه تان ورتل آهي.

هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته ڪن ڪتابن ۾ هن رسالي جو انتساب شيخ اڪبر ابن عربي ڏانهن ٿي ملي ٿو. سال ۱۳۶۷ ۾ ايران مان ڇپيل ده رسائل ابن عربي مترجم ۾ محقق نجيب، مايل هروي رسالته الغوثيه کي ابن عربيءَ جو ثابته ڪري ٿو، جنهن جو ثبوت اهو فارسي ترجمو آهي جيڪو حسن گيلاني نالي ڪنهن بزرگ ڪيو آهي ۽ اهو پاڻ نائين صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي.

جيئن ته حسيني گيسودراز جو غوثيه جو فارسي ترجمو حسن گيلانيءَ واري ترجمي کان لڳ ڀڳ هڪ صدي اڳ جو آهي، تنهن ڪري ان جو انتساب وڌيڪ مستند آهي ان ڳالهه جي تائيد ابن عربيءَ جي جديد محققن عثمان يحيي، پلاسيوس ۽ حسن جهانگيريءَ جي راءِ مان پڻ ٿئي ٿي.

لطف الله ‘منهاج المعرفة’ ۾ گهٽ ۾ گهٽ پنج سڌاسنواڻ اقتباس ‘غوثيه’ مان ڏنا آهن ۽ ان کان سواءِ سندس فڪر تي ان جو واضح اثر

محسوس ٿئي ٿو. اتان معلوم ٿئي ٿو ته 'غوٽيه' کي سنڌ جي قادري صوفين وٽ غير معمولي مقبوليت حاصل رهي آهي. انهيءَ ڪري اسان هتي غوٽيه جو پورو عربي متن سنڌي ترجمي سوڌو ڏيئي رهيا آهيون ۽ منهاج ۾ آندل، اقتباس کي هيٺان لکير ذريعي واضح ڪيو ويو آهي.

[الفیوضات الربانیة، ص: ۱۳۰۳ ھ رسالہ غوث اعظمیٰ یعنی جواهر العشاق، سید

حسین گیسودران لاہور، ۲۰۰۰ع

دہ رسالہ مترجم ابن عربی، نجیب مائل ھروی، تھران ۱۳۶۷]

الحمد لله الكاشف الغمته والصلواه علي خير البرية

ترجمو: سڀ تعريفون الله جي لاءِ آهن جيڪو ڏکڻ ڏولون کي درو ڪرڻ وارو آهي. صلاتون ۽ سلام ڀلاري ۾ ڀلاري مخلوق. (محمد صلي الله عليه وسلم تي).

قال الله تعالى: يا غوث الاعظم المتوحش عن غير الله. والمستانس بالله الله تعالى فرمايو: اي غوث اعظم، تون غير الله کان پري ڀڄندڙ آهين ۽ الله سان انس رکندڙ آهين.

قال الله تعالى يا غوث الاعظم. قلت، لبيك يا رب الغوث.

(2) قال: كل طور بين الناس والمملوكوت فهي شريعت وكل طور بين الملكوت والجبروت فهي طريقت وكل طور بين الجبروت والاهوت فهي حقيقت ترجمو: جيڪو طور طريقو ناسوت ۽ مملڪوت جي وچ ۾ آهي اهو شريعت آهي، جيڪو طور طريقو مملڪوت ۽ جبروت جي وچ ۾ آهي اهو طريقت آهي ۽ جيڪو طريقو جبروت ۽ لاهوت جي وچ ۾ آهي اهو حقيقت آهي. (3) قال الله تعالى: يا غوث الاعظم ما ظهرت في شيء كظهوري في الانسان.

ترجمو: اي غوث اعظم مان ڪنهن شيءِ ۾ ائين ظاهر نه ٿيو آهيان، جهڙي طرح انسان ۾ منهنجو ظهور آهي.

(4) ثم سألت: يارب هل لك مكان؟

مون سوال ڪيو: اي منهنجا رب، ڇا تنهنجو ڪو مڪان آهي؟

قال لي: يا غوث الاعظم انا مكون المكان وليس لي مكان.

ترجمو: مون کي چيو ويو: اي غوث اعظم مان ته مڪانن کي پيدا ڪرڻ وارو آهيان ۽ منهنجو مڪان نه آهي.

(5) ثم سألت يارب هل لك اكل. وشرب؟ قال لي يا غوث الاعظم.

اكل الفقير اكلي وشربه وشربي.

ترجمو: وري مون پڇيو، اي رب ڇا تنهنجي لاءِ کاڌو پيئڻ آهي؟

مون کي چيو ويو: اي غوث اعظم، فقير جو کاڌو منهنجو کاڌو آهي ۽

ان جو پيئڻ منهنجو پيئڻ آهي.

(6) ثم سألت، يا رب، من اى شيء خلقت الملائكة. قال لى يا غوث الاعظم خلقت الملائكة من نور الانسان و خلقت الانسان من نوري.

ترجمو: وري مون پڇيو اي پروردگار، تو فرشتن کي ڪهڙي شيء مان پيدا ڪيو. چيو ويو، مون ملائڪن کي انسان جي نور مان پيدا ڪيو ۽ انسان کي پنهنجي نور مان پيدا ڪيو.

(7) ثم قال لى يا غوث الاعظم. جعلت الانسان مطيئتي وجعلت سائر الاكوان مطيئة له.

ترجمو: وري مون کي ٻڌايو ويو ته اي غوث اعظم، مون انسان کي پنهنجي سواري ٺاهيو ۽ پوري ڪائنات کي سندس سواري ٺاهيو آهي.

(8) ثم قال لى يا غوث الاعظم، نعم الطالب انا ونعم المطلوب الانسان ونعم الراكب الانسان ونعم المركوب له الاكوان.

وري چيو ويو اي غوث اعظم، مان بهترين طالب آهيان ۽ بهترين مطلوب انسان آهي. سٺو سوار انسان آهي ۽ سموري ڪائنات هن لاءِ سٺي سواري آهي.

(9) ثم قال يا غوث الاعظم، الانسان سري وانا سره لوعلم الانسان منزلته عندي لقال في كل نفس من الانفاس لمن الملك اليوم.

ترجمو: وري ارشاد ٿيو اي غوث اعظم، انسان منهنجو راز آهي ۽ آءٌ هن جو راز آهيان. جيڪڏهن انسان کي پتو پوي ته مون وٽ سندس ڪيڏو مرتبو آهي ته جيڪر هريل ۽ هر گهڙي چئي وهي ته اڄ مون کان سواءِ ٻي ڪنهن جي بادشاهي آهي؟

(10) ثم قال لى يا غوث الاعظم، ما اكل الانسان شيئاً وما شرب وما قام وما قعد وما نطق وما صمت وما فعل وما توجه لشيء وما غاب عن شيء الا وانا فيه ساكنه ومتحركه.

ترجمو: وري ارشاد ٿيو اي غوث اعظم، انسان ڪا شيء نٿو کائي، نٿو پيئي، نٿو بيهي، نٿو ويهي، نٿو ڳالهائي، نٿو خاموش رهي، نٿو ڪوئي

ڪم ڪري، نه ڪنهن شيءِ ڏانهن متوجه ٿئي، نه ڪنهن شيءِ کان پري ٿئي، مگر هر صورت ۾ اتي آءٌ هوندو آهيان، مان ئي هن کي بيهاريندو آهيان، مان ئي کيس چرپر ۾ آئيندو آهيان.

(11) ٿم قال لي يا غوث اعظم، جسر الانسان ونفسه وقلبه وروحه وسمعه وبصره ويده ورجله ولسانه وكل ذالك ظهرت له نفس بنفس لاه، الا انا ولا انا غيره.

ترجمو: وري ارشاد ٿيو! اي غوث اعظم، انسان جو جسم، هن جو نفس، هن جي دل، هن جو روح، هن جا ڪن، هن جون اکيون، هن جا هٿ، هن جا پير، ۽ هن جي زبان کي مون ظاهر ڪيو آهي، پنهنجي ذات مان ذات خاطر. هو ڪونهي مگر آءٌ ئي آهيان ۽ آئون هن جو غير ناهيان.

(12) ٿم قال لي يا غوث الاعظم، اذا رايت المحترق بنار الفقر والمنكسر بكثرة الفاقة فتقرب اليه لانه لا حجاب بيني وبينه.

ترجمو: وري چيو ويو اي غوث اعظم، جڏهن تون ڪنهن فقير کي ان حالت ۾ ڏسين جو هو فقر جي باهه ۾ پڪل هجي ۽ بکن جي ڪثرت سبب هيٺو هجي ته پوءِ سندس ويجهو ٿي ڇو ته منهنجي ۽ هن جي وچ ۾ ڪو پردو نه آهي.

(13) ٿم قال لي يا غوث الاعظم، لا تاكل طعاما ولا تترب شرا ولا تنم يوما الا عند قلب حاضر وعين ناظر.

ترجمو: وري ارشاد ٿيو يا غوث اعظم، تون کاڌ نه کاءِ، نه پاڻي پيءُ، نڪي ننڊ ڪر، بلڪه مون وٽ (کاءِ پيءُ ۽ سمهه) پنهنجي حاضر قلب ۽ ڏسندڙ اکين سان.

(14) ٿم قال لي يا غوث الاعظم، من حرم عن سفري في الباطن ابتلي سفر الظاهر ولم يزد مني الا بعدا في سفر الظاهر.

ترجمو: وري چيو ويو اي غوث اعظم، جيڪو پنهنجي باطن ۾ مون ڏانهن سفر ڪرڻ کان محروم رهيو، ان کي ظاهري سفر ۾ مبتلا ڪيو آهي، ۽ ان کي منهنجي طرفان ڪجهه نه ملندو آهي بلڪه هو ظاهري سفر ۾

وڌيڪ پري پئجي ويندو آهي

(15) ثم قال لي يا غوث الاعظم، الاتحاد حال لا يعبر بلسان المقال
فمن آمن به قبل وجود الحال فقد كفر ومن اراد العبادة بعدا لو صول فقد
اشرك بالله العظيم.

ترجمو: ارشاد ٿيو اي غوث اعظم، ميلاپ اهڙو حال آهي جنهن جي
سمجهاڻي زبان سان نٿي سگهجي. پوءِ جنهن حال کي وجود ۾ اچڻ کان
اڳ اقرار ڪيو تنهن جڻ ڪفر ڪيو. پر جنهن وري وصول کان پوءِ عبادت جو
ارادو ڪيو تنهن جڻ خدا سان وڏو شرڪ ڪيو.

(16) ثم قال لي يا غوث الاعظم من سعد بالسعادة الازلية طوبى له لم يكن
مخلولا ابدا ومن شقى بالشقاوة الازلية فويل له لم يكن مقبولا بعد ذلك قط.

ترجمو: وري چيو ويو ته اي غوث اعظم جيڪو، ازلي سعادت سبب
بيڪ بخت ٿيو ان لاءِ مبارڪ باد آهي چو ته اهو ان کان پوءِ خوار نه ٿيندو. پر
جيڪو ازل ۾ بدبختي ڪري بدبخت بڻجي ويو ان جي لاءِ ويل آهي، چو ته اهو
هن کان پوءِ ڪڏهن به مقبول ٻانهون نه ٿي سگهندو.

(17) ثم قال يا غوث الاعظم جعلت الفقر الفاقة مطيئة الانسان فمن ركبها
فقد بلغ للمنزل قبل ان يقطع الفاوز وانوادى.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم مون انسان، لاءِ به سوار يون فقر ۽
فاقو بنيون آهن. جيڪو انهن تي سوار ٿيو ته اهو منزل تي رسندو ان کان اڳ
جورنڊ ڪون ۽ جهنگل ڪيس ٽي ڪرڻا پون.

(18) ثم قال لي يا غوث الاعظم لو علم الانسان ما كان بعد الموت ما تمنى
الحياة في الدنيا وبقول بين يدي كل لحظة ولمحة يا رب امتى

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم جيڪڏهن انسان کي اها خبر پئجي
وڃي ته موت کان پوءِ ڪيس ڇا ملڻو آهي ته هو هرگز هن دنيا جي حياتيءَ جي
تمنا نه ڪري. بلڪ خدا تعاليٰ کان هر ڀل ۽ هر گهڙي گهرندو رهي ته يارب مون
کي موت ڏي.

(19) ثم قال لي يا غوث الاعظم حجت الخلائق عندي يوم القيامت

الصبر والبكر والعلمي ثم التحسروالبكاء وفي القبر كذلك

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم قيامت جي ڏينهن مون وٽ مخلوق جي حجت سندس گونگي، ٻوڙو ۽ انڌو هجڻ آهي. پوءِ ائين قبر ۾ به سرت ۽ روئڻ ئي آهي.

(20) ثم قال لي يا غوث الاعظم المحبت حجاب بيني وبين المحب والمحبيب اذا فني المحب عن المحبه وصل بالمحبيب.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم محبت محبوب ۽ محب يعني محبت ڪندڙ جي وچ ۾ پردو آهي. پوءِ جڏهن محبت ڪندڙ محبت ۾ فنا ٿي ويندو آهي ته کيس محبوب جو وصال حاصل ٿيندو آهي.

(21) ثم قال لي يا غوث الاعظم رايت الارواح يتربصون في القبور بعد قوله الست بربكم الي يوم القيامة.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم، مون سڀني اراحن کي ڏٺو ته اهي پنهنجي قالب ۾ قيامت تائين منتظر آهن جڏهن کان هنن الست بربڪم جو قول ٻڌو آهي.

(22) ثم قال الغوث رايت رب تعالي وقال لي يا غوث الاعظم من ساء لي عن الرويت بعد العلم فهو محبوب بعلم الرويت فمن ظن ان الرويت بغير العلم فهو معرور برويت الله تعالي.

ترجمو: پوءِ فرمايو غوث ته مون ڏٺو رب تعالي کي ۽ مون کي ارشاد ٿيو. اي غوث اعظم جيڪو علم کان پوءِ منهنجي ديدار بابت سوال ڪري ته اهو علم رويت جي ڪري حجاب ۾ رهندو. پر جيڪو بغير علم رويت جو گمان ڪري ته اهو الله تعالي جي رويت جي باري ۾ دوڪي ۾ آهي.

(23) ثم قال لي يا غوث الاعظم من رآني استغني عن السؤال في كل حال ومن لم يرني فلا ينفعه السؤال وهو محبوب بالمقال.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم، جنهن مون کي ڏٺو اهو سوال ڪرڻ کان بي نياز ٿي ويو. پر جنهن مون کي نه ڏٺو ان کي سوال ڪرڻ مان ڪو فائدو ڪونهي. اهو پنهنجي گفتار سبب حجاب ۾ آهي.

(24) ثم قال لي يا غوث الاعظم ليس الفقير عندي من ليس له شيء بل الفقير الذي له امر في كل شيء اذا قال لشيء كن فيكون. ثم قال لي لا الفت ولا تعمت في الجنان بعد ظهوري فيها ولا وحشت ولا حرقت في النار بعد خطابي لاهلها.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم، مون وٽ اهو فقير ناهي جنهن وٽ ڪا شيء نه هجي. بلڪه فقير اهو آهي جنهن جو هر شيء ۾ حڪم هلي ٿو. جڏهن هو ڪنهن شيء لاءِ چوي ٿو ته ٿي ته ٿي پوي ٿي. وري مون کي چيو ويو ته منهنجي ظهور کان بعد جنت ۾ ڪا ڪشش يا نعمت نه رهندي، ائين دوزخ ۾ پڻ منهنجي خطاب کان بعد اها وحشت ۽ باهه جي چر نه رهندي.

(25) ثم قال يا غوث الاعظم انا اكرم من كل كريم وانا ارحم من كل رحيم.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم مان سڀني مهرباني ڪندڙن ۾ وڌيڪ مهربان آهيان ۽ سڀني رحم ڪندڙن ۾ وڌيڪ رحم ڪندڙ آهيان.

(26) ثم قال لي يا غوث الاعظم نم عندي لا كنوم العوام ترني. فقلت يا رب كيف انام عند لك. قال بـود الجسم عن اللذات وخمود النفس عن الشهوات وخمود القلب عن الخطرات وخمود الروح عن اللحظات في فناء ذاتها في الذات.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم تون مون وٽ سمهي ره. پر عام ماڻهن جيان ننڊ نه ڪجانءِ ته ٻوڙ مون کي ڏسندين. مون سوال ڪيو اي منهنجا رب مان تو وٽ ڪيئن ننڊ ڪري سگهان ٿو. ارشاد ٿيو ته پنهنجي جسم کي لذتن کان پري ڪر، پنهنجي نفس کي شهوت کان بچاءِ، پنهنجي دس کي خيالن کان هٽاءِ ۽ روح کي چڪرن کان ڇڏاءِ. ائين پنهنجي ذات کي منهنجي ذات ۾ فنا ڪر.

(27) ثم قال يا غوث الاعظم قل لاصحابك واحبا بك من اراد منكم جنابي فعليه فاختر الفقر. ثم فقر الفقر فاذا تم الفقر فلا ثم الا انا.

ترجمو: ارشاد ٻه. ته اي غوث اعظم پنهنجي دوستن ۽ سڄڻن کي
 ٻڌاءِ ته جيڪو انهن مان منهنجي پاڙي ۾ اچڻ گهري، هن کي ڪٻي ته پهرين
 فقر اختيار ڪري، پوءِ فقر جو فقر ۽ پوءِ جڏهن فقر تمام يعني مڪمل ٿيندو
 ته پوءِ ڪجهه باقي نه رهندو سواءِ منهنجي!

(28) ثم قال لي يا غوث الاعظم طوبى لک ان كنت رثوف علي
 بريتي وطوبى لک ان كنت غفورا لبريتي.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم، ڀلائي آهي ته لاءِ جيڪڏهن
 تون منهنجي مخلوق تي مهربان آهين، ۽ مبارڪباد آهي ته تولا جيڪڏهن
 تون منهنجي خلق لاءِ بخشش ڪندڙ آهين.

(29) ثم قال لي يا غوث الاعظم قل لاجبابك واصحابك اغتنمو
 دعوة الفقراء انهم عندي وانا عندهم.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم تون پنهنجي ساٿين سنگتين
 کي ٻڌاءِ ته فقيرن جي سڏ تي وڃن. چو ته اهي مون وٽ آهن ۽ آءٌ هنن وٽ آهيان.
 (30) ثم قال لي يا غوث الاعظم انا ما لي كل شيء ومسكنه
 ومنظره والي المصير.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم آءٌ هر شيءِ لاءِ پناهه جي جڳهه
 آهيان. مان ان جي رهڻ لاءِ آهيان، مان ئي ان جو منظر آهيان ۽ مون ڏانهن
 هر شيءِ موٽڻ واري آهي.

(31) ثم قال يا غوث الاعظم لا تنظر الى الجنة وما فيها تراني بلا واسطة
 ولا تنظر الى النار وما فيها تراني بلا واسطة.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم جنت ۽ ان ۾ جيڪي ڪجهه
 آهي ان ڏانهن نگاهه نه ڪر ته ائين تون مون کي بغير واسطي ڏسندين.
 ساڳي ريت دوزخ ۽ ان ۾ جيڪي ڪجهه آهي، ان ڏانهن نظر نه ڪر ته پوءِ
 مون کي بغير رنڊڪ ڏسندين.

(32) ثم قال يا غوث الاعظم اهل الجنة مشغولون بالجنة واهل
 النار مشغولون بي.

ترجمو: مون کي ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم جنت جا جيڪي اهل آهن اهي پنهنجي جنت ۾ مشغول آهن. پر باهه جا اهل وري مون سان مشغول آهن.

(33) ٿر قال لي يا غوث الاعظم بعض اهل الجنت يتعوذون من النعيم كاهل النار يتعوذون من الجحيم.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم کي اهل جنت ان جي نعمتن کان ائين پناهه گهرن ٿا، جيئن کي دوزخي ان جي باهه کان پناهه گهرن ٿا. (34) ٿر قال لي يا غوث الاعظم من شغل بسوائي کان لصاحبه زنارا يوم القيامت.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم جيڪو مون کان سواءِ ٻي ڪنهن شيءِ سان مشغول ٿيو ان لاءِ قيامت جي ڏينهن حٿيو سندس مرڪ هوندو.

(35) ٿر قال لي يا غوث الاعظم اهل القربت يسغيثون من القربت كما ان اهل البعد يستغيثون من البعد.

ترجمو: مون کي ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم اهي جيڪي اهل قرب آهن اهي به قرب کان ائين فرياد ڪن ٿا جيئن پري ۽ دور وارا دوريءَ جون دانهون ڪن ٿا.

(36) ٿر قال لي يا غوث الاعظم ان لي عبادا سوي الانبياء والمرسلين لا يطلع علي احوالهم احد من اهل الدنيا ولا احد من اهل الاخره ولا احد من اهل الجنت ولا احد من اهل النار ولا مالڪ ولا رضوان ولا جعلتهم للجنت ولا للنار ولا للثواب وللعقاب ولا للحرور ولا للقصور ولا للغلمان فطوبى لمن آمن بهم وان لم يعرفهم.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم نبين ۽ رسولن کان سواءِ منهنجا کي اهڙا پانها آهن جن جي احوالن بابت ڪنهن هڪڙي کي خبر ناهي. انهن جو تعلق دنيا وارن سان هجي يا آخرت سان اهي جنت وارن مان جن يا جهنم وارن مان ڪنهن کي خبر ناهي. ائين نه ڪنهن ملڪ رضوان

کي ڪا خبر آهي. انهن کي مون جنت ۽ دوزخ، ثواب ۽ عذاب، حور ۽ قصور ۽ غلمان لاءِ نه خلقيو آهي. پوءِ خوش بخت آهن اهي جيڪي انهن کي سڃاڻن ٿا توڻي جو کين خبر نه پوي.

(37) ثم قال يا غوث الاعظم وانت منهر ومن علاماتهم في الدنيا اجسامهم محترقت من قلت الطعام والشراب ونفوسهم محترقت عن الشهوات وقلوبهم محترقت عن الخطرات وارواحهم محترقت عن الحظاظ وهم اصحاب البقاء المحترقين بنور للقاء.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم تون انهن منجهان آهين ۽ انهن جي دنياوي نشانين ۾ آهي ته سندن ڏيل بڪ ۽ اڃ جي ڪري ڏهرا هوندا آهن. انهن جا نفس خواهشن جو خاتمو هوندا سندن دليون خيالن کان خام هونديون آهن. هنن جا ارواح سوچ کي ساڙي ڇڏيندا آهن. اهي بقا جا صاحب آهن ۽ ديدار جي آڱ ۾ پچندا رهن ٿا.

(38) ثم قال يا غوث الاعظم اذا جاءك عطشان في يوم شديد الحر وانت صاحب الماء البارد وليس لك حاجت بالماء فلو كنت تمنعه فانت ابخل الباخلين. فكيف امنعهم من رحمتي وانا سجات علي نفسي باني ارحم الراحمين.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم جڏهن سخت گرمي ۽ ڪاڙهي جو ڏينهن هجي ۽ تو وٽ ڪيترا اڃايل انسان اچي پهچن ۽ تو وٽ ٿڌو پاڻي موجود هجي ۽ توکي ان پاڻيءَ جي ضرورت به نه هجي، ان صورت ۾ جيڪڏهن تون انهن کان اهو پاڻي روڪيو ته پوءِ توکاءِ وڌيڪ بخیل ٻيو ڪير ٿي سگهي ٿو. لهاذا آئون رحمت کي انهن کان ڪيئن ٿو روڪي سگهان جڏهن مان پنهنجي ذات لاءِ شاهدي ڏني آهي ته آئون سڀني کان زياده رحم ڪرڻ وارو آهيان.

(39) ثم قال لي يا غوث الاعظم ما بعد عني احد من اهل المعاصي وما قرب احد مني اهل الطاعات.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم ڪوبه گنهگار مون کان گناهن

جي ڪري پري ناهي نه ڪو وري فرمانبردار انهيءَ ڪري مون سان ويجهو آهي.
(40) ثم قال لي يا غوث الاعظم لو قرب مني احد لكان من اهل المعاصي لانه اصحاب العجز والندم.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم مون کي جيڪڏهن ڪو ويجهو آهي ته اهي گنهگار بنڌا ٿي آهن چو ته هو عاجزي ۽ پيشمانيءَ وارا آهن.
(41) ثم قال لي يا غوث الاعظم العجز منع الاتوار والعجب منبع الظلمت.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم عاجزي يا نوڙڻ ۽ نماڻائي انوار جو سرچشمو آهي پر هٿ ۽ وڏائي اوندهه ۽ انڌيري جو مرڪز آهن.
(42) ثم قال يا غوث الاعظم اهل المعاصي محجوبون بالمعاصي واهل الطاعات محجوبون بالطاعات ولي وراءهم قوم آخرون ليس لهم غم المعاصي ولا هم الطاعات.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم گنهگار پنهنجي گناهن جي ڪري حجاب ۾ ورتل آهن ائين اطاعت گذار به پنهنجي اطاعت سبب حجاب ۾ پيل آهن. ليڪن انهن پنهنجي کان علاوه منهنجو هڪ اهڙو ٽولو به آهي جن کي نه گناهه جو غم آهي نه طاعت جو، ڳڻتي ۽ فڪر.
(43) ثم قال لي يا غوث الاعظم بشر المذنبين بالفضل والكرم وبشر المعجبين بالعدل والنقم.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم گنهگارن کي فضل ۽ ڪرم جي خوشخبري ڏي پر هنيلن ۽ وڏائي ڪندڙن کي عدل ۽ انتقام جي خبر ٻڌاءِ.
(44) ثم قال لي يا غوث الاعظم اهل الطاعات يذكرون النعيم واهل العصيان يذكرون الرحيم.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم اطاعت ڪندڙ نعمتن کي ياد ڪن ٿا پر گنهگار ۽ خطاڪار رحمت کي پڪارين ٿا.
(45) ثم قال لي يا غوث الاعظم انا قريب الي المعاصي بعد ما يفرغ من العصيان وانا بعيد من المطيع اذا فرغ من الطاعات.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم مان گنهگار ڪي ويجهو آهيان جڏهن هو گناهه کان فارغ آهي ۽ ان فرمانبردار کان پري آهيان جڏهن هو اطاعت کان فارغ آهي.

(46) ثم قال لي يا غوث الاعظم خلقت العوام فلم يطيعوا انوار ربهم فجعلت بيني وبينهم حجاب الظلمة وخلقت الخواص فلم يطيعوا مجاورتي فجعلت الاثوار بيني وبينهم حجابا.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته غوث اعظم مون عوام کي پيدا ڪيو پر اهي پاڻ ٻهاري جي نور جي برداشت نٿا رکن، ان ڪري مون پنهنجي ۽ هنن جي وچ ۾ اوندهه جو پردو رکيو آهي. مون خواص کي پيدا ڪيو پر اهي وري منهنجي نزديڪي جي طاقت نٿا رکن. ان ڪري مون هنن ۽ پنهنجي وچ ۾ انوار جو پردو قائم ڪري رکيو آهي.

(47) ثم قال يا غوث الاعظم قل لا صحابك من اراد منهر ان يصل الي فعليه بالخروج عن كل شيء سوائي.

ترجمو: مون کي ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم پنهنجي ساٿين کي ٻڌاء ته جيڪو منهنجو وصال چاهي ٿو ان کي گهرجي ته هر شيء کي ڇڏي نڪري وڃي سواء منهنجي ذات جي.

(48) ثم قال لي يا غوث الاعظم اخرج عن عقبك الدنيا تصل بالاخرت واخرج عن عقبه الاخرت تصل الي.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم هن دنيا جي ڇاڙهين مان اڪري آخرت ۾ داخل ٿي. وري آخرت جي ڇاڙهين مان نڪر ته مون وٽ پهچين.

(49) ثم قال لي يا غوث الاعظم اخرج عن الاجسام والنفوس ثم اخرج عن القلوب والارواح ثم اخرج من الحكم والامر تصل الي فقلت يا رب اي صلات اقرب اليك قال الصلوات التي ليس فيها سوائي والمصلى عنها غائب ثم قلت اي صوم افضل عندك قال الصوم الذي ليس سوائي والصائم عنه غائب. ثم قلت اي عمل افضل عندك قال العلم الذي ليس فيه سوائي من الجنة والنار وصاحبه عنه غائب. ثم قلت اي بُكاء افضل عندك قال بكاء الضاحكين ثم قلت

اي ضحك عندك افضل قال ضحك الباڪين. ثم قلت اي توبة افضل عندك قال توبة المعصومين. ثم قلت اي عصمت فضل عندك قال عصمت التائبين.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم پنهنجي جسمن ۽ نفسن کان ٻاهر نڪرو پوءِ قلب ۽ روح کان ٻاهر نڪرو پوءِ حڪم ۽ امر کان ٻاهر نڪرو ته جيئن مون وٽ پهچو. مون عرض ڪيو منهنجا رب، تو وٽ ڪهڙي نماز پسنديده آهي. ارشاد ٿيو اها نماز جنهن ۾ مون کان سواءِ ٻيو ڪوئي ناهي ۽ نماز پڙهندڙ غائب آهي. وري مون عرض ڪيو ته تو وٽ ڪهڙو روزو افضل آهي. جواب آيو اهو روزو جنهن ۾ مون کان سواءِ ٻيو ڪونهي ۽ روزي دار پاڻ غائب آهي. وري مون عرض ڪيو ته ڪهڙو عمل تو وٽ وڌيڪ بهتر آهي. جواب آيو ته اهو جنهن ۾ مون کان سواءِ ٻيو ڪوبه ناهي نه جنت نه دوزخ ۽ اهو عمل وارو پاڻ غائب آهي. وري مون عرض ڪيو ته ڀلا تو وٽ ڪهڙو روئڻ افضل آهي جواب مليو ته ڪلندڙن جو روئڻ. وري مون عرض ڪيو ته تو وٽ ڪهڙو ڪلڻ بهتر آهي. جواب مليو ته روئندڙن جو ڪلڻ. وري مون عرض ڪيو ته تو وٽ ڪهڙي توبه افضل آهي. جواب آيو ته بيگناهن جي توبه بهتر آهي. وري مون عرض ڪيو ته ڪهڙي بيگناهي تو وٽ افضل آهي. جواب مليو ته توبه ڪندڙن جي بيگناهي.

(50) ثم قال لي يا غوث الاعظم ليس لصاحب العلم عندي سبيل الا بعد انكاره لانه لو ترك العلم عنده صار شيطانا. قال الغوث رائيتم عز سلطانه فسالته يا رب ما معني العشق قال العشق حجاب بين العاشق والمعشوق.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم علم واري لاءِ مون وٽ ڪا وات ناهي، سواءِ ان جي ته علم جو انڪار ڪري. اهو ان ڪري جو جيڪڏهن هو علم کي پاڻ وٽ ڇڏي ٿو ته شيطان بڻجي وڃي ٿو.

غوث اعظم چيو مون پنهنجي رب العزت کي ڏٺو ته مون سوال ڪيو، اي منهنجا رب عشق جي معنيٰ ڇا آهي؟ جواب مليو عاشق ۽ معشوق جي وچ ۾ پردو!

(51) ثم قال لي يا غوث الاعظم اذا اردت التوبة فعليك باخراج هم الذنب عن النفس ثم باخراج الخطرات عن القلب تصل الى والا فانت من المستهزين.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم جڏهن تون توبه جو ارادو ڪرين ته پوءِ توتي لازم آهي ته نفس جي وسوسن کان ٻاهر نڪرين. ان کان پوءِ دل جي خوف خطرن کان ٻاهر نڪر ته جيئن مون وٽ پهچين ورنه تنهنجو شمار ٿنولي ڪرڻ وارن ۾ ٿيندو.

(52) ثم قال لي غوث الاعظم اذا اردت ان تدخل حرمي فلا تلتفت بالملك والملڪوت ولا بالجبروت لان الملك شيطان العالم والملڪوت شيطان العارف والجبروت شيطان الواقف فمن رضي بواحد منها فهو عندي من المطرودين.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم جڏهن تون ارادو ڪرين ته منهنجي حرم ۾ داخل ٿئين ته پوءِ هن جهان سان لنونه لاءِ نه وري ملڪوت ۽ جبروت ڏي ڏس. چو ته هي جهان شيطان جو عالم آهي، ملڪوت وري عارف لاءِ شيطان آهي ۽ جبروت اتي بيهندڙ لاءِ شيطان آهي. پوءِ جيڪو انهن مان ڪنهن هڪ تي راضي ٿيو ته اهو مون وٽان تڙيل آهي.

(53) ثم قال لي يا غوث الاعظم المجاهدة بحر من المشاهدة وحيثاته الواقفون فمن اراد الدخول في بحر المشاهدة. فعليه باختيار لامجاهده لان المجاهدت بذر المشاهدة.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم مجاهدو مشاهدي جي بحر مان هڪ آهي ۽ واقفن لاءِ ماڳ آهي، پوءِ جيڪو مشاهدي جي بحر ۾ داخل ٿيڻ گهري، ان تي لازم آهي ته مجاهدو اختيار ڪري چو ته مجاهدو مشاهدي جو تخم آهي.

(54) ثم قال لي يا غوث الاعظم لا بد للطالبين من المجاهدة كما لا بد لهم مني.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم طالبن لاءِ مجاهدو ائين اڻ تر

آهي جيئن آءُ انهن لاءِ ضروري آهيان.

(55) ثم قال يا غوث الاعظم ان احب العباد الي عبدي الذي كان له والد ولد وقلبه فارغ منها بحيث لو مات الوالد فلا يكون له حزن بموت الوالد ولومات الولد فلا يكون له هم الولد فاذا بلغ العبد هذه المنزلت فهو عندي بلا والد ولا ولد. ولم يكن له كفوا احد.

ترجمو: ارشاد ٿيو اِي غوث اعظم مون کي اهو ٻانهو وڌيڪ پيارو آهي جنهن جو پيءُ هجي ۽ اولاد وارو هجي. مگر انهيءَ ٻانهي جي دل انهن کان خالي هجي. ايتري تدر جو جيڪڏهن هن جو پيءُ مري وڃي ته مون غم جو نشان نه هجي، پر جيڪڏهن پٽ مري وڃي ته جهوريءَ ۾ نه هجي. پوءِ جڏهن ٻانهو انهيءَ منزل تي پهچي ٿو ته هو مون وٽ بغير پيءُ ۽ پٽ جي آهي ۽ سندس برابر کوٽي ڪونهي.

(56) ثم قال لي يا غوث الاعظم من يذق فناء ائوالد بمجتي وفناء الولد بمودتي لم يجد لذة الوجدانيت والفردانيت

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اِي غوث اعظم جيڪو ه اٿهو منهنجي محبت ۾ پنهنجي پيءُ جي فنا ٿيڻ جو مزو نه چکي ۽ جيڪو منهنجي مودت ۾ پٽ جي فنا کي محسوس نه ڪري، اهو وجدانيت ۽ فردانيت جي لذت کي نه چاڻي سگهندو.

(57) ثم قال يا غوث الاعظم اذا اردت ان تنظر الي في محل فاختر قلنا فارغا عن سوائي. فقلت يا رب وما علم العلم. قال علم العلم هو الجهل عن العلم.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اِي غوث اعظم جڏهن تون ارادو ڪرين ته مون کي ڪنهن هنڌ ڏسين ته ٻي ڇا ڳالهه ڪي مون کان سواءِ فارغ يا خالي رک. پوءِ مون عرض ڪيو اِي رب، علم جو علم ڇا آهي؟ جواب آيو علم جو علم جهل يعني علم کان اڻڄاڻائي، ۽ اڻڄاڻائي آهي.

(58) ثم قال لي يا غوث الاعظم طوبى لعبد مال قلبه الي المجاهدة وويل للعبد مال قلبه الي الشهوات. قل الغوث سالت الرب

تعالیٰ عن المعراج قال هو العروج عن كل شيء وكمال المعراج مازاء البصروما طغي.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم خوشخبري آهي انهيءَ ٻانهي لاءِ جنهن جو قلب مجاهدي کي رسيو. پر انهيءَ ٻانهي لاءِ ويل آهي جنهن جو قلب خواهش پر قاسي ويو. غوث اعظم فرمايو ته مون رب تعاليٰ کان معراج بابت سوال ڪيو. جواب مليو ته اهو ٻي هه شيءِ کي ڇڏي مون ڏانهن عروج ڪرڻ آهي. انهيءَ عروج جو ڪمال اهو آهي ته نه اک، چنبي ۽ نه غلط ڏسي.

(59) ثم قال لي يا غوث الاعظم لاصلاة لمن معراج له عندي.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم ان جي نماز ٿي نٿي ٿئي جنهن جو مون وٽ معراج نٿو ٿئي.

(60) ثم قال لي يا غوث الاعظم المحروم عن الصلاة هو المحروم

عن المعراج عندي.

ترجمو: ارشاد ٿيو ته اي غوث اعظم جيڪو نماز کان محروم آهي

اهو مون وٽ معراج کان به محروم آهي.

ختم شد

بسم الله الرحمن الرحيم

ضميمو ب.

قصيده قادريه

قادري سلسلي جي باني شيخ عبدالقادر جيلاني ڏانهن منسوب هن قصيدي بابت ڪيتريون روايتون ملن ٿيون. سڀ کان پهرين ته ان مان سندس قطب جي درجي تي فائز هجڻ جو اظهار ٿئي ٿو. ٻيو ته ان جي انداز بيان مان هڪ اعليٰ ۽ پر جوش روحاني شخصيت جي پالوٽ نظر اچي ٿي. اهو ئي سبب آهي جو ان جو اظهار 'خمره' انداز ۾ ڪيو ويو آهي. هن قصيدي کي روحاني فيض ۽ برڪت حاصل ڪرڻ لاءِ پڙهيو ويندو آهي. اهڙيءَ طرح هڪ ٻيو منظوميه ڇهل ڪاف آهي جيڪو پڻ شيخ عبدالقادر جيلاني ڏانهن منسوب آهي.

غوٽ، قطب ۽ ابدال جو نظريو غوٽ اعظم جي تحريرن ۾ خاص طور 'فتوح الغيب' ۽ 'فتح الرباني' ۾ چڱي تفصيل سان ملي ٿو ۽ ان جي هڪ شاعرانه جهلڪ هن قصيدي ۾ موجود آهي

سنڌ ۾ تيرهين صدي اندر قادري سلسلي سان منسلڪ فقير قادر بخش بيدل قصيدهءِ قاره جي فارسي بيتن ۾ عمدي شرح لکي آهي. هتي اسان قصيدهءِ قادري جو متن مٿي مان شايع ٿيل فيوضات ربانيه وارو ڏئي رهيا آهيون. قصيدهءِ قادري شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي فڪر کي سمجهڻ لاءِ وڏي اهميت وارو آهي ۽ ان لحاظ سان ان جو هتي ترجمو پيش ڪيو ويو آهي

سقاني الحب كاسات الوصال
فقلت لخمرتي نحوي تعالي

ترجمو: عشق ۽ محبت مون کي وصل جا پيالا پياريا پوءِ مون
پنهنجي شراب (محبت) کي چيو ته مون ڏانهن واپس اچ.

سعت و مشت لنحوي في كؤس
فهمت بسكرتي بين الموالي

ترجمو: پيالن ۾ ڀريل شراب (محبت) مون ڏانهن ڊوڙي هلي آيو
تڏهن آءُ پنهنجي سائين وچ ۾ مخمور ۽ مست ٿي ويس.

فقلت لسائر الاقطاب لموا
بحالي وادخلوا انتم رجالي

ترجمو: تڏهن مون سڀني اقطابن کي چيو ته توهان به ارادو ڪريو ۽
منهنجي حال ۾ شامل ٿيو ڇو ته توهان به منهنجا ساٿي آهيو.

وهموا واشربوا انتم جنودي
فساقي القوم بالوافي ملالي

ترجمو: همت ڪريو ۽ پيالا پيو، توهان منهنجا سپاهي آهيو ڇو ته
انسانن جي ساقي (پياريندڙ) منهنجي لاءِ جام پري ڇڏيا آهن.

شربتم فضلتى بعد سكري
ولا نلتم علوي واتصالي

ترجمو: توهان منهنجي مخمور ٿيڻ کان پوءِ منهنجا بچايل پيالا ته
پي ويا، پر توهان مون واري بلندي ۽ وصل تائين نه پهتا.

مقامڪم العليٰ جمعا ولكن
مقامي فوقكم ما زال عالي

ترجمو: جيتوڻيڪ توهان سڀني جو مقام به مٿانهون آهي، پر منهنجو
مقام اڃا مٿي آهي ۽ اهو مٿي ئي رهندو.

انا في حضرت التقريب وحدي
يصرفني وحسبي ذوالجلالي

ترجمو: آئون (الله تعاليٰ) جي حضور ۾ ويجهو ۽ اڪيلو آهيان
اهوئي منهنجو (حال) بدلائي ٿو ۽ اها ذات ذوالجلال مون لاءِ ڪافي
آهي.

اناالبازي اشهب كل شيخ
ومن ذا في الرجال اعطي مثالي

ترجمو: مان ٻين پيرن ۽ مشائخن جي وچ ۾ ڄڻ ميثائين رنگ وارو
باز آهيان، ٻڌايو ته پوءِ انهن ماڻهن ۾ مون جهڙو مرتبو ڪنهن کي مليو آهي؟

درست العلم حتي سرت قطبا
ونلت السعد من مولي الموالي

ترجمو: مون علم حاصل ڪيو تانجو آئون قطب جي درجي تي
پهتس، مون مولا جي مدد سان اها سعادت حاصل ڪئي.

كساني خلعت بطراز عزم
وتوجني بتيجان الكمالي

ترجمو: الله نعالِي مون کي عزم واري پوشاڪ پهراڻي آهي ۽
ڪمالييت جي تاج سان سينگارڻو آهي.

واطلعني علي سر قديم
وقلدني واعطاني سوالي

ترجمو: الله تعاليٰ مون کي اصلي راز کان واقف ڪيو آهي. مون کي فرمانبردار بنايو آهي ۽ جيڪو گهريو سو عطا ڪيو آهي.

طبولي في السماء والارض دقت
وشاؤس السعادت قد بدالي

ترجمو: منهنجا نغارا زمين ۽ آسمان ۾ وڃي رهيا آهن. ۽ منهنجي نيڪ بختي جا نگهبان جتي ڪٿي ظاهر ٿي رهيا آهن.

اناالحسني والمخدع مقامي
واقدامي علي عنو الرجالي

ترجمو: مان حسني (حضرت امام حسن عليه اسلام) جي اولاد مان آهيان منهنجو خاص مقام آهي. منهنجو قدم سڀني (ولين) جي گردن تي آهي.

وولاني علي الاقطاب جمعا
فحكمني نافذ في كل حال

ترجمو: مون کي سڀني قطبن جو والي بنايو ويو آهي. ان ڪري منهنجو حڪم هر حال ۾ نافذ ٿئي ٿو.

نظرت الي بلادالله جمعا
كحرد له علي حڪم اتصالي

ترجمو: مون الله تعاليٰ جي سڀني ملڪن تي جڏهن نظر وڌي ته اهي هٿ جي تريءَ تي سرنهن جي داڻي وانگر معلوم ٿيا.

فلو القيت سري فوق نار
لخدمت وانطمت في سرّ حالي

ترجمو: جيڪڏهن آئون پنهنجي راز کي باهه جي مٿان اڇليان ته
جيڪر اها به منهنجي راز جي حال سبب اجهامي وڃي.

ولو القيت سري فوق ميت
لقام بقدرة الموليٰ تعاليٰ

ترجمو: جيڪڏهن آئون پنهنجو راز ڪنهن مٿل تي وجهان ته جيڪر
اهو به موليٰ جي قدرت سان اٿي ويهي رهي.

ولو القيت سري في جبال
لذڪت واختفت بين الرمال

ترجمو: جيڪڏهن آءٌ پنهنجو راز جبلن تي ظاهر ڪريان ته جيڪر اهي
ڌري ڀرين ۽ خوف ۾ واري بڻجي پون.

ولو القيت سري في بحار
لصار الكل غورا في الزوال

ترجمو: جيڪڏهن آئون پنهنجو راز سمنڊن تي ڪوليان ته جيڪر اهي
به سڪي نوٽ ٿي وڃن.

وما منها شهر او دهور
تمر وتنقضي الا اتالي

ترجمو: زماني جون جيڪي به گهڙيون ۽ مهينا گذرن ٿا يا گهٽجن ٿا،
انهن جي مون کي پهرين خبر ملي ٿي.

وتخبرني بما ياتي ويجري
وتعلمني فاقصر عن جدالي

ترجمو: مون کي خبر ملي ٿي ان بابت جيڪي اچڻ وارو آهي يا ٿيڻ وارو آهي. مون کي اهو سڀ سڀڪاريو وڃي ٿو. پوءِ تون مون سان پنهنجو جهڳڙو گهٽاءِ.

بلاد الله ملكي تحت حكمي
ووقتي قبل قلبي قد صفالي

ترجمو: الله تعاليٰ جا ملڪ منهنجا ملڪ آهن ۽ منهنجي هٿ هيٺ آهن. منهنجو وقت ۽ حال هتي اچڻ کان اڳ صاف ٿيل آهي.

مريدي لا تخف، واش فاني
عزوم قاتل، عندالقتال

ترجمو: اي منهنجا مريد دشمن کان نه ڊڄ. آئون جنگ وڃان ۽ اڳهاڙي ترار آهيان.

مريدي لاتخف الله ربي
عطاني رفعت نلت المنالي

ترجمو: اي منهنجا مريد ڊڄ نه، الله اسان جو رب آهي. انهيءَ مون کي بلندي بخشي آهي، ۽ بلندن تي رسايو آهي.

مريدي هر و طب و استط و غن
و افعل ماتشاء فالاسر عالي

ترجمو: اي منهنجا مريد محبت ۾ مست ٿي ۽ ٻول ۽ ڳاءِ جيڪي توکي وڻي سو ڪر. چوڻ منهنجونالو مٿي پهتل آهي.

وڪل ولي له قدم و اني

علي قدم النبي بدرالڪمال

ترجمو: هر ولي جو پنهنجو درجو ۽ مقام آهي. پر آئون نبي پاڪ جي
قدم تي هلي رهيو آهيان جيڪو چوڏهين جو چنڊ آهي.

انا الجيلي محي الدين اسمي

واعلامي علي رؤوس الجبال.

ترجمو: مان جيلاني آهيان ۽ منهنجو نالو محي الدين آهي. منهنجا
جهنڊا جبلن جي چوٽين تي ڦڙڪندڙ آهن.

وعبدالقادر المشهور اسمي

و جذي صاحب العين ڪمال

ترجمو: عبدالقادر منهنجو مشهور نالو آهي ۽ منهنجو وڏو (محمد
ﷺ) انتهائي ڪمال جو صاحب آهي.

ضميمو - ت

مرغوب القلوب

”منهاج المعرفة“ ۾ فارسيءَ جي مشهور صوفي شاعر فرید الدین عطار جا شعر گهڻي ۾ گهڻا حوالي طور آندل آهن جن مان اڪثر شيخ شرف الدین احمد يحيٰ منيريءَ جي مکتوبات دو صديءَ ۾ ملن ٿا. ان کانپوءِ گهڻا شعر ”مرغوب القلوب“ مان ورتل آهن. اهو هڪ ننڍو رسالو آهي جيڪو شمس تبریز نالي بزرگ جي تصنيف آهي. هو هندستان ۾ شطاري سلسلي جي مشهور شيخ محمد غوث (وفات 1522/940) جو مريد ۽ خليفو هو.

اسان کي هي مختصر رسالو سيد حسام الدین راشديءَ جي اسلام آباد يونيورسٽيءَ کي ڏنل مخطوطات ۾ نظر آيو هو، جتان ان جي فوٽو ڪاپي حاصل ڪئي وئي هئي. دراصل اهو پنجن رسالن جي ننڍي مجموعي ۾ شامل آهي. ٻين رسالن ۾ هڪ رسالو بهاءُ الدین ذڪريا ڏانهن منسوب آهي جيڪو نثر ۾ آهي. هڪ ٻيو رسالو نظر ۾ عثمان صوفي شاعر جو تاليف آهي جنهن ۾ گهڻي ڀاڱي مثنوي روميءَ جا شعر ۽ انهن جو شرح آهي. ٻيا رسالا نامعلوم آهن.

”مرغوب القلوب“ ۾ ڪل هڪ سو پنجاھ بيت آهن جنهن جو اظهار مولف پاڻ آخر ۾ هڪ شعر ۾ ڪيو آهي. رسالي جي ترتيب ۾ تصوف بابت قرآن شريف جي آيت يا حديث يا ڪو قول آهي ۽ ان کانپوءِ فارسي بيتن ۾ ان جي تشريح يا سمجهاڻي آهي. جيئن ته ’هو هڪ مختصر رسالو آهي جيڪو اسان جي خيال ۾ منهاج المعرفة جي تصنيف وقت لطف الله جي آڏو هيو، ان ڪري اسان اهو هتي مڪمل طور ڏئي رهيا آهيون. انهن بيتن جي نشاندهي پڻ ڪئي وئي آهي جيڪي منهاج المعرفة ۾ آيل آهن.

”مرغوب القلوب“ جو هي نسخو ٺٽي جي ڪاتب غلام نبيءَ جو سال

1226ھ جو لکيل آهي جيئن ترقيمتي مان ظاهر ٿئي ٿو. اها ڳالهه ان جو ثبوت آهي ته اهو رسالو سنڌ ۾ ڄاتل هو ۽ غالباً لطف الله جي وقت ۾ سنڌ جي صوفين وٽ مقبول هيو.

’مرغوب القلوب‘ جو هڪ ٻيو بهتر نسخو قومي عجائب گهر ڪراچي جي ملڪيت آهي، جنهن مان پڻ استفادو ڪيو ويو.

[آثار الاولياء، سيد اڪرام، علي هجويري ص]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلوة والسلام علي
رسوله محمد وآله واصحابه اجمعين.

ابن كتاب "مرغوب القلوب" از گفتار شيخ المشائخ قطب المحققين
وامام السالكين بدر آسمان طريقت شه سوار ميدان حقيقت، شمس سماء
الدنيا والدين شمس تبريز قدس الله سره العزيز تصنيف كرد از براي مريدان
تا خدا تعالي جل جلاله وعمر نواله راشنا سند وبه نستعين.

تفصيل توحيد تبارك وتعالی

بگويم حمد رب العالمين را
عطا كو كرد بر من عقل ودين را
حديث: كل تقي ونقي فهو آله

حديث: كل امر ذي بال لم يبدأ بحمد الله فهو اقطع
درود مصطفىي بعد از شنائش
فرستمر از دل و جان با وفايش

من صلي عليه مرة صلي الله عليه سبعين مرة

مقام چند ز سالک بگويم منهاج ص - ۳۱
دران گفتن ز حق توفيق جويم

وما توفيقى الا بالله حديث: خير الكلام ما قل ودل

سلوكي مختصر موزون جامع منهاج ص - 58
به نظر آنرا بگويم باش سامع

حديث: كن عالما او متعلما او مستمعا ولا تكن رابعا. منهاج ص -

24

حديث: الشريعة كالسفينه والطريقت كالبحر والحقيقه كالروح
والشريعة كالارض والطريقت كالشجر والحقيقه كالثمر فمن اراد الثمر
ركب الشجر فمن اراد الدركب السفينه ثم شرع في البحر ثم وصل الي

الذرومن ترك هذه الاشياء يعني هذا الترتيب لم يصل الي الله.

شريعت را مقدم دار اكنون منهاج، ص- 55
 شريعت از طريقت نيست بيرون
 كسي كو در شريعت راسخ آيد منهاج، ص- 55
 حقيقت راه بروي خود كشايد
 ز راه تربيت پيران بصارت
 بداده چار منزل با عبارت

قوله تعالى: وما يعلم تاويله الا الله والراسخون في العلم

حديث: الشريعت اقوالي والطريقه افعالي والحقيقت حالي والمعرفت

روحي

يكي منزل كه آن ناسوت نام ست
 دران اوصاف حيواني تمام ست
 ازان منزل گر خود بگذرد كس
 رسد در دوم منزل با فلک بس
 دران عالم چو او معروف گردد
 ملايك ز آسمان مكشوف گردد
 چو بر گيرد قدم را او ز ملكوت
 رسد در سيم منزل او بجبروت

حديث: انا غيور والله اغيرمني

مقام روح بر من حيرت آمد
 نشان ازوي بگفتن غيرت آمد

قوله تعالى: قل الروح من امر ربي

دران منزل بود كشف وكرامات
 ولي بايد گذشتن زان مقامات

حدیث: من أحب شیئا أكثر ذكره

اگر دنیا وعقبی پیش آید
نظر کردن دران هرگز نشاید

حدیث: من اراد الدنيا له الدنيا ومن اراد الآخرة فله العقبی ومن اراد المولی فله المولی. طالب الدنيا مونث و طالب العقبی مخنث و طالب المولی مذکر.

بنور ذکر باید در گذشتن
بآب توبه باید دل بشستن

حدیث: قلب المومن حاضرت من ذکر الخفی

چو گردد جان و دل از غیر حق پاک
رسد در عالم لا هوت بی باک

قوله تعالی: وهو معكم اینما كنتم

دران منزل چهارم جست جوئی
نباشد با خدا جز گفت گوئی

قوله تعالی: فاذكروني اذكرکم وشکروني ولا تکفرون
مقام مقرب منزل بی نشان ست
بجز کون و مکان دیگر جهان ست
حدیث: الاتسان سري وانا سره

به عون حق رسد آنجا چو سالک
شود بر هریکی اشیاء مالک

فصل اول در بیان توبه

بریزم اشکها چون در مکنون
کنم توبه ز سر آغاز اکنون

حدیث: قلت یا رب ای بکاء احسن عندک قال بکاء الضاحک قال علیه السلام اکثر الضحک یمیت القلب وقال الایمان بین الخوف والرجاء.

بهردم توبه باید کرد عادت
نخستین توبه باید پس عبادت

قوله تعالى: يا ايها الذين آمنوا اذكروا الله ذكرا كثيرا وسبحوه بكرة

واصيلا

که بی توبه چون بیند شور آ بست
رود تشنه چون بیند شور آ بست

من نزهة بغیر علم فقد جن في آخر عمره اومات كافرا. منهاج ص-

۷۰

بهریک فرض آمد توبه کردن
بهر دم توبه کن تاوقت مردن

قوله تعالى: واذکر ربک اذا نسیت

بکافر فرض آمد تا ز کفران
برون آید ز کفرش سوی ایمان

الایمان الاتقیاد و امر الله تعالی

بعاصی فرض آمد تا ز عصیان
کند توبه همیشه چون مطیعان

قوله تعالى: يا ايها النفس المطمئنة ارجعي الاربك راضية مرضية

فادخلي في عبادي وادخلي جنتي

بخاصان توبه کردن ز مقامات

بهردم فرض آمد از کرامات

من اراد العبادت بعد الوصول فقد اشرك بالله صاحب الورد ملعون

وتارک الورد ملعون

زدون حق ببايد توبه کردن

بحق بايد زين ره جان سپرد دن

ما من شغلک عن الله فهو صنمک

فصل دوم در بیان ترک وجود

چنان گفتند بالا دقیقت

شریعت هم طریقت هم حقیقت

وجود آدمی ازهر سه مجموع

بکرده حق تعالی جمله مصنوع

ان فی جسد ابن آدم لمضغه وفي المضغه قلب وفي القلب

فواد وفي الفواد روح وفي الروح سرو وفي السرونور وفي النورانا.

یکی نفس یکی روح یکی دل

ولی در حرف هر یک هست مشکل

وجعلت فی النفس طریق الزاهدين وجعلت فی القلب طریق العارفين

وجعلت فی الروح طریق الراغبين

شریعت راه تن آمد بطاعت

طریقت راه دل شد با قناعت

قوله تعالی: ونهي النفس عن الهوي فان الجنة هي الماوي.

حدیث القناعت کنز لا یفنی ابدا

حقیقت راه جان سر نها نست

درون جان و بیرون جهانست

اگر طالب بود صادق درین راه

زجان او بر نخیزد از سر جاه

الصديق ینجي والكذب یهلك

اگر بوئی ازین خواهی که یابی

زهستی پا بیرون نه در خرابی

حدیث: کن فی الدنيا کانک غریب او کعابر السبیل وعد نفسک من

اصحاب القبور.

قلم اندر بصوت خویش در زن
 حصار نفس را از بیخ رکن
 بتقوی شهر دل آباد گردان
 بهمت جان و دل را شاد گردان

قوله تعالی: فان خیر الزاد التقوی

دو دل رانیست ره آنجا یکی شو
 دوئی بگذار آنجا و یکی رو

حدیث: الایمان اقرار بالالسان وتصديق بالقلب

بده مرتفس خود را گمشدگی
 که دشمن ره بیابد هیچ خالی
 حدیث: ترک الدنيا راس کل عبادة حب الدنيا راس کل خطیئة
 صفات نفس را بگذار اکنون
 صفات دل بچو گان هست بیمون

حدیث: قلب المؤمن عرش الله تعالی

صفات روح جمله عشق شوقست
 گهی در ناز گهی در عین ذوقست
 قوله تعالی: ویسئلونک عن الروح قل الروح من امر ربی
 جو دل هر یک صفات روح گیرد
 شوند مقبول در دلها پذیرد

قوله تعالی: وفي انفسکم افلا تبصرون

طلب اندر صفات ذات رحمان
 یابد هر یکی بر قدر امکان
 صفات نفس شهوت ها بریدن
 صفات روح دل طاعت گزیدن

فصل سیم در بیان وضو

چون این گوهر محمد مصطفی سفت
وضو را کو صلاح المومنین گفت

الوضو سلاح المومنین

بباید بود دائر با طهارت
بظاهر هر بباطن با بصارت

الوضو مفتاح الصلوة والصلوة مفتاح الجنة

بود ظاهر طهارت از نجاست
طهارت باطر آمد از خباست

حدیث: لا صلوة الا بحضور القلب

چو وقت آید نماز وقت بگذار
فرائض با جماعت هوش میدار

حدیث: من صلي خمس اوقات في الجماعة عطا الله اجر الف

شهيداً الذين قتلوا في سبيل الله الصابرين مقلبين غير مدبرين

ز وقت تا بوقني منتظر باش منهاج، ص - ۹۴
بذكر يا بفكر مختصر باش

من يشالله فان يذكر بذكر الله وافضل الذكر لا اله الا الله

سخن با کس مگو الا ضرورت منهاج ص - ۹۴

خلا تا در نیفتد در حضورت

اگر یک ساعت بی ذکر باشی

بنزد عارفان در کفر باشی

قوله تعالى: صر بکرمي فھر لا يرجعون

بهرجائي که باشی ذکر میگو منهاج ص - ۲۷

بهرحالي خدا را شکر میگو

بهر جائي که باشی با خدا باش منهاج، ص - ۲۷

زخود واز جمله عالم جدا باش

مده در ذون حق راجائی در دل منهاج، ص- ۹۶ و ۲۷
 درونت ره نیابد تا عازل

ما شغلک عن الله فهو صنمک

حواس نفس را چون دزد در بند
 چوباش دزد ایمن باش میخند
 پس آنکه رخت طاعت را سلامت
 ببر در حضرت حق با کرامت
 اگر خواهی که باتو حق تعالی
 سخن گوید ز قدرت بی مثالی
 بخوان قرآن کلام الله بشنو
 قدیمست آن زحق منزل نه این نو
 ندامت را امام خویش گر دان
 همیشه اقتدا کن بادل و جان

قوله تعالی: فاقروا ما تیسر من القرآن

اگر خواهی سخن با حق بگوئی
 نماز خود حضور دل بجوئی

الصلوة معراج المومنین بعد الصلوة تلاوة القرآن ان الصوم حصن

من النار و حصن الايمان.

چو روز آید ببايد بود صائم چو شب آید ببايد بود قائم
 شب و روز چو گردد باتو یکسان نماید کار مشکل بر تو آسان
 ان المتقين مغازا و حدائق واعنابا و کواعب اترابا

ز دنیا ترک گیر بهر دین تو منهاج ص- ۲۶

توکل با خدا کن بر یقین تو

الدنيا ساعة ليس فيها راحت

چو باید رفتن از دار دنیا منهاج ص- ۲۶
چرا بندي تو در کار دنیا
احزج عن الدنيا وعن الآخرة

نباید بست دل با زن و فرزند منهاج ص- ۲۶
بباید بود تنها با خدا وند
قوله تعالى: انما اموالكم واولاكم عدولكم فاحذروهم

زهی غفلت که مارا کور کرده است منهاج ص- ۳۸
که یاد مرگ از دل دور کرده است
الموجت لابد من دخول والقبر منزل لابد من نزول

بغفلت های دنیا خلق مغرور منهاج ص- ۳۸
که یاد مرگ کردند از دل دور

حدیث: الموت جسر یوصل الحبیب الی الحبیب

ز دنیا اهل آن چون تیر بگریز منهاج ص- ۳۸
چو بگریزی بدرویشان بیامیر
حدیث: الدنیا جیفه وطلبها کلاب

علائقهای دنیا قطع گردان منهاج ص- ۳۸
همیشه باش دروی چون غربان
اگر در دل جمیعت حاصل آید
عبادت گر کنی آنگاه شاید

قلب المومن حاضره من ذکر الخفی فهو حی وقلب المسلم غافله

من ذکر الخفی

نباشد مبتدی را هیچ ره ازین که پیری را بجوید رهبری دین
من لا شیخ له لادین له

اگر خواهد که خلوت را گزیند پس آن بهتر که پیش شیخ نشیند

الا ان اوليائي تحت قبائي لا يعرفهم غيري

ز نیکو بد برو تا باز گوید زاسرار نهان راز گوید
مثالش را بگویم گوش دارید برآن تمثیل هریک هوش دارید
اگر بی پیر کاریش گیرد هلاکت را از بهر خویش گیرد
من لیس له شیخ فشیخ له شیطان ومن لا دین له لاعرفان له

بکار خویشتن استاد باید که تادر کار تو نقصان نیاید
هر آن کاری که بی استاد باشد یقین می دان که بی بنیاد باشد
چنان اندر جهانی دیده بانی، نباید تادهدازره نشانی
اگر آن دیده بان دروئی نبودی بجز غرقش نبودی هیچ سودی

من يعرف الحقیقت والشریعت بلا امام فقد کفر

خطر در راه دین بسیار باشد
گل خوشبوی پر از خار باشد
چراغ از نور باطن شب بر افروز
بخلوت گاه بنشین شام تا روز

افضل الذکر الخفی النوم اخ الموت

بکر خوردن بکر خفتن بکر گفتن
بکن عادت تو کمر با خلق بودن
اگر کس ذکر گوید صبح تا شام
رسد کارش بفضل حق باتمام

قوله تعالی: وابتغوا من فضل الله واذکر الله کثیرا لعلکم تفلحون

چنان حاصل شود درری صفایش بیک لحظه کشاید کار ها یش
دو چشم خویش را بر بند چون باز درونت تادهد گم گشته آواز
عروس معرفت چون رخ نماید ز حسن خویش عقل تورباید
بیک ساعت ترا هفتاد هنجار نماید او بزبور هایهای
دران حالت مقام نور باشد زجائی آب وگل تا دورباشد

دران خلوت بعاشق عشق بازي ز دوري خلق او را سرفرازي
 نخشين مرا در تجريد تفريد ببايد تا كشايد كارتوحيد
 لو عرف الانسان منزلته عندي لقال في كل نفس من انفاسه لمن
 الملك الالي.

فصل پنجم در تجريد و تفريد

درين ره مرد را تجريد بايد زدون حق بدل تفريد بايد
 به پيوند قناعت بايدش كرد بفقر وفاقه بايد بودنش مرد
 لباس فقر را در پوش برتن زخلعت حرص را از بيخ برکن
 اگر چيزي بود در ملك درویش بمقدار درم يا كم ازان بيش
 ز ملك خویش تا بيرون نياید حجاب خویش هرگز كي كشايد
 مقام فقر بس عالي مقام است مني وما دران منزل حرام است منهاج

ص-164

بجز صادق نياید کس درين سوي بجز عاشق نگنجد کس درين کوي منهاج

ص-164

طريق فقر را راهي ست مشكل يقين بايد درين ره توشه دل منهاج

ص-165

درين وادي بسي گمراه گشتند يقين را توشه از خود درنبردند منهاج

ص-165

بجان بايد برفتن ره نه از پائي ز جان بازست اين راسروپائي منهاج

ص-165

حديث: موتوا قبل ان تموتوا

شکر پرور چه داند اين سخن را منهاج ص-165

مگر آنکس که باز د جان و تن را

قوله تعالى: الا ان اولياء الله لا خوف عليهم ولا يحزنون

میان کفر و ایمان راه فقر است منهاج ص- 165
درین وادی همیشه خوف کفر است

الایمان بین الخوف والرجا

نشاید خوف غالب بر رجا را
میان هر دو باید بود مارا

فصل ششم در معرفت

سخن در معرفت چون رفت اکنون
برون آرام ز دریا در مکنون
لباس زهد و تقوی تا نبوشی
شراب معرفت را کی بنوشی

ان مع العسیر

کسی کو معرفت را کرد حاصل
مقام قرب حق را گشت واصل
بکی باید تفکر با خودم کرد
که از خاک محمد صورتر کرد

یجاهد عدو تنفسه فکیف لغيره والتفکر خیر من عبادت سبعین

سنت.

زهی پائی که از خاک بقدرت وجود آدمی را کرد صورت
بگوهر هامزین کرده آنرا به نفخ روح درتن کرد جان را
بصر را داد بینائی که بیند کمر را داد قوت تا نشیند
زبان را داد گویائی که گوید دلم را داد دانائی که جوید
ذکر دوست دیگر هردویارا دوائی داد هریک جمله مارا
جسر الاتسان نفسه وقلبه وروحه سمعه وبصره ولسانه ویده ورجله وکل

ذالک له لنفسي لاحول الا انا ولا غیره الا انا

چو از نفس بدون نور آید هر آنچه نور نبود کار نه آید؟
چو از خاکیر آخر خاک گردید بجان دادن چراغمناک گردید

بدین گونه چویشناسی خدا را شوی عارف کنی حاصل لقارا
 بدان این عشق اندر دل قدیم است جگر پر خون ازوهر دل دونیم است
 قوله تعالی: الرحمن علی العرش استوی

فصل هفتم در عشق و محبت

تنم باجان درین عالم نیاید که تنها مانده جان را مونس در آید
 چو عاشق گشته بالای ر اوی ندارد در چهار جز آرزویی
 اگر گردی تو در توحید فانی بحق یابی بقائی جاودانی

فصل هشتم در فنا و بقا

فنا درجمله می بینم فنا است بقا اندر دائر بقا است
 فنا ترک هوارا نام کردند بقا جمله صفاتش را شمردند
 نباشد موت هرگز اولیا را ز هریک اصفیا و اتقیا را
 زرداری تابداری نقل باشند ز شغل کار دنیا از عزل باشند
 چو او با تست تو هم باش با او دل خود را و دوش پاک تر شو
 محبت در دل ست و عشق در جان تنم در تاب او چو زلف پیچان
 محبت گر شود ظاهر بصورت همان صورت شود عاشق ضرورت
 ندیدم چشم بر معشوق دیدن کلام گوش خواهد خود شنیدن
 من احب لقاء الله احب الله لقاءه

ز سر تا قدم این جمله مشتاق بسوی دوست خود گردد چو عشاق

فصل نهم در یاد معشوق

اگر عاشق شوی در یاد معشوق نباشد یاد او را هیچ مخلوق
 چو عاشق گشت وال روئی معشوق ندارد دردها از روئی معشوق
 اذا عرفت ظاهرا العشق فعليك بالفناء عن العشق ان العشق حجاب
 بین العاشق والمعشوق

نهان اندر نهان بیند جمالش بگوش خود کند فهم کمالش منهاج

ص-۱۱۳

توئی عاشق بظاهر در طریقت توئی معشوق در باطن حقیقت

نها در خوش بیند آشکارا شود عاشق بروئی خود نگارا

فصل دهم در بیان مسافرت

- مسافر باش دائم راه میرو قدم راهوش دار از چاه وزکو منهاج
ص-۱۱۹
- چو ره دورست منزل بی نهایت یقین را توشه که ره بر عنایت منهاج
ص-۱۱۹
- هر آن منزل که آن درپیش آید اقامت کردن اندر هرگز نشاید منهاج
ص-۱۲۰
- صورت پا برون نه پس روان شو ره حق پیش گیر آنکه و پس دوان شو منهاج
ص-۱۲۰
- بهر ملکی عجائب ها ببینی بهر عالم غرائب ها بچینی منهاج
ص-۱۲۰
- سفر از خود بدل می بایدت کرد نه از دنیا زمین پیمایدت کرد منهاج
ص-۱۲۱

زهر نزدیک دوری ازدو پایی گریکتا شوی مردی خدائی
درین ره کار هر چه بود بر اصل که شمس الدین آورده بده فصل
میردان را همین قدرست کافی مریض راه دین راهست شافی
زسی پاره قرآن تاب عمر ست شده اتمام صدسی بیست نظر ست
تمام این مختصر منظور شد خوب که آن مثل بخود او داشت مرغوب
شده اتمام این منظوم و موزون که "مرغوب القلوب است" نام اکنون
زهجرت نهصد و پنجاه و هفت است حساب جانب تاریخ وقت است

تمت بالخیر والمظفر

بتاریخ هفدهم ماه ذی حج 1226 هـ

نوشت فقیر غلام نبی ساکن بلده تهتها.

حوالا

باب پهريون

ص - 6 پيرجا آداب

تصوف جي سڀني بنيادي ڪتابن ۾ هن موضوع تي مواد ملي ٿو. ليڪن هتي ڏنل مواد جي مناسبت گهڻي ڀاڱي شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي ڪتاب 'غنيۃ الطالبين' ۽ شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي مشهور تصنيف 'عوارف المعارف' سان آهي. وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو غنيۃ جو باب اڪويهون ۽ عوارف جو باب ٻاونجاهون.

ص - 13 مريدي ۽ ان جي حقيقت

عوارف ۾ هن سلسلي ۾ هڪ الڳ باب ۵۱ موجود آهي ۽ ڪجهه ساڳيون ڳالهيون غنيۃ جي باب ۲۱ ۾ پڻ ملن ٿيون. تصوف جي اوائلي تصنيف 'رسالۃ قشيري' جي آخري باب 'مريد کي وصيت' ۾ پڻ ڪجهه ساڳئي قسم جو مواد ملي ٿو. شيخ اڪبر ابن عربي پڻ هن سلسلي ۾ هڪ مختصر رسالو 'معين الطريق' نالي سان لکيو آهي جنهن ۾ پڻ پيري مريديءَ جا آداب نهايت اختصار سان درج ٿيل آهن.

ص - 14

او دليل تو بس تو راه مجو
او زبان تو بس تو ياوه مگو

[حديث - ص ۲۰۴، مکتوبات دوصدي - ص ۶۵، ۱۱۷، ۱۲۰، ۴۰۳]

هيءُ بيت فارسي زبان جي اولين صوفي شاعر سنائي جي مشهور مثنوي حديث الحقيقه مان ورتل آهي. ازانسواءِ هي بيت هندستان جي

وڏي صوفي بزرگ شيخ شرف الدين احمد يحيٰ منيري جي مڪتوبات دو صديءَ ۾ پڻ ڪيترا ڀيرا آيل آهي. اسان جو خيال آهي ته لطف الله جي آڏو مڪتوبات دو صدي هيو. انهيءَ خيال کي هن حقيقت مان تقويت ملي ٿي جو ٻنهي ۾ لاتعداد ساڳيا فارسي بيت موضوع جي مناسبت سان حوالي طور آندا ويا آهن. انهيءَ ڪري هن ڪتاب ۾ آيل فارسي شعرن جي حوالي ۾ مڪتوبات دو صديءَ جو پڻ ذڪر ڪندا سين.

ص - 16

چون نديدي تو دمي سليمان را

تو چه داني زبان مرغان را

هي شعر سنائي جي مشهور مثنوي ”سير العباد الي المعاد“ مان ورتل آهي. شعر جي صحيح صورت اها آهي جيڪا هتي نقل ڪئي وئي آهي. البت قلمي نسخي ۾ ڪاتب ”دمي“ جي بجاءِ ”مر“ لکيو آهي جيڪو غلط آهي.

[سير العباد الي المعاد ص ۲۶۱ - مڪتوبات دو صدي ص - ۳۶]

ص - 16 اوليائي تحت قبائي لا يعرفهم غيري

ترجمو: منهنجا دوست منهنجي چادر هيٺيان آهن، انهن کي مون کانسواءِ ٻيو ڪونه ٿو سڃاڻي.

امام غزالي احياء العلوم ۾ ۽ هجويري ڪشف المحجوب ۾ هن کي حديث قدسي ڄاڻايو آهي. البت ڪشف المحجوب ۾ آخر ۾ ’الا اوليائي‘ جو اضافو آهي. يعني منهنجا دوست منهنجي چادر هيٺيان آهن ۽ انهن کي مون کانسواءِ ٻيو ڪونه ٿو سڃاڻي مگر منهنجا دوست ئي انهن کي سڃاڻن ٿا. ڪن ڪتابن ۾ ’قبائي‘ جي بجاءِ ’قبابي‘ پڻ ملي ٿو جنهن جي معنيٰ قبا يا گنبد آهي.

[احياء العلوم جلد ۴، ڪشف المحجوب نسخہ تهران ص ۵۱]

فرهنگ ماثورات ص ۱۶۶.]

ص- 17 الشيخ في قومه كالنبي في امته

امام غزاليء موجب هيء حديث آهي. امام سيوطي جامع الصغير ۾ هن کي حديث ڄاڻائي ٿو.

[احياء العلوم جلد ۵ ص ۴۲۱.]

ص - 19

محرم دولت نبود هرسري

بار مسيحا نکشد هر خري

[مکتوبات دو صدي ص ۱۵۸، ۹۵]

ص - 19

خواج پندارد که دارد حاصلي

حاصل خواج جز پندار نيست

[مکتوبات دو صدي ص ۹۵]

اصل نسخي ۾ شعر صحيح لکيل ناهي. هتي اسان صحيح کري

لکيو آهي.

ص- 20

بت است اين نفس وقبول خلق زنار

شريعت با حقيقت گفت يکبار

اصل نسخي ۾ 'قبول' جي بجاء 'قولي' لکيل آهي جيڪو صحيح

ناهي.

[مکتوبات دو صدي ص ۸۹]

ص- 20 اطرق الله بعدد انفاس المخلوقات

مولانا جامي نقد النصوص ۾ هن کي حديث ڄاڻايو آهي.

[نقد النصوص ص. ۳۷۹]

ص - 21 امام ابوحنيفه

حنفي فقه جي باني امام ابو حنيفه جو اصل نالو نعمان بن ثابت آهي. هو عرب نه پر عجمي نسل مان آهي. سندس ڏاڏو اصل ۾ ڪابل جو هو. هو سال ۸۰ هجريءَ ۾ ڪوفي ۾ ڄائو ۽ ۱۵۰ هجريءَ ۾ وفات ڪيائين. ان لحاظ کان هو تابعي آهي يعني جن ماڻهن صحابه کي ڏٺو يا انهن جي صحبت مان فيض حاصل ڪيائون. امام صاحب جي حق گوئي ڪري وقت جي عباسي خليفن سان سندس اختلاف رهيو جن کيس قاضي القضاہ بنائڻ ٿي گهريو. زندگيءَ جي آخري سالن ۾ کيس قيد ڪيو ويو. جتي کيس زهر ڏنو ويو ۽ اتي ئي انتقال ڪيائين.

اهو امام صاحب جو علمي ڪمال هو جو سندس وفات کان پوءِ حنفي فقه جي ترويج ۽ تڪميل سندس شاگرد امام محمد جي هٿان ٿي ۽ اسلامي دنيا جي هڪ وڏي حصي ۾ ان کي مقبوليت حاصل ٿي.

امام ابوحنيفه کي علي هجويري ڪشف المحجوب ۾ ۽ عطار تذڪره الاوليا ۾ هڪ وڏي صوفيءَ جي حيثيت ۾ ذڪر ڪيو آهي. [تذڪره الاوليا فارسي، ص- ۱۳۵ ڪشف المحجوب ص- ۱۲۱]

ص - 21

در طريقت هر چه پيش سالک آيد خير اوست

بر صراط مستقيم هيچ کس گمراه نيست

هي شعر ايران جي مشهور شاعر حافظ شيرازيءَ جو آهي. هو ۷۲۶ هجريءَ ۾ ڄائو ۽ ۸۰۳ هجريءَ ۾ وفات ڪيائين. سندس ديوان ۾ چار سئو کان مٿي غزل آهن. ديوان حافظ کي ايران توڙي ان کان ٻاهرين دنيا ۾ غير معمولي مقبوليت حاصل رهي آهي.

[ديوان حافظ قزويني ص ۵۰]

ص - 22 کن عالما او متعلما او مستمعا ولا تکن رابعا

فتهلک

هن سان ملندڙ جلندڙ حضرت ابو هريره رضه جي روايت سان ترمذي ۽ ابن ماجه ۾ هڪ حديث هن ريت ملي ٿي.

الا ان الدنيا ملعونه وملعون ما فيها الا ذكر الله وما والاها وعالما

ومتعلما.

ترجمو: 'يعني ڪن ڏٺي ٻڌجو، هي دنيا ملعون آهي ۽ جيڪي ڪجهه ان ۾ آهي اهو پڻ ملعون آهي، سواءِ الله جي ذڪر يا ان جهڙي ٻي شيءِ يا علم يعني علم سيکاريندڙ ۽ علم سکندڙ.'

[مدارج سلوڪ اردو ص 48]

ص- 23

چوشمع از پي علم بايد گداخت

که بي علم نتوان خدا را شناخت

هيءَ شعر فارسيءَ جي مشهور شاعر مصلح الدين سعدي شيرازيءَ جو آهي جيڪو سندس مختصر مثنوي 'ڪريما' ۾ آهي. شيخ سعدي 1292/691 ۾ وفات ڪئي سندس مزار شيراز ۾ آهي. هن زندگيءَ جو وڏو حصو سير سفر ۾ گذاريو هن سلسلي ۾ هو هندستان پڻ آيو. سندس مشهور تصنيفن ۾ 'گلستان' ۽ 'بوستان' شامل آهن. ان کان علاوه سندس غزلن جو ديوان ۽ ٻي ڪيتري شاعري موجود آهي.

[ڪريما سعدي ص 5]

ص-24

نیست از بهر آسمان ازل
 نردبان پایه به ز علم عمل
 کاتب قلمي نسخي پر هي شعر صحيح نه لکيو آهي. اسان ان کي
 صحيح کري لکيو آهي.
 [حدیقه الحقیقه ص ۷۳، مکتوبات دو صدي ص ۱۵۴]

ص-25 مرید کی نصیحت

طالب کي گهرجي ته ان فقير جي صحبت اختيار کري جيڪو ظاهر ۽
 باطن ۾ فقيري رکندو هجي.... هن کي گهرجي ته ان جي اڳيان مردي وانگر
 هجي. اهو حاذق حبيب آهي، ان جو ڪلام دوا ۽ ان جي نظر ۾ شفا آهي.
 فقيرن جون اهڙي قسم جون ڪيتريون خصلتون شيخ عبدالقادر
 جيلانيءَ فتح الربانيءَ ۾ بيان ڪيون آهن. 'مثلاً هڪ هنڌ هو جوي ٿو صبر
 وارن فقيرن جي عزت ڪري انهن کان برڪت حاصل ڪر ملاقات ڪري ۽
 انهن جي صحبت ۾ ويهه. جيئن رسول خدا فرمايو ته صبر ڪندڙ فقير
 قيامت ڏينهن خدا سان گڏ ويندو هوندو'.
 [فتوح الغيب اردو ص-۳۲۶، فتح الرباني، ص-۵۵]

ص-28

حال دنيا رابہ پر سيدم من از فرزانه
 گفت يا باديست يا خوابيست يا افسانه
 باز گفتم حال آنکس گو که دلروي به بست
 گفت يا ديويست يا غوليست يا ديوانه
 هيءَ رباعي مکتوبات دو صديءَ ۾ ڪيترا ڀيرا ورجايل آهي.
 [مکتوبات دو صدي ص ۲۵۵، ۳۴۵، ۲۵۴ ۽ ۳۵۵]

ص - 29 الدنيا جيفته وطالبها كلاب.

گهڻا صوفي هن کي حديث سمجھن ٿا.

هن جي روايت علي بن الحسين ڏانهن منسوب آهي.

[تحقيق فروزانفر- احاديث مثنوي ص ۵۸۰]

ص - 29 حب الدنيا راس كل خطيئته

امام غزاليءَ موجب هيءَ حديث آهي. شيخ عبدالقادر جيلاني فتح الربانيءَ ۾ پڻ ان کي حديث ڪري ڄاڻايو آهي. 'جامع الصغير' ۾ پڻ هيءَ حديث ملي ٿي.

[احياء العلوم جلد ۵ ص ۵۲۷، الفتح الرباني ص ۲۹۷،

مكتوبات دو صدي، ص ۹۳ ۽ ۵۵]

ص - 29 الدنيا ملعونته وملعون وما فيها.

امام غزاليءَ موجب هيءَ حديث آهي. امام ترمذي ۽ ابن ماجه ان کي حديث بيان ڪن ٿا، ليڪن ان جي عبارت هن ريت نقل ڪن ٿا.

الدنيا ملعون وملعون ما فيها الا بذكر الله.

[احياء العلوج، ص - ۵۲۱، فهرست تحليلي هشتگانہ - ص ۲۷،

مكتوبات دو صدي ص ۵۹.]

ص - 29 نجا المخفون وهلك المثلون

هيءَ قول مالڪ بن دينار ڏانهن منسوب آهي. هن کان اهي الفاظ ان وقت نڪتا جڏهن بصري شهر ۾ باهه لڳي ۽ ماڻهن کي ڀڄندي ڏٺائين. ڪشف المحجوب ۾ وري ان کي حسين بن ابي الحسن بصري جو قول ٻڌايو ويو آهي.

[تذکرہ الاولیاء استعلامی - ص ۵۴، کشف المحجوب. ص - ۳۱۶]

ص - 29 الدنيا دار بلاء ومنه وغرور

هي قول ته نه ملي سگهيو. البت حضرت عمر رضه جي هڪ قول ۾ دنيا کي بلائون سڏيو ويو آهي. اهو قول آهي. دار اسست علي البلوي بلا بلوي محال. يعني دنيا جو بنياد بلائن تي رکيل آهي، ان جو بغير بلائن جي هجڻ محال آهي. مکتوبات دو صديءَ ۾ هي قول هن صورت ۾ آهي الدنيا دار البلاء والفتنة.

[کشف المحجوب اردو ص - ۱۴۸، مکتوبات دو صدي، ص - ۱۳۷]

ص - 29

ترک دنيا گيرتا سلطان شوي

ورنه گر چرخ تو سر گردان شوي

هيءَ شعر فريد الدين عطار جي تصنيف 'مصيبت نام' مان ورتل آهي. هو منگولن جي حملي ۾ ۱۲۳۰ ۾ نيشاپور ۾ مارجي ويو.

عطار کي سنائي کانپوءِ فارسيءَ جو وڏو صوفي شاعر تسليم ڪيو ويو آهي سندس شعرن جو ڳاڻيٽو هڪ لک کان مٿي آهي. نثر ۾ سندس مشهور تصنيف 'تذکرہ الاوليا' آهي. نظم ۾ 'منطق الطير' اسرار نام، الاهي نام، مصيبت نام ۽ مختار نام آهن. سنڌ هنڌ ۾ وڌ ۾ وڌ مقبوليت سندس تذکرہ الاوليا ۽ 'منطق الطير' کي حاصل رهي آهي.

فارسيءَ جو عظيم صوفي شاعر مولانا جلال الدين رومي سنائي ۽ عطار کي پنهنجي پيشرو طور تسليم ڪيو آهي ۽ هن ريت عقيدت جو اظهار ڪيو آهي.

عطار روح بود و سنائي دوچشم ما

ما از پئي عطار و سنائي آمده ايم

معني: عطار روح وانگر آهي ۽ سنائي جهڙوڪ به اکيون. اسان عطار

۽ سنائي کان پوءِ انهن جي ڪڍ آيا آهيون.

لطف الله منهاج ۾ گهڻي ۾ گهڻا شعر مصيبت نام مان حوالي طور آندا آهن جيئن اڳتي هلي ظاهر ٿيندو. ليڪن اهي اڪثر مڪتوبات دو صدي شيخ شرف الدين يحيٰ منيريءَ ۾ موجود آهن جيئن هتي ڏنل اڪثر حوالن مان ظاهر ٿيندو.

[مڪتوبات دو صدي ص ۶۰، ۲۷۲. مصيبت نام ص ۱۴۲]

ص - 29

هرچ آن با تو فرو نايد بخاک
آن همه دنيا بود نه دين پاک

[مصيبت نام ص ۱۴۱، مڪتوبات دو صدي ص ۶۰، ۴۷۲]

ص - 30 اويس قرني رضه

هو يمن جو رهاڪو هو ۽ رسول الله ﷺ جي زماني ۾ ٿي گذريو. هو پاڻ هلي اچي زيارت سان مشرف نه ٿيو، پر بغير ڏسڻ جي ايمان جي دولت سان منور ٿيو. سندس عقيدت جو اهو عالم هو جو پاڻ سڳورن هڪ دفعي فرمايو ”مو، ڪي يمن جي طرف کان رحمت جي هوا (نفس الرحمان) پئي اچي.“

صوفين لاءِ اويس قرني اها مثالي هستي آهي جنهن بغير مرشد وٺڻ جي فيض پاتو ۽ معرفت حاصل ڪئي. انهيءَ ڪري اهڙا صوفي جيڪي ڪنهن سلسلي سان وابستگيءَ کان سواءِ فيض حاصل ڪن ٿا، اهي پاڻ کي اويس سڏائن ٿا يا ان کي اويسِي نسبت ڪوئن ٿا.

لطف الله هتي حضرت اويس قرني بابت جيڪي ڪجهه لکيو آهي، ان جو ماخذ مڪتوبات دو صدي آهي.

[مڪتوبات دو صدي، ص ۶۱ ۽ ۱۳۲، فهرست تحليلي

ص - ۳۱ مصيبت نام، ص - ۱۳۰]

ص - 31 هڪڙي بزرگ جو قول ته دنيا قبول ڪريا دوزخ

هي نقل جيئن جو تئن مڪتوبات دو صديءَ ۾ آيل آهي.

[مڪتوبات دو صدي، ص - ۹۲]

ص - 31 حب الدنيا راس كل خطيئة

امام غزاليءَ احياء علوم الدين ۾ ۽ شيخ عبدالقادر جيلاني فتح الربانيءَ ۾ ان کي حديث ڪري نقل ڪيو آهي. بيهقي ۽ مشڪوات ۾ پڻ ان جي روايت ملي ٿي. اهڙيءَ طرح اها حديث مڪتوبات دو صديءَ ۾ پڻ ملي ٿي.

[فتح الرباني، ص ۲۹۷، احياء العلوم ص ۵۲۳، مڪتوبات دو

صدي، ص ۹۳]

ص - 32

جمله در باز و فروکن پائي راست

گر کفن را هيچ نگذاري رواست

[مڪتوبات دو صدي، ص ۹۲-۳۵۹، مصيبت نامہ ص، ۲۱۱]

ص - 32

فقر چيست از گمراهي ره كرد نست

در دو عالم دست كوتہ كردنست

[مڪتوبات دو صدي، ص - ۴۵۳، ۴۵۷]

ص - 32 معراج الفقير ليلته الفاقه

هيءَ ڪنهن صوفيءَ جو قول آهي.

[مڪتوبات دو صدي، ص ۲۵۸]

ص - 33 قارون

قارون جو تعلق بني اسرائيل يعني حضرت موسي جي قوم سان هو. پر جڏهن حضرت موسي کي نبوت ملي ته هو هامان سان گڏ فرعون جو خاص ڪارندو يا وزير مشير هو. هو فرعون سان گڏ بني اسرائيل تي ظلم ۽ زيادتيون ڪرڻ ۾ شامل هو. قارون جي شهرت جو سبب سندس اٿاھ دولت آھي جنھن جو ذڪر قرآن ۾ پڻ ٿيل آھي. هو سمجھندو هو ته انھيءَ دولت جو سبب سندس علم آھي. پر آخرڪار خدائي غضب جي صورت ۾ زمين ۾ دٻجي مري ويو. جديد تحقيق مان پڻ ان جي تصديق ٿئي ٿي.

[دائرة معارف اسلاميه، ج ۱۶-۱ ص-۲۶ ۽ ۲۷]

ص - 33

آن هوائي ڪه پيش ازین باشد
رسم عادت بود نه دین باشد

ص - 33 بلعم باعور ۽ بر صیصیا

هنن ٻنهي شخصيتن جو ذڪر عطار جي 'مصيبت نام' ۾ گڏ هن شعر ۾ ٿيل آهي.

از مقام بلعمي ڪلبت ڪنند
يا نه چون بر صیصیا صلبت ڪنند

ترجمو: بلعم ان مقام تي ڪٿي وانگر ٿيو. بر صیصیا وري ڦاهي جو شڪار ٿيو.

اسرائيلي روايات موجب بلعم پهرين نهايت عبادت گذار شخص هو ليڪن پوءِ هو گمراهي ۽ بدڪاري ڦهلائڻ جو سبب بڻيو. قرآن شريف ۾ هن جو نالو ڪونهي. ليڪن سورة اعراف جي ٻن آيتن ۾ هڪ اهڙي شخص

ڏانهن اشارو آهي، جنهن کي ڪتي سان تشبيه ڏني وئي آهي.
 بر صيصيا عيسائي راهب هڪ نيم تاريخي شخصيت آهي. جنهن
 جو ذڪر پهريون تاريخ طبريءَ جي مصنف ڪيو آهي. هو پهريائين عابد
 زاهد هو پر پوءِ شيطان جي هٿان گمراه ٿيو.

[دائرة معارف اسلاميه، ص ۴۱۰ ۽ ۷۹۷ مصيبت نامہ، ص - ۱۱ ۽

۳۹۷ مکتوبات دو صدي، ص - ۲۳۰]

ص - 33

گرچ چندانى سليمان كار داشت
 كز زمين تا عرش گير و دار داشت
 مسكنت قدر چون نه شناخت او
 قوت از زنبيل باقى ساخت او

[مکتوبات دو صدي، ص. ۶۲، ۲۹۸، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۳۱ مصيبت

نامہ ص ۱۲۳]

ص - 33

سگ چون مردار يافت جان شمرد
 خر چو جو يافت زعفران شمرد

[مکتوبات دو صدي ص ۳۸، ۴۳]

ص - 34

دنيا دون چون نهنگي سر کشيد
 نيک ويد تا بگردن در کشيد
 جمله را تا حشر بر پيچيد دست
 هيچکس از دام مکر او نجست

[مکتوبات دو صدي، ۲۵۵ مصیبت نام ص، ۱۴۶]

ص - 34

خاک عالم جمع کن چون خاک بیز
بر سر دنيای مردم خوار ریز
زانکه گر یک لقمه نان بخشد ترا
صد بلاها بعد آن بخشد ترا

[مکتوبات دو صدي ۲۵۵ مصیبت نام ص، ۱۴۶]

هتي هيءَ ڳالهه قابل توجه آهي ته اسان مٿيان اٺ ئي شعر مصيبت
نام تان درست ڪري نقل ڪيا آهن، جڏهن ته اصل قلمي نسخي ۾ انهن
جي لکت صحيح نه آهي. ٻي ڳالهه ته اهي اٺ ئي شعر انهيءَ ترتيب سان
مکتوبات دو صديءَ ۾ انهيءَ ريت گڏ لکيل آهن، حالانڪ مصيبت نام ۾
اهي شعر اڳتي پوئتي آهن. انهيءَ مان اهو گمان وڌيڪ پختو ٿئي ٿو ته
لطف الله مکتوبات دو صديءَ مان وڌيڪ استفادو ڪيو آهي.

[مکتوبات دو صدي ص ۲۵۵ مصیبت نام ص، ۱۴۴]

ص - 35

هيچ کس را در جهان از بحر و بر
از قناعت نيست ملڪي بيش تر

[مکتوبات دو صدي، ص ۴۷۳، ۴۸۱ مصیبت نام ص، - ۲۳۲]

ص - 35

نفس قانع گر گدائي مي کند
در حقيقت پادشاهي مي کند
چون ترا ناني و خلقياني بود
بر سر هر موئي سلطاني بود

[مصيبت نام، ص ۵۲ ۽ ۵۳ مکتوبات دو صدي، ص ۶۴، ۴۳۱،

[۴۳۲، ۵۷۲، ۵۵۷]

ص - 35 هڪ درويش جو سڪرات جي وقت گودڙي اڇلائي ڦٽي

ڪرڻ.

هيءَ نقل مکتوبات دو صديءَ ۾ جيئن جو تيئن موجود آهي.

[مکتوبات دو صدي، ص - ۹۳]

ص - 35 حضرت آدم جو جنت کي ڪڍڪ جي داڻي تي وڪڻڻ

بابت ذڪر ۾ مکتوبات دو صدي ۾ هي شعر ملي ٿو.

جان آدم چون بسر فقر سوخت

هشت جنت را بيڪ گندم فروخت

[مکتوبات دو صدي، ص - ۵۱۴]

ص - 36

عمر روزي پنج شش مي بگذرد

خواه ناخوش خواه خوش مي بگذرد

چون چنين مي بگذرد عمري که هست

چيست جز باد از چنين عمرې بدست

مصيبت نام ۾ هي چارئي شعر گڏ آيل آهن جيئن منهاج المعرفة

۾ آهن. ليڪن مکتوبات ۾ اهي جدا جدا به ملن ٿا ته گڏ هڪ هنڌ به آيل

آهن.

[مکتوبات دو صدي ص ۲۵۹، ۲۹۶، ۵۳۵، ۵۳۰، مصيبت نام ص ۵۳]

ص - 36

هڪ عالم چار سئو صندوقون علم جون ڄاڻندو هو.

هي نقل مکتوبات دو صديءَ ۾ موجود آهي.

[مکتوبات دو صدي، ص- ۲۵۰]

ص - 39 الدنيا مزرعة الاخرة

امام غزالي موجب هيء حديث آهي.

شيخ عبدالقادر جيلاني فتوح الغيب ۾ پڻ ان جو حوالو آندو آهي.

[فتوح الغيب فارسي، ص- ۱۵۵، احياء العلوم جلد ۵، ص- ۵۲۱]

ص - 40 الفقراء جلساء الله تعالى يوم القيامة

هيء حديث جو ڪجهه حصو آهي. عوارف المعارف ۾ هن حديث جي

پوري روايت موجود آهي ۽ پوري حديث هن ريت آهي:

لكل شيء مفتاح ومفتاح الجنة حب المساكين والفقراء والصبر

هم جلساء الله تعالى يوم القيامة.

[عوارف المعارف عربي- ص ۳۷]

ص - 40 اكثر اهل الجنة الفقراء

هنن الفاظن سان ڪا حديث نٿي ملي. البت هڪ حديث ۾ 'الفقراء'

جي بجاءِ 'بله' جو لفظ اچي ٿو. يعني اڪثر جنت جا لائق سادا ۽ ابوجه

آهن.

[تمهيدات ص- ۱۱۱]

ص - 41 الفقير صابرا عند الله تعالى اجرا كثيرا بغير

حساب.

تحقيق مڪمل نه ٿي سگهي.

ص - 42 الفقير سيء في الدنيا وزين في الاخرة.

تحقيق مڪمل نه ٿي سگهي.

ص - 42 افضل الفقراء علي الاغنياء فضلي علي جميع

خلق الله.

عوارف المعارف جي باب پنجن جنهن ۾ تصوف جي ماهيت تي بحث آهي، فقر بابت ڪيترا قول ملن ٿا. اتي هڪ حديث هنن الفاظن ۾ ڏنل آهي.

يدخل فقراء امتي الجنة قبل الاغنياء بنصف يوم، وهو خمس مائة عام يعني فرمايو رسول الله ﷺ منهنجي امت جا فقير جنت ۾ شاهوڪارن کان اڌ ڏينهن اڳ ۾ داخل ٿيندا ۽ اهو سڄو ڏينهن پنج سئو سالن جي برابر هوندو. ترمذي ۽ بيهقي ۾ حضرت انس رضي الله عنه کان روايت ۾ هي الفاظ آهن: قال يدخلون الجنة قبل اغنيائهم باربعين خريفا. يعني چيائون انهيءَ ڪري جو اهي جنت ۾ اميرن کان چاليهه سال اڳ ۾ داخل ٿيندا.

[عوارف المعارف عربي، ص- ۳۸]

ص - 42 الفقر فخري ويدا فتخر

هي الفاظ شيخ عبدالقادر جيلاني ڏانهن منسوب تصنيف 'سر الاسرار' ۾ ما يحتاج اليه الابرار ۾ ملن ٿا. صحيح عبارت هن ريت آهي: و قال عليه الصلوة والسلام فقر فخري و انا افتخر به وليس المراد بالفقر المعلوم ولكن المراد بالفقر الامتدادي الله.

يعني فرمايو حضور ﷺ ته فقر منهنجو فخر آهي ۽ مون لاءِ ناز جو سبب آهي. ليڪن ان فرمان مراد اهو عام فقر ناهي بلڪه اهو فقر حقيقي آهي، جيڪو الله ڏانهن افتقار کي ظاهر ڪري ٿو.

[سر الاسرار ۾ ما يحتاج اليه الابرار- ص ۱۲۲]

ص - 45 اللهم احييني مسكينا وامتنني مسكينا واحشرني

في زمره المساكين.

هيء دعا رسول الله ﷺ ذانهن منسوب آهي.
 شيخ عبدالقادر جيلاني فتح الربانيء یر پڻ ان جو حوالو آندو آهي.
 [فهرست كشف الاسرار- ص ۴۴۵ الفتح الرباني، ص- ۲۰۴ مسند
 عائشه اردو، ص- ۱۹۸. مکتوبات دوصدي- ص ۵۷، ۲۱۵، ۲۹۸]

ص - 45

هر که در سر محبت بنده شد
 تا ابد هم محرم و زنده شد

[مکتوبات دوصدي، ص- ۲۰۷، ۲۴۰. مصیبت نام ص- ۱۹۹]

ص - 46

هر که او از دار دنیا پاک شد
 نور مطلق گشت گرچه خاک شد

[مکتوبات دوصدي ص - ۵۶۱ مصیبت نام ص- ۱۴۵]

ص - 46 يا غوث الاعظم اذا رايت.... لاحجاب بيني

وينيه.

[الهامات غوث یر آهي ڏسو ضميمو. الف]

ص - 46 ثم سئلت هل اكل شربي

[الهامات غوثيه یر آهي ڏسو ضميمو الف]

ص - 47 يا غوث الاعظم ليس الفقر..... كن فيكون

[الهامات غوث یر آهي. ڏسو ضميمو الف.]

ص - 47 فقر الفقر . هي الفاظ به الهامات غوث مان ورتل آهن.

ڏسو ضميمو الف.

ص - 47 تخلقو باخلاق الله.

امام غزالي موجب هي حديث جا الفاظ آهن.

[احياء العلوم جلد 4 ص 61]

ص - 48 بايزيد بسطامي (وفات 875 - 261)

ايران جو مشهور صوفي جيڪو پهريون صاحب سڪر صوفي شمار ٿئي ٿو. سندس مشهور شطح آهي 'سبحاني ما اعظم شاني' شيخ عبدالقادر جيلاني فتوح الغيب ۾ حكايت نقل ڪري ٿو ته هڪ دفعي بايزيد بسطامي رب تعاليٰ کي خواب ۾ ڏٺو ته عرض ڪيائين اي مالڪ، ڪهڙو رستو تون پڄايندو؟ جواب مليس نفس کي ترڪ ڪر ته پهچي سگهندين. بايزيد چئي ٿو ته ان کانپوءِ مان پنهنجي نفس مان ائين ٻاهر نڪتو آهيان جيئن نانگ پنهنجي ڪل لاهي ٻاهر نڪرندو آهي.

[فتوح الغيب - ص - 138]

ص - 49 ڪي چون ٿا فقر هڪ مرتبو آهي جنهن ۾ نه ڪشف آهي نه

يقين، نه معرفت ۽ نه دين. مطلب ته فنا ۽ عدم جو نالو فقر آهي.

هنن الفاظن جي لاءِ مولانا جامي جي لوائح مان هن رباعيءَ تي غور

ڪريو، جيڪي ان جو ترجمو محسوس ٿين ٿا.

آن را که فنا شیوه فقر آئین است

ني ڪشف و يقين نه معرفت نه دين است

رفت او ز میان همین خدا ماند خدا

الفقر اذا تر هو الله اين است

ص - 49 الفقر سري لا يطلع عليه ملك ولا مقرب ولا مرسل

الا عبد محمد ﷺ.

صوفين وٽ نهايت مقبول حديث جا الفاظ هن ريت آهن: لي مع الله وقت لا يسعني فيه ملك مقرب ولا نبي مرسل.
[فيه ما فيه، ص - ۱۲، معارف برهان الدين ترمذي، ص ۱۵۲]

ص - 49، من اراد ان يجلس مع الله فليجلس مع الفقراء

مولانا روميء جي ملفوظات فيه ما فيه ۾ هيءَ عبارت ملي ٿي جتي الفقراء جي بجاءِ اهل التصوف جا الفاظ آهن. مشهور محدث سيوطي ان کي موضوعات ۾ شمار ڪيو آهي.
[فيه ما فيه - ۳۲۰]

ص - 52 معاذ بن جبل رضي الله تعالى عنه

جليل القدر صحابي جيڪو مديني جو رهڻ وارو هو. ان ڪري انصارن ۾ سندس وڏو درجو آهي. ويهن سالن جي عمر ۾ جنگ بدر ۾ شامل ٿيو. هو قرآن جو مستند قاري ۽ عالم هو. پاڻ ڪريمين ﷺ جڏهن کيس يمن جو عامل مقرر فرمايو ته پڇيائونس ته ماڻهن ۾ ڪيئن فيصلا ڪندين، چيائين قرآن جي روشنيءَ ۾. چيائونس جيڪڏهن اتان رهنمائي نه ملي ته پوءِ ڇا ڪندين. ورائيائين سنت يعني توهان جي عمل جي روشنيءَ ۾. پاڻ فرمايائون جيڪڏهن اتي به ڪو حل نه ملي ته يڪدم ورائيائين پوءِ آءٌ قياس يعني سمجهه ۾ حد ڪندس. معاذ بن جبل جي انهيءَ راءِ کي اجتهد ۾ قياس جو بنياد قرار ڏنو ويو آهي. حضور ﷺ جن کيس هڪ خاص دعا سيکاري جنهن جا الفاظ هن ريت آهن.

اللهم اعني علي ذكرک وشکرک وحسن عبادتک

يعني: اي الله، مون کي توفيق ڏي ته تنهنجو ذڪر ۽ شڪر ادا ڪريان

۽ تنهنجي عبادت سهڻي نموني ۾ ڪريان.

[دائرہ معارف اسلاميه، ج - ۲۱ ص - ۲۷۸]

ص - 52 اسماع الملاهي معصيته والجلوس فيه فسق

والتلذذ به كفر.

هن مقولي بابت تحقيق مڪمل نه ٿي سگهي.

ص 53 جيڪي ڏسي خدا کان ڏسي، جيڪي ڄاڻي خدا کان ڄاڻي، جيڪا نيڪي ۽ بدي، نفعو ۽ نقصان خدا کان سمجهي. حقيقي فاعل سڄي جهان ۾ هڪ الله کي ڄاڻي.

فتوح الغيب جي مقالي ٽئين ۾ هي الفاظ ملن ٿا.

”هو خدا جي حڪم کان سواءِ ٻيو ڪجهه نٿو ڏسي، پوءِ هو اوس يقين ڪرڻ وارن مان ٿئي ٿو ۽ هيڪڙائي کي مڃڻ وارو ٿئي ٿو. اتي هو سمجهي ٿو ته الله کان سواءِ موجودات ۾ ٻيو ڪوئي حقيقي حاڪم نه آهي. حرڪت ۽ سڪون، خير ۽ شر، نفعو ۽ نقصان سڀ ان وٽان آهي.“

[فتوح الغيب عربي- اردو - ص ۴۲]

ص- 54 ’هو‘ الله جي ذات پاڪ جونالو آهي

عبدالڪريم جيلي انسان ڪامل جي ۲۶ باب ۾ ’هويت‘ تي وڏو بحث ڪيو آهي جتي هو چوي ٿو ته ’هو‘ اسم الله جو سر آهي. بلڪ چوي ٿو ته اسم ’هو‘ سڀني اسما ۾ افضل آهي. ’هو‘ جو اشارو حاضر کان سواءِ ٻي ڪنهن ڏانهن نٿو ٿئي سگهي.

[انسان ڪامل اردو ص - ۱۹۴]

ص - 54 ماشاء الله کان وما لمر يڪن

مسند احمد بن حنبل ۾ هي الفاظ هڪ حديث ۾ هن طرح اچن ٿا.
 ماشاء الله کان وما لمر يشاء لمر يڪن ولا حول ولا قوه الا بالله العظيم.

يعني جيڪي الله گهريو ائين ٿيو ۽ جيڪي نه گهريو اهو نه ٿيو.
 شيخ عبدالقادر جيلاني ڏانهن منسوب ورد صلاة الكبرى ۾ پڻ هي
 الفاظ ملن ٿا ماشاء الله کان وما لمر يشاء لمر يکن.
 [فهارس تحليلي مکتوبات امام رباني، ص - ۳۴ فيوضات
 الربانيه، ص ۱۶۸]

ص - 54 الفاني لايرد

هيءُ پورو قول هن ريت آهي جيئن شيخ عبدالحق فتوح الغيب جي
 مقالي چوڻين جي شرح ۾ نقل ڪيو آهي.
 الفاني لايرد الي اوصافه يعني جيڪو بشري صفتن کان فنا ٿيو اهو
 انهن صفتن ڏانهن وري نه موٽايو ويندو آهي. مطلب آهي ته حقيقي فنا ڪي
 بقا آهي. هن سلسلي ۾ ٻيو قول جيڪو شيخ عبدالحق نقل ڪيو آهي، اهو
 هيئن آهي. ما رجع من رجع الا من طريق.
 يعني حقيقت تائين پهچڻ وارو ڪڏهن به واپس نه ايندو آهي. البت
 جيڪو واپس وريو آهي، اهو وات تان يعني وچ تان ئي واپس موٽيو آهي.
 گويا اهو توڙ تائين نه پهتو آهي، جيڪڏهن اتي پهچي ها ته واپس نه موٽي
 ها.
 شاه عبداللطيف ڀٽائي جي هن بيت ۾ پڻ ان حقيقت ڏانهن اشارو
 آهي.

نڪا ابتدا عبد جي، نڪا انتها

جن سجاتو سپرين، سي وڃڻ کي وٺا

[فتوح الغيب عربي اردو ص، 51]

ص - 56

هر که در راه محمد ره نيافت

تا ابد گردی ازین درگ نيافت

دولت دنيا و دين درگاه اوست
 انبيا را قبل خلوتگاه اوست
 دولت آنجا جوي و دين آنجا طلب
 مرجع اهل يقين آنجا طلب
 [مصيبت نام، ص ۲۶۲ مکتوبات دوصدي، ۴۰۱]

ص-56

هر که چون خاک نيست بر در او
 گر فرشته است خاک بر سر او
 [حدیقه ص-۲۰۷]

ص-59

هر که در سر محبت بنده شد
 تا ابد هر محرم و هر زنده شد
 [مکتوبات دوصدي، ص ۲۱۷، ۲۴۰، ۴۸۳ مصيبت نام ص-۱۹۹]

ص-59

هر که او از دار دنيا پاک شد
 نور مطلق گشت گرچه خاک شد
 [مکتوبات دوصدي ص-۵۶۱ مصيبت نام ص-۱۴۵]

ص-60 يا غوث الاعظم من حرم السفر الظاهر

الهامات غوثيه مان ورتل آهي. دسو ضميمو - الف

ص-61 حضرت موسي عليه السلام

جليل القدر پيغمبر. جديد تحقيق موجب حضرت موسي جي ولادت
 اٿويهين فرعون رعميسس ثاني جي دور ۾ ٿي ۽ اهو اٽڪل ۱۲۰۵ قبل

مسيح آهي. ليڪن جڏهن حضرت موسيٰ کي نبوت ملي ۽ کين توحيد جي دعوت جو حڪم مليو ته ان وقت رعميس جو پٽ متفاف () حڪمران هو. حضرت موسيٰ کي سندس قوم بني اسرائيل پنهنجو اڳواڻ ۽ پيغمبر تسليم ڪري چڪي هئي جن جي چوٽڪاري لاءِ هو ڪوشش ڪري رهيو هو چو ته فرعون بني اسرائيلن کي زور سان غلام ڪري رکيو هو ۽ انهن کان زبردستيءَ ڪم وٺندا هئا.

آخر جڏهن فرعون حضرت موسيٰ جي دعوت قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو بلڪ وڌيڪ ظلم ڪرڻ شروع ڪيا ته حضرت موسيٰ عليه السلام خدائي حڪم موجب پنهنجي قوم کي ساڻ ڪري بحر احمر جو رخ رکيو چو ته کيس اهو ٻڌايو ويو هو ته هنن جي لاءِ سمنڊ ۾ رستو ٺهي پوندو. فرعون کي جڏهن اها خبر پئي ته پاڻ لشڪر سوڌو حضرت موسيٰ ۽ بني اسرائيل جي تعاقب ۾ نڪتو. خدا جي قدرت سان حضرت موسيٰ ۽ سندس قوم سمنڊ پار ڪري نڪري وئي پر فرعون جڏهن انهن جي پويان سمنڊ ۾ داخل ٿيو ته ٻڏي مئو.

جديد تحقيق موجب اها جڳهه جتان حضرت موسيٰ اڪري پار پيو ڪل ٻه ميل جو ٽڪر آهي ۽ اهو هنڌ سئيز ڪئنال جي ويجهو هو. قرآن ۾ پيش گوئي ٿيل آهي ته انهيءَ فرعون جو لاش ايندڙ وقت لاءِ محفوظ رهندو. جديد تحقيق موجب اهڙو لاش جيڪو ممي ٿيڻ کان سواءِ محفوظ رهيو هجي، ان جي تصديق ٿي آهي جيڪو مصر جي عجائب گهر ۾ رکيل آهي.

[حقائق القرآن - انگريزي، ص- ۱۵۸]

ص- 63 شيخ شهاب الدين سهروردي (۵۳۹/۱۱۴۴-۶۳۲)

(۱۲۳۴/

هو اصل ۾ ايران جي شهر سهرورد ۾ پيدا ٿيو. ليڪن تعليم خاطر بغداد آيو جتي سندس تربيت چاچي ابو نجيب عبدالقاهر ڪئي جيڪو

پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ صوفي هو. هو شيخ عبدالقادر جيلاني جو همعصر هو ۽ ڪن روايتن موجب سندس فيض يافتہ هو. بلڪ هڪ ٻي روايت موجب هو پنهنجي پائتي نوجوان شهاب الدين کي به شيخ عبدالقادر جيلاني وٽ وٺي ويو جنهن دعا ڏيندي کيس چيو هو ته هو عراق جي مشهور شخصيت ٿيندو.

شيخ شهاب الدين جي مشهور ۽ مقبول تصنيف 'عوارف المعارف آهي' جنهن کي سهروردي توڙي ٻين سلسلن ۾ غير معمولي اهميت حاصل رهي آهي. جيئن ته سنڌ هنڌ ۾ سهروردي سلسلو شيخ بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني جي ذريعي ڦهليو جيڪو پاڻ بغداد پهچي هن سلسلي ۾ داخل ٿيو. تنهن جي ڪري اهو چئي سگهجي ٿو ته عوارف المعارف جون تعليمات ساڳي صديءَ ۾ هتي پهتيون. عوارف تصوف جي بنيادي اصولن بابت هڪ جامع تصنيف آهي جنهن ۾ تصوف جي خانقاهي نظام بابت پهريون دفعو مواد ملي ٿو. انهيءَ ڪري عوارف کي صوفي حلقن ۾ هڪ درسي ڪتاب جي حيثيت حاصل رهي آهي مثلاً نظام الدين اوليا جنهن جو تعلق چشتي سلسلي سان آهي، عوارف جو درس پنهنجي مرشد فرید الدین گنج شکر کان ورتو. اڳتي هلي مشهور چشتي صوفي بنده نواز گيسودراز عوارف جي شرح لکي.

[عوارف المعارف سنڌي ص، پ، تاريخ مشائخ چشت، ص ۲۳]

ص 63 - يا بني ارجع القرآن في جميع الاحكام

ولاتكن من الجاهل الصوفيه فانهم لصوص وقطاع الطريق علي المسلمين.

مٿين عبارت جا الفاظ شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي مشهور تصنيف عوارف المعارف ۾ نه ملي سگهيا آهن. البت تقريباً اهي ساڳيا الفاظ شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي 'وصايه غوثيه' ۾ ملن ٿا جيڪي هن ريت آهن.

يا بني وارجع الي الحكم القرآن في جميع الاحكام فان

القرآن حجة الله علي الخلق ولا تعدل عن العلم خطوه وتعلم الفقه ولا تكن من جهال الصوفيه وعوامهم وفر من اهل الاسواق فانهم لصوص الدين وقطاع الطريق علي المسلمين.

[مكشوفات غوثيه - ص - ٥٩]

ص - 64 العلماء ورثة الانبياء

امام احمد بن حنبل ۽ مشهور محدث ترمذي موجب هيء حديث آهي. عوارف المعارف ۾ سهروردي جيڪا روايت آندي آهي ان موجب هيء هڪ ڊگهي حديث آهي جنهن جا الفاظ هن ريت آهن.

من سلك طريقا يلتمس به علما سلك الله به طريقا من طرق الجنة، وان الملائكة تضع اجنحتها رضا لطالب العلم، وان طالب العلم يستغفر له من في السماء والارض حتي الحيتان في الماء، وان فضل العالم علي العابد كفضل القمر علي سائر النجوم، وان العلماء هم ورثة الانبياء، ان الانبياء لم يورثوا دينارا ولا درهما انما اورثوا العلم، فمن اخذ به اخذ بسخطه او بحظ وافر.

ترجمو: جيڪو شخص صرف علم حاصل ڪرڻ نڪري ٿو ته الله تعاليٰ ان کي جنت جي رستي تي هلائيندو آهي ۽ ملائڪ پنهنجا پر هن جي مٿان کولي ڇڏيندا آهن ته جيئن اهو طالب علم راضي رهي. ان طالب علم لاءِ آسمان ۽ زمين جي مخلوق بخشش جي دعا ڪندا آهن. جن ۾ پاڻي جي مخلوق به شامل هوندي آهي. عالم کي عابد تي اهڙي فضيلت آهي جيئن چنڊ کي ستارن تي هوندي آهي. بيشڪ عالم انبيائن جا وارث آهن، ڇو ته نبين سڳورن جي ميراث دينار ۽ درهم نه هوندي آهي. بلڪ انهن جي ميراث صرف علم آهي. تنهنڪري جنهن علم حاصل ڪيو انهيءَ کي گويا ان ميراث جو وڏو حصو مليو.

[عوارف المعارف عربي ص - ٥٨]

ص- 64 جذبتہ من جذبات الرحمن خير من عباده الثقلين

هيء قول ابو القاسم نصر آباديءَ ڏانهن منسوب آهي. جنهن ۳۷۲ھ ۾ وفات ڪئي؟

[فرهنگ ماثورات، ص- ۲۰۹، فتح الرباني عربي اردو ص -

[۵۷۵

شيخ عبدالقادر جيلاني جي ملفوظات ۾ پڻ هي قول ملي ٿو.

ص- 65 يا احمداي اشيء افضل عندي من التوكل علي

الرضا بما قسمت لهر.

هن قول بابت ڪا خبر نه پئجي سگهي؟

ص- 67 الانسان سري وانا سره

هن جو حوالو اڳ ۾ اچي چڪو.

ص- 67 انا من النور وڪلڪم من نوري

هن حديث جي ٻي عبارت ۾ وري هي الفاظ آهن. انا من نور الله وڪلڪم من نوري جنهن جي روايت حضرت جابر کان ملي ٿي. هن موضوع سان ملندڙ جلندڙ ٻيون به ڪيتريون حديثون آهن جن ۾ گهڻي مشهور حديث جا الفاظ آهن 'اول ما خلق الله نوري' يعني سڀ کان پهريائين الله تعاليٰ منهنجو نور پيدا ڪيو. شيخ عبدالحق محدث دهلوي مدارج النبوت ۾ وري هي عبارت آندي آهي 'خلقت من نور الله والمؤمنون من نوري'.

[فهارس تحليلي هشتگانه - ص ۳۱]

ص - 70 من احدث في الاسلام او آوي محدثا في الاسلام

فعليه لعنة الله والناس اجمعين.

حديث جي مشهور ڪتابن صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم ۾ هڪ حديث جا الفاظ هن ريت آهن: من احدث في ديننا هذا فهو رد يعني جنهن اسان جي دين ۾ ڪا نئين ڳالهه ڪئي، اها مردود آهي. صحيح مسلم ۾ حضرت علي رضي الله عنه کان هڪ روايت ۾ هي الفاظ آهن: لعن الله من احدث حدثا او آوي محدثا. ڪل من آوي محدثا من هو لا لمحدثين. فقد لعنه الله ورسوله.

[سياست شرعيه اردو. ابن تيمه. ص - ۱۲۵. فهارس تحليلي

مكتوبات امام رباني، ص - ۳۷]

ص - 70 من تزهد بغير علم جن في آخر عمره او مات كافرا.

هن عبارت بابت تحقيق مڪمل ٿي نه سگهي.

ص 71 حسن بصري رضه (۲۱ / ۲۶۲ - ۱۱۰ / ۷۲۸)

هو حضرت عمر جي دور خلافت ۾ مديني ۾ ڄائو ۽ ان ڪري تابعي هجڻ جو شرف حاصل اٿس. جنگ صفين کانپوءِ هو مستقل بصري ۾ رهڻ لڳو جتي علم حديث ۽ رجال جي تعليم ڏيڻ لڳو. اهوئي سبب آهي جو حديث ۽ فقه جو امام مڃيو ويو آهي. ان کان علاوه هن وقت جي اموي حڪمرانن جي خلاف حق گوئي ۽ بيباڪيءَ جا اعليٰ مثال قائم ڪيا. حجاج سان مخالفت جو اهو نتيجو نڪتو جو گهڻو عرصو کيس روپوش رهڻو پيو. هن پوري زندگي هڪ باعمل ۽ باڪردار صوفي وانگر گذاري، دراصل تصوف جو بنياد هن کان شروع ٿئي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو تصوف جا سلسلا جيڪي حضرت علي رضه تائين پهچن ٿا، ان جي آخري ڪڙي حسن بصري آهي.

حسن بصريء جي تعليمات ۾ دنيا جي بي ثباتي ۽ بي رغبتيءَ تي گهڻي ۾ گهڻو زور آهي، جنهن ۾ ظاهر آهي ته ان دور جي سياسي ۽ سماجي حالتن کي وڏو دخل هو، جن سندس نظريات کي گهڻو متاثر ڪيو.

Sufism p-35

ص - 71 جنيد بغدادی (وفات ۲۹۸ / ۹۱۰)

هو ٻئي وڏي صوفي سري سقطيءَ جو پائڻيو آهي ۽ حارث محاسبيءَ جهڙي صوفي کان گهڻو ڪجهه پرايائين. هو وڏي علم ۽ فڪر جو صاحب هو. سندس نظرين ۾ اعتدال آهي. ان ڪري کيس صاحب صحو صوفين جو سردار چيو وڃي ٿو. سندس تصنيفات ۾ ڪجهه مختصر رسائل موجود آهن جيڪي ڇپيل آهن هرو ٽين/نائين صدي اندر بغداد ۾ هڪ وڏي علمي شخصيت جي حيثيت ۾ ڇانيل نظر اچي ٿو، جنهن ڏانهن منصور حلاج ۽ بايزيد بسطامي جهڙا صاحب سکر صوفي به رجوع ڪندا هئا. انڪري کيس سيد الطائف يا صوفين جو سرواڻ به ڪوٺيو وڃي ٿو.

Sufism p-46.

ص - 71 ابو عبدالله مغربي

رساله قشيره ۾ هن جو نالو ابو عبدالله محمد بن اسماعيل مغربي ملي ٿو. هن ۳۹۹ هـ ۾ وفات ڪئي. چون ٿا ته هو سڄي عمر جهنگلن ۾ رهيو ۽ جهنگلي ٻوٽيون کائي پيٽ قوت ڪندو رهيو.

ابو عبدالله جو قول آهي ته بهترين عمل اهو آهي ته اسين پنهنجا سڀ ڪم شريعت مطابق سرانجام ڪريون. هن جو ٻيو قول آهي ته سڀني ۾ ڪريل فقير اهو آهي جيڪو شاهوڪارن سان اٽڪي يا انهن جي آڏو عاجزي ڏيکاري، اهڙيءَ طرح سڀني شاهوڪارن ۾ اهو عزت وارو آهي جيڪو فقيرن سان عاجزيءَ سان هلي ۽ انهن جو احترام ڪري.

[رساله قشيره - اردو - ص - ۹۹]

ص - 71 ذوالنون مصري (وفات ۸۶۱/۲۴۶)

هن جو اصل نالو ثوبان بن ابراهيم آهي. هن جي شهرت جو سبب اعليٰ فڪر ۽ معرفت جا نڪتا آهن. هو اعليٰ پايه جو شاعر به آهي. سندس هيءُ قول تصوف جي فڪري تاريخ ۾ گهڻو مقبول رهيو آهي ۽ ان کي سندس فڪر ۽ عرفان جو ما حاصل ڪوٺيو ويو آهي.

التفكر في ذات الله جهل والاشارة اليه شرك وحقيقه المعرفة حيره. يعني خدا جي ذات بابت سوچڻ جهالت آهي ۽ هن ڏانهن اشارو ڪرڻ شرڪ آهي ۽ خدا جي معرفت جي حقيقت حيرت آهي.

لطف الله جي شاعريءَ ۾ پڻ 'حيرت' واري مقام جو بار بار ذڪر اچي ٿو.

اونهي پريان ڳالهڙي، لهي نه سگهي ڪو
ات حاذق حيرت ۾ پئا، پرو ڪنهن نه پوءِ
ات حيرت هنيو سڀ ڪو، توڙي عاقل عالم هوءِ
اي ڳري ڏسي ڳالهڙي، در رب سڀ ڪو روءِ
ڪمتر ڪو هوءِ! جو ڪين پروڙي ڪيترو

[وحدت الوجود فضل الله ص - ۷۶]

ص - 71 بايزيد بسطامي

[ڏسو حاشيو ص - ۲۱.]

ص - 71 ابو الحسن نوري (وفات ۲۹۵/۹۰۷)

هو ٻن وڏن صوفين سري سقطي ۽ حارث محاسبيءَ جو شاگرد آهي. هو خدا جي ذات سان بي غرض محبت جو قائل آهي جنهن ۾ هو انتها تائين وڃي ٿو. هو جنيد بغداديءَ جو همعصر هو ۽ سندس صحبتي هو. صوفين جي مشهور اصطلاح 'جمع' ۽ 'تفرق' جي وصف ڪندي چيو اٿس.

الجمع بالحق تفرقه عن غيره والتفرقه من غيره جمع بالحق.

يعني حق سان جمع (گڏهڃڻ) غير کان جدائي آهي ۽ هن جي غير کان جدائي حق سان جمع (تفرقه) آهي. مطلب ته جيڪو حق تعاليٰ سان واصل آهي، اهو ما سوال الله کان جدا آهي. هو شاعر به هو سندس ڪجهه اشعار ’تعرف‘ ۾ ملن ٿا.

[كشف المحجوب اردو ص - ۲۴۳ تعرف سنڌي ترجمو ص - ۱۴۵]

ص - 71 شيخ عبدالقادر جيلاني (ص ۴۷۰ - ۵۶۱ /

(۱۰۷۷ - ۱۱۶۶)

اسلامي دنيا جو وڏو صوفي ۽ وڌيڪ مقبول صوفي سلسلي قادريءَ جو باني فارس جي هڪ ڳوٺ جيلان ۾ ڄائو. ليڪن علم جي تحصيل بغداد ۾ ڪيائين ۽ باقي زندگي اتي گذاريائين جتي هينئر سندس مزار آهي.

پنجين ۽ ڇهين / يارهين ۽ ٻارهين صديون جيتوڻيڪ اسلامي دنيا جي عروج جو زمانو آهن، پر اندروني خلفشار ۽ سماجي ۽ اخلاقي زوال جي لحاظ کان پڻ چوٽ تي آهن. بغداد جا عباسي حڪمران اسلام جي اعليٰ اخلاقي ۽ روحاني مثال پيش ڪرڻ کان قاصر هئا. روايت آهي ته هڪ دفعي خليفي اشرفين جي ٿيلهي ڏياري موڪلي ته پاڻ قاصد جي اڳيان ان کي نيٽوڙائون ته ان مان رت وهڻ لڳو. ان کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو اشارو ٿي سگهي پيو ته وقت جا حڪمران ڪيتري قدر ظالم آهن.

انهن حالتن کي پيش نظر پاڻ اعليٰ روحاني قدرن جي تبليغ لاءِ پنهنجي خانقاه ۾ وعظ ۽ خطبات جو سلسلو شروع ڪيائون. فتوح الغيب ۽ ’فتح الرباني‘ سندس خطابت ۽ زور بيان جا عمدا مثال آهن. اها حالتن جي تقاضا هيءَ جو پاڻ دعويٰ ڪيائون ته ”قدمي هذا علي رقبه كل ولي الله“ يعني منهنجو قدم سڀني وٽن جي گردن تي آهي جنهن جو مطلب آهي

تہ سندن طریقو ٻين جي مقابلي ۾ وڌيڪ مقبوليت ۽ اثر وارو ٿيندو، جيڪا ڳالهه گهڻي حد تائين صحيح ثابت ٿي آهي.

فتح الربانيءَ جي ٻي مجلس ۾ هيئن خطاب ڪيو اٿن.

”جيڪڏهن الله تعاليٰ جي حڪم جي فرمانبرداري جي تقاضا نه هجي ها ته ڪهڙو عقلمند هن شهر ۾ رهي ها ۽ ان جي باشندن سان گڏ گذاري ها. چو ته انهن ۾ ربا، نفاق، ظلم، گمان ۽ جرم جي ڪثرت آهي ۽ ان سان گڏ خدا جي نعمتن جي ناشڪري، بلڪ ان جي نعمتن سان گناهه ۽ بدمعاشيءَ ۾ اضافو ڪن ٿا. ان جو نتيجو آهي جو اڪثر گهرن ۾ هو بيڪار ويهن ٿا پر جڏهن دڪانن ۽ بازار ۾ اچن ٿا ته پاڻ کي پرهيزگار ظاهر ڪن ٿا. ڪاٺ پيئڻ ۾ زنديق آهن پر جڏهن منبر تي بيهن ٿا ته پاڻ کي صديق سمجهن ٿا. جيڪڏهن حڪم جو پابند نه هجان ها ته جيڪر توهان کي ٻڌايان ها ته توهان جي گهرن ۾ ڇا پيو ٿئي. ليڪن منهنجي آڏو هڪ بنياد آهي جنهن کي تعمير ڪرڻو آهي. منهنجا ڪيترو روحاني اولاد آهي جيڪي تربيت لاءِ محتاج آهي.

انهيءَ ساڳئي خطبي ۾ اڳتي چوي ٿو.

اي صاحبزادا، تون هن دنيا ۾ صرف رهڻ ۽ مزا ماڻڻ نه آيو آهين. بلڪ الله تعاليٰ جي هن ناراضگيءَ واري حالت کي بدلاءِ. تون صرف لاله الاالله محمد رسول الله چوڻ تي قناعت ڪئي آهي، حالانڪ اطاعت ۾ ٻيو به گهڻو ڪجهه يعني عمل گهريل آهي. جيستائين اهو نه ملائيندين توکي فائدو نه ٿيندو.

سماجي حالتن تي سخت تنقيد ڪندي چوي ٿو.

هي زمانو نتائڻ وارن جي اڪثريت جو آهي، پڪي ارادي وارا غائب آهن.

بلڪ هي زمانو ربا ۽ منافقت سان ڀريل ۽ ٻين جو ناحق مال ڪاڻڻ جو زمانو آهي، اهي گهڻا ئي ۾ آهن جيڪي روزو، نماز، حج ۽ زڪواه صرف

ماڻهن جي خاطر ڪن ٿا ۽ نه حق جي لاءِ!

فتح الرباني ۽ فتوح الغيب ۾ آيل تقريرن ۽ خطبات مان چڱيءَ ريت محسوس ٿئي ٿو ته شيخ عبدالقادر جيلاني پنهنجي وقت جي سياسي ۽ سماجي، مذهبي ۽ معاشي حالتن کان بلڪل غير مطمئن هو. جنهن ڪري هن جو زور سماج جي سڌاري ۽ اصلاح تي هو. هو هڪ هنڌ پاڻ کي محتسب يعني احتساب ڪندڙ به سڏي ٿو ان لحاظ کان هو وڏو مصلح (Reformer) هو.

ص- 71 فرعون (عميسس پيو ۽ ان جو پٽ منفتاح ثاني)

قديم مصر جي حڪمرانن جو لقب جيڪي پنهنجي اهرامن جي ڪري مشهور آهن. هتي ان فرعون ڏانهن اشارو آهي جيڪو حضرت موسيٰ جي وقت ۾ حڪمران هو. اهو قبل مسيح کان تقريباً ٻارهن سئو سال جو زمانو آهي.

فرعون ۽ حضرت موسيٰ جو قصو قرآن ۾ تفصيل سان بيان ٿيل آهي.

[دائرة معارف اسلامي، ص- ۷۸۸]

ص- 71 نمرود: حضرت ابراهيم عليه السلام جي زماني ۾ بابل جو بادشاهه هو. اهو زمانو هڪ تحقيق موجب قبل مسيح کان اڻويهه سئو سال آهي. حضرت ابراهيم جي ولادت اندازاً سال ۱۸۱۹ قبل مسيح ۾ ٿي هئي.

حضرت ابراهيم جڏهن نمرود کي توحيد جي دعوت ڏني ته هن کيس باهه ۾ اڇلائڻ جو حڪم ڏنو. جنهن مان الله تعاليٰ کيس بچائي ورتو. ان کانپوءِ حضرت ابراهيم ڪنعان طرف هجرت ڪئي جتي حضرت اسماعيل ڄائو. ڪجهه ڏينهن بعد حضرت ابراهيم نئين ڄاول ٻار ۽ سندس ماءُ بيبي هاجرہ کي مڪي پاڪ جي صفا ۽ مروه ٽڪرين جي وچ ۾ ڇڏي هليو ويو. وري ڪجهه عرصي کان پوءِ جڏهن حضرت ابراهيم مڪي ۾ آيو ته حضرت

اسماعيل سان گڏجي ڪعبي جي تعمير ڪيائين. عرب حضرت اسماعيل جو اولاد آهن جڏهن ته يهودي حضرت ابراهيم جي پٽ حضرت اسحاق جو اولاد آهن.

[دائرہ معارف اسلاميه - ص ۵۹۲]

ص - 71 دجال: دجال لفظ جو مادو دجل آهي جنهن جي معنيٰ آهي لڪائڻ يا ڍڪو ڏيڻ. ان ڪري دجال جي معنيٰ آهي وڌ ۽ ڌڪيڙ. اسلامي عقيدي موجب اهو شخص جيڪو قيامت جي ويجهو اچڻ تي ظاهر ٿيندو ۽ دنيا تي چانئجي ويندو. هن باري ۾ ڪي حديثون ملن ٿيون جن مطابق دجال جو ظاهر ٿيڻ قيامت جي نشانين مان آهي. صحيح بخاريءَ جي حديث ۾ هن کي ’مسيح الدجال‘ ڪوٺيو ويو آهي ۽ دجال جي فتني کان بچڻ لاءِ هيءَ دعا ڏني وئي آهي. ’اللهم اني اعوذ بك من فتنة المسيح الدجال‘ يعني اي الله مان توکان مسيح دجال جي فتني کان پناه گهران ٿو.

دجال کي غير معمولي قوت حاصل هوندي جنهن ڪري هن جا تمام گهڻا پوئلڳ پيدا ٿي پوندا. دجال جي هوندي حضرت عيسيٰ جو ظهور ٿيندو ۽ ان سان گڏ امام مهدي جو لشڪر هوندو آخر اهو لشڪر دجال کي قتل ڪندو. روايتن ۾ آهي ته دجال جا پوئلڳ اڪثر يهودي هوندا. عيسائي مذهب ۾ پڻ دجال جو تصور آهي جنهن کي Anti-christ چون ٿا.

[انسائيڪلوپيڊيا آف اسلام، ص - ۱۰۹]

ص - 73 لي مع الله وقت

مڪمل حديث جا الفاظ هن ريت آهن. لي مع الله وقت لايسعني فيه ملك مقرب ولا نبي مرسل. يعني مون کي الله تعاليٰ سان اهڙو وقت ميسر آهي جنهن ۾ ڪو مقرب ملائڪ به نه هوندو آهي ۽ نه وري ڪو نبي يا رسول هوندو آهي.

[فيہ ما فيہ، ص-۱۲، مرصاد العباد- ص ۶۷۹]

ص - 73 علمني ربي

هنن الفاظن سان حديث ڪانه ٿي ملي. البت انهيءَ طرز تي هڪ ٻي حديث جا هي الفاظ آهن. ادبني ربي فاحسن تاديبي يعني مون کي منهنجي رب ادب سيکاريو يا منهنجي تربيت ڪئي، پوءِ اها ڪيڏي نه سهڻي تربيت آهي.

[عوارف المعارف عربي، ص-۱۶۵، تمهيدات ص- ۱۷۴]

ص - 73 الانسان سري وانا سره

هيءَ قول جيڪو سنڌ جي صوفيانہ شاعريءَ ۾ اڪثر حوالي طور اچي ٿو، اهو الهامات غوث ۾ ملي ٿي. اسان اها ڳالھ مقدمي ۾ واضح ڪري چڪا آهيون ته لطف الله جي فڪر تي ”الهامات غوث“ جو وڏو اثر آهي، جنهن مان هن ڪيتريون عبارتون پنهنجي شاعريءَ ۾ تضمين ڪيون آهن. ڏسو هن ڪتاب جو ضميمو- الف.

[الفيوضات الربانيه عربي، ص-۵، رسالہ غوث اعظم جواهر العشق]

حسيني گيسودران ص-۶۷.]

ص - 75

نيست کس را از حقيقت آگهي

جمله مي ميرند بادست تهي

[مکتوبات دو صدي ص - ۸۱ مصيبت نامہ ص- ۱۲۰]

ص - 77

هر که او عارف نباشد زنده نيست

قرب حق را لائق هر بنده نيست

هي شعر عطارجي ”پندنامہ“ تان ورتل آهن.

[پندنامہ- ص ۳۳]

ص - 78

پر تو نيڪان نڳيرد هر ڪه بنيادش بداست
تربيت نااهل را چون گردگان برگنبد است

هي شعر شيخ سعديءَ جي مشهور تصنيف گلستان تان ورتل آهي.

[گلستان - ص ۲۸]

ص - 78

هر ڪه بنمود آن محض عطا ست
وانگه رانمود آن حڪم قضا ست

[مصيبت نامہ ص - ۷۲]

ص - 81

طفل را در مهد پيغمبر ڪند
از همه پيرانش فاضل تر ڪند

[مصيبت نامہ - ص - ۱]

ص - 81 شيخ شبلي (وفات ۹۴۶ / ۳۳۴)

ابو بڪر شبلي جنيد بغداديءَ جو تربيت يافتہ هو. هو بغداد ۾ ڄائو
۽ اتي ئي تعليم حاصل ڪيائين. هن جو حسين بن منصور حلاج سان پڻ
واسطو هيو. هو چوندو هو ته منصور کي سندس عقلمنديءَ مارايو ۽ مون کي
چريائي بچايو. سندس ڪيتريون شطحيات پڻ آهن. هو عربيءَ جو شاعر به
هو. هن جون مشهور ستون آهن.

قد تحيرت فيك خذ بيدي يا دليلا لمن تحير فيكا

يعني مان تو ۾ حيران آهيان. اي، ان شخص جا رهڻا جيڪو

تنهنجي ڪري حيران آهي، منهنجي دستگيري ڪر!

[مرصاد العباد، ص - ۲۲۳. تذڪره عطار ص - ۲۲۳]

ص - 82 انما حرم الوصول بتضييع الاصول.

عوارف المعارف موجب هيء سفيان ثوريء جو قول آهي جنهن جو مطلب آهي ته جيڪو اصول کي ضايع ڪندو يعني اصولن تي نه هلندو اهو وصول کان محروم رهندو.

[عوارف المعارف عربي، ص-۳۱۴]

ص - 82 لولا الشيبان لهلك النعمان

هتي ڪاتب غلطيءَ وچان ”شيبان“ لکيو آهي جيڪو اصل ۾ ”السنن“ يعني ”به سال“ آهي. چون ٿا ته امام ابوحنيفه زندگيءَ جا پويان ٻه سال حضرت امام جعفر صادق رضي الله عنه جي صحبت ۾ گذاريا ۽ انهيءَ عرصي کي روحاني لحاظ سان پنهنجي زندگيءَ جو ماحصل ڪوٺيائين.

[صوفيائي نقشبند، ص-۲۵]

ص - 82 عشرت:

بندي تي حق تعاليٰ جي طرفان لذت ملڻ جڏهن سندس شعور قائم هجي. هي اصطلاح عبدالڪريم جيلي جي تصنيف ’انسان ڪامل‘ ۾ به ملي ٿو. ان کانسواءِ يعقوب چرخيءَ جي ’رساله ابدالیه‘ ۾ هن جي وضاحت ملي ٿي.

[ابداليه، ص-۲۴. سرد لبران - ص-۲۵۴، انسان ڪامل اردو ص

[۱۳۰

ص - 82 ايڪهين منزل کان بعد پير جهنڊي واري نسخي ۾ هيٺيون مشهور فارسي شعر ملي ٿو جيڪو ڊاڪٽر بلوچ واري نسخي يعني موجوده عڪس ۾ ڪونهي.

ز احد تا احمد يك ميم فرق است
همه عالم دران يك ميم غرق است

ياد رهي ته مٿيون شعر شيخ محمود شبستريءَ جي مشهور معروف تاليف ’گلشن راز‘ مان ورتل آهي جيڪا هن سال ۱۳۱۷/ ۷۱۷ ڌاري نيف ڪئي. مثنوي گلشن راز کي صوفي ادب ۾ لازوال مقام حاصل آهي. شبستري وجودي فڪر جو وڏو شارح آهي ۽ سندس فڪر ابن عربي سان ملي ٿو. گلشن راز هڪ هزار شعرن تي مشتمل آهي ۽ شاعر پندرهن سوالن جا جواب ڏيندي تصوف جي بنيادي مسئلن ۽ اصطلاحن جي نهايت وڻندڙ تشريح ڪئي آهي.

Gulshani Raz E.H.Whinfield Lahore 1978

[مفاتيح الاعجاز في شرح گلشن راز لاهيجي، تهران ۱۳۷۸]

ص- 84 ذات بحث

حق تعاليٰ جي ذات محض يا ذات مطلق. احدث ذات بحث يا اطلاق جو مرتبو آهي. ڪي هن کي هاهوت به چون ٿا. انهيءَ ڪري خلق جي مقابلي ۾ خدا تعاليٰ کي ’ذات حق‘ چئبو آهي. لطف الله پنهنجي شاعري ۾ ’ذات بحث‘ جو اصطلاح هڪ کان وڌيڪ ڀيرا ڪم آندو آهي. هڪ بيت ۾ چوي ٿو.

سي پاڻان وٽا پيڙا، من مشاهدو جن
نه سي اوري نه پري، اوه منجه حيرت رهن
ڪنت ڪنزا مخفيا، عجب آهي تن
اوه ٻيو ڏيئي هن، پينا ذات بحث ڏونه

[شاه لطف الله قادريءَ جو ڪلام، ص- ۴۵. روح بيدل - ص- ۴۰۹]

ص - 84 الرفيق ثم الطريق:

هيءَ قول عوارف المعارف ۾ ملي ٿو. فتح الربانيءَ ۾ وري ”الرفيق قبل الطريق“ جا الفاظ آهن. ليڪن مڪتوبات قدوسي ۾ هيءَ قول هن ريت ملي ٿو.

الرفيق ثم الطريق والشيطان مع الواحد ومن الاثنين بعيد.
يعني سفر ۾ ساڻي هجڻ ضروري آهي ڇو ته شيطان اڪيلي سان گڏ
هوندو آهي پر ٻن جڻن کان پري هوندو آهي.
[عوارف المعارف عربي ص- ۸۲، مکتوبات قدوسیہ ص- ۴۱۱]

ص- 85

پير ره کبريت احمر آمدست
سيند او بحر اخضر آمدست

[مکتوبات دوصدي ص- ۶۷، ۳۲، ۵۲۴ مصيبت نام - ص ۶۲]
'کبريت احمر' جي لفظي معنيٰ 'گڙهو گندرف' آهي. ان وقت جي
علم ڪيميا ۾ ان کي بيشمار ڪيميائي خوبيون جو حامل سمجهيو ٿي ويو
مثلا ان سان ٽامو سون ٿي پوندو هو. اصطلاح ۾ 'کبريت احمر' اهڙي
شخص لاءِ ڪم ايندو آهي جنهن ۾ بي مثال خوبيون هجن.

فريد الدين عطار کان اڳ ۾ 'کبريت احمر' جو اصطلاح شيخ
عبدالقادر جيلاني پنهنجي تصنيفات 'فتوح الغيب' ۽ فتح الربانيءَ ۾
ڪيترا ڀيرا استعمال ڪري ٿو. فتوح الغيب جي مقالي ۷۲ ۾ چوي ٿو.

وهذا يسمي شحنته البلاد والعباد وان شئت فتسميته عارفا وبدلا
وزاهدا وعالما غيبا وبدا محبوبا ومرادا ونائبا في الارض علي عباد
وسفيرا ونفاذ خيرا وجهيرا وهاديا ومهديا وذالا ومرشدا فهذا هو الكبريت
الاحمر ويضته العققق رضوان الله وصلواته عليه وعلي كل مومن مرید لله
وصل الي انتهاء المقام.

ترجمو: 'اهي آهن اهي انسان جيڪي شهرن ۽ ماڻهن جا رڪوالا آهن،
پوءِ انهن کي توهان عارف ۽ ابدال چئو. يا زاهد ۽ عالم، غائب ۽ حاضر،
محبوب ۽ مراد، زمين تي خدا جا نائب، سفير، پاڻهن تائين علم، فيض ۽
احڪام پهچائڻ وارا، هادي ۽ مهدي، رهنما ۽ مرشد، بلڪ اهي حضرات

ڪبريت احمر آهن جيڪي عقيق جي آني وانگر اڻ لپ آهن. انهن جي مٿان
۽ ٻين مڙني مومن مٿان جيڪي الله جا مريد آهن ۽ بلند مقام تي فائز آهن،
الله تعاليٰ جون رحمتون هجن ۽ شال هو انهن کان راضي هجي.

اهڙيءَ طرح مقالي چوٿين ۾ وري هي الفاظ آهن.

فيتحقق فيك الاماني وتصدق فيك الاقاويل فتكون كبريتا احمر.

معني: جڏهن تنهنجون خواهشون صحيح هونديون تڏهن اهي
ڳالهيون درست ثابت ٿينديون، جيڪي ماڻهو تنهنجي باري ۾ سوچيندا.
تڏهن تون واقعي ڪبريت احمر (پارس) ٿي پوندين.

[فتوح الغيب عربي/ اردو ص- ۷۱۸، ۵۱]

ص - 85

پير ڪبريت اين زمان پنهان شده

ننگ خلقان ديده در خلقان شده

اصل شعر ۾ 'ڪبريت' جي بجاءِ 'هر هست' جا الفاظ آهن. يعني
موجوده زماني ۾ پير لڪل آهن. ماڻهو انهن جي گودڙيءَ کي حقارت سان
ڏسن ٿا، پر اهي وري به گودڙيءَ ۾ ئي رهن ٿا.

[مصيبت نامه، ص - ۶۲، مکتوبات دوصدي، ص - ۳۲]

ص - 85

تا نيفتد بر تو مردی را نظر

کي بيابي از وجودي خود خبر

ص - 85

هر که او کحلي نگرفت از خاک پير

خواه پاک وخواه گو ناپاک مير

[مکتوبات دوصدي، ص ۱۸۷، مصيبت نامه، ص - ۳۶، ۶۲]

ص - 85

او قبول افتاده است در هر دو حال
گر تو آگاهي ڪند از قيل وقال

[مصيبت نامہ - ۲۰۴]

ص - 86 الشيخ في قومه كالنبي في امته

هن جو حوالو هن کان اڳ اچي چڪو.

ص - 87 من لا شيخ له فشيخة ابليس

عوارف ۾ هي قول ابو يزيد جي هنن لفظن ۾ ڄاڻايل آهي.

من لم يكن له استاذ فامامه الشيطان

يعني جنهن شخص جو استاد ناهي پوءِ ان جو رهبر شيطان آهي.

[عوارف عربي - ص - ۶۱]

ص - 87

گر ترا درديست پير آيد پديد

قفل دردت را پديد آيد ڪا.

اصل نسخي ۾ هي شعر غلط لکيل آهي. جنهن کي هتي درست

ڪري لکيو ويو آهي. مڪتوبات دو صديءَ ۾ به اهو شعرائين بار بار غلط

نقل ڪيل آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته لطف الله بهي آڻو هر وقت

مڪتوبات دو صدي هيو.

[مصيبت نامہ، ص - ۶۳، مڪتوبات دو صدي، ص - ۳۲]

[۴۷۱، ۴۴۵، ۴۲۰، ۴۱۶، ۴۰۲، ۳۹۰، ۳۷۴، ۴۹]

ص - 88

کور هرگز کي تواند رفت راست
بي عصا کش کور را رفتن خطاست

[مصیبت نام، ص - ۶۳ مکتوبات دوصدي، ص - ۴۰۲، ۳۳،

۴۸۱، ۴۴۵، ۴۱۹، ۳۷۴].

ص - 88

هر که صاحب همت آمد مرد شد
همچو خورشید از بلندي فرد شد

[مکتوبات دوصدي، ص - ۱۹۴، ۲۲۲، ۵۱۳، ۴۷۸، ۵۱۳، ۵۱۸،

۵۱۸].

ص - 88

هر که از همت درین ره آمد ست
گر گدائي مي کند شه آمد ست

[مکتوبات دوصدي، ص ۶۸، ۵۱۴]

ص - 89

سگ دون همت استخوان جوید
بچه شیر مغز جان جوید

[حدیقه الحقیقه، ص - ۱۱۱ مکتوبات دوصدي، ص - ۴۵،

۴۱۵، ۴۱۲، ۷۳].

ص - 90

تا بجاروب لا نروبي راه
کي رسي در سرائي الا لله

[حدیقه الحقیقه، ص - ۱۱۱ مکتوبات دوصدي، ص ۲۸۳، ۳۷۹]

ص - 93

اين هر نفس ڪه مي رود از عمرگوهر است
 آن را خراج ملڪ دو عالم بود بها
 ڪز بهم عمر خویش با تو برآرم دمي
 حاصل عمر آن دم است باقي ياوه رفت
 [مکتوبات دوصدي، ص - ۲۸۴]

حديثه الحقيقه - ۹۷

[مکتوبات دوصدي ص ۲۷، ۴۱۳، ۵۶۰، ۹۷]

ص - 99 رجعنا من جهاد الاصغر الي جهاد الاكبر

امام غزالي هن کي حديث ڪري نقل ڪيو آهي. جلال الدين سيوطي
 شرح الصدور ۾ پڻ ائين لکيو آهي.
 [فهارس تحليلي مکتوبات امام رباني، ص - ۳۲، احياء العلوم،
 جلد ۱، ص - ۱۱]

ص - 100 افضل الذكر لاله الا لله

ترمذيء موجب هيءَ حديث آهي.

[فهارس تحليلي هشتگانه، ص - ۲۶]

مشهور صحابي جنهن لاءِ اها روايت پڻ ملي ٿي ته پاڻ سڳورن کيس
 روم يعني بازنطين جي بادشاه ڏانهن قاصد ڪري موڪليو هو. هو شڪل ۽
 صورت ۾ نهايت حسين و جميل هو. هڪ روايت موجب جبرئيل سندس
 صورت ۾ به ايندو هو.

[لغت نامہ ج ۷، ص. ۱۰۴۸۹ سيرت رسول الله حميد الله

انگريزي، ص - ۲۴۹]

ص - 104: حديث من قال لا اله الا الله فدخل الجنة ان زنا

وان سرق.

اهڙي ڪنهن به حديث جي خبر ڪانه ٿي پوي جنهن ۾ زنا ۽ چوري جا الفاظ هجن. البت ڪلمي ۽ ان جي ذڪر جي فضيلت بابت ٻيون ڪيتريون حديثون ملن ٿيون. صحيح بخاري ۽ مسلم ۾ قيامت ڏينهن شفاعت جي باري ۾ حديث قدسي آيل آهي. صحيح مسلم ۾ اهي الفاظ ملن ٿا ته حضور ﷺ جي اذن شفاعت کان پوءِ اهي ٻانها دوزخ مان نڪري جنت ۾ داخل ٿيندا، جن الله سان شرڪ نه ڪيو هوندو. پوءِ انهن جي دل ۾ ان کان اڳ ڀلي ڪيترو به ٿورو يا رتيءَ برابر ايمان رهيو هجي.

[الاحاديث القدسيه - عربي حديث الشفاعت، ص - ۲۴۸]

ص - 106 العلم نقطه وڪثره الجاهلون

هيءُ قول حضرت علي رضه ڏانهن منسوب آهي.

[فرهنگ ماثورات، ص - ۳۳۲]

ص - 107 ”هو“ جو ذڪر

قادري طريقي موجب پهريون ذڪر ’لا اله‘ ٻيو ’الا الله‘ ٽيون ’الله‘ ۽ چوٿون ’هو‘ جو آهي. هو جو اشارو ذات هويت ڏانهن آهي. هن جي وڌيڪ سولي سمجهاڻي لاءِ ڏسو خليفي محمود نظاماڻيءَ جي تصنيف.

[محبوبيت المحموديه سنڌي، ص - ۵۱]

ص - 108 الله جي ذات جا چار مرتبا، اول، آخر ظاهر ۽

باطن

هن سلسلي ۾ رسول الله ﷺ جي دعا جا الفاظ ڪجهه هر ريت آهن جيڪي ابوهريره رضه جي روايت سان ابو دائود، مسلم ۽ ترمذي ۾ آهن.

اللهم انت الاول فليس قبلك شيء
وانت الاخر فليس بعدك شيء
وانت الظاهر فليس فوقك شيء
وانت الباطن فليس دونك شيء

ترجمو: اي الله، تون اول آهين توکان اڳ ۾ ڪاشيءَ ناهي. تون ئي
آخر آهين توکان پوءِ ڪاشيءَ ناهي. تون ئي ظاهر آهين توکان ٻاهر ڪاشيءَ
ناهي. تون ئي باطن آهين توکان وڌيڪ لڪل ڪاشيءَ ناهي.
اهي ساڳيا الفاظ شيخ عبدالقادر جيلاني ڏانهن منسوب ورد صلاة
الكبريٰ ۾ پڻ اچن ٿا.

[مدارج السلوك، ص - ۷۱۴، الفيوضات الربانيه عربي، ص -

[۱۳۸

ص - 108

راز درون پرده ز رندان مست پرس
که این حال نیست صوفي عالي مقام را
هي شعر ديوان حافظ جي هڪ غزل مان ورتل آهي.

[ديوان حافظ قزويني، ص - ۶]

ص - 110 کان الله ولم يكن معه شيئاً الا ان كما كان

اصل ۾ 'كان الله ولم يكن معه شيء' جا الفاظ ئي هڪ وڏي حديث
جي حصي طور حديث جي ڪتابن ۾ ملن ٿا. باقي الفاظ صوفين ان جي
شرح يا سمجهاڻي طور آندا آهن.

عجلوني كشف الخفا ۾ ان حديث جي راوين جا نالا به ڏنا آهن.

[كشف الحقائق فارسي، ص - ۳۱۶]

ص - 111 تفکر ساعته خير من عباده سبعين سنته

امام غزالي ۽ ٻين ڪيترن صوفين ان کي حديث ڪري نقل ڪيو آهي.

[احياء العلوم جلد 5، ص - ۲۰۳]

ص - 112 لطائف ست يا چه لطيفا نفسي، قلبي، روعي

خفي، اخفي ۽ سر

هنن لطيفن جي سولي سمجهاڻي لاءِ وڌيڪ ڏسو خليفي محمود ڪڙي واري جي تصنيف محبوبيت المحموديه.

ص - 113 ان في جسد ابن آدم لمضغه اذا صلحت صلح

بها سائر الجسد واذا فسدت بها سائر الجسد الا وهي القلب.

امام غزالي 'احياء' ۾ ۽ نجم الدين رازي 'مرصاد' ۾ هن کي حديث ڄاڻايو آهي جيڪا مٿين لفظن ۾ ملي ٿي. لطف الله جي عبارت ۾ ٻيا گهڻا الفاظ به شامل آهن. شيخ عبدالقادر جيلاني فتح الرباني ۾ پڻ ان کي حديث بيان ڪيو آهي.

[احياء العلوم، ص ۵۱۶، مرصاد العباد، ص - ۱۸۷، فتح الرباني، ص - 11]

ص - 113 لساني ذكر، سري ذكر.

شيخ عبدالقادر جيلاني فتح الربانيءَ ۾ چوي ٿو ته اصلي ذکر قلبي ۽ سر جو ذکر آهي. ان کان بعد زبان سان ذکر آهي. اهڙيءَ طرح جڏهن ٻانهو حق جي ذکر ۾ ثابت قدم ٿيندو ته پوءِ حق تعاليٰ به کيس ياد ڪندو جيئن قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي ته ”توهان مون کي ياد ڪريو آءٌ توهان کي ياد ڪريان.“

[فتح الرباني، ص - ۴۳۴]

ص- 117

حضور ﷺ فرمايو ته الله جا ملائڪ آهن جيڪي گهڻين ۾ گهمڻ ٿا ۽ جڏهن ڪا جماعت الله جي ذڪر واري لهن ٿا غير معمولي بخشش. هيءَ سڀ ڪجهه هڪ حديث قدسي جو ترجمو آهي جيڪا ڪافي طويل آهي، ان جا شروع جا الفاظ آهن.

ان الله ملائڪته، يطوفون في الطرق لا يشقي بهم جلسهم.

هيءَ حديث صحيح بخاري، صحيح مسلم ۽ ترمذي ۾ ملي ٿي. شيخ عبدالقادر جيلاني پڻ فتح الربانيءَ ۾ انهيءَ سان ملندڙ جلندڙ حديث جو ذڪر ڪيو آهي. مٿئين ساڳي حديث مڪمل طور عوارف جي باب ستين ۾ پڻ ملي ٿي.

[عوارف المعارف عربي، ص- ۴۷، الاحاديث القدسيه عربي، ص ۱۷]

۱۸۴

ص- 117

سڱ اصحاب كهف روزي چند

پئي نيڪان گرفت مردم شد

[گلستان سعدي، ص- ۳۰، مکتوبات دو صدي، ص- ۳۲۹]

ص- 117 اي الاعمال افضل من عند الله قال ذكر الله

طبراني ۽ بيهقي ۾ معاذ رضه کان هڪ حديث جي روايت هن ريت آهي.

’سئل رسول الله ﷺ اي الاعمال افضل فقال ان تموت ولسانك رطب بذكر الله عزوجل يعني رسول الله ﷺ کان ڪنهن پڇيو ته عملن ۾ ڪهڙو عمل بهتر آهي. پاڻ فرمايائون جڏهن توکي موت اچي ته تنهنجي زبان الله جي ذڪر سان ترهجي.

[عمدة السلوک، ص- ۱۴۷]

ص - 117 سيرالي الله اسر ظاهر جو سير آهي

’انسان کامل‘ ۾ آهي ته جڏهن سالڪ کي ’هو الظاهر‘ جي معرفت حاصل ٿئي ٿي ته ان حالت ۾ حق ظاهر ۽ ٻانهو لڪل رهي ٿو.
[انسان کامل اردو ص- ۱۲۳]

ص - 117 سير في الله باطني اسر جو سير آهي

’انسان کامل‘ ۾ آهي ته جڏهن اسر باطن تجلي ڪري ٿو ته سالڪ تي اهورازڪلي پوي ٿو ته سڀني شين جو قيام الله تعاليٰ جي ڪري آهي. يعني اهو ئي انهن جو باطن آهي. ٻين لفظن ۾ حق هن جو باطن ۽ هو پاڻ حق جو ظاهر آهي. يعني بندي جي پنهنجي ڪا هستي ڪونهي. پر جڏهن اسر الله جي تجلي سالڪ تي ٿيندي آهي ته انهيءَ تجليءَ جي طريقن جي ڪا انتها ڪانهي.

[انسان کامل اردو ص- ۱۲۳]

ص - 119

اي جهان جان همه حيران تو
صد هزاران عقل سرگردان تو

[مصيبت نام، ص- ۳۸۱ مکتوبات دوصدي، ص- ۳۲۱، ۳۷۶]

ص - 119 صفات ۽ انهن جو اثر

الله تعاليٰ جي اسما و صفات جي تجلي ۽ انهن جو اثر عبدالڪريم جيليءَ جي ڪتاب الانسان کامل جي باب تيرهين ۽ چوڏهين جو موضوع آهي.

[انسان کامل اردو ص ۱۲۱ کان ۱۴۲]

ص- 122

اگر تو پاس داري پاس انفاس
 بسلطاني رساندت ازان ناس
 مرأت العاشقين موجب هي شعر مولانا جاميء جو آهي.
 ”پاس انفاس“ ذکر خفي جو هڪ طريقو آهي جنهن ۾ ذاڪر پنهنجي
 ساه يا دم ڪڍڻ ۽ ٻاهر ڪڍڻ ۾ اهڙي ريت عادي ٿي وڃي جو ساه ٻاهر
 نڪري ته ازخود دل منجهان لا اله نڪري ۽ وري جڏهن ساه اندر ڪڍي ته
 ازخود الا الله چوي. انهيءَ ذڪر کي ”پاس انفاس“ جو ذڪر چون ٿا. دل جي
 اجاين وسوسن ۽ خيالن کان پاڪ صاف رکڻ لاءِ هي ذڪر نهايت موثر آهي.
 [مرأت العاشقين، ص- ۹۵. مدارج السلوك، ص- ۱۱۸.]

ص - 123

آنچه ايشان را درين ره رخ نمود
 كي تواند شرح آن پاسخ نمود
 كاتب غلطيءَ و جان شرح جي بجاءِ شمع لکيو آهي.
 هي شعر عطار جي منطق الطير مان ورتل آهي.
 [منطق الطير، ص ۲۳۰]

ص - 124

گهي بر طارم اعليٰ نشينم
 گهي بر پشت پائي خود نيينم
 اگر درويش بر يك حال بماندي
 سري دست از دو عالم برفشاندي
 [گلستان سعدي، ص- ۹۴]

ص - 125

گر گناه اولین و آخرین
 بیش باشد ز آسمان و زمین
 بر حواشی بسا‌ش آن گناه
 محو گردد جملہ بریک جائگاہ
 قطره چنداز گنہ گر شد پلید
 در چنان دریا کجا آید پدید

کاتب آخري بيت ۾ 'پلید' جي بجاء پدید لکيو آهي. اها ساڳي غلطي مکتوبات دو صديءَ ۾ به نظر اچي ٿي. جتي پڻ اهي سڀ اشعار هڪ هنڌ آيل آهن.

[مصيبت نامہ، ص - ۳۰۸، مکتوبات دو صدي، ص - ۵۰۳]

ص - 126

هرک صاحب همت آمد مرد شد
 همچو خورشيد از بلندي فرد شد

[مکتوبات دو صدي، ص - ۱۹۴، ۲۲۲]

ص - 127

ازین کافر که مارا در نهاده است
 مسلمان در جهان کمتر فتاده است

[مکتوبات دو صدي، ص - ۲۶۹، ۲۲۲، ۳۵۰، ۵۷۶]

ص - 128

خلوت گزید بتماشا چه حاجت است
 چون کوئی دوست هست بصحرا چه حاجت است

[ديوان حافظ قزويني ص - ۲۴]

ص - 128 صفاتي اسر

عبدالڪريم جيلي الله تعاليٰ جي اسما وصفات کي چئن قسمن ۾ ورهائي ٿو.

- (1) اسما وصفات ذاتي جيئن الله، الاحد، الواحد، الوتر.....
 - (2) اسما وصفات جمالي جيئن الرحيم، العليم، الباري، الوهاب، الغفار.
 - (3) اسما وصفات جلالي الكبير، العزيز، العظيم، الجليل.
 - (4) اسما وصفاتي ڪمالي الخالق، السميع، البصير، الحكيم.
- [انسان ڪامل اردو ص ۱۸۶.]

ص - 131 پهريون مقام يقظ

خواجہ عبداللہ انصاري (وفات ۱۰۸۸/ ۸۱۷ھ) پنهنجي مشهور تصنيف ”منازل السائرين“ ۾ هڪ سئو منزلن جو ذڪر ڪيو آهي جن کي ڏهن قسمن ۾ ورهايو اٿس ۽ بلڪل پهرين منزل ”يقظ“ يعني بيداري يا جاڳڻ کي قرار ڏئي ٿو. اهڙيءَ طرح عوارف ۾ پڻ ”يقظ“ جو ذڪر ملي ٿو.

[عوارف المعارف عربي ص - ۲۷۸. شرح منازل السائرين، ص - ۱۳]

ص-131 المتوحش عن غير الله والمستائنس بالله

معني غير الله کان پري ڀڄندڙ يا تهنڌڙ ۽ الله سان لنو لڳائيندڙ.

الهامات غوث يا غوثيه جو هي پهريون قول آهي. ڏسو الهامات غوث جو پورو متن ۽ ترجمو. ضميمو - الف.

[الفيوذات الريانيه عربي، ص - ۴]

ص - 131

از درون شو آشنا و از برون بيگانه وش
اين چنين زيبا روش ڪم مي بود اندر جهان

مولانا جامي هن کي روميءَ جو شعر ٻڌائي ٿو.

[نفحات الانس فارسي، ص - ۹۹۸]

ص - 134 ان لكل شيء مصقلته وصقلته القلب ذكر الله

صوفين وٽ هيءَ حديث آهي.

[مرصاد العباد، ص - ۲۹۹، مکتوبات دوصدي، ص ۴۲۴]

ص - 135 صاحب سراالاسرار

’سر‘، ’سراسر‘ ۽ ’سراالاسرار‘ جا اصطلاح شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي ”فتوح الغيب“ ۽ فتح الربانيءَ ۾ بار بار اچن ٿا. فتوح الغيب جي مقالي سترهين ۾ هو وصول الي الله جي سمجهاڻي ڏيندي چوي ٿو ته نبين، رسولن ۽ ولين مان هر هڪ سان الله جو هڪ الڳ راز آهي. اهڙيءَ طرح جيڪو راز ڪنهن مريد سان هجي، اهو ضروري ناهي ته مرشد سان هجي. اهڙيءَ طرح مقالي چاليهين ۾ چوي ٿو ته جڏهن تون خالص روح بڻجي ويندين ته سراسر ۽ غيب الغيب يعني راز جو راز ۽ گجهه جو گجهه ٿي پوندين.

فتح الربانيءَ جي مجلس ۶۲ ۾ چوي ٿو.

الله وارن لاءِ ظاهري عملن کان سواءِ ٻيا به عمل آهن جيڪي هو ڪندا رهن ٿا. ظاهري عمل ته عام ٻانهن لاءِ آهن جيڪي هو ظاهري عضون سان ڪن ٿا. پرباطني عمل خاص ٻانهن لاءِ آهن جيڪي هو قلب ۽ باطن سان سرانجام ڪن ٿا. خدا ۽ انهن جي درميان گجهه ٿي گجهه آهي.

[فتوح الغيب، ص ۴۱ ۽ ۱۰۰، فتح الرباني ص - ۹۹۹]

ص - 135

صاحب خبران که عالم دل دارند
در نکته غیب محرم اسرارند
هر آئینہ صفائی شان زنگی نیست
زان روئی ز نقش دود حق بیزارند

[مکتوبات دوصدی، ص ۷۰]

ص - 137 کروی ملائک: فرشتن جا به قسم چون تا. کروی
آهی جیکی عالم اجسام جی تدبیر ۾ کو حصو نہ تا ولن. آهی صرف
ذات خداوندي جی عبادت ۾ مشغول آهن.

[انسان کامل اردو، ۴۳۴، نورالحقیقت ص - ۷۲]

ص - 137 سبحانک ما عبدناک حق عبادتک

مجدد الف ثانیء ہیء قول امام ابو حنیفہ ذانہن منسوب کیو آهی
۽ ان سان اگتی اهو اضافو پڻ ملي ٿو ولکن عرفناک حق معرفتک یعنی
پاکائی جگائی توکی اسان تنهنجي عبادت جی حق مطابق عبادت نہ
کری سگهیا سون ۽ نہ وری تنهنجي معرفت جی حق مطابق سچائی
سگهیا سین. ہیء قول فرشتن ذانہن بہ منسوب آهی، جیکی خاص طور
ہر وقت اللہ جی عبادت ۾ مشغول آهن.

[مکتوبات امام ربانی فارسی، دفتر اول ص - ۱۵۲، طبقات

[الکبریٰ شعرانی، ص - ۳۳۰]

ص - 137 بحر مسجور

عبدالکریم جیلی چوی ٿو تہ اهو عرش جی ہینان عظیم دریا آهی
جنہن ۾ ہر روز جبرئیل ع داخل ٿئی ٿو. وڌیک تفصیل لاء ڏسڻ گهرجي.

[انسان کامل اردو، ص - ۲۵۹]

ص - 137 سدره المنتهي

هي اصطلاح قرآن شريف جي سورہ النجم ۾ مجمل نموني ۾ آيو آهي. ليڪن جيڪي چوي ٿو ته فلڪ اطلس سدره المنتهي جو ميدان آهي ۽ اهو ڪرسي جي هيٺيان آهي. سدره المنتهي تي ڪرويين ملائڪ رهندا آهن. وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو.

[انسان ڪامل اردو ص ۲۷۶ ۽ ۴۳۴]

ص - 139

تو بگوهر وراي دو جهاني
چ ڪنر قدر خود نميداني

[حديثه الحقيقه، ص - ۵۰۰ مکتوبات دوصدي، ص-۲۱۲]

ص - 139 ظلال اسما وصفات

ظلال، ظل جو جمع آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ پاڇو آهي. نقشبندي حضرات هن مشهور حديث کي هن سلسلي ۾ حوالي طور آڻن ٿا، جيڪا مشڪوٰۃ ۾ آيل آهي.

ان الله تعالى سبعون الف حجابا من نور وظلمت لو كشفت لا حرقت سبحات وجهه ما انتهى اليه بصره من خلقه.

يعني بيشڪ الله تعاليٰ جي لاءِ روشني ۽ اوندھ جا سترھزار پردا يا حجاب آهن. جيڪڏهن اهي پردا هتي وڃن ته جيستائين نظر پوندي ته سندس چهر جي جلال سبب مخلوق سڙي رک ٿي ويندي.

انهن پردن کي ئي ظلال چون ٿا. ٻين لفظن ۾ اهي پردا نه هجن ته جيڪرهيءَ ڪائنات قائم رهي نه سگهي.

امام رباني دفتر اول جي مکتوب ۵۸ ۾ هن سلسلي ۾ وضاحت ڪندي لکي ٿو.

’جنهن راه کي اسان ٻي ڪرڻ گهرون ٿا اها ڪل ست قدم آهن

جهڙي طرح انسان جا ست لطيفا آهن. انهن مان ٻه عالم خلق يعني بدن ۽ نفس سان تعلق رکن ٿا. باقي پنج عالم امر جا آهن جن ۾ قلب، روح، سر، خفي، ۽ اخفي شامل آهن. انهن ستن قدمن مان هر قدم تي ڏه هزار حجاب يا پردا کجن ٿا. پوءِ اهي روشنيءَ وارا هجن يا اوندهه وارا. اڳتي چوي ٿو:

’عالم امر ۾ پهرين قدم رکڻ سان تجلي افعال ظاهر ٿئي ٿي، ٻئي قدم ۾ تجلي صفات ۽ ٽئين قدم ۾ تجليات ذاتيه جو آغاز ٿئي ٿو. ان کان پوءِ تجليات جي انهيءَ فرق سان اڳتي ترقي ٿيندي رهي ٿي، جيئن اول معرفت ڄاڻ ٿا. اهڙي طرح انهن ستن قدمن جي هر قدم سان بند وڇاڻ ڪي پري ۽ حق تعاليٰ جي نزديڪ ٿئي ٿو. ائين ستن قدمن جي مڪمل ٿيڻ سان قرب الاهي به مڪمل ٿي وڃي ٿو. ان مرحلي تي پانهو فنا ۽ بقا سان مشرف ٿئي ٿو. ۽ ولايت جي خاص درجي تي پهچي ٿو.

[مکتوبات امام رباني دفتر اول، ص. ۱۸۹]

ص - 141

در پس آئيند طوطي صفتم داشتند
هرچ استاد ازل گفت بگو مي گويم

[ديوان حافظ قزويني، ص - ۲۶۲.]

ص - 142

گر ترا روئي درين ميدان کشند
آن رقم بيني که بر مردان کشند

[مصيبت نام، ص - ۵۶ مکتوبات دوصدي، ص ۳۵۲، ۴۴۶]

ص - 143

تا تو با خوishi خود بيني همه
چون شوي فاني احد بيني همه

[مکتوبات دوصدي، ص - ۲۹۳، ۲۹۸]

ص - 144

هيچ کس را در جهان بحر و بر
از قناعت نيست ملڪي بيشتري

[مصيبت نام، ص - ۴۷۳، ۴۳۲، ۲۳۲]

ص - 145

اي آنڪ هميشه در جهان مي پوئي
اين سعي ترا چه سود دارد گوئي
چيزي كه تو جويان نشان او ئي
تست همي تو جائي ديگر جو ئي

[مكتوبات دوصدي، ص - ۵۷۹، ۷۴]

ص - 145

هر كه او دعوي هستي مي كند
آشكارا بت پرستي مي كند

[مكتوبات دوصدي، ص - ۴۹۳]

ص - 145 واجب الوجود

جيڪو پنهنجي وجود لاءِ ٻئي ڪنهن جو محتاج ناهي ۽ اهو حق
تعالٰي آهي، ڇو ته هو بذات خود قائم آهي ۽ پنهنجي وجود لاءِ ٻئي ڪنهن
جو محتاج ناهي. ٻين لفظن ۾ اها ذات جنهن جو عدم (نه هجڻ) تصور نه
ڪري سگهجي ۽ جنهن جو وجود حقيقي، ذاتي ۽ دائمي آهي. انگريزي
۾ ان لاءِ (Necessary) جو اصطلاح آهي.

[روح بيدل - ص - ۴۰۹]

دوئي را چون بدر کردم دو عالم را يکي ديدم
يکي بينر يکي دامن يکي گويم يکي خوانم

هي شعر جيئن مصنف پاڻ لکيو آهي ديوان شمس تبريزي مان ورتل آهي. ياد رهي ته ديوان شمس تبريزي اصل ۾ مولانا روميءَ جي غزليات جو مجموعو آهي جنهن ۾ غزل ۽ رباعيون آهن ۽ ڪل شعرن جو تعداد پنجاهه هزار آهي. گويا ان ۾ مثنوي روميءَ کان به وڌيڪ شعر آهن تاريخي روايت موجب جڏهن مولانا جي عمر اڃان ستنهه سال هئي ۽ هو قونية ۾ هڪ وڏي علمي شخصيت هو، تڏهن سندس ملاقات اتي آيل درويش شمس تبريزيءَ سان ٿي. اها ملاقات ئي ان روحاني انقلاب جو باعث ٿي جو اڄ مولانا رومي دنيا جو عظيم صوفي شاعر تسليم ڪيو وڃي ٿو.

Divan shams Tabrizi. Niholson P_126

ص - 147 اذا تجلي الله خضع له كل شيء

تصوف جي اوائلي تصنيفات ۾ هن کي حديث ڄاڻايو ويو آهي. صحيح عبارت هن ريت آهي: اذا تجلي الله شيء خضع له جيڪا ’مرصادالعباد‘ ۾ آهي. ’عوارف المعارف‘ ۾ خضع جي بجاءِ خضع جو لفظ اچي ٿو. مڪتوبات دو صديءَ ۾ واري هن ريت آهي. اذا تجلي الله شيء خضع له، ڪل شيء يعني جڏهن الله تعاليٰ ڪنهن شيء تي تجلي فرمائي ٿو ته اها نيست ٿي وڃي ٿي. تصوف جي اوائلي تصنيف طبقات المدينه ۾ وري شيخ ابوبڪر شبليءَ جو قول هنن الفاظن ۾ ملي ٿو. من عرف الله خضع له ڪل شيء يعني جنهن شخص الله کي سڃاتو ان لاءِ هر شيء عاجزي اختيار ڪري ٿي چو ته ان ۾ پنهنجي مالڪ جو اثر ڏسي ٿي. لطف الله پنهنجي هڪ بيت ۾ تضمين ڪندي ان جي ڏاڍي سهڻي

سمجهاڻي ڏني آهي:

هيڪو ئي هيڪ ٿئي وٿو سڀ وجود
پسن ڪين پري ري، جيڪين ڪري سجود
اذا تجلي الله خضع له كل شيء او ٿئا نسورا نابود
هي جي مڙوئي مقصود، اسر نه اجهي ان کي.

شاهه لطيف الله قادريءَ جو ڪلام ۳۴

[مرصاد العباد، ص- ۳۱۶ عوارف المعارف (ف) فارسي ص-
۱۱۲ مکتوبات دوصدي، ص- ۶۵۶ نقد النصوص في شرح فصوص
الحڪم، ص- ۱۱۵ طبقات الصوفيه عربي، ص- ۲۵۹]

ص - 148 طمس

لغوي معنيٰ محو ٿيڻ آهي اصطلاحِي معنيٰ موجب سالڪ جي
پنهجن نشانن ۽ صفتن جو نيست يا فاني ٿيڻ. ٻين لفظن ۾ مخلوق وارين
صفتن کي حق جي صفتن ۾ گهر ڪرڻ. يا هيئنن به چئجي ته حق جي صفتن
جو مڙني شين، ۾ مشاهدو ڪرڻ ۽ غير حق کي مڙني صفتن کان خالي
سمجھڻ.

[فرهنگ اصطلاحات عرفاني، ص ۵۵۵، سرد لبران، ص - ۲۴۵]

ص - 148 من عرف الله لا يخفي عليه شيء

عطار پنهجي مشهور تصنيف ”تذڪره“ ۾ ان کي اويس قرني رض
جو قول ڄاڻايو آهي.

[تذڪره الاوليا فارسي، ص - ۲۷]

ص - 149 بي يسمع، بي يبصر، بي ينطق

مشهور حديث قدسي جا الفاظ آهن. اها حديث صحيح بخاريءَ ۾

ڪجهه وڌيڪ لفظن سان موجود آهي ليڪن شيخ عبدالقادر جيلاني ”فتح
الرباني“ ۾ هن ريت بيان ڪئي آهي.

لا يزال عبدي يتقرب الي بالنوافل حتي احبه، فاذا احبته، كنت له
سمعا وبصرا ويدا ومويدا، فبي يسمع وبني يبصروني يبطن.

يعني هميشه منهنجو ٻانهو نفلن جي ذريعي منهنجي قريب ٿيندو
رهندو آهي، تانجو آءُ هن سان محبت ڪندو آهيان، پوءِ جڏهن آءُ هن سان
محبت ڪندو آهيان ته مان هن جو ڏسڻ ۽ ٻڌڻ، هن جا هٿ ۽ مددگار بنجي
ويندو آهيان. تڏهن هو منهنجي ذريعي ٻڌندو آهي، ڏسندو آهي ۽ هلندو
آهي.

هن کي ’قرب نوافل‘ جي حديث به چيو ويندو آهي.

[فتح الرباني، ص ۲۶۹، فيہ ما فيہ - ص - ۳۱۳، الاحاديث

[القدس، ص ۱۳]

ص - 149 قوس يا دائرو

سالڪ نزول ۽ عروج جي ذريعي سلوڪ جو دائرو مڪمل ڪري ٿو. ان
دائري جو عروجي نقطو لاتعين يا احديت آهي ته نزول جو نقطو انسان يا
تقييد آهي. وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو

[سردلبران - ص - ۲۰۰.]

ص 151 سبحاني ما اعظم شاني

هيءَ بايزيد بسطاميءَ (وفات 261 / 875) جي مشهور شطح آهي.
شطح مان مراد اهڙو قول آهي جيڪو وجد جي حالت ۾ زبان تي جاري ٿي
وڃي. سڀ کان پهرين بايزيد جي شطحن جي تعبير جنيد بغداديءَ جهڙي
صاحب صحو صوفي پاڻ ڪئي.

بايزيد جو اصل نالو طيفور بن عيسيٰ بن آدم بن سروشان آهي. هن
جو ڏاڏو اصل ۾ يهودي هو جيڪو پوءِ مسلمان ٿيو. بايزيد تي هميشه سکر
جو غلبو رهندو هو ۽ مٿس هميشه شوق الاهي سوار هوندو هو. بايزيد کي

صاحب سکر صوفين جو اڳواڻ تسليم ڪيو ويو آهي ۽ سندس سلسلي کي علي هجويري ”طينفوريان“ جي نالي سان ياد ڪيو آهي.

بايزيد جون ڪيتريون شطحيات مشهور آهن جيڪي عطار جي تذڪره الاولياءَ ۾ آيل آهن يا وري شرح شطحيات ۾ آهن.

[كشف المحجوب، ص-۱۶۳، تذڪرة الاولياءَ، استعلامي، ص-۲۲۱]

شرح شطحيات بقلي، ص ۱۳۶]

ص- 151 ليس في جبتي سو الله يعني منهنجي جبي ۾ الله

کان سواءِ ٻيو ڪونهي.

جنيد بغدادی (وفات 298/910) کي صاحب صحو صوفين جو سردار تسليم ڪيو ويو آهي. اهوئي سبب آهي جو جڏهن کيس منصور حلاج جي ڳالهين ۾ سکر جو غلبو نظر آيو، هن کي پنهنجي محفل ۾ اچڻ کان روڪي ڇڏيو هئائين. هن شطح جو انتساب جنيد ڏانهن مشڪوڪ آهي. بلڪ ڪن محققن هن کي بايزيد بسطاميءَ جو قول ڄاڻايو آهي ڪن وري ان کي منصور حلاج جو قول سمجهيو آهي. روز بهان بقلي وري ان کي ابو سعیدابي الخير ڏانهن منسوب ڪيو آهي.

[عارف نامي بايزيد بسطامي ص ۳۰ شرح شطحيات، ص ۴۲۳،

اسرار التوحيد في مقامات الشيخ ابي سعيد، ص ۸۱۶، كشف المحجوب

تسبيحي ص ۳۰۲]

ص - 151 انا الحق

مشهور صوفي حسين بن منصور حلاج (244/309) جي شطح جنهن ڪري کيس قاسيءَ جي سزا ڏني وئي. هن جا اهي الفاظ سندس تصنيف ڪتاب الطواسين جي ستين باب ”طاسين الازل والالتباس“ ۾ ملن ٿا. شطح جو مطلب آهي اهڙو ڪلمو يعني ٻول جيڪو بظاهر شريعت جي خلاف هجي. ٻين به ڪيترين صوفين جو شطحيات مشهور آهن جن ۾

بايزيد بسطامي جي شطح 'سبحاني ما اعظم شاني' وغيره قابل ذڪر آهن. اهڙا صوفي جن کان شطحيات صادر ٿيون آهن. انهن کي صاحب سڪريا معذور سمجهيو ويو آهي ۽ انهن جي شطحيات جي اهڙي سمجهاڻي پيش ڪئي وئي آهي. هن سلسلي ۾ ڇهين صدي جي هڪ صوفي شيخ روزبهان بجلي شيرازي سال 570ھ ۾ شرح شطحيات نالي هڪ مڪمل تصنيف ڪئي جنهن ۾ هن علاج جي ڪيترين شطن جي قابل قبول سمجهاڻي ڏني آهي.

هتي اها ڳالهه به قابل ذڪر آهي ته روزبهان کان اڳ 'ڪتاب اللمع' جي مصنف ابو نصر سراج طوسي پڻ هڪ باب ۾ صوفين جي اهڙين شطحيات جي سمجهاڻي ڏني آهي.

بهرحال هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته علاج جي انهيءَ قول جو مختلف صوفين مختلف مطلب ورتو آهي. مولانا رومي جو چوڻ آهي ته علاج جي انهيءَ قول جو مطلب پنهنجي ذات جي نفي يا فنا ۽ حق جو اثبات آهي. اهو ساڳيو خيال صوفين جي وڏي اڪثريت جو آهي جن ۾ مجدد الف ثاني به شامل آهي.

[ڪتاب الطواسين، لڙئي ماسنيون، ص- ۵۱، شرح شطحيات روزبهان بجلي ص، ۲۸۸، ڪتاب اللمع اردو، ص ۵۳۷، مڪتوبات امام رباني دفتر دوم، ص- ۲۲۰]

ص - 151 قرب الواجبات يا اصولي صفاتن جو قرب

شيخ عبدالقادر جيلاني فتوح الغيب جي مقالي چاليهين ۾ پڻ قرب بابت مشهور حديث قدسي جي حوالي سان سمجهاڻي ڏني آهي. ان جي تشريح ۾ وري عبدالحق محدث دهلوي لکي ٿو قرب فرائض ۾ الله تعاليٰ فاعل ۽ ٻانهو سندس آڏو هڪ اوزار جي حيثيت رکي ٿو. پر قرب نوافل ۾ ٻانهو فاعل ۽ خدا هن جي لاءِ هٿيار ٿي پوي ٿو. بهرحال مرتبي جي لحاظ کان قرب فرائض مٿي آهي.

[فتوح الغيب ص ۳۶۴]

ص - 151

چون زند ديوانه زين شيوه لاف
 تو ز سر ڪري مڪن با او مصاف
 تو از شيوه او دور دار
 عاشق ديوانه را معذور دار
 عاقلان را شرع تڪليف آمده است
 بي دلان را عشق تشریف آمده است
 لاجرم ديوانه را گرچه خطاست
 هرچه مي گويد بگستاخي رواست

اهي سڀ شعر انهيءَ ساڳي ترتيب سان مڪتوبات دو صديءَ ۾ آيل آهن جيڪي عطار جا آهن، حالاتڪ مصيبت نام ۾ اهي شعر جدا هندن تي آيل آهن.

[مڪتوبات دو صدي، ص ۵۱]

ص - 152

عاقلان را شرع تڪليف آمد ست
 بي دلان را عشق تشریف آمد ست

هي شعر مڪتوبات دو صديءَ ۾ ڀڻ ڇهه ست پيرا نقل ٿيو آهي.

[مصيبت نام، ص- ۲۴۹، مڪتوبات دو صدي، ص ۵۱،

[۵۸۴، ۳۸۹، ۳۲۵، ۳۴۱، ۳۳۶]

ص - 153

دل يڪي منظر يست رباني
 خانه ديو را چه دل خواني

هي شعر سنائي جي حديقہ مان ورتل آهي پر هتي صحيح نه ڏٺو ويو

آهي.

صحيح اشعار هن ريت آهن، تڏهن ئي مطلب نڪرندو.

دل يڪي منطريست ربابي

اندرو طرح و فرش نوراني

از سر جهل و روي ناداني

حجره ديو را چه دل خواني

يعني دن ربابي منظر جو نمونو آهي جنهن جي اندر ۾ نوراني فرش ۽ گلر آهن. ڀرتون جهالت ۽ اڻ ڄاڻائي ۾ غير خدا جي گهر سان دل لڳائي آهي.

[حديث الحقيقه - ص - ۳۴۰]

ع - 156 قرب الفرائض وقتي ۽ دائمي

صوفين وٽ قرب جا ٻه بنيادي قسم آهن. قرب فرائض ۽ قرب

نوافل.

قرب فرائض اهو آهي ته جڏهن الله تعاليٰ ٻانهن کان جيئن ۽ جڏهن ٻانهي ته ڪم وٺي. قرب نوافل اهو آهي ته ٻانهي جو ڪم الله تعاليٰ پاڻ ڪري ٿو. مرتبي جي لحاظ کان قرب فرائض مٿي آهي ۽ اهو حضور ڪريم ﷺ جن جو مرتبو آهي. ابن عربي ان جي وضاحت ڪندي چوي ٿو ته جيترو عارف معرفت ۾ ڪامل هوندو اوترو هو عجز اختيار ڪندو. عارف ڪامل پنهنجي مرضيءَ سان ڪم نٿو ڪري، ۽ نه وري پنهنجي مرضيءَ سان ان کي ترڪ ڪري ٿو. انهيءَ ڪري پاڻ سڳورن لاءِ ارشاد خداوندي آهي ”وامرئت اذره بت ولاكن الله رمي“ يعني اهو تون اچليو جيڪو تو اچليو بلڪ الله تعاليٰ پاڻ اچليو. هجري وري ان خيال جو آهي ته ٻانهي جي فعل جي نسبت خدا ڏانهن هجڻ ان کان رڌيڪ بهتر آهي جو خدا جي فعل جي نسبت ٻانهن ڏانهن هجي. گويا پهرين حالت ئي فنا جي حالت آهي.

[فصوص الحڪم اردو ص ۳۹۲، كشف المحبوب اردو

ص ۳۱۴]

ص - 156 وصل عربياني (واضح مشاهدو)

شيخ احمد سرهندي دفتر اول جي مکتوب ۲۲۱ ۾ واضح ڪندي لکي ٿو ته وصل مطلق ۽ وصل عربيان ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. وصل عربيان مان مراد آهي ته جڏهن سڀ حجاب ۽ پردا ڪڍجي وڃن ۽ سڀ رکاوٽون ڏور ٿي وڃن. هڪ ٻئي مکتوب ۲۹۴ ۾ سوال جو جواب ڏيندي چوي ٿو ته ذات خداونديءَ جو وصل عربياني صرف نبي ڪريم ﷺ جن سان مخصوص آهي ۽ ٻين لاءِ سندس ذات واسطي جي حيثيت رکي ٿي.

وصل عربياني جو اصطلاح نقشبندي صوفين سان مخصوص آهي. ليڪن مولانا رومي هن سلسلي ۾ هڪ شعر ۾ هيئن چيو آهي:

من شوم عربان ز تن او از خيال
تا خرامر در نهايات الوصال

ترجمو: مان جڏهن جسم کان پالهو ٿي ويس ۽ اهو (ظاهري) خيال به ويندو رهيو، تڏهن آئون وصل جي آخري منزلن ۾ پهچي گهمڻ لڳس. شيخ عبدالرحيم گرهوڙي هن شعر کي وصل عربياني جي معنيٰ ۾ اڪثر ڪم آڻي ٿو.

[مکتوبات دفتر اول اردو ص ۲۱۴ فتح الفضل، ص ۱۲۶، مثنوي

رومي دفتر ششم اردو ص ۱۹۳]

ص - 156 باب سترهين جي آخر ۾ سنڌي بيت جي پڙهڻي ڊاڪٽر

بلوچ 'شاه لطف الله قادريءَ جو ڪلام' ۾ هيٺين ريت ڏني آهي.

آثارين اله جي، اندر ڪو اهءِ
ابينا اهي عنايت جي، پسندي هي شعاع
تين ڪهيا ڪارو نپار ڏي، مٿي وه وهيا
سندا تن تڪيا، وڃي ڪن ڪن ٿئا

اسان جي خيال ۾ پير جهنڊي واري نسخي جي پڙهڻي هيٺين ريت
بيهي ٿي جيڪا وڌيڪ مناسب ۽ درست آهي. اسان اها اختيار ڪئي آهي.

آثارين الله جي اندر ڪٿو اها
اپڻا اهڃ عنايت جا، سنڌي ته شعاع
تين ڪهيا ڪارونپار ڏي، مٿي وه وٽا
سندا تن ٽڪيا، وڃي ڪنت ڪنز ٿئا

ص - 162 ذاتي اعتبارات ۽ شيون

شيخ احمد سرهندي دفتر اول جي مکتوب ۲۸۷ ۾ ’شيون‘ جي
سمجهاڻي ڏيندي چوي ٿو. صفات ۽ ’شيون‘ ۾ بلڪل باريڪ فرق آهي.
صفات ذات کان الڳ يا زائد آهن. پر شيون ذات سان گڏ صرف اعتبار يا
نسبت جي حد تائين آهي. ان جي هڪ مثال ذريعي وضاحت هيئن ڪري
سگهجي ٿي. اسان کي خبر آهي ته پاڻي مٿان کان هيٺ وهي ٿو جنهن مان
پاڻي جي لاءِ چئن خاصيتن جي خبر پوي ٿي جن کي اعتبارات چئي
سگهجي ٿو. اهي آهن حياتي، علم، قدرت ۽ ارادو. اهو هن ڪري چوڻ
ڪابو مرده شيءِ مٿان کان هيٺ نٿي وهي سگهي جنهن مان پاڻيءَ جي اندر
حياتيءَ جو گمان پيدا ٿئي ٿو جنهن کي هتي اعتبار چئجي ٿو. پاڻي آخر
هيٺانهين طرف ڇو وهي ٿو، ان مان پاڻيءَ ۾ علم جو اعتبار پيدا ٿئي ٿو.
مٿانهين کي ڇڏي هيٺانهين طرف وهڻ مان قدرت جو اعتبار نظر اچي ٿو
جنهن مان وري ارادي جو اعتبار پيدا ٿئي ٿو. هونئن علم حياتيءَ جي تابع
آهي، ۽ ارادو علم جي تابع ۽ اهڙي طرح قدرت ثابت ٿي وئي. ليڪن ان
صورت ۾ پاڻيءَ کي حي، عالم، قادر ۽ ارادي وارو نٿو چئي سگهجي.
انهيءَ ڪري چئبو ته اهي اعتبار پاڻيءَ جي ذات ۾ ’شيونات‘ جي حيثيت
رکن ٿا. ٻين لفظن ۾ پاڻيءَ ۾ جيستائين وڌيڪ صفتون ثابت نٿيون ٿين
تيستائين ان کي يعني زنده، عالم، قادر ۽ صاحب اراده نٿو چئي سگهجي.
هاڻي اهو آهي فرق جيڪو شيونات يا ’شيون‘ ۽ صفات آهي.

ص - 162 قرب الفرائض دائمي

صوفي قرب نوافل ۽ قرب فرائض جي باري ۾ صحيح بخاري ۾ هڪ حديث قدسي مان دليل وٺڻ ٿا جنهن جا الفاظ هن ريت آهن:

قال: من عادي لي وليا، فقد آذنته الحرب، وما تقرب الي عبيدي شيء احب الي مما افترضت عليه، وما يزال عبيدي يتقرب الي بالنوافل حتي احبه فاذا احببته، كنت سمعه الذي يسمع به، وبصره الذي يبصره، ويذره التي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها، وان سألني لاعطينه، وان استعاذني لاعينته، وما ترددت عن شيء انا فاعله ترددي عن نفس عبيدي المومن، يكره الموت وانا اكره مساته.

ترجمو: الله تعاليٰ فرمايو جيڪو ماڻهو منهنجي دوست سان دشمني ڪري ٿو پوءِ ان کي خبر هجي ته آئون انهن سان لڙائي ڪندس. منهنجو ٻانهو جن شين سان منهنجو قرب حاصل ڪري ٿو، انهن ۾ سڀ کان وڌندڙ ڪم فرض جي ادائگي آهي. منهنجو ٻانهو مسلسل نفلن سان منهنجي ايترو قريب ٿئي ٿو جو انهن سان محبت ڪريان ٿو پوءِ جڏهن آئون هن سان محبت ڪريان ٿو ته مان هن جا ڪن ٿي پوندو آهيان، جن سان هو ٻڌندو آهي، ان جون اکيون ٿي پوندو آهيان جن سان هو ڏسندو آهي، هن جا هٿ ٿي پوندو آهيان جن سان هو ڪم ڪندو آهي، هن جا پير ٿي پوندو آهيان جن سا هو هلندو آهي. جڏهن هو ڪجهه گهرندو آهي ته آئون هن کي اهو ڏيندو آهيان. جيڪڏهن هو مون کان پناهه گهرندو آهي ته آئون کيس پناهه ڏيندو آهيان. مان جيڪي به ڪم ڪريان ٿو انهن ۾ صرف ان ڳالهه جو خيال رکان ٿو جڏهن منهنجي مومن ٻانهي جو روح قبض ٿئي ٿو. هو موت کي ناپسند ڪري ٿو ان ڪري آئون به کيس تڪليف ڏيڻ پسند نٿو ڪريان.

هن حديث مان صوفين قرب فرائض ۽ قرب نوافل جو مطلب اخذ ڪيو آهي.

[وڌيڪ ڏسو حاشيو ص ۷۰، احاديث قدسيه، ص ۶۳، نقد النصوص

جامي، ص ۱۵۳]

ص - 163

عقل بي كحل آشنائي او
 بي خبر بوده از خدائي او
 [مکتوبات دوصدي، ص-۲۰۶.]

ص - 164 ابیت عند ربي يطعمني ويستقيني

شيخ عبدالقادر جيلاني 'فتح الرباني' ۾ ان کي حديث ڪري نقل ڪيو آهي. وڌيڪ وضاحت ڪندي چوي ٿو ته نفس جو کاڌو جدا آهي، دل جو کاڌو جدا آهي، باطن يا سر جو کاڌو يعني طعام جدا آهي. ان ڪري رسول الله ﷺ جن فرمايو آهي ته مان پنهنجي پروردگار وٽ رات گذاريان ٿو. اهوئي مونکي ڪارائي ۽ پياري ٿو.

هيءَ حديث 'مرصاد العباد' ۽ روميءَ جي ملفوظات 'فيه مافيه' ۾ اچي ٿي. صحاح ستہ جي ٻن ڪتابن صحيح مسلم ۽ صحيح بخاريءَ ۾ پڻ هيءَ حديث آهي جيڪا ڪجهه وڌيڪ عبارت سان آهي.

[عوارف المعارف عربي، ص-۱۳۴. فتح الرباني، ص ۳۱۹، مرصاد،

ص ۱۳۵، فيه مافيه، ص ۲۵۰]

ص - 164 كل قول قول الله وكل فعل فعل الله

هن عبارت جي اصليت بابت خبر پئجي نه سگهي. البت اها هڪ لحاظ کان قرب نوافل واري حديث جي تشريح معلوم ٿئي ٿي.

[بيان العارفين، ص-۳۳۵.]

ص - 164 اذا قال قال الله واذا ذكر ذكر الله واذا اسكت

سكت الله

هڪ قدسي حديث ان مفهوم ۾ ملي ٿي. جنهن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته الله تعاليٰ بندي جي سان جو جواب ڏئي ٿو. ابن ماجه ۾ اها حديث

هونئن ته ڊگهي آهي پر ان جو عنوان آهي. اڌا قال العبد: لا اله الا الله يقول
الله: صدق عبدي. يعني جڏهن ٻانهو چوي ٿو، ناهي ڪو معبود، مگر الله، ته
الله تعاليٰ فرمائي ٿو. تو سچ چيو منهنجا ٻانهو!

[الاحاديث القدسيه - ص - ۱۹]

ص - 166 تفكر ساعته خير من عباده سنته

امام غزالي اڃا به ان کي حديث طور نقل ڪيو آهي. شيخ
عبدالقادر جيلاني فتح الرباني به پڻ ان کي حديث بيان ڪري ٿو.
[احياء العلوم ۵، ص - ۲۰۳، فتح الرباني، ص - ۲۷]

ص - 167 العلم هو الجهل من العلم

هي الفاظ الهامات غوث به ملن ٿا. ازانسواءِ هن تي مقدمي به
روشني وڌي وئي آهي.

ص - 167 حيرت

صوفين : و اصطلاح جنهن جي سڀ کان پهرين سمجهاڻي تصوف
جي اوائلي تصنف ’ڪتاب اللمع‘ به هيئن ملي ٿي.

’اها ڪيفيت جيڪا سالڪن جي دلين تي ان وقت چانئجي ٿي
جڏهن هو بارگاه ايزدي به حاضري سوچ به گم ٿي وڃن ٿا ۽ وڌيڪ غور
فکر کان عاجز ٿي پون ٿا.’

اهڙي طرح هڪ ٻئي اصطلاح تحرير جو مطلب آهي ته اهڙي ڪيفيت
جنهن به سالڪ اميد ۽ نا اميد جي وچ تي بيٺل نظر اچي ٿو. ٻين لفظن به
هو ”متحير“ هوندو آهي. هن سلسلي به چوٿين صديءَ جي صوفي ابوبڪر
شبليءَ جو مشهور قول آهي.

يا دليل المتحيرين زندي تحيرا

يعني اي حيرت به و، تلن جا رهنما منهنجي حيرت کي وڌاءِ.
اهو به شبليءَ جو قول آهي ’المعرفت دوام الحيرة‘ يعني معرفت

دائمي حيرت جو نالو آهي. 'عوارف المعارف' ۾ آهي ته 'اعرف الخلق
اشدهم تحيرا فيه' يعني جيترو وڏو عارف هوندو اوترو گهڻي حيرت ۾
هوندو.

فارسيءَ جي صوفي شاعرن ۾ 'عطار' حيرت بابت گهڻي ڪجهه چيو
آهي. هو پنهنجي مشهور مثنوي 'منطق الطير' ۾ حيرت کي سلوڪ جي
آخري وادي يا منزل قرار ڏئي ٿو. عطار پنهنجي ٻي مثنوي 'مصيبت نام' ۾
پڻ حيرت بابت چوي ٿو:

من ندانم هيچ تا دانسته ام ورهم دانم کجا دانسته ام
عين دانائي مرا ناداني است كل ناداني من حيراني است
معني: مان نٿو ڄاڻان ته مون کي ڪا خبر آهي. پر جيڪي ڪجهه
ڄاتو اٿم ته پوءِ به مون ڇا ڄاتو آهي. منهنجي هڙئي دانائي نادانيءَ جي
برابر آهي ۽ منهنجي اها ناداني حيرت آهي.

لطف الله جي سنڌي شاعري ۾ به وڏي ڊيگهه حيرت ۽ عقل جي
اڻڄاڻائيءَ بابت ملن ٿا. هتي اسان ڪجهه بيتن تي اڪتفا ڪريون ٿا:

حيرت هنيا سڀ، ات دعويٰ گير دهليا
پسي پر پرينءَ جي، منجهي سڀ وٺا
جن اي ورق وياچيو، نئي منجهه عقلا
سبحان من تحير في ذاته سواءِ

ص- 167

بجهي تڻ اڀوجه، ڄاڻ وڃائي پانهجو
هنئين جي سڀوجه، ته بجهه ۾ پڙيءَ جيترو
هي بيت پير جهنڊي واري نسخي ۾ موجود نه آهي.

ص - 168 وفنا ذاتڪ في الذات

هي الفاظ الهامات غوث مان ورتل آهي. وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو

ص - 168

محو بايد مرد در هر دو سرائي
پائي از سر ناپديد و سر ز پائي

[مصيبت نام، ص - ۲۰۵ مکتوبات دو صدي، ص - ۳۱۹]

ص - 169

مرا حرفيست اندر دل اگر گويم زبان سوزد
وگر دم در کشر ترسم که مغز استخوان سوزد

ص - 170

از هر طرف که رفته جز حيرتم نيفزود
زنهار زين بيابان و اين راه بي نهايت

[ديوان حافظ قزويني ص - ۶۵]

ص - 170

درين ورطه کشتي فروشد هزار
که پيدا نشد تخته برکنار

[شيخ سعدي، بوستان، ص - ۱۲۱]

ص - 171 سير الي الله ۽ سير في الله

هي اصطلاح نقشبندي فڪر سان مخصوص آهن. ليڪن ڪن
ٻين صوفين به استعمال ڪيا آهن. نقشبندي سلسلي جي باني خواجه
بهاء الدين نقشبند جي رسالي "قدسيه" جي شرح ۾ خواجه محمد پارسا
لکيو آهي ته 'فنا عبارت است از نهايت سير الي الله' يعني سير الي الله جي
پڄاڻي تي فنا حاصل ٿئي ٿي. اهڙيءَ طرح بقا عبارت است از بدايت سير

في الله يعني بقا جو مطلب سير في الله جي ابتدا آهي.

[رساله قدسيه - ص. ۱۷۹]

ص - 171 منازل السالڪين لاتنقطع ابد الابدین

هن مقولي بابت خبر نه پئجي سگهي ته ڪنهن جو آهي. ليڪن امام رباني مڪتوبات دفتر اول جي مڪتوب ۲۶۰ ۾ نقل ڪيو آهي ۽ ان جي سمجهاڻي ڏيندي شيخ سعدي جو هي شعر آندو آهي.

نه حسنت غايتي دارد نه سعدي راسخن پايان

بميرد تشنه مستستي و دريا همچنان باقي

يعني نه هن جي حسن جي ڪا انتها آهي ۽ نه وري سعديءَ جي سخن گوئي ختم ٿي. اهو ائين آهي جيئن اڃايل اڄ وگهي مري وڃي پر درياءُ ائين جو ائين آهي.

[مڪتوبات دفتر اول اردو ص - ۲۱۵]

ص - 171

اين راه را نهايت صورت ڪي توان يافت

ڪش صد هزار منزل پيش است در بدايت

[ديوان حافظ قزويني، ص ۶۶]

ص - 172

آنها ڪ رهنمائي سلطان شدند

مهتر اندر جهان ايشان شدند

[مڪتوبات دوصدي، ص ۱۲۶]

ص - 173

هرچ از مستانه آيد در وجود

عفو فرمايند زان مستانه زود

هي شعر اصل ۾ عطار جو آهي ۽ مصيبت نام ۾ اچي ٿو. شعر جي صحيح صورت هن ريت آهي.

هرچ از ديوانه آيد در وجود
عفو فرمايند از ديوان جود

[مصيبت نام - ص ۲۱۶]

ص - 173

عاقلان را شرع تڪليف آمده
بي دلان را عشق تشريف آمده

هي شعر عطار جو آهي جيڪو هن ڪتاب ۾ ٻيهر آيو آهي. اهو ساڳيو شعر مڪتوبات دو صديءَ ۾ تمام گهڻا ڀيرا آيل آهي. ڏسو حوالو [مصيبت نام، ص - ۲۴۹ مڪتوبات دو صدي ص - ۴۰۳، ۴۳۵]

ص - 175 من طلب شيئاً جد وجد

هيءَ قول جنيد بغداديءَ جو آهي.

[كشف المحجوب تسبيحي، ص ۲۹۸، ۵۹۵]

ص - 175

مردمي بايد نه سر او را نه پائي
جمله گم گشته درو او در خدائي

[مصيبت نام، ص ۳۰۴]

ص - 177

مارا نه غم دوزخ نه غرض بهشت است
بردار ز رخ پرده که مشتاق لقايم

[مکتوبات دو صدي، ص - ۴۸۸]

ص- 177

دل و عقل از جلال او خيره
تن جان از کمال او تيره

هي شعر سنائي جي حديقه مان ورتل آهي. ليڪن ان جي ٻي ست
صحيح نقل نه ڪئي وئي آهي. جيڪا هتي اسان صحيح ڪري لکي آهي.
ٻي ست اصل ۾ هن ريت آهي.

عقل جان از کمال او تيره

هتي شعرائين لکيل آهي جيئن مکتوبات دو صديءَ ۾ آهي.

[مکتوبات دو صدي، ص - ۳۳۱ حديقه الحقيقه، ص - ۶۱]

ص - 178 ان الله جنته ليس فيها حور ولا قصور ولا غسل

ولالبين يتجللي فيها رينا ضاحكا.

امام غزالي 'احياء العلوم' ۾ هن کي حديث ڪري ڄاڻايو آهي.
ليڪن ان ۾ پويان الفاظ "ولا غسل الي الاخر" ڪونه آهن.

[فرهنگ ماثورات - ص - ۱۴۴]

ص- 178

آخرين جهان جهاني دگر است
جز جنت و فردوس مكاني دگراست

هي ستون در اصل هڪ رباعي جون آهن جيڪا ابو سعيد ابو الخير
جي آهي. ستين صدي هجري ۾ لکيل 'مرصاد العباد' ۾ اها رباعي هن
طرح ڏنل آهي.

مارا بجز ازين زبان زباني دگر است
جز دوزخ و فردوس مكاني دگر است

قلاشي و رندي است سرمايۀ عشق
قرايي و زاهدي جهاني دگراست

ترجمو: اسان کي هن زبان کان سواءِ هڪ ٻي زبان به آهي. دوزخ ۽ بهشت کان علاوه به ٻي جڳهه آهي. سڃاڻي ۽ رندي عشق جو سرمايو آهن. خشڪ ملائي ۽ زاهدن جو وري پيو جهان آهي. 'مکتوبات دو صديءَ' ۾ به صرف پهريون ٻه سئون آهن جيڪي هتي ڏنل آهن.

[مکتوبات دو صدي، ص-۱۶۸. مرصاد العباد، ص ۲۰۲،]

ص - 184

مور مسکين هو سي داشت که به کعبه رسد
دست در پائي کبوتر زد و نگاه رسيد

[مکتوبات دو صدي، ص - ۵۵]

ص-184

کبوتر مان مراد: مکتوبات ۾ پڻ کبوتر مان مراد الله جو عشق
ڄاڻايل آهي.

[مکتوبات دو صدي، ص-۳۱۷]

ص-185

اين همه علم جسم مختصر است
علم رفتن براه حق دگر است
حرف کو کاغذ سياه کند
کي دل تيره را چو ماه کند

مکتوبات ۾ ٻئي بيت گڏ آيل آهن جيڪي اصل حديقہ جا آهن ۽
اتي جدا جدا آيل آهن.

[حديقہ الحقيقہ، ص ۱۱۲ ۽ ۱۹۸ مکتوبات دو صدي، ص-۳۹]

۽ ۴۴۴]

ص - 186 یریدون وجه الله

هن قسم جي عبارت غوث اعظم جي تصنيف فتح الرباني ۾ هڪ کان وڌيڪ ڀيرا ملي ٿي جنهن جو مطلب آهي ته هو الله جي ذات کان سواءِ ٻي ڪنهن شيءِ جا طالب ناهن. مجلس ۶۲ ۾ هي الفاظ آهن. 'ڪل ما سوي الله عزوجل صنم القوم یریدون وجهه' يعني الله کان سواءِ جيڪي ڪجهه آهي اهو بت آهي. لیکن هن ٽولي (الله وارا) وارا الله جي ذات جا طالب آهن.

[فتح الرباني عربي اردو ص - ۵۰۹]

ص - 188

اهل دل را ذوق فهم دیگر است
که آن ز فهم هر دو عالم برتر است
هر کرا آن فهم در کار افگند
خویش را در دریائی اسرار افگند

[مصیبت نام، ص - ۵۷ مکتوبات دو صدي، ص - ۸۵، ۳۴]

[۴۴۵]

ص - 190 ماشاء الله کان وما يشاء لمریکن

هن کان اڳ وضاحت ڪئي وئي.

ص - 191

طفل را در مهد پیغمبر کند
وز همه پیرانش بالغ تر کند

[مصیبت نام، ص - ۱]

ص - 194

هر کرا بوئي رسد از سوئي او
 هر دو عالم چيست خاک کوئي او
 [مصيبت نام، ص ۲۹۸، مکتوبات دو صدي، ص - ۱۶۴]

ص - 195

مصلحت نيست که از پرده برون افتد راز
 ورز در مجلس رندان خبري نيست که نيست
 [ديوان حافظ قزويني، ص - ۵۱]

ص - 195 ابوهريره رضه

مشهور صحابي جيڪو پنهنجي ٻلين سان پيار سبب ائين سڏجي
 ٿو. بلڪ هڪ پيري پاڻ کي ڪرمن ﷺ سندس هنج ۾ ٻلي جو بچو ڏسي اهو
 لقب ڏنو جنهن ڪري پوءِ هميشه لاءِ ائين مشهور ٿي ويو. هو اڪثر ڪري
 رسول الله ﷺ جي خدمت ۾ گذاريندو هو. جنهن ڪري هو وڏي حد تائين
 جوراوي آهي. هن سال ۵۸ يا ۵۹ هجري ۾ وفات ڪئي.
 [لغت نام ج - 1، هن ص ۹۵۴]

ص - 197 لطف الله جو پنهنجو ذاتي سير

صوفي ادب ۾ اهڙا ڪيترا مثال ملن ٿا. 'انسان ڪامل' جو مصنف
 عبدالڪريم جيلي پڻ پنهنجي اهڙي سير جو ذڪر ڪري ٿو. هوليڪي ٿو:
 'مان جڏهن سال ۸۰۰ هجري ۾ شهرزيب ۾ ربيع الاول جي مهيني
 ۾ تڪيل هوس ته مون پيغمبرن، ولين ۽ عالي مقرب ملائڪن کي ڏٺو.
 مون جميع روحانيت کي به ڏٺو.'
 اڳتي جوي ٿو ته مون کي اهڙا ڪشف ٿيا ۽ اهڙي علم الاهي جي
 خبر پئي جنهن جو ذڪر هتي نٿو ڪري سگهجي.

هتي هيءَ ڳالھ قابل ذڪر آهي ته جيلي ابن عربيءَ کان گهڻو متاثر آهي ۽ فڪري طور سندس پوئلڳ آهي. ابن عربيءَ جي تحريرن فصوص الحڪم ۽ فتوحات مڪيه ۾ پڻ اهڙيون عبارتون ملن ٿيون جن ۾ هو اڳين نبين جي اعيان سان ملاقات جو ذڪر ڪري ٿو. هو چوي ٿو:

اهو سال ۵۸۶ هجري جو واقعو آهي ته آءٌ قرطبه ۾ هوس جو مون کي حضرت آدم کان وٺي رسول الله ﷺ جي ذات جو مشاهدو ڪرايو ويو. ليڪن مون سان فقط حضرت هود عليه السلام هر ڪلام ٿيو. [انسان ڪامل اردو ص ۴۲۱، فصوص الحڪم عربي، ص ۱۱۰]

ص- 198 غوث، قطب، دائرو

جيئن مقامي ۾ ان حقيقت تي روشني وڌي وئي ته غوث، قطب، ابدال، نجباء، نقباء وغيره جو تصور سڀ کان وڌيڪ شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي تحريرن ۾ ملي ٿو. قصيده غوثيه جي هڪ بند ۾ چوي ٿو.

درست العلم حتي صرت قطبا
و نلت السعد من مولي الموالي

معني: مون اهڙو علم حاصل ڪيو جو آخرڪار قطب بنجي ويس. اها سعادت مون کي مولا جي مهربانيءَ سان ملي آهي.

قطب کي وري تڏهن غوث چون ٿا جڏهن هو فرياد رس يعني دانهن ٻڌندڙ هجي.

غوث، قطب، ابدال جو نظريو ابن عربيءَ وٽ به وڏي زور شور سان موجود آهي جنهن مطابق دنيا ڪنهن به وقت قطب کان خالي ناهي. لڳ ڀڳ ساڳيو خيال فارسيءَ جي وڏي صوفي شاعر عطار جو آهي جيڪو مصيبت نام ۾ چوي ٿو جيئن قطب کانسواءِ زمين ۽ آسمان قائم رهي نٿا سگهن، تيئن معرفت جي جهان لاءِ به قطب جو هئڻ ضروري آهي.

گر ز يك قطبست عالم را قرار

در جهان تو دو قطبست آشکار

عبدالڪريم جيلي انسان ڪامل ۾ ان راءِ جو آهي ته قطب اهو آهي

جنهن جي چوڌاري وجود جي چڪي ڦري ٿي.

نقشبندي صوفين مان وري يعقوب چرخي 'رساله ابداليه' ۾ اهو خيال ظاهر ڪري ٿو ته هڪ وقت ۾ هڪ ئي قطب هوندو آهي. خواجہ محمد پارسا 'فصل الخطاب' ۾ چوي ٿو ته قطب الاقطاب حقيقت محمديه آهي. اهڙيءَ طرح مجدد الف ثاني وري مکتوبات ۾ دفتر سوم ۾ خيال ظاهر ڪري ٿو ته شيخ عبدالقادر جيلانيءَ کانپوءِ اقطاب توڙي نجباء مان جنهن کي به فيض مليو اهو سندس وسيلي سان آهي.

[مصيبه نامہ، ص - ۳۰، انسان کامل، ص - ۱۲۱ رساله ابداليه - ۲۴،

فصل الخطاب، ص ۶۶۲، مکتوبات دفتر سوم اردو ص - ۴۰۰]

ص - 202 بيت

اسان جي خيال ۾ پهرين سنڌي بيت جي هيٺين پڙهڻي اصل سان وڌيڪ مناسب رکي ٿي. هن لاءِ ڏسو ٻئي قلمي نسخي جي آخري صفحي جو عڪس.

اولياءَ تئن عالم ۾، جيئن ستون منجهه گهرن
تئن ڪڙڪي هيڪڙي، لڏي سڀ وڃن
هوءَ جوکو جنين تن جي، هي جي ساڪن سدا تن
منجهي سڀ وڃن، متيون ماڳ ڏٺين کي

اهڙيءَ طرح ٻي بيت جي آخري ست ٻئي قلمي نسخي ۾ ڪاتب نقل ئي ڪونه ڪئي آهي. بهرحال ٽين ست کي ڪاتب هن طرح لکيو آهي.

هوءَ محڪمائي معنوي، قرار قوت تن کي

ان جي مقابلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي پڙهڻي ۾ لفظ 'محل ماند' آهي جيڪو وڌيڪ غور طلب آهي. اسان جي خيال ۾ ان ست کي هيئن پڙهڻ گهرجي.

هوءَ 'من حمل معونت'، قرار قوت تن کي

لفظ 'معونت' شيخ عبدالقادر جيلاني جي تحريرن فتوح الغيب ۽

فتح الربانيءَ ۾ بار بار اچي ٿو. جيئن ته لطف الله پنهنجي بيتن ۾ پڻ ٻيون

ڪيتريون عبارتون اهڙيءَ طرح آنديون آهن، ان لحاظ سان هن ست جي معنيٰ ٿيندي. ’خدا اهڙن عالمن شخص جي ائين بارڪٿڻ سان مدد ڪري ٿو جو انهن لاءِ اها قوت قرار جو سبب ٿئي ٿي. اهي الفاظ فتوح الغيب جي يارهين مقالي ۾ آهن ”ويصونك من حمل معونتها“ فتح الربانيءَ جي ملفوظات ۾ وري انهيءَ مطلب جي هيءَ حديث ملي ٿي. ”قال رسول الله ﷺ من انقطع الي الله عز وجل كفاه معونته ومن انقطع الي الدنيا وكله الله اليها“. يعني فرمايو رسول الله ﷺ ته جيڪو بيا سڀ لاڳاپا توڙي الله جو ٿيندو ته هو سندس سڀني گهرجن کي پورو ڪندو. پر جيڪو پاڻ دنيا جو ٿيندو ته الله به ان کي دنيا جي حوالي ڪندو.

[فتوح الغيب عربي اردو ص - ۱۵۶، فتح الرباني عربي اردو ص

[۵۹۳

کتاب پر آیل قرآن جون آیتون

صفحہ

۱. قل انما انا بشر مثلکم یوحی الی. (۸: ۱۱۰) ۱۷
۲. من یطع الرسول فقد اطاع اللہ. (۴: ۸۰) ۲۲
۳. فقد ضل ضلالا مبینا (۳۳: ۳۶) ۲۷
۴. فقد فاز فوزا عظیما (۳۳: ۲۱) ۲۷
۵. وما الحیوٰہ الدنیا الا لہو ولعب (۲۹: ۶۴) ۲۸
۶. قل متاع الدنیا قلیل (۴: ۷۷) ۲۸
۷. ان الشیطان لکرم عدو فاتخذوہ عدوا (۵: ۳۵) ۳۸
۸. واصبر نفسک مع الذین یدعون امرہ فرطا (۱۸: ۲۸) ۴۵
۹. فاستقم کما امرت (۱۱: ۱۱۲) ۵۱
۱۰. قل اللہ شر ذرہم (۶: ۹۱) ۵۱
۱۱. ففروا الی اللہ انی لکم نذیر مبین (۵۱: ۵۰) ۶۱
۱۲. فانہا محرمت علیہم اربعین سنت یتیہون فی الارض (۵: ۲۶) ۶۱
۱۳. واعبد ربک حتی یتیک الیقین (۱۵: ۹۹) ۶۵
۱۴. توتی الملک من تشاء وتنزع الملک من تشاء وتعز
من تشاء وتذل من تشاء (۳: ۲۶) ۶۹
۱۵. ذالک فضل اللہ یوتیہ من یشاء (۵: ۵۴) ۷۳
۱۶. ورفعنا لک ذکرک (۹۴: ۴) ۷۵
۱۷. ففروا الی اللہ (۱۵: ۵۰) ۷۶
۱۸. من کان فی ہذہ اعمی فهو فی الآخرہ اعمی (۷۲: ۷۱) ۷۶
۱۹. لاتہدی من احببت ولكن اللہ یتہدی من یشاء (۵۸: ۵۶) ۷۸
۲۰. ذالک فضل اللہ یوتیہ من یشاء (۵: ۵۴) ۸۰
۲۱. یا ایہا الذین آمنوا اتقوا اللہ وابتغوا الیہ الوسیلۃ (۵: ۳۵) ۸۴
۲۲. داعیا الی اللہ باذنه وسراجا منیرا (۳۳: ۳۶) ۸۶

٢٣. الا انه بكل شيء محيط (٥٣: ١٠٩)
٢٤. وما يعلم تاويله الا الله (٤: ٣) ١١٢
٢٥. يا ايها الذين آمنوا لا تلهكم اموالكم ولا اولادكم عن ذكر الله ومن يفعل ذلك فأولئك هم الخاسرون (٩: ٩٣) ١١٣
٢٦. ومن اعرض عن ذكرى فان له معيشة ضنكا (٢٠: ٢٢) ١١٣
٢٧. ومن يعرض عن ذكر ربه يسلكه عذابا صعبا (٤٢: ٤١) ١١٥
٢٨. فويل القاسية قلوبهم من ذكر الله أولئك في ضلال مبين (٣٩: ٢٢) ١١٥
٢٩. الذين آمنوا وتطمئن قلوبهم بذكر الله الا بذكر الله تطمئن القلوب (١٣: ٢٨) ١١٥
٣٠. ان الصلوة تنهي عن الفحشاء والمنكر والذكر الله اكبر (٢٩: ٣٥) ١١٥
٣١. سنريهم آياتنا في الافاق وفي انفسهم (٣١: ٥٣) ١٢٢
٣٢. ارجعي الي ربك راضية مرضية (٨٩: ٢٨) ١٣٣
٣٣. الا تخافوا ولا تحزنوا (٣١: ٣٠) ١٣٠
٣٤. وهو اللطيف الخبير (٩: ١٠٣) ١٣٩
٣٥. الا انه بكل شيء محيط (٥٣: ٣١) ١٣٩
٣٦. وهو معكم اينما كنتم (٥٤: ٣) ١٣٠
٣٧. ونحن اقرب اليه من جبل الوريد (٥٠: ١٦) ١٣٠
٣٨. ذالك فضل الله يوتيهِ من يشاء (٥٤: ٢١) ١٣٠
٣٩. وهو معكم اينما كنتم (٥٤: ٣) ١٣٢
٤٠. كل شيء هالك الا وجهه (٢٨: ٨٨) ١٣٤
٤١. اينما تولوا فثم وجه الله (٢: ١١٥) ١٣٤
٤٢. كن فيكون (٢: ١١٤) ١٣٨
٤٣. لا يعلم تاويله الا الله (٣: ١) ١٤٠
٤٤. والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا (٢٩: ٦٩) ١٤٥

٣٥. ومن يخرج من بيته مهاجرا الي الله ورسوله ثم يدركه الموت فقد وقع
اجره علي الله وكان الله غفورا رحيما (١٠٠:٣)
١٤٦
٣٦. لا تدركه الابصار وهو يدركه الابصار (١٠٣:٦) ١٤٤
٣٧. يفعل الله ما يشاء ويحكم ما يريد ١٨٣
٣٨. ان عبادي ليس لك عليهم سلطان (١٥: ٣٢) ١٨٦
٣٩. ما فرطنا في الكتاب من شيء (٦: ٣٨) ١٨٦
٥٠. لا رطب ولا يابس الا في كتاب مبين (٦: ٥٩) ١٨٦
٥١. وكل شيء احصيناه في امام مبين (٣٦: ١٢) ١٨٦
٥٢. هل من مزيد (٥٠: ٣٠) ١٩٢
٥٣. دنا فتدلي (٥٣: ٨) ١٩٢
٥٣. قاب قوسين (٨٣: ٩) ١٩٢
٥٥. تعرج الملائكة والروح اليه في يوم كان
مقداره خمسين الف سنة (٤٠: ٣) ١٩٤

حديثون ۽ اقوال

صفحو

۱. اوليائي تحت قبائي لايعرفهم غيري (ح) ۱۶
۲. الشيخ في قومه كالنبي في امته (ح) ۱۷
۳. اطرق الله تعالى بعدد انفس المخلوقات ۲۰
۴. كن عالما او معلما او مستمعا ولا تكن رابعا ۲۳
۵. الدنيا جيفته وطالبها كلاب (ح) ۲۹
۶. حب الدنيا راس كل خطيئته (ح) ۳۱
۷. الدنيا ملعونه وملعون ما فيها ۲۹
۸. نجا المخفقون هلك المثقلون ۲۹
۹. الدنيا دار بلاء ومحنه غرور ۳۲
۱۰. الدنيا مكاره وخائنه الدين ۳۲
۱۱. حب الدنيا راس كل خطيئته (ح) ۲۹
۱۲. معراج الفقير ليلته الفاقه ۳۵
۱۳. مثلهم كمثل الانبياء - ۳
۱۴. الدنيا مزرعت الاخره ۴۳
۱۵. يثبتك الله بالقول الثابت ۴۰
۱۶. الفقراء جلساء الله تعالى ۴۴
۱۷. اهل الجنة الفقراء ۴۴
۱۸. الفقير صابرا عند الله تعالى اجرا كثيرا بغير حساب ۴۵
۱۹. الفقر سيء في الدنيا وزين في الاخره ۴۵
۲۰. افضل الفقراء علي الا - ياء كفضلي علي جميع خلق الله ۴۲
۲۱. الفقر فقري وافتقر به ۴۲
۲۲. اللهم احييني مسكينا وامتنني مسكينا ۴۶
- واحشرنني في زمرة المساكين (ح)
۲۳. يا غوث الاعظم اذا راءيت المحترق وبينه ۵۰

٢٢. هل لك اكل وشرب شربي ٢٦

٢٥. يا غوث الاعظم قل فلا هم الا انا ٢٧

٢٦. يا غوث الاعظم ليس الفقر كن فيكون ٢٧

٢٧. تخلقوا باخلاق الله (ح) ٢٧

٢٨. الفقر سري لا يطلع عليه ملك مقرب ولا نبي

مرسل الا عبد محمد ﷺ ٢٩

٢٩. من اراد ان يجلس مع الله فليجلس مع الفقراء ٢٩

٣٠. اسماع الملاهي معصيته والجلوس فيه ٥٢

فسق والتلذذ به كفر

٣١. الفاني لا يرد. ٥٢

٣٢. ما شاء الله كان وما لم يشاء لم يكن ٥٢

٣٣. يا غوث الاعظم من حرم عن سفري السفر الظاهر ٦٠

٣٤. يا بني ارجع القرآن علي المسلمين ٦٣

٣٥. العلماء ورثة الانبياء (ح)

٣٦. ما اتخذ الله وليا جاهلا ٦٥

٣٧. انا من النور وكلكم من النوري (ح)

٣٨. من احدث في الاسلام او آوي محدثا فعليه لعنة الله

والملائكة والناس اجمعين ٤٠

٣٩. من تزهد بغير علم جن في آخر عمره او مات كافرا ٤٠

٤٠. لي مع الله وقت (ح) ٤٣

٤١. علمني ربي ٤٣

٤٢. الانسان سري وانا سره ٤٣

٤٣. الحب لله والبغض لله ٨٢

٤٤. انما حرم الوصول بتضييع الاصول ٨٠

٤٥. لولا الشيبان لهلك النعمان ٨٢

٤٦. الرفيق ثم الطريق ٨٢

٣٧. الشيخ في قومه كما النبي في امته (ح) ٨٦
٣٨. من لا شيخ له فشيخه ابليس ٨٧
٣٩. افضل الذكر لا اله الا الله (ح) ٩١
٥٠. اللهم احينا ذاكرين وامتنا ذاكرين الراحمين ٩١
٥١. استغفر الله واتوب اليه العلي العظيم ٩١
٥٢. الامر اجعلني مقلدا من لذات الرحم الراحمين ٩٣
٥٣. اللهم نور قلوبنا ارحم الراحمين ٩٤
٥٤. اللهم اجعلنا من السالكين ارحم الراحمين ٩٨
٥٥. رجعنا من جهاد الا صغر الي جهاد الاكبر (ح) ٩٩
٥٦. افضل الذكر لا اله الا الله (ح) ١٠٠
٥٧. هل ادلك يا علي لا اله الا الله ١٠٠
٥٨. وعن ابي بكر صديق رضي الله عنه ١٠١
- قال ما انزلت كلمته اجل وابهي في اجحن به
٥٩. اني انا الله لا اله الا انا ١٠٢
٦٠. قال موسى علي نبينا في كفته ارجع ١٠٣
٦١. من قال لا اله الا الله فدخل الجنة سرق ١٠٣
٦٢. العلم نقطه وكثره الجاهلون ١٠٦
٦٣. كان الله ولم يكن معه شيئا. الان كما كان ١١٠
٦٤. تفكر ساعته خير من عبادته تسعين سنة (ح) ١١١
٦٥. قال لا اله الا الله مع المدغفر الله من كبائر ١١١
٦٦. في جسد ابن آدم مضغته اخفي ١١٣
٦٧. اي الاعمال افضل من عند الله قال ذكر الله تعالى ١١٦
٦٨. المتوحش عن غير الله والمستانس بالله ١٣٢
٦٩. ان لكل شيء مصقلته وصقالت القلب ذكر الله (ح) ١٣٣
٧٠. سبحانه ما عبدناك حق عبادتك ١٣٤
٧١. لا اله الا الله محمد رسول الله ١٣٩

٤٢. جذبت من جذبات الرحمن خير من عباده الثقلين ١٣٢

٤٣. يا احمد ليس شيء افضل عندي من التوكل

علي الرضا بما قسمت لهم ١٣٣

٤٤. حسبي ربي جل الله ١٣٦

٤٥. اذا تجلي الله خضع له كل شيء ١٣٧

٤٦. من عرف الله ا يخفي عليه شيء ١٣٨

٤٧. الانسان سري وانا سره ١٣٨

٤٨. بي يسمع، بي يبصر بي ينطق (ح) ١٣٩

٤٩. انا الحق ١٥١

٨٠. سبحانه ما اعظم شاني ١٥١

٨١. ليس في جبتي سوي الله ١٥١

٨٢. ابيت عند ربي يطعمني ويسقيني (ح) ١٦٣

٨٣. اذا قال قال الله واذا ذكر ذكر الله واذا ١٦٣

اسكت سكك الله

٨٤. اذا تم الفقر فهو الله ١٦٣

٨٥. تفكر ساعته خير من عباده سنة ١٦٦

٨٦. لكيلا يعلم من بعد علم شيئاً ١٦٧

٨٧. علم العلم هو الجهل من العلم ١٦٧

٨٨. وفنا ذاتك في الذات ١٦٨

٨٩. الا ان اولياء الله لا يموتون ١٦٨

٩٠. منازل السالكين لاتقطع ابد الابد ١٧١

٩١. من طلب شيئاً جدوج ١٧٥

٩٢. ان الله جنته ليس فيها حورا ولا قصور ولا غسل ١٧٨

٩٣. ولا لبن يتجلي فيها ربنا ضاحكا. ١٧٨

٩٤. ماشاء الله كان وما لم يشاء لم يكن. ١٩٠

۲۴. ابو عبدالله مغربي ، ۷۱ ،
 ۲۵. دجال ، ۷۱ ،
 ۲۶. امام مهدي ، ۷۴ ،
 ۲۷. حضرت ابوبكر رضه ۷۹ ، ۸۳ ، ۱۰۹ ، ۱۰۸ ،
 ۲۸. حسين منصور حلاج ، ۸۰ ، ۱۵۱ ،
 ۲۹. شيخ شبلي ، ۸۱ ،
 ۳۰. بلال حبشي ، ۴۲ ،
 ۳۱. حضرت عمر رضه ، ۱۰۹ ،
 ۳۲. حضرت عثمان رضه ، ۱۰۹ ،
 ۳۳. حضرت علي رضه ، ۱۰۹ ،
 ۳۴. اصحاب كهف ، ۱۱۷ ،
 ۳۵. حضرت ابراهيم ع ، ۱۵۴ ،

حوالہ میں آیل کتابیں جانالہ

عربی

۱. محی الدین ابن عربی، فصوص الحکم ابو العلا عفیانی، ناصر خسرو ایران.
۲. غزالی احیاء علوم الدین، ج. ۱-۵ مکتبہ سبحانی، کانسی روڈ، کوئٹہ، 1998.
۳. شہاب الدین سہروردی عوارف المعارف الخالدي، بیروت 2005.
۴. الاحادیث القدسیہ دکتر محمد الاسکندرانی، بیروت، 2004.
۵. الفیوضات الربانیہ جمع وترتیب اسماعیل بن السید محمد سعید القادری مصر، ۱۳۰۳ھ.
۶. عبدالکریم الجیلی الانسان الكامل، عامر ابراہیم، بیروت، 2005.
۷. عبدالرحمن السلمي طبقات الصوفیہ، مصطفیٰ عبدالقادر، بیروت، 2003.
۸. السفینتہ القادریہ، شیخ عبدالقادر جیلانی، بیروت، 2005.
۹. الرسالتہ القشیریہ، عبدالکریم بن ہوازن، تحقیق، ہانی الحاج،
۱۰. شیخ عبدالقادر جیلانی الفتح الربانی، امجد اکیدمی، لاہور ۱۹۷۷.
۱۱. التفہیمات الاہیات شاہ ولی اللہ تصحیح غلام مصطفیٰ قاسمی، حیدرآباد، ۱۹۷۰.
۱۲. نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص با مقدمہ ویلیام چیٹک، تہران، ۱۳۶۰.

فارسي

۱. فهرست تفسير كشف الاسرار دكتور محمد جواد شريعت، تهران، ۱۳۶۳.
۲. فتوح الغيب ترجمه استاد حواري نسب، كتابخانه ملي ايران، ۱۳۸۰.
۳. الفتح الرباني ترجمه محمد جعفر مهدي، قصه خواني، پشاور، سال ندارد.
۴. عبدالرحمان جامي، نفحات الاتس، دكتور محمود عابدي، تهران، ۱۳۷۵.
۵. فصل الخطاب خواجه محمد پارسا، جليل مسگر نژاد، تهران، ۱۳۸۱.
۶. رساله قدسيه، خواجه محمد پارسا، ملك محمد اقبال، راولپنڊي، ۱۹۷۵.
۷. كاشف الاسرار اسفرائني باهتمام هرمان لنڊلت، تهران، ۱۳۸۳.
۸. عبدالعزيز نسفي، كشف الحقايق، احمد سهروي دامغاني، تهران، ۱۳۸۴.
۹. نجم الدين كبري، مرصاد العباد، دكتور محمد امين رياحي، تهران، ۱۳۵۲.
۱۰. ابوالمجد مجدود سنائي غزنوي، حديقۃ الحقيقتۃ مدرس رضوي، تهران، ۱۱. علي هجويري كشف المحجوب حسين تسبيحي، لاهور ۱۹۹۵.
۱۲. علي هجويري كشف المحجوب، تصحيح علي قويم، لاهور، ۱۹۷۸.
۱۲. ديوان حافظ شيرازي، محمد قزويني ودكتور قاسم غني، تهران، ۱۳۶۲.
۱۳. مولانا رومي، فيه ما فيه، بديع الزمان فروزانفر، تهران، ۱۳۶۹.
۱۵. مکتوبات امام رباني، ج ۱ - ۳، حسن زراعي ايوب گنجي، تهران، ۱۳۲۵.
۱۶. باقر صديري نيا، فرهنگ ماثورات متون عرفاني، ايران، ۱۳۸۰.
۱۷. حكيم سنائي، مثنوي سير العباد الي المعاد، سيد محمد تقی مدرس، تهران، ۱۳۶۰.
۱۸. فريد الدين عطار مصيبت نامه دكتور نوراني وصال، تهران، ۱۳۸۰.
۱۹. فريد الدين عطار منطق الطير سيد صادق گوهرين، تهران، ۱۳۲۷.
۲۰. پند نامه.

۲۱. فرید الدین عطار تذکرة الاولیا دکتر استعلامی، تهران.
۲۲. شیخ سعدی کلیات سعدی، محمد علی فروغی، تهران ۱۳۷۵.
۲۳. شیخ سعدی کریمیا مکتبہ امدادی، ملتان، ۱۹۹۲.
۲۴. دکتر سید جعفر سجادی فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، تهران، ۱۳۸۳.
۲۵. بدیع الزمان فروزانفر شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فرید الدین عطار تهران، ۱۳۷۴.
۲۶. لغت نامہ دہخدا، چاپ دوم از دورہ جدید، تهران، ۱۳۷۷.
۲۷. منصور بن ارد شیر العبادی، صوفی نامہ، دکتر غلام حسین یوسفی، تهران، ۱۹۸۹.
۲۸. فضل اللہ ضیانور، وحدت وجود، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۶۹.
۲۹. شیخ روز بہان بقلی شرح شطحیات تصحیح هنری کورین، تهران، ۳۰۰۶.
۳۰. کتاب الطواسین للحلاج لوثی ما سینون، پیرس، ۱۹۱۳.
۳۱. شرح منازل السائرین خواجہ عبداللہ انصاری، نگارش علی شیروانی، تهران، ۱۳۷۳.
۳۲. اسرار التوحید، فی مقامات الشیخ ابی سعید، دکتر شفیعی کدکنی، تهران، ۱۳۷۱.
۳۳. عارف نامی بایزید بسطامی اقبال یغمایی، تهران، ۱۳۶۷.
۳۴. لوائح مولانا جامی محمد حسین تسبیحی، تهران ۱۳۴۲.
۳۵. نفحات الاتس مولانا جامی دکتر محمود عابدی، تهران، ۱۳۷۶.
۳۶. احمد رومی، دقایق الطریق بہ اہتمام محسن کیانی، تهران، ۱۳۷۷.

اردو

۱. شیخ عبد الحق محدث دہلوی شرح فتوح الغیب، لاہور، ۲۰۰۰
۲. الرسالۃ القشیریہ اردو ترجمہ محمد عبدالبصیر، مکتبہ رحمانیہ، لاہور۔
۳. انسان کامل اردو ترجمہ فضل میران، نفیس اکیڈمی، کراچی، ۱۹۸۰۔
۴. فیوض یزدانی اردو ترجمہ فتح الربانی، مولانا عاشق الاهی، کراچی، ۱۹۸۲۔
۵. آرثر بیولر، فہارس تحلیلی ہشتگانہ، مکتوبات احمد سرہندی، اقبال اکیڈمی، لاہور، ۲۰۰۱۔
۶. مکشوفات غوثیہ اردو ترجمہ جمیل نقوی، اردو اکیڈمی، کراچی، ۱۹۸۹۔
۷. جلال الدین احمد نوری، سیدنا شیخ عبدالقادر گیلانی کی علمی وفکری اثرات کلیہ معارف اسلامیہ، جامعہ کراچی، ۲۰۰۷۔
۸. سید امیر خان نیازی سرالاسرار فی ما یحتاج الیہ الابرار عربی - اردو العارفین پبلشرز، لاہور، ۰۰۵۔
۹. ظفر اقبال کلیار سرالاسرار، اردو زاویہ لاہور، ۲۰۰۰۔
۱۰. عبدالرشید فاضل شرح لوائح جامی فارسی - اردو کراچی، ۱۹۸۵۔
۱۱. الحاج کپتان واحد بخش سیال شرح اوائح جامی، فارسی - اردو - الفیصل لاہور، ۲۰۰۸۔
۱۲. قصیدہ غوثیہ، شارح قلندر علی سہروردی، نورہ رضویہ پبلیکیشنز لاہور، ۲۰۰۲۔
۱۳. رسالہ غوث اعظم مع شرح جواہر العشاق، محمد حسینی گیسودران، مترجم مولوی احمد حسین، لاہور، ۲۰۰۰۔
۱۴. میمن عبدالمجید سندھی پاکستان میں صوفیانہ تحریکین، سنگ میل، لاہور ۱۹۹۴۔
۱۵. پیر محمد حسن، کتاب اللمع اردو ادارہ تحقیقات اسلامی،

اسلام آباد، ۱۹۹۶ء۔

۱۶. شیخ عبدالقادر جیلانی کبریت احمر اردو ترجمہ مولانا عبدالملک سیرت فائونڈیشن، لاہور، ۲۰۰۳ء۔

۱۷. غنیۃ الطالبین، عبدالدائر جلالی، دارالاشاعت، کراچی، ۱۹۹۰ء۔

۱۸. میر ولی الدین مدارج السلوک، مدینہ پبلشنگ کمپنی، کراچی، ۱۹۷۸ء۔

۱۹. مکتوبات دو صدي شیخ شرف الدین یحیٰ منیری، مترجم سید قسیم الدین احمد شرفی فردوسی، سیرت فائونڈیشن، لاہور، ۲۰۰۳ء۔

۲۰. میرزا اختیار حسین کیف نیازی، توحید وحدت الوجود کی تناظر مین مکتبہ رضویہ، کراچی، ۲۰۰۵ء۔

۲۱. سید زوار حسین شاہ، عمدۃ السلوک، ادارہ مجددیہ، کراچی، ۱۹۸۲ء۔

۲۲. سید زوار حسین شاہ، مکتوبات امام ربانی اردو ادارہ مجددیہ، کراچی، ۱۹۹۳ء۔

۲۳. ڈاکٹر میر ولی الدین قرآن اور تصوف، پروگریسیو بکس، لاہور، ۱۹۷۹ء۔

۲۴. ڈاکٹر میر ولی الدین رموز عشق، پروگریسیو بکس، لاہور، ۱۹۷۹ء۔

۲۵. ڈاکٹر محسن جہانگیری، محی الدین ابن عربی مترجم احمد جاوید، سہیل عمر ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، ۱۹۹۹ء۔

۲۶. ڈاکٹر عبدالغنی، روح بیدل، مجلس ترقی ادب، لاہور، ۱۹۷۸ء۔

۲۷. ڈاکٹر الف - د - نسیم، مسئلہ وحدت الوجود اور اقبال، بزم اقبال، لاہور، ۱۹۹۲ء۔

۲۸. سر دلبران، سید محمد ذوقی، کراچی، ۱۳۴۲ء۔

۲۹. اردو دائرہ معارف اسلامیہ، پنجاب یونیورسٹی، بار سوم، ۲۰۰۲ء۔

۳۰. مرات العاشقین، ملفوظات شمس الدین سیالوی، لاہور، ۲۰۰۶ء۔

۳۱. ابدالیہ یعقوب چرخي ترجمہ نذیر رانجھا، لاہور، ۱۹۷۸ء۔

۳۲. یوسف سلیم چشتی شرح دیوان غالب عشرت پبلشنگ ہائوس

لاهور، ۱۹۵۹ء.

۳۳. مسند عائشہ، جمیل نقوی الحنفی، اردو اکیڈمی کراچی ۱۹۹۲ء.

۳۴. صاحبزادہ ابوالخیر، سندھ کی صوفیائی نقشبند، لاهور، ۲۰۰۷ء.

۳۵. عبدالوہاب شعرانی طبقات الاولیا اردو ترجمہ عبدالغنی وارثی،
نفیس اکیڈمی، کراچی.

سنڌي ڪتاب

۱. قرآن شريف سنڌي ترجمو مولانا عبدالڪريم پير شريف.
۲. سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، حيدرآباد، ۱۹۹۰.
۳. عمر بن محمد دائود پوٽو، مضمون ۽ مقالا، پٽ شاه ثقافتي مرڪز، ۱۹۷۸.
۴. عبدالجبار جوڻيجو، سنڌي ادب جي تاريخ، حيدرآباد، ۲۰۰۴.
۵. عوارف المعارف مترجم عبدالجبار صديقي، حيدرآباد، ۱۹۹۸.
۶. حديقتہ الاوليا مترجم ڊاڪٽر عبدالرسول قادري، حيدرآباد، ۲۰۰۷.
۷. سيد حسام الدين راشدي، ڳالهين ڳوٺ وٽن جون، حيدرآباد، ۲۰۰۶.
۸. قاضي قادن جو رسالو! ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌ الاجي، حيدرآباد، ۱۹۹۹.
۹. فتح نامو عرف، چچنامہ سنڌ تصحيح ۽ تحقيق ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، حيدرآباد، ۱۹۷۶.
۱۰. تحفته الڪرام، مير علي شير قانع، مترجم مخدوم امير احمد، حيدرآباد، ۱۹۷۶.
۱۱. فتح الفضل مترجم غلام مصطفيٰ قاسمي، بدين، ۱۹۸۸.
۱۲. بيان العارفين تحقيق عبدالغفار سومرو، اوقاف کاتو، حيدرآباد، ۲۰۰۲.
۱۳. مڪتوبات شريف سيد محمد راشد اوضي ڏڻي ڊاڪٽر نذر حسين، سانگهڙ، ۱۹۹۶.
۱۴. شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، حيدرآباد، ۲۰۰۴.

1. Dr. Abdul Rauf Soomro Haqaiqul Quran 2006 Hyd.
2. Annemarie Schimamel Mystical Dimensions of
Islam, North Carolina, 1975
3. A.J Arberry Sufism Gorge Allen Sunwin
ltd. London, 1963
4. Futuh Al-Ghaib Translation Aflabuddin
1986, SH. Ashraf, Lahore.
5. Qasidah Ghousia Trans: Muhammad Riaz
Qadin Gufranwala, 2002.
6. Lawaih by Jami Trans. E.H Whin field,
Lahor, 1978.
7. William C. Chittick Sufism Suhail Academy,
Lahore 2005.
8. Athar Abbas Rizvi A history of Sufism in India.
Vol I & II, Suhail Academy
Lahore, 2004.
9. Austin R.W.J The bezels of Wisdom Ibn
Arabi Suhail Academy,
Lahore, 1999.
10. Nicholson R.A Rumi: Poet and Mystic,
London, 1978.
11. Hussaini S.A.Q The Pantheistic Monism of
Ibn Al Arabi. London, 1992.
12. Naquib Al-Attas The Degrees of Existence.
Tehran, 1996.
13. Nadeem SH Acritical Appreciation of

Arabic Mystical Poetry,
Islamic Book service,
Lahore, 1979.

14. Cyril GlasseThe Concise Encyclopaedia
of Islam, Slacey International,
London, 2001.

اصل متن جو عکس

قیوم کنند و از آن طریق بکنند آنرا در خلدن خلق و در بیان روح و بیان تمام ملکوتیان
 کسی از غلبه صدمه و محبت و عافیت خلق فرجی نماند و دوست دارد و دوست دارد
 جان و مال و بکنند بی دنیا و روح و جان با و آنرا و در آن و در آن و در آن و در آن
 و آن که خورشید بر خورشید است و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 که بر این همه صحنه بی تاب است و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 پیش از آنکه مرکز خنده و از قرب و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و خلدن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 چنین است که تمام ملکوتیان و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 دوست دارد و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 که بر این همه صحنه بی تاب است و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 پیش از آنکه مرکز خنده و از قرب و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و خلدن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن

بر این همه صحنه بی تاب است و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 که بر این همه صحنه بی تاب است و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 پیش از آنکه مرکز خنده و از قرب و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و خلدن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 که بر این همه صحنه بی تاب است و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 پیش از آنکه مرکز خنده و از قرب و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و خلدن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 که بر این همه صحنه بی تاب است و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 پیش از آنکه مرکز خنده و از قرب و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و خلدن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 که بر این همه صحنه بی تاب است و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 پیش از آنکه مرکز خنده و از قرب و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و خلدن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن
 تمام ملکوتیان و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن و در آن

و مانند آن در سایر اسرار مباح و معنی که اللطیف یاد آنکه آنست
 المخرج یعنی حرفی که از او سر آمدند که صورت است یا نه نیز خداوند مبدء
 اللطیف را در این حروف معطیاتی که در او اندک بود قرار داد و وقت معلول
 در او که بر حق تعالی حقیقتی است از آنکه با او است با او که یک یک از آن
 وقت جمع خواهد بود و ما هم در آنجا خبر بدیدیم از آنکه این هر دو است و در حجاب
 نماندند که این هر دو است یعنی قول آن اسرار موحی در حروف معطیاتی که در
 مرتبه حضرت علی الصلوٰه و السلام آنکه به اینها معلوم کردند و علی و لقمان
 علیه السلام اولی و ثانی آن وقت آورد از زمان اول الف گفت خوان عالم علی الصلوٰه
 فوقه و السبحه پس گفت حرف معلوم کنم یعنی گفت حرفی که در حرف
 مایه و یاء هر دو است که در بعضی از این حروف بیستم حرفه را چو بدیدیم
 حقیر است اسرار محبت با حق و معانی و ظاهرها را از این هر دو بدیدیم که اسرار
 که در این هر دو است گفت اسرار را در اینها که اندک و قطعی و حقیقی است و حرف
 معطیاتی که از آن زمان چند معانی از یک لفظ می آید که در هر دو است علم کسی خواهد بود

در این هر دو است و معانی عالم اسرار و معانی باطنی و فرانی در این حروف این است
 و اسرار این حروف در یک نقطه هستند یعنی در ظاهر و در حقیقت یک است
 و هر دو ذاتی ندارند و هر دو است در حقیقت و معانی است چنانچه عالم از آنجا که
 هو در هر دو یکی و معنی هر دو یکی است پس در هر دو عالم از آنجا که
 بدیدیم که آنکه است و در یک یک یک یک است از این هر دو عالم در هر دو عالم
 چنانچه نقطه عالمی است و نقطه عالمی است اسم ذات و نقطه حقیقت صفت اولی
 صفات از او اندک و نقطه عالمی است در او از اسرار و معانی ذات یک با این
 و نقطه واقع آن است که در این هر دو است و در هر دو یکی و هر دو یکی
 تا که در این است و ذات معنی است پس در هر دو است و هر دو یکی
 هر دو یکی و در ذات هر دو یکی است پس در هر دو یکی و هر دو یکی
 با هر دو یکی و در ذات هر دو یکی است و هر دو یکی و هر دو یکی
 و در هر دو یکی که در هر دو یکی است و هر دو یکی و هر دو یکی
 هر دو یکی و در هر دو یکی که در هر دو یکی است و هر دو یکی و هر دو یکی
 هر دو یکی و در هر دو یکی که در هر دو یکی است و هر دو یکی و هر دو یکی

درود و تحفه نیست و آن بیجان است. بیجان و حقیقتاً آن اسب است. هر چه را محیط است
در حد قدرت و غیره از تحفه میروند که از آنست. آله الله کلش تحفه است از او میروند
یعنی اگر آینه بدینست که از او میروند و هر چه را از او میروند و از او میروند
خودش و در سر او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند
نمایند و این محققان گفته اند که آنکه از او میروند و در او میروند و در او میروند
یعنی هر چه را از او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند
هو را با محیط عالم نشسته است. در ذات صفات چون آدم نشسته و بیکر از او
زاد میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند
از او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند
از او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند
و علم بر او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند
وضع آنها را از او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند
خلف و در او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند
از او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند و در او میروند

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

عبداللہ رحمہ اللہ اس کے انکار نہیں کیا کہ وہ چند مدت کے لئے مایاں آئے ہوا تھا اور
حق تعالیٰ نے اس کو عید کی طرف لوٹا اور اس کے لئے آواز دیا کہ آؤ اے خدا
نما بند کہ اس کے لئے آواز دیا کہ آؤ اے خداوند قدرت پرورد
وہ کہ جو اس کے لئے آواز دیا کہ آؤ اے خداوند قدرت پرورد

صفحه - مردان در این برکت میوه و زلاله کاف صفت دانش علم است ای کمال

[illegible]

اینهمه غلامان و خدمت از در و دیوار عبداللّه و بی بی مالک از آن خردی بگذرد و چند
 هزاره خدمت میهنی آید و چون مالک از آن خبر را شنید و چند وقت نگذاشت
 بگذرد و چند مدت سلوک نماید آنرا متحقق آنرا خدمت برحق که کند آنرا
 مدتی سلوک نماید آنرا متحقق آنرا خدمت برحق که کند آنرا

مکتبہ عالیہ آنکارہ، نو آئینہ صفت جلو کر آئینہ صفت
 بکری و جنیت مکتبہ و ز آنکارہ نو آئینہ صفت جلو کر آئینہ صفت
 مکتبہ آنکارہ، نو آئینہ صفت مکتبہ عالیہ آنکارہ، نو آئینہ صفت
 مکتبہ عالیہ آنکارہ، نو آئینہ صفت مکتبہ عالیہ آنکارہ، نو آئینہ صفت

حقیقت کا یہ ظاہر ہے کہ انبیاء و ائمہ علیہم السلام اور اوصیائے زہریہ و بیہیہ

[illegible]

popularity with the Sufis and they preferred to convey the spiritual message of Islam to win the minds and hearts of peoples at large. Indeed, it were the sufis, who cared so much about the feelings of the common man and who would often resort to poetry in vernacular dialects, so as to directly appeal to the emotions and thereby create the sense of equality and brotherhood in the masses. This different and unusual practice and attitude of the enlightened sufi luminaries endeared them specially amongst the peoples of lower strata and facilitated the propagation of their universal ideals of love and peace for humanity at large.

All sufi literature is but a testimony to this undeniable fact and the sufis of Sindh are no exception to it. The present work should also be seen in that context. I am hopeful that the effort of presenting this book in Sindhi with explanatory annotations inclusive of the original Persian text would bring into limelight the valuable contribution made by the sufi scholars of Sindh. I express my deep gratitude to Dr. N A Baloch, who on my request spared the original manuscript copy of *Minhaj* for undertaking this whole exercise. I would like to thank Sayed Muhammad Shah Bukhari, Assistant Director, National Museum, Karachi who provided me an opportunity to make use of the copy of *Minjah* preserved in the Pir Jhando section for collation purpose.

My special thanks are due to the learned Vice Chancellor of Sindh University, Mr Mazharul Haq Siddiqi who very kindly agreed to undertake the publication of his book under the aegis of Sindhology. I am also thankful to Mr. Shaukat Hussain Shoro, Director Sindhology who took keen interest in making this work a quality publication of the Institute.

(Dr. Abdul Ghaffar Soomro)

Karachi,
11 Zil Hajj, 1429 A. H. /
11 December, 2008

Nafi and *Isbat*. He suggests that 'W' is the final and highest degree of *dhikr*. According to him, it signifies the greatest name '*ism-e Azam*' of God Almighty.

In chapter sixth, the author feels very much concerned to differentiate the true Sufis from false ones and has enumerated as many as twenty one such categories. After delineating very briefly the creed of each one, he declares all but only one pursuing the right path, who do not deviate from the Shariat, the standard codified practice of the Prophet. This shows that the challenge of false Sufis which had threatened the mainstream Sufis thought since early fourth/tenth century continued everywhere and Sindh was no exception to it.

Lutfullah in this book has also highlighted the significance of states or '*Ahwal*' and stations or '*Magamat*' which *Salik* i.e. wayfarer of the spiritual path has to traverse, the subject so central to the sufi teachings of all ages. In next two chapters he has taken up the complex issue of the attributes of God Almighty whereby he ends up in total conformity with the principled stand of the mainstream Sufi thought, that is His attributes *Sifat* are essentially different from his Essence i.e. *Dhat*. In the last chapter he illustrates through diagram or *daira*, the pivotal role of *Ghaus*, *Qutub*, *Nujba*, *Nuqba* and their subordinates or subjoins. Here, he seems to be in line with the essential teachings of the great sufi saint of Islamic world Shaikh Abdul Qadir Gilani as are enshrined in his '*Futuh al-Ghaib*' and '*Fatah ar-Rabbani*'.

It is however, inexplicable to note that from both the manuscript-copies transcribed in 1208 AH and 1272 AH respectively, two chapters seven and nine are totally missing.

After the publication of *Bayan al-Arifin*, the *Malfuzat* of Shah Abdul Karim alongwith the original Persian text followed by '*Sharah Abyat Sindhi*' the Arabic commentary of Abdur Rahim Girhori on the Sindhi poetry of his sufi master Muhammad Zaman of Luwari, this is the third work of seminal importance of the sufi texts, written by a sufi scholar from Sindh which is being published along with the facsimile of original text. From the point of view of the subject matter, whereas the *Bayan al-Arifin* dealt with the life and teachings of a great sufi saint, the present work is of pure academic nature in so far as it discusses sufism as a discipline. However, there is one thing in common that all the three works are interspersed with Sindh verses which indicate that Sindhi as local idiom had gained

The *Minhaj al-Marifat* which the author began writing in 1078/1667 is, therefore, essentially a guide book for those who intend to be initiated or initiate others on the traversing of spiritual path. The author himself in the beginning while delineating the background has admitted that when he had studied a lot of literature on the subject, he was convinced that still there was a need to write a more simple book which could be of greater benefit for the less scholarly people by which he meant novices pursuing the spiritual path. Obviously, he was inspired by similar kind of sufi literature which was already available on the subject, but he was confident that based on his personal spiritual experiences and knowledge, he could contribute more meaningfully. The level of confidence showed by the author speaks about his extraordinary understanding of the issues facing the circles of sufis of his time and clime.

As far as the thought and contents of the *Minhaj* are concerned, the author sticks to the mainstream of sufi thought of the great sufis of Islamic world including Shaikh Abdul Qadir Gilani, the founder of Qadria order, who is assigned the authorship of well known treatises '*Futuh al-Ghaib*' and '*Fatah ar-Rabbani*' and lesser known '*Ilhamat-e Ghous*' and '*Qasidah-e Ghousia*'. Lutfullah has extensively quoted from the *Ilhamat*, as has been proved from our research. Next is Shaikh Shahabuddin Suharwardy, the pioneer of Suharwardia order during the last sixth and early seventh century in Baghdad and the author of celebrated work on sufism '*Awarif al-Maarif*'. It is, therefore, not difficult to see that these books were the main source of inspiration for Lutfullah, and many similarities of topics and approach are easily identifiable. Lutfullah also seems to be conversant though indirectly with the ideas of great sufi Shaikh Akbar Ibn-i Arabi whose famous maxim 'Glory be to God who manifested Himself in the universe being its essence', he has quoted in one of his Sindhi verses. He is a great exponent of '*Wahdat al-Wajud*' and in his poetry he defends the idea of monism with full force of common sense imagery. Besides, he is fully conversant with the great sufi masters of Persian poetry and in that respect Sanai and Attar are on top of the list followed by Shaikh Sadi, Hafiz Shirazi and other lesser known poets of Persian.

In the *Minhaj*, the main topics covered by the author include the relations of spiritual master and disciple, with special emphasis on what are the qualities of an ideal spiritual guide i.e. *Pir* or *Murshid* and what is required of a true and sincere disciple or *Murid*. As an affiliate of Qadri order, he has dealt at length with the kinds of *dhikr* or remembrance of God, as prescribed in Qadri order starting with

from the historical town of Agham Kot, which existed on the bank of Indus and its ruins are still extant near Gulab Leghary, Taluka Matli, District Badin.

By all evidence Lutfullah was an accomplished religious scholar and a pedagogue, a sufi master by attitude and training and a poet by temperament and aptitude. In this background, he felt incumbent to writing in Persian prose and composed Sindhi poetry in order to express his valuable sufi ideas and thought. It was, however, not before 1967, that for the first time as a result of the indefatigable research by Dr. N A Baloch, his poetry saw the light of the day. Besides the sindhi poetry, Lutfullah wrote at least two works on Sufism in Persian, as he himself mentioned their titles to be '*Tuhfat as-Salikin*' and '*Minhaj al-Marifat*', 'Gift for Wayfarers' and 'Pathways of Spiritual Journey'. It appears that the first title is lost forever as it has not been traced so far, whereas the second compilation is the present book.

Not much is known about the life sketch and other details about Lutfullah, as not only the contemporary chronicles but the subsequent accounts are also silent in this regard. He himself has also not revealed anything about the biographic details such as his place of birth, education, teachers and spiritual mentor or lineage.

It is, however, important to note that in the eleventh/seventeenth century, Sindh was ruled by the Mughal nominees with their seat at Thatta, and Persian due to the patronage of rulers was the medium of learning and literature. In this Persian dominated era when literary activities were mostly confined to Persian prose and poetry, Lutfullah differentiated himself in-as-much as he wrote the *Minhaj* in Persian but simultaneously he interspersed it with the Sindhi verses of higher meaning of sufi ideas. This showed his forward looking approach of accessing the minds of people in their own native tongue. His perception was prophetic to the extent that his poetry influenced his successors also including the greatest poet of Sindh Shah Abdul Latif, who flourished in the twelfth/ eighteenth century.

In the introductory remarks of *Minhaj*, Lutfullah has alluded to his earlier treatise '*Tuhft as-Salkin*' which according to him was a very comprehensive work, for he compared it with '*Kafia*', the celebrated work of Arabic grammar in '*Nahw*' by Ibn Hajib and he referred to *Minhaj*, the present work as '*Mizan*' in '*Sarf*', another book of Arabic grammar meant for beginners or primary level students.

Introduction

The early Sindhi poetry is overwhelmingly dominated by Sufistic thought and Qazi Qadan (d:958/1551) is by and large acknowledged as the first classic poet of Sindhi language, whose seven verses have survived in Shah Abdul Karim's Malfuzat entitled *Bayan al-Arifin*, which was compiled by his illustrious disciple Muhammad Reza in 1038/1629, just six years after the death of the saint. Qazi Qadan is known for his association with the Mehdvi Sufi movement initiated by Sayed Muhammad Mehdi Jaunpuri (d : 910/1504), who on his way to the holy places of Mecca and Medina passed through Sindh during the year 907/1503. It appears that Qazi Qadan's fame as a sufi poet soon after his death travelled outside Sindh also, as such his four verses were quoted in the *Gulzar-i Abrar*, an anthology of 612 sufi saints and scholars, which was composed even earlier than the *Bayan al-Arifin*, that is during 998 - 1022 AH by Ghausi Mandvi in Gujrat. Latest researches carried out in 1978 which are based on the discovery of some additional material in Devnagri from Haryana state of India have further proved Qazi Qadan to be the pioneer of sufi thought in Sindhi poetry.

Shah Abdul Karim who happens to be the great grand father of the most renowned poet of Sindh Shah Abdul Latif, was himself a celebrated spiritual leader of the early eleventh/seventeenth century Sindh. The *Bayan al-Arifin* not only presents the real picture of his life and times, but it also contains Shah Karim's peerless poetry, which beyond any doubt establishes him the precursor and predecessor of the future tradition of sufi thought in Sindh. In fact, the tradition inaugurated by Qazi Qadan and Shah Karim soon found its exponent in the poetry of Shah Lutfullah Qadri, who is believed to have passed away before the end of eleventh/seventeenth century that is in about 1090/1679. He hailed

MINHAJ AL-MARFAT

Shaikh Al-Mashaikh Shah Latufallah Qadri

Published by:

Shoukat Hussain Shoro

Director, Institute of Sindhology

University of Sindh, Jamshoro Sindh,

E-mail: sindhology_s@yahoo.com

Printed by:

Intel Communications, Hyderabad

First Edition: June 2009

Copies: 500

All Rights reserved

In Collaboration with

Pakistan Academy of Letters, Islamabad.

Price Rs: 350-00

ISBN 978-969-405-091-1

SHAH LUTFULLAH QADRI's

MINHAJ UL MARIFAT

(Knowledge of Spiritual Pathways)

*Composed circa 1078 AH with facsimile of
Persian text transcribed in 1202 AH*

Introduced & Annotated

By

Dr. Abdul Ghaffar Soomro

*Institute of Sindhology
University of Sindh, Jamshoro, Pakistan.*

www.instituteofsinthology.org

SHAH LUTFULLAH QADRI's
MINHAJ UL MARIFAT
(Knowledge of Spiritual Pathways)

Introduced & Annotated
By
Dr. Abdul Ghaffar Soomro

ISBN 978-969-405-091-1

Maktabah Mujaddidiyah

www.maktabah.org

This book has been digitized by Maktabah Mujaddidiyah (www.maktabah.org).

Maktabah Mujaddidiyah does not hold the copyrights of this book. All the copyrights are held by the copyright holders, as mentioned in the book.

Digitized by Maktabah Mujaddidiyah, 2012

Files hosted at Internet Archive [www.archive.org]

We accept donations solely for the purpose of digitizing valuable and rare Islamic books and making them easily accessible through the Internet. If you like this cause and can afford to donate a little money, you can do so through Paypal. Send the money to ghaffari@maktabah.org, or go to the website and click the Donate link at the top.